

PRIPREME ZA USTANAK I PRVE BORBE U BILEĆKOM SREZU

Partijska organizacija djeluje na teritoriji bilećkog sreza od 1936. godine. U aprilu 1941. postojale su tri osnovne partijske organizacije — dvije u Fatnici i jedna u Bileći. U jednoj čeliji u Fatnici bili su Đuro Čubrilo, Ćedo Popara i Vladimir Dučić, a u drugoj Vlado Radovanović, Boriša Andrić, Halid Čomić i Tripo Šarenac, dok su čeliju u Bileći sačinjavali Hajrudin Selimović, Marko Albijanić, Nata Babić i Radovan Papić. Partijsku organizaciju u Fatnici osnovao je student Miro Popara i u njoj radio i živio za vrijeme ferija, a u toku predavanja na Univerzitetu u Beogradu gdje je studirao, slao je partijski materijal preko pošte na adresu crkvene opštine u Fatnici i Vranjskoj. Materijal je sa pošte na Divinu podizao pop Simo Radulović i predavao ga Halidu Čomiću.

Partijska organizacija bilećkog sreza okupljala je gradsku i seosku omladinu, preko narodne biblioteke »Vladimir Gaćinović« koju je 1936. godine osnovalo kulturno-prosvjetno društvo istog imena.¹ Pored dozvoljene, preko biblioteke je rasturana i zabranjena marksistička literatura; formirane su sekcije radi doturanja knjiga na selo, a preko njih se uspjelo da se otvore čitaonice u selima Fatnici, Ljubomiru i Mekoj Grudi.

Među organizatorima biblioteke i prikupljanja knjiga, pored Mira Popare, bili su napredni studenti Vlado Vujović, Danica Bjelica i Mladen Kapor, zatim Vojislav Gaćinović, ta-

¹ Kulturno-prosvjetno društvo »Vladimir Gaćinović« formirano je u Bileći još u periodu 1934—35. godine na inicijativu naprednih studenata i srednjoškolaca. U nju se učlanjavala napredna omladina iz varoši i okolnih sela. Zbog svoje aktivnosti i napredne orientacije društvo je odlukom Sreskog načelstva ubrzo zabranjeno. Međutim ostala je biblioteka koja je ubrzo stekla veliki ugled i okupila veliki broj srpske i muslimanske omladine. Biblioteka je bila snabdjevena sa oko 5000 knjiga, uglavnom naprednih pisaca.

dašnji narodni poslanik, i njegova žena Milena. Mnoge knjige su dobivene od raznih izdavačkih preduzeća i biblioteka kao poklon. Posebna zasluga za organizaciju i rad biblioteke pripada njenom stalnom predsjedniku Marku Albijaniću. Veliku ulogu u širenju uticaja biblioteke odigrao je učiteljski kadar sa ovoga sreza koji je gotovo u cijelini bio na pozicijama Partije. Tu su se posebno isticali Radovan Papić, Stevo Miljatović, Vido Janetković, Tomo Vujović i Risto Milošević.

Biblioteka je razvijanjem raznih sekcija sve više postajala značajan faktor legalnih oblika rada partiskske organizacije, zbog čega je Sresko načelstvo u Bileći nekoliko puta donosilo odluku da se njen rad zabrani. Međutim, kako je nosila ime nacionalnog revolucionara ovog kraja imala je podršku i jednog broja građana koji nisu bili na liniji Partije, pa se uz njihovu pomoć uspjela održati.

S obzirom da u bilećkom srezu nije bilo privrednih preduzeća, pa ni radničke klase, to je partiskska organizacija težište svog rada prenела na selo, stvarajući punktove u pojedinim selima od ljudi voljnih da rade u duhu političkog programa Komunističke partije Jugoslavije. Miro Popara je, naročito od 1938. godine (koristeći posljednju izbornu agitaciju i ulazak njemačkih trupa u Austriju, te približavanje opasnosti od fašizma koja se bila nadvila na našu zemlju), razvio intenzivan rad na selu. On je povećavao broj seoskih punktova i povezivao ih sa partiskom organizacijom od koje su dobijali i partiskske materijale. Članovi Partije su preko ovih punktova održavali uža seoska sijela na kojima su proradivali partiskske materijale i objašnjavali političku situaciju. Bez obzira što ljudi koji su sačinjavali punktove po selima nisu i formalno bili primljeni u Partiju, pored ostalog i zbog našeg tadašnjeg gledanja na prijem seljaka u Partiju, oni su izvršavali sve zadatke koji su im postavljeni, kao da su bili članovi Partije. Naročito su bili aktivni punktovi u: Pađenima (Božo, Stevan, Vlado i Uroš Vukoje), Bijeljanima (Obrad i Vlado Vujović), Milovićima i Zasadi (Jefto, Milan i Jovo Popadić), Davidovićima (Nikola Vujović i Obrad Šakotić), Riocima (Risto i Alekса Milošević), Gornjoj Mekoj Grudi i Hodžićima (Pavle i Miško Vuković, Dušan Gaćina i Risto Babić), Baljcima (Tomo, Vaso i Nikola Vujović), Vranjskim (Milidragović Petar, Kovačević Tripo i Prodanović Krsto), Krstačama (Vaso i Mirko Samardžić), Kukričju (Kostadin, Bogdan i Vaso Popara), Trnovici (Petar Babić), Zvijerni (Peko Milićević), Šobadinama (Dušan Bošnjak), Vlahovićima (Savo Maltez, član KPJ), Žrvnju (Mirko Sikimić i Simo Radić), Naratu (Gašo i Risto Kundačina) kao i nekim drugim selima.

Vrlo aktivan rad partijska organizacija razvija u periodu kada je u Bileći bio koncentracioni logor u kome su se nalazili komunisti iz cijele zemlje (među njima i članovi CK KPJ Ivan Milutinović, Moša Pijade, Lola Ribar i Kosta Stamenković). Čim je logor stvoren, ona se povezala sa komunistima koji su se u njemu nalazili. Organizovan je sastanak između Mira Popare, koji je po tom zadatku došao iz Beograda, i Toše Vujasinovića, koji je bio u logoru. Sastanak je održan u kući paroha Vasilija Savića i na njemu su utvrđene i precizirane veze sa logorašima, koje nisu prekidane za cijelo vrijeme postojanja logora u Bileći. Jedan od prvih zadataka partijske organizacije na terenu bio je da se objasni da se u logoru ne nalaze kriminalci i špijuni, kako su to zvanične vlasti htjele da prikažu, već borci — komunisti, koji se bore za slobodu naroda, za njegovu nacionalnu nezavisnost, protiv fašizma, za demokratska prava radnih ljudi. Partijska organizacija je upoznala javnost sa drastičnim postupcima prema logorašima i ukazala da je Austrija u Bileći sagradila logor da bi držala narod u okupaciji, a da se danas u tom istom logoru nalaze pod najtežim uslovima života borci za prava naroda. To je podstaklo mnoge ugledne seljake da idu kod upravnika logora sa zahtjevom da se logoraši puste na slobodu. Samo u jednoj peticiji, koja je upućena banu Zetske banovine, potpisalo se 70 seljaka koji su tražili rasformiranje logora i puštanje logoraša na slobodu. Pod pritiskom javnosti režim je bio prinuđen da rasformira logor. To je bio jedini logor u Jugoslaviji koji je u to vrijeme rasformiran i komunisti pušteni na slobodu.

* * *

U aprilskom ratu 1941. godine gotovo svi vojni obveznici bilećkog sreza mobilisani su u ondašnju jugoslovensku vojsku. Pojedinci koji nisu dobili ratni raspored sami su se javljali, tražili oružje i zahtjevali od vojnih vlasti da ih upute na front, u čemu im nisu izlazile u susret. U kratkom vremenu rata kroz Bileću su prošle kolone automobila u kojima se povlačila Vrhovna komanda, kralj i ostala vladajuća klika u pravcu Crne Gore sa namjerom da bježi za Grčku. Narod je govorio »Gotovo je sa Jugoslavijom«, »Oni kojima smo 20 godina plaćali porez da bi branili našu nezavisnost sada bježe da sklone glave, a narod ostavljaju na milost i nemilost okupatoru«.

Kapitulaciju bivše Jugoslavije narod ovog kraja preživljavao je sa strahom za svoju sudbinu. Posmatrano je rasulo vojske, koja je bježala bez reda iz raznih krajeva ostavljajući oružje i opremu. Seljaci su kupili oružje i sklanjali ga, a bilo

ih je koji su ga i kupovali. Jedan broj vojnika iz ovog kraja probijao se sa fronta zaobilaznim putovima i po nekoliko dana da bi kući donijeli oružje, jer su znali da se rat nije završio. Pokušaj da se oružje i vojna oprema iznesu iz vojnog logora u Bileći spriječio je komandant garnizona i predao okupatoru.

U drugoj polovini aprila 1941. Hercegovinu je zaposjela italijanska divizija »Litorio« (»Littorio«). Držanje Italijana bilo je sračunato na dalje produbljivanje nacionalne mržnje među našim narodima. Srbima su obećavali da će pogranični dio Hercegovine, koji je ranije bio u sastavu Zetske banovine, pripasti pod pokroviteljstvo Italijana kao i Crna Gora i da će Srbi imati privilegije okupatora. Nagovarali su ih da idu na Cetinje kod italijanske komande da u tom smislu intervenišu. Muslimanima su govorili da će ovi krajevi pripasti Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u kojoj će muslimani dobiti sva prava i uživati njenu punu podršku.

Italijani su se smjestili u Bileću, kontrolisali opštinske centre i komunikacije i držali svu vlast u svojim rukama. NDH je nastojala da uspostavi svoju vlast. Konačno rešenje da istočna Hercegovina pripadne NDH, postignuto je Rimskim sporazumom između Musolinija i Pavelića 18. maja 1941. godine.

Italijani, čim su se smjestili u Bileći, izdali su naređenje, pod prijetnjom smrtne kazne, da se svi mobilisani vojnici koje je zatekao rat u vojsci jave italijanskoj komandi u Bileći radi »popisa« i predaje oružja i opreme koju su donijeli poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Naredba je ponovljena više puta sa prijetnjama ne samo protiv pojedinaca koji ne izvrše naređenje već kolektivno protiv sela iz kojih pojedinci ne bi postupili po naređenju.

Partijska organizacija se aktivno angažovala na objašnjanju da ne treba niko da se prijavljuje i da predaje oružje, da će svi oni koji se prijave biti otjerani u zarobljeničke logore, da će oružje biti jedini spas za narod, jer da se rat nije još završio, da će on tek početi pod rukovodstvom KPJ, a da Italijani protiv jedinstvenog naroda ne mogu i neće preuzimati ozbiljnije represalije. Partijska organizacija u svojoj aktivnosti je u potpunosti uspjela, tako da se niko sa terena sreza nije javio niti predao oružje Italijanima. Još jednom se na ubedljiv način potvrdio pravilan stav Partije. Italijani nisu preuzimali represalije, a iz susjednih srezova se saznalo da su se prijavljeni upućivali u ropstvo.

Kotarski predstojnik u Bileći, u vezi sa neodazivanjem naroda da preda oružje, u jednom svom izvještaju piše: »U naroda ima mnogo oružja, koje je posjedovao od prije i sada pri-

likom rasula bivše jugoslovenske vojske, mnogo svakovrsnog oružja i municije doneseno je i nije predano. Dok su ranije bile italijanske okupatorske vlasti iste su oružje tražili..., dočim Srbi nisu predali skoro ništa. Od naroda, s obzirom na ogromno prostranstvo područja i konfiguraciju terena, nemoguće je oduzeti oružje.¹

Poslije kapitulacije stare Jugoslavije, iz raznih krajeva naše zemlje došlo je na teren sreza više članova KPJ (Žarko Glogovac, Kosta i Emilia Grubačić, Danilo Šarenac), skojevaca i ljudi koji su bili aktivni simpatizeri KPJ (Rade Radan, Asim Pervan, Radovan Stijačić, Sejfudin, Abdulah i Bajro Selimović, Risto Gaćinović, Milan Čubrilo, Pavle Vukoje, Milorad Babić, Danilo Bošnjak, Andrija Stajić, Jovo Salatić, Slavko i Miro Vujović). Njihov dolazak u svoja rodna mjesta i povezivanje sa partijskom organizacijom, bilo je od velikog značaja u sprovođenju partiskske linije na terenu. Njihovim dolaskom partiska organizacija se i brojno ojačala, a preko njih stvorena su i uporišta u nekim selima gdje ih do tada nije bilo.

Vraćali su se i iseljenici iz Kosova i Metohije, kao i dobrovoljci iz I svjetskog rata, naseljeni u Bačkoj i Banatu; dolazili su sa porodicama bez ikakvih sredstava za život i priklanjali se rodbini i ranijim komšijama. Pored ovih na teren bilećkog sreza došlo je 95 žandarma, policajaca i nekoliko bivših oficira, koji su kao Srbi otpušteni iz službe. Oni koji su se vraćali iz Bačke i Banata pričali su kako su im Nijemci oduzeli imovinu i o pokoljima Srba od strane Mađara. Iseljenici iz Kosova i Metohije pričali su o postupcima Šiptara, o pogibiji njihovih komšija i članova porodice. Žandarmi i policajci prepričavali su kako se tobože jugoslovenska vojska bori u planinama Grčke sa generalom Nedićem na čelu, kako će on ubrzo dobiti pomoć od Engleza, da će istočni dijelovi Hercegovine pripasti Crnoj Gori, i slično. Radio-stanica Zagreb poziva Hrvate i muslimane na osvetu protiv Srba. U maju je objavljena »Zakonska odredba o prelasku iz jednevjere u drugu«, doneseno je i posebno uputstvo o sprovođenju ove odredbe. I ovaj gest ustaša je nagovještavao šta pripremaju Srbima, Jevrejima i drugim.

Stariji ljudi su se sjećali ranijih ustanaka u kojima se narod ovih krajeva dizao protiv turske tiranije — 1852, 1857. i 1861. godine, »Nevesinjske puške« od 1875. godine, pa ustanaka 1882. godine protiv austrougarske okupacije. Obnavljala su se sjećanja na događaje i vođe koje je narod opjevalo. Pričalo se o vješalima iz 1914. godine, te o borbi Mlade Bosne za

¹ VII K. 220, broj 52/3-8.

nacionalno oslobođenje i njenom aktivisti Vladimiru Gaćinoviću, itd. Ljudi su se pitali na šta sve ovo može izaći, a ujedno govorili da se treba pripremiti za odbranu. Treba se boriti i braniti svim sredstvima. »Pogini bježeći, a nemoj na prevaru«, govorili su ljudi.

Polovinom maja u Bileću dolazi Miro Popara, održava sastanke sa partijskim organizacijama i nizom postojećih punktova po selima. Obilazi Sitnicu, Dabar, Meku Grudu, Hodžiće i Korita, sa aktivistima iz Fatnice i bliže okoline održava sastanke u Fatnici. Na ovim sastancima Miro upoznaje organizaciju i aktiviste sa novonastalom situacijom. Ukazuje na cilj okupatora — da pocijepa narode Jugoslavije stvaranjem vještačkih granica kako bi ih lakše podjarmio, a zatim da preko svojih slugu uništi i zatre sve što je rodoljubivo i progresivno. Govorio je o čuvanju i nabavci novog oružja. Posebno je podvlačio da partijska organizacija mora da učini sve da ne dođe do pokolja između Srba i muslimana, jer je to osnovno za dalju zajedničku borbu protiv okupatora. Pored ostalog partijskog materijala, Miro je sa sobom donio Proglas CK KPJ od 15. aprila u kojem se, pored ostalog, poziva narod i vojska da pruže otpor agresoru, ukazujući da će se borba protiv osvajača nastaviti bez obzira na ishod rata i da će komunisti i radnička klasa biti u prvim redovima te borbe; zatim tadašnji organ CK KPJ »Proleter« br. 3—4—5, za mart, april, maj 1941, u kome su bile objavljene odluke majske savjetovanja CK KPJ. Pored ovih materijala koji su nedvosmisleno ocrtavali liniju Partije za otpor protiv okupatora, za pripremu oružanog ustanka (prikljanjanie oružja, sanitetskog materijala, obučavanje ljudstva u rukovanju oružjem, pa do sabotiranja neprijateljskih akcija), Miro nas je upoznao da je CK KPJ formirao Vojni komitet za pripremanje oružane borbe i rukovođenje istom i da je osnovni i neposredni zadatak Partije u uslovima okupacije pripremanje oružanog ustanka — borbe protiv okupatora.

Partijske materijale i najnovije direktive CK KPJ članovi Partije sa terena su prenosili i prorađivali gotovo po svim selima bilećkog sreza. Poziv za otpor i borbu protiv okupatora, koji je narodu upućivala KPJ, u uslovima kakvi su bili u Hercegovini, bio je vrlo popularan i prihvatljiv za ogromnu većinu stanovništva. Dotadašnji uporni i dugotrajni rad na političkom uzdizanju masa i ukazivanje na opasnost od fašizma, urodili su plodom. A da je u istočnoj Hercegovini došlo do ustanka nešto ranije nego u drugim krajevima, pored ostalog razlog je i u tome što su ustaše počele sa masovnim pokoljem srpskog življa, pa je situacija zahtjevala da se komunisti stave na čelo otpora, organizuju zbjegove i onemoguće uništenje naroda.

Poslije Rimskog sporazuma kojim je definitivno riješeno da NDH pripadnu dijelovi istočne Hercegovine, Italijani se povlače sa terena bilećkog sreza. Ustaše uspostavljaju vlast. Na dužnost ustaškog logornika postavljen je Kopriva, a zatim Ismet Čustović. Uspostavljaju tri ustaška tabora. Za tabornika u Bileći postavljen je Meho Zupčević, u opštini Plana Salko Avdić, zvani Boko, na Divinu Halid Čomić. Za vršioca dužnosti sreskog predstojnika postavljen je Salko Drljević, mjesto koga kasnije dolazi Marko Šakić, na dužnosti gradonačelnika u Bileći je Zaim Muštović, predsjednik opštine Plana je Arif Avdić, zvani Čolo, a predsjednik opštine Divin Meho Dedović. Za komandanta mjesta u Bileći postavljen je Jagić. Pored ovoga uspostavljene su oružničke postaje (žandarmerijske stanice) u Divinu, Planoj, Krstačama i Čepelici, dok je u Bileći bio oružnički vod. Oružničke postaje popunjene su sa oko 200 privremenih oružnika koji su došli iz okoline Varaždina, a bili su uniformisani i nosili na glavama fesove. Oružničke starještine u Bileći bili su: potpukovnik Muharem Aganović i natporučnik Avdo Zec. Pored oružnika u Bileći je stacioniran i 7. pohodni bataljon, čiji su manji dijelovi bili raspoređeni u Planoj i Mekoj Grudi. Radi uspostavljanja ustaške vlasti u Bileću dolazi Alija Šuljak, koji okuplja najreakcionarniji dio muslimanskog stanovništva, koristeći po red ostalog i elemenat nacionalne i vjerske podvojenosti i mržnje između Srba i muslimana. U svojim govorima Šuljak ističe da je došao momenat da se muslimani osvete Srbima za svu »nepravdu koju su im nanijeli kroz istoriju«, da treba pobiti sve ono što bi se moglo pobuniti i dati otpor, a ostalo stanovništvo raseliti u Srbiju i njihovu imovinu podijeliti muslimanima. On organizuje pozivanje muslimana u Bileću koji žele da stupe u ustaše, da polože zakletvu i prime oružje. Na zboru u Bileći, pred nekoliko stotina građana, Šuljak govori o pravima i obavezama ustaša prema NDH, osuđuje one koji se nisu odazvali pozivu apelujući da je dužnost i obaveza svih muslimana da se jave u ustaše i da vjerno služe NDH i poglavnika.

Jedna grupa naprednih omladinaca iz Zavoda, saznavši za uspostavljanje ustaške vlasti, pali žandarmerijsku stanicu na Vraćevici i opštinsku arhivu opštine Zavode. Paljenje žandarmerijske stanice imalo je za cilj da se onemogući ustaškoj vlasti da uspostavi svoju oružničku postaju u Zavodu, a opštinsku arhivu pale da ustaše ne bi došle do raznih podataka, a naročito do vojne evidencije, matičnih i poreskih knjiga.

Uspostavljanjem vlasti NDH izdato je naređenje da Srbi moraju predati oružje i vojnu opremu, inače će svaki onaj kod

koga se bude našlo oružje ili dio vojne opreme biti na mjestu strijeljan. Izdaju i niz drugih naređenja, kao zabranu bilo kakvih skupova, otvaranje crkava i bogosluženje, zabranjuje se i svjetlo po kućama noću, odlazak od kuća bilo kuda, itd. Pored žandarmerijskih stanica u sprovodenju ovih mjeru naročita ovlašćenja dobine su ustaše, koje su sa jakim patrolama (10—15 ustaša) počele da krstare po selima sprovodeći teror, naročito pri traženju oružja i pretresima kuća. Pod pritiskom ustaškog terora neki ljudi su predali oružje, ali većina počinje da se skriva od ustaša i uspostavlja seoske straže na skrivenim mjestima da bi se obezbijedili da ih ustaše ne iznenade i pohvataju. Među prvima su se sa oružjem odmetnuli u šumu Dušan i Mato Šarenac. Ustaše prijete da će pobiti i popaliti čitavo selo ukoliko se ne vrate i ne predaju oružje.

Kad je partijska organizacija saznala da se Halid Čomić nalazi na listi kandidata za ustaškog tabornika opštine Divin, smatrajući da će sa te dužnosti moći dosta da učini na sprečavanju ustaša u vršenju terora i saznavanju mnogih ustaških namjera, stala je na stanovište da se Čomić primi te dužnosti. Pokazalo se da je ova odluka partijske organizacije bila pravilna, jer je Halid na toj dužnosti kao član KPJ odigrao značajnu ulogu u predstojećim događajima.

Ubrzo po uspostavljanju ustaške vlasti u ovom kraju, u Bileću dolazi jedna grupa ustaša (stranaca) koja u mjestu hapsi sve odrasle Srbe muškarce i zatvara ih u logor sa namjerom da ih u toku noći likvidira. Plan ustaša bio je sračunat na to da u ovom pograničnom dijelu NDH otpočnu sa sprovodenjem istrebljenja srpskog stanovništva i da zavade narod na vjerskoj osnovi, pa da se međusobno istrebljuje. Znali su ukoliko to oni započnu, da će biti primorani da nastave i oni koji to nisu želeli. Članovi partije Hajrudin Selimović i Kemo Kapidžić organizuju omladinu i jedan broj najuglednijih muslimana da se odupru ovoj ustaškoj akciji. Pod pritiskom mještana muslimana ustaše su pustile zatvorenike na slobodu. Ovom svojom akcijom komunisti su postigli značajan politički uspjeh u borbi za bratstvo, što je imalo svojih pozitivnih posledica naročito u samoj Bileći.

Oružnička postaja na Divnu sprovela je za Stolac Dušana Milidragovića i Vasa Grubišića iz Vranjske, odakle se više nikada nisu vratili. A koncem maja i početkom juna počele su dolaziti izbjeglice iz stolačkog sreza, koje su pričale o pokoljima u tom kraju. Trećeg juna seljaci iz Drežnja (Nevesinje) dočekali su i razbili ustaše u blizini svog sela, pošto su bili obaviješteni da su dan prije pohvalali i poubijali seljake u Udrežnju i drugim okolnim selima. Vijest da su mještani Drežnja napali ustaše brzo se pronijela čitavim krajem. Noću između 4. i 5. juna došle

su ustaše iz Gacka u selo Korita, gdje su na prevaru pohvatale 180 ljudi, a sutradan u selu Zagracima 23 muškarca, pa ih sve poubijale maljevima i pobacale u jamu na Kobiljoj glavi. Zatim su ustaše zaplijenile svu stoku u Koritima i otjerale je svojim kućama. Saznavši za zločine koje su ustaše izvršile u Koritima i Zagracima, mještani sela Njemanica koje se nalazi između ova dva sela, napuštaju svoje kuće i bježe na Planu da bi тамо kod žandarma našli zaštitu. Međutim, ustaše sa Plane ih ubacuju u kamione i sprovode u Korita, gdje su najprije zatvoreni u osnovnu školu, a sutradan strijeljani.

Noću između 3. i 4. juna, odnosno dan prije hvatanja Korićana, Radovan Papić je održao širi sastanak sa aktivistima iz sela Meke Grude, Hodžića i Korita kod crkve u Hodžićima. Na sastanku je ukazano da treba čuvati postojeće i činiti sve da se nabavi još oružja; da oko sela na prikrivenim mjestima treba postaviti straže i obezbijediti se od nenadanog upada ustaša; da nije daleko dan kada će otpočeti oružana borba protiv okupatora i njegovih slugu. Tako je partijska organizacija blagovremeno upozorila na budnost prema ustašama, čije su namjere bile jasne iz njihovih postupaka u ostalim krajevima Hercegovine.

Na glas o ustaškim zločinima na Koritskoj jami, 6. juna su se digla na ustanak gatačka sela Dulići, Danići, Pržine, Stepen i Kazanci i napala žandarmerijske stanice u Stepenu i Kazancima. U pomoć oružnicima i ustašama u Gacku pošao je 7. posadni bataljon iz Bileća i ustaše sa Plane. Jedan dio vojske iz Bileće napao je gatačke ustanike sa leđa, a drugi dio i planjanske ustaše blokirali su sela Hodžiće i Meku Grudu da bi obezbjedili granicu između Gacka i Bileće. U ovoj akciji ustaše u Mekoj Grudi hvataju 75 mještana i zatvaraju ih u osnovnu školu sa namjerom da ih u toku noći likvidiraju. Na inicijativu partijske organizacije intervenisano je kod predstojnika u Bileći Marka Šakića, koji 7. juna dolazi na Meku Grudu i, koristeći odsustvo većine ustaša koji su se nalazili po selima, pušta zatvorenike govoreći im: »Ja sam vas sada pustio, pa radite šta znate. Više vam za život ne odgovaram«. Pošto su ovi već bili pušteni iz zatvora, a ostali se razbjegzali i sklonili, ustaše iz Meke Grude i okoline hapse i odgone u Bileću grupu od 10—15 žena koje zadržavaju kao taoce.

Prilikom zauzimanja položaja granicom bilečkog i gatačkog sreza od strane domobranske vojske i ustaša, jedna grupa naoružanih seljaka iz Meke Grude, koja je izbjegla blokadu, uspijeva da 6. juna razoruža i zarobi jedno odjeljenje od 13 domobrana na položaju između sela Korita i Golobrđa. Kada su saznali da su ustaše odvele grupu žena kao taoce, zadržavaju

zarobljene domobrane, a jednog od njih puštaju i šalju u Bileću sa pismom u kome traže da puste otjerane žene u zamjenu za zarobljene domobrane. Tako su domobrani iz Bileće 10. juna u kamionu dotjerali grupu pohvatanih žena i zamijenili ih za zarobljene domobrane. Razmjena je vršena u samom mjestu Mekoj Grudi. To je bila prva razmjena zarobljenika u ovom kraju između neprijatelja i ustanika.

Domobrani koji su se u to vrijeme nalazili stacionirani u Mekoj Grudi (medu selima nastanjenim srpskim življem) bili su uglavnom iz Hrvatskog zagorja, koji su se vrlo korektno odnosili prema srpskom stanovništvu, grozili se na ustaške zločine i govorili, čak i oficiri, da oni nisu došli u ove krajeve da ubijaju narod, da to oni nikada neće raditi i da će mještane obavijestiti ukoliko saznaju za ustaške namjere prema stanovništvu.

Po selima su se munjevitom brzinom prinosile vijesti o zločinima ustaša u Gacku, Nevesinju i drugim okolnim srezovima. Pojedinci koji su pobjegli sa tame u Koritima, Rankovcima i drugim mjestima, krvavi i izmrcvareni pričali su šta su doživjeli i vidjeli. Svi ovi događaji stvorili su tako mučnu situaciju da su Srbe i muslimane, dojučerašnje komšije i kumove koji su u svemu jedni drugima pritjecali u pomoć, podijelili na dva neprijateljska tabora po vjeri.

Podnoseći izvještaj o tadašnjoj situaciji, predstojnik sreza u Bileći piše: »Po mišljenju potpisanih uzrok ovome stanju u susjednim kotarevima, pa i u Bileći je sledeći: za ustaške povjerenike sa specijalnim dužnostima su u kotarevima Gacko, Stolac, Ljubinje, Trebinje i Nevesinje postavljena lica iz drugih većinom prečanskih krajeva, koja apsolutno nisu poznavala teren, niti mentalitet ovdašnjeg življa. Cijelu akciju postavili su na pogrešne temelje i mjesto pozitivnih postigli negativne rezultate. I ukoliko su ta lica imala specijalne dužnosti, oni su trebali da najprije zavedu u svim kotarevima državnu vlast, da narod predhodno razoružaju, da pokupe svu državnu imovinu i da situaciju prvo uhvate u svoje ruke, pa su onda mogli da provode ovaj program koji im je eventualno bio namenjen. To su bili većinom mladići, neuki u državno-političkim poslovima, nisu pristupili svakom dobromanjernom savjetu i svakome ko bi im i jednu riječ rekao u pogledu njihovog rada, smatrali su saboterom i zaštitnikom Srba. Dešavali su se slučajevi da su državnim organima koji su im dobromanjerno skretali pažnju na njihove greške prinosili pištolj pod grlo, tako da se svak bio toliko ustručavao da se je bojao za svoj život. Ovi mladići nepoznavajući vjekovni antagonizam Srba i muslimana u ovim krajevima, nisu stupili u vezu sa starijim i iskusnijim daleko-vidnjim muslimanima, nego su prikupljali one na koje su prvo

naišli, a to su skoro u svim mjestima bili uličari, lica koja po svojoj prošlosti nisu mogla biti ni obični namještenici, a kamo li ustaše. Takva lica su naoružali i dali im punu vlast života i smrti svih stanovnika. Ova lica rukovodeći se svojim mračnim instinktima i stoljetnom mržnjom, davali su posve negativne informacije svojim starješinama i oni su ih slijepo izvršavali. Svi pošteni i stariji muslimani sa kojima sam u dodir dolazio izražavali su mi svoju bojaznost od tih naoružanih lica, jer ni oni nisu u njih imali povjerenje».²

Partijska organizacija bila je svjesna posljedica stvorenog stanja u kome se sve više zaoštravao odnos između srpskog i muslimanskog stanovništva. Zato su komunisti i aktivisti razvili široku aktivnost objašnjavajući cilj okupatora — da zavadi narod na vjerskoj i nacionalnoj osnovi pa da se međusobno istrebljuje, jer će jedino na taj način moći da ga drži u ropstvu, da su ustaše izdajnici i ološ koje okupator koristi u tu svrhu, ali da s njima nemaju ništa zajedničko pošteni muslimanski život i hrvatski narod. Odmah je preduzeta i akcija da ne dođe do panike u narodu, već da se uspostave stalne dnevne i noćne straže oko sela, da muškarci noćivaju skupa, a ako ustaše krenu u selo, da im se pruži otpor.

PRVE BORBE

U ovako napetoj i nanelektrisanoj situaciji, čim su saznali da je Njemačka napala SSSR, noću 23. juna Lukavčani (srez Nevesinje) šalju pismo Nikoli Vujoviću u selo Gornje Davidoviće u kome pišu da će oni u zoru napasti žandarmerijsku stanicu u Lukavcu i da Davidovićani, u zajednici sa bližim selima, organizuju napad na žandarmerijsku stanicu Divin. Vujovići nisu čvrsto vjerovali da će već u zoru biti napadnuta žandarmerijska stanica u Lukavcu, te nisu ništa ni preuzimali. Tek, sjutradan, kada su saznali da je zauzeta žandarmerijska stanica u Lukavcu od strane ustanika, poslali su pismo u Bijeljane u kome sujavili da će oni napasti žandarmerijsku stanicu na Divinu i tražili od njih da oni napadnu iz pravca Pešikanovih dolova, kao i da jave u Zasadu i Kuti da i oni učestvuju u napadu na Divin.

Vlado Vujević 25. juna izjutra polazi sa grupom od 20 naoružanih ljudi iz Gornjih Davidovića, a prolaskom preko Berberovine, pridružuje mu se Obrad Šakota sa još 20 boraca i zajednički kreću u napad na žandarmerijsku stanicu Divin. Idući u pravcu Divina ustanici su se u Moscu susreli sa ustaš-

² VII broj 52/3-8. K. 220.

kom patrolom, koja je išla od Divina prema Davidovićima. Nakon što se patrola pripucala sa ustanicima, pobegla je na Divin i obavijestila žandarmerijsku stanicu o predstojećem napadu. Žandarmi i ustaše su na vrijeme zauzeli položaje za odbranu. Telefonom su obavijestili Bileću i tražili hitno pojačanje.

Ustanicima se pridružilo i nekoliko boraca iz sela Bijeljana i izvršili su napad na Divin, ali su naišli na jak otpor. Dok se vodila borba na Divinu, iz Bileće je upućeno pojačanje — jedan kamion vojnika i jedan kamion oružja. U međuvremenu je komandir žandarmerijske stanice pozvao odrasle muslimane iz okolnih sela da se najhitnije jave u stanicu. One koji su se odazvali pozivu, žandarmi naoružavaju i raspoređuju na položaj prema ustanicima. Sa pojačanjem koje im je stiglo iz Bileće, ubrzo su uspjeli da prisile ustanike na povlačenje i zauzimaju dominantne položaje oko Divina. U ovoj borbi kod ustanika su ranjeni Vlado i Velimir Vujović, a Marko Vujović je zarobljen i od tada se za njegovu sudbinu ništa ne zna.

Kotarski predstojnik u Bileći, u svome izvještaju o napadu na žandarmerijsku stanicu Divin, piše: »Kada je dana 24. lipnja 1941. godine u cijelom nevesinjskom i gatačkom kotaru, početkom njemačko-ruskog rata izbio otvoreni ustanak i kada su u isto vrijeme u tim kotarevima napadnute sve državne vlasti kao i vojne i oružničke postaje, izvršen je napad na oružničku postaju Lukavac na području nevesinjskog kotara, a u neposrednoj blizini granice ovog kotara. Iz Lukavca je došla jedna grupa u selo Davidoviće i javila kako je došla ruska vojska u Nevesinje..., te da je potrebno da se razoruža oružnička postaja Divin. Seljaci iz Davidovića napali su sa oružjem postaju Divin. Oružnička postaja je obavijestila telefonom potpisanih i isti je odmah otišao autom u Trebinje i po odobrenju zapovjednika Divizijskog područja iz Mostara dobio 150 komada pušaka i odgovarajući broj municije i za vrijeme trajanja borbe oružje i municiju dostavio je u Divin, a u isto vrijeme i pomoć u ljudstvu, te im je uspjelo napad na postaju Divin odbiti. Pošto se oko same oružničke postaje nalazi nekoliko muslimanskih sela, to je istim podjeljen dobiveni broj oružja i municije, te isti zajedno sa oružničkim organima osiguravaju postaju i svoja imanja«.³

U toku dana ustaše su uspjele da se koncentrišu i da zauzmu frontalno položaje od Vijenca iznad Bijeljana, pa sve brdom iznad Fatnice do sela Kačnja. Na tim položajima su zanočili.

³ VII — K 220 broj 53/3-8.

U toku noći između 25. i 26. juna stanovništvo Gornjih i Donjih Davidovića se povezuje i ne ostavljujući stoku povlači se u zbjeg Lipnik i Duži. Radi odbrane zbjega ustanici zauzimaju položaj prema ustašama na liniji Suvi vrh — Suve gomile — Ružarica — Lipnik — Kosmatuša. Ustanici su položaj zaposjeli vrlo rijetko i na najvišim uzvišenjima, tako da su se jedva mogli dozivati. Sa jednom puškom na položaju su se nalazila 3 do 4 borca. Iste noći mještani iz Bijeljana povlače se u Zasadu, a iz Pađena i Kukričja u Kukun.

Ujutro 26. juna ustaše u gustom streljačkom stroju kreću sa svojih položaja Kačanj — Vjenac — Kosmatuša. Ulaskom u sela vidjeli su da se narod povukao u planinu. U zaseoku Berberovina našli su 60-godišnjake Luku Miloševića i Savu Rajčevića koji nisu htjeli da idu od kuća i obojicu strijeljali. U nastupanju ustaše izbijaju na Suvi vrh i Suve gomile i sukobljavaju se sa ustanicima. Borba je počela prvo na položaju gdje su se nalazili Dušan i Mato Šarenac. Odmah zatim se otvorila na čitavoj liniji Suvi vrh — Ružarica. Dok su ustanici na ovim položajima davali otpor i počeli da potiskuju neprijatelja, druga kolona ustaša kreće preko Gornje Meke Grude i istočnog dijela Suvog vrha da bi ih napali s leda. Međutim, ustanicima u pomoć dolaze borci iz Bioca i Hodžića i zajednički uspijevaju da ustaše potisnu na čitavom frontu od Ružarice do Nakući i da ih protjeraju na položaje Brusnik — Vranjevići — Kolašac. Ovaj položaj ustaše su držale sve do 25. avgusta, svakodnevno se prepucavajući sa ustanicima.

26. juna uveče zapaljene su vatre od Hrguda preko Kučića i Sitnice sve do pred Bileću i preko Trusine, Lipnika i Suvog vrha do granice Crne Gore. Paljenje vatri i puškaranje bio je znak da su se sva srpska sela digla na ustanak i zajedničku borbu. Ustanicima, koji još uvijek nisu bili međusobno povezani, ovo je davalо snagu i odlučnost.

Seljaci iz Krstača i susjednih sela 27. juna razoružavaju žandarmerijsku stanicu u Krstačama u kojoj se nalazilo 9 žandarma. Poslije zauzimanja stanice žandarme sprovode za Bileću.

Sutradan, 28. juna, ustanici iz Ljubomira napadaju i zauzimaju žandarmerijsku stanicu na Žmincu.

Poslije ovih borbi u bilećkom srezu nastaju dva velika zbjega. Jedan na platou pl. Sitnice i Viduše, koji se povezuje sa zbjegom u pl. Iliji (u ovom zbjegu su se nalazili ustanici i narod iz Popova polja, okoline Ljubinja i jednog dijela stolačkog sreza) i drugi zbjeg u predjelu Babe planine u kome se nalazio narod gornjeg dijela bilećkog sreza, iz nevesinjskih i gatačkih sela koja gravitiraju prema ovoj planini i dijelom iz stolačkog sreza. Predjelima koje su obuhvatili zbjegovi, svaka

rupina, svaka koliba, zaseok i katon bili su puni naroda i stoke. Jedan broj izbjeglica sklonio se u pogranični predio Crne Gore.

U zbjegovima je bilo vrlo teško stanje. Veliki broj boraca bio je bez oružja, hrane nije bilo dovoljno, soli uopšte, a sa vodom najveće poteškoće. U velikim grupama borci odlaze u pogranične dijelove Crne Gore i nabavljaju oružje. Za pušku se daje po jaram volova ili posljednji kilogram žita, ostavljajući porodicu bez hrane. Neki jurišaju u prvim borbenim redovima da bi se dočepali oružja. Radi organizovanja života u zbjegovima se iz redova uglednijih i poštenih ljudi biraju odbornici, koji održavaju red, vrše raspodjelu hrane i organizuju snabdjevanje boraca na položaju; formiraju se čete koje drže položaje oko zbjega i održavaju veze sa susjednim radi zajedničke odbrane u slučaju napada; zavodi se stroga kontrola kretanja, svako sumnjivo lice privodi se na saslušanje. Prilikom izbora komandira, u selima gdje Partija nije imala jačeg uticaja, biraju bivše oficire, žandarme, seoske knezove, sa kojima će kasnije biti velikih poteškoća zbog njihovog špekulantskog držanja, a posebno neprijateljskog odnosa prema muslimanskom življu. Komunisti utiču da na položaje komandira i odbornika dolaze aktivisti i ljudi bliski Partiji, ali to pitanje ne zaoštrevaju boreći se da se sačuva i učvrsti puno jedinstvo ustanika i naroda u zbjegovima.

Članovi Partije i više uglednih ljudi, koji su bili pod njihovim uticajem, iz zbjegova uspostavljaju i održavaju veze sa poštenim muslimanima u Milovićima, Bijeljanima, Fatnici i Deču. Ovi muslimani im daju obavještenja o namjerama neprijatelja i obećavaju da neće biti napadnuti od ustaša, a da ih oni na vrijeme ne obavijeste. Ustanici opet poručuju da ih se pošteni muslimani ne treba da boje, samo zlikovci koji su uprljali ruke u krvi nevinih ljudi. Negdje polovinom jula u davidočki zbjeg izlazi Asim Pervan, član KPJ iz Fatnice, koji je od partiskske organizacije imao zadatku da radi među muslimanskim omladinom u divinskoj opštini. Kod Asima je bio smješten radio-aparat, koji je po naređenju ustaša oduzet iz kuće Mira Popare. Prilikom oduzimanja uspjelo se da se radio-aparat smjesti u kuću Asima kako bi mogao da sluša vijesti i da o novostima upoznaje partisksku organizaciju. Međutim, Asimov rad bio je otkriven od ustaša, pa je u poslednjem momentu uspio da pobegne u zbjeg. U zbjegu je u početku bilo vrlo teško mnogima objasniti Asimov dolazak kao muslimana. Međutim, ubrzo je Asim u zbjegu stekao povjerenje i mogao vršiti dužnost kao i svi ostali borci. Njegov izlazak i boravak u zbjegu mnogo je doprinio u razbijanju sumnji i nepovjerenja kod ustanika u namjere poštenih muslimana.

Veliku moralnu podršku ustanicima i pomoć partijskoj organizaciji ovog kraja pružili su drugovi iz pograničnog dijela Crne Gore, koji su u tom kraju vršili pripreme i ubrzo poveli narod u ustanak. Mijenjala su se iskustva i dobivan propagandni materijal. Dali su i nešto oružja. Borci crnogorskih jedinica učestvovali su u odbrani zbjegova. Njihova pomoć bila je veliko ohrabrenje za ustanike. Ali pored vojne pomoći, oni su partijskoj organizaciji pomogli i politički, posebno uticajem na mase da se opredijele za liniju NOB-a. U vremenu od početka juna, pa do druge polovine jula, dok Miro Popara ponovo nije izašao na teren bilećkog sreza, partijska organizacija je vezu održavala preko drugova i partijskih foruma iz Crne Gore i preko njih dobivala partijske materijale.

Ali, među ustanike u zbjegove iz Crne Gore, počinju dolaziti i pojedine grupice takozvanih »komita«, koje predvode reakcionari Anto Bjeletić, Rako Lalić, Simo Eraković, Damjan Milićević i pop Risto Jaramaz. Oni se među ustanicima prikazuju kao prijatelji srpskog naroda, koji su došli da mu pomognu u borbi protiv ustaša. U teškim uslovima života u zbjegovima, kad su se jedan za drugim ređali proglaši NDH sa prijetnjom da će sve biti uništeno ako se narod ne povrati kućama i ne pokori vlasti, ove grupice su u prvo vrijeme od većine bile prihvataće kao dobrodošle. Međutim, njihovo kretanje po zbjegovima iskoristili su velikosrpski elementi (naročito bivši oficiri i žandarmi) da otvoreniye djeluju i rasplamsavaju nacionalnu i vjersku mržnju između srpskog i muslimanskog stanovništva i istupe protiv komunista koji ubjeđuju narod da je za sve zlo kriv okupator i da se u prvom redu treba boriti protiv njega. Tako se u selima Lađevići i Preraca okuplja grupa velikosrpskih elemenata (Milorad Bjeletić, Dušan Popara, Srdan Vuković i pop Risto Bjeletić) i otpočinju svoju djelatnost. Oni oko sebe okupljaju žandarme i organizovano se suprotstavljaju svakoj aktivnosti koja je sa pozicije NOP-a. I to ne samo politički, već i fizički. Uspostavljaju svoje naoružane patrole sa zadatkom da onemoguće prisustvo »strancima« (odnosi se na komuniste) bez njihovog odobrenja. Uspostavljaju tajne veze sa reakcionarnim elementima u ostalim dijelovima sreza kao što su bili: Jefto Pešikan u Bielianima, Dušan Kapor u Mirilovićima i Jovan Mišeljić u Mirušama. Preko Jovana Mišeljića i Vasilija Komnenića sa Pilatovaca, uspostavljaju tajnu vezu sa reakcionarnim elementima u Crnoj Gori odakle dobivaju uputstva i odlaze im na savjetovanje. Uspostavljaju vezu i sa velikosrpskim elementima u Gacku, čije se sjedište nalazilo u Ravnom.

Ovi elementi u zbjegovima nastoje da zauzmu rukovodeća mjesta, kako bi što bolje učvrstili svoj položaj i raznim lažima

pokušavaju da raskrinkavaju komuniste. Naročito su se okomili na nastojanja da se ljudi iz zbjegova povežu sa poštenim muslimanima (njihovim komšijama) koji su se nalazili kod svojih kuća. Zato su potpomognuti »komitskim« grupama u mnogo slučajeva pokušali da raznim provokacijama zaoštре odnose između zbjegova i muslimanskih sela, pa i pokušajima da vrše upade u muslimanska sela. Tako je jednom prilikom jedna grupa ustanika iz Sitnice, pod uticajem ovih elemenata, pošla da napadne muslimane u selima Milovići i Kljenak. Njima su se suprotstavili ustanici iz Milovića, Kljenka i Zasade, koji su se nalazili u zbjegu u Zasadi, a bili su pod uticajem komunista. Došlo je do međusobnih prepirkki i svađe. U jednom trenutku ugledni seljak iz Zasade Petar Popadić je rekao: »Nećete napadati naše komšije, koji nisu ni za šta krivi. To možete učiniti samo preko nas mrtvih«. Na to je Vlado Kašiković iz Vranjske potegao pušku, ubio ga i počeo bježati. Za njim su ustanici iz zbjega Zasade otvorili vatru i ubili ga. Odmah su i jedni i drugi zauzeli zaklone i malo je trebalo da dođe do borbe. Na intervenciju kaluđera Mirona Nikića i drugih pristalica NOP-a iz Sitnice spriječeno je da dođe do daljeg prolivanja krvi između ustanika iz ova dva zbjega.

Drugom polovinom jula u bilećki srez iz Mostara izlazi Miro Popara, odmah povezuje rad partijskih organizacija na terenu istočne Hercegovine i uspostavlja vezu sa rukovodstvom ustanika u Crnoj Gori, odakle se dobija i nešto oružja koje su crnogorski gerilci zaplijenili od Italijana. U selu Vrbici, na granici Crne Gore i Hercegovine, uspostavlja sjedište Oblasnog vojnog rukovodstva. Tu organizuje izdavanje proglaša, radijovести i drugog propagandnog materijala koji se vezama rastura po čitavoj istočnoj Hercegovini. Napisan je i rasturen i proglašen u kome se pozivaju muslimani u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaških zlikovaca.

Drugog avgusta na Baljcima je održano savjetovanje kome su prisustvovali svi vojni rukovodioci ustaničkih četa sa terena bilećkog sreza. Savjetovanju je prisustvovao i Miro Popara. Cilj savjetovanja bio je da se izabere sresko rukovodstvo ustanika koje će obezbijediti jedinstveno rukovođenje i sprovesti liniju NOB-e. U sresko rukovodstvo izabran je Radovan Milićević, za komandanta, i Radovan Papić za povjerenika (komesara). Na ovom sastanku su se reakcionarni elementi (Jovan Mišeljić i Miloš Kureš sa nešto svojih pristalica) suprotstavili kako izboru rukovodstva, tako i ciljevima borbe. Komunisti su istupali sa stavom da borbu treba usmeriti protiv okupatora i ustaša koljaka, da treba okupiti sve što je napredno i rodoljubivo bez razlike na vjeru i nacionalnost u zajedničku borbu protiv nepri-

jatelja, jer da je to jedini put koji garantuje pobjedu u borbi koju su poveli narodi Jugoslavije i da treba uvesti stroge mjere kažnjavanja protiv onih koji se ne budu pridržavali naređenja izdatih od vojnog rukovodstva. Grupa velikosrpskih elemenata istupala je sa stavom da su svi muslimani ustaše i da protiv njih treba usmjeriti borbu, a da ne treba napadati okupatora ističući njegovu snagu i uspjeha koje postiže na istočnom frontu. Ovakvim stavom ovi elementi su u nastupajućim borbama ometali dosledno sproveđenje u djelo linije NOB-e, a naročito u onim jedinicama gdje su oni imali rukovodeće položaje. Oni su u nastupajućim borbama, uz podršku komitskih grupa iz Crne Gore, bili nosioci nereda, pljačke i ubistava nevinog muslimanskog stanovništva.

Partijska organizacija je u cijelosti angažovana na održavanju zborova, formiranju vojnih jedinica, prikupljanju podataka o neprijatelju, podizanju borbenog morala i održavanju reda u zbjegovima, onemogućavanju neprijateljskih pokušaja da se probiju u zbiegove, povezivanju vojnih jedinica i objašnjavanju linije NOB-e.

Dvanaestog avgusta u Vrbici je održano zajedničko savjetovanje predstavnika sreskih komandi Nevesinja, Gacka, Bileće i pograničnog dijela Crne Gore. Na savjetovanju je zaključeno da se na svim sektorima otpočne sa napadom na neprijatelja. Istog dana u Vrbici je održan veliki zbor kome je prisustvovao narod pograničnog dijela Crne Gore, iz bližih sela bilećkog sreza i veliki broj izbjeglih ljudi iz Hercegovine koji su se sklonili u pogranični predio Crne Gore. Na zboru su govorili Sava Kovačević i Miro Popara pozivajući narod u borbu protiv okupatora i ustaša, a za bratstvo sa muslimanskim življem i hrvatskim narodom.

Poslije ovog savjetovanja Miro Popara obilazi mnoge zbjegove i održava zborove, od kojih su bili naročito značajni na Zaravištima u Sitnici kome prisustvuje narod iz Sitnice i Viđuše, zatim veliki zbor na Dužima kome je prisustvovao narod iz zbjega Babe planine. Na ovim i drugim mjestima i skupovima koje svakodnevno održava objašnjava liniju NOB-e u kojoj učestvuju svi narodi naše zemlje.

Predstojnik sreza Bileća u jednom svom izvještaju iz tog vremena piše: »Ovi odmetnici koji su pod uticajem komunista u zadnje vrijeme su potpuno promjenili taktiku i svoj rad. Dok su se pobunjenici prije izgovarali da su u planine pobegli samo od straha naoružanih ustaša, odnosno muslimana — Hrvata, sada to ne govore nego kažu da im je glavni cilj da otjeraju upravu NDH i u tu svrhu pozivaju u pomoć i muslimane da im se pridruže. Izdali su letak koji rasturaju među muslimanima

u kojima ih pozivaju u zajedničku borbu protiv ustaša... Pozvao sam pravke muslimane i skrenuo im pažnju da ne bi došlo do nastupanja opšte malodušnosti među muslimanima, jer je komunistička propaganda vrlo aktivna i smišljena. Potrebno bi bilo poduzeti izvjesne efikasnije mjere protiv pobunjenika, a naročito u sektoru sela Davidovića u pravcu Babe planine i Meke Grude, odnosno Korita, kotara gatačkog gdje je glavno područje pobunjenika među kojima djeluju komunisti... Ako se ne bi u što kraćem vremenu poduzele što efikasnije mjere, moral bi potpuno opao, jer već mjesecima na ovim ogromnim prostranstvima uz relativno vrlo malu pomoć vojske i oružnika, uglavnom sami seljaci muslimani drže danonoćno i bez ikakve zamjene položaje. Pobunjenička komunistička promidžba im ipak prijeti stalnim napadima većih razmjera na muslimanska sela i kaže da će sve biti uništeno, ako im se ne pridruže i muslimani. Ako im se pridruže da im ništa neće biti nego će i dalje živjeti u slozi kao što su i dosad živjeli. U prilogu šaljem dvije vrste letaka koji su uhvaćeni, a koji jasno potvrđuju gore navedeno⁴.

OPŠTI NAPAD USTANIKA I RAZBIJANJE USTAŠKE VLASTI

Život naroda u zbjegovima postajao je sve teži, naročito zbog nedostatka hrane i vode. Uz to još i jesen se primicala, a narod (žene, starci i djeca) je bez krova nad glavom, pod vedrim nebom. U isto vrijeme pouzdanje ustanika u svoje snage sve je više raslo, jer su sve namjere ustaša da razbiju zbjegove i produ u planine ostale bez uspjeha. Ustanici u zbjegovima, u međuvremenu, prilično su se dobro naoružali.

Pošto su zaključci sa savjetovanja u Vrbici od 12. avgusta samo djelimično sprovedeni (uglavnom na sektoru Viduša — Brda trebinjska i djelimično na Trusini), zbog nepripremljenosti za opšti napad na neprijateljska utvrđenja, pod rukovodstvom Mira Popare održano je drugo vojno-političko savjetovanje 21. avgusta u selu Ublima (Banjani). Savjetovanju su prisustvovali predstavnici sreskih komandi iz bilećkog, nevesinjskog i gatačkog sreza, kao i predstavnici pograničnih dijelova Crne Gore. Na savjetovanju je donesena odluka i razrađen plan za opšti napad na neprijatelja na svim položajima kako bi se onemogućila neprijateljska koncentracija na pojedinim uporištima. Na savjetovanje su bili pozvani i predstavnici iz Ijubinjskog i trebinjskog sreza, koji su kasnije stigli, pa ih je Miro Popara naknadno upoznao sa odlukama savjetovanja i planom napada.

⁴ VII K. 220, broj 53/3-8.

Raspoloženje među ustaničkim masama u ogromnoj većini bilo je za borbu, tako da se nije nailazilo na poteškoće pri sprovođenju odluke za opšti napad. To je bio rezultat rada partijске organizacije, koja je organizovanjem i učvršćenjem četa narodne vojske kao i stalnim političkim radom podigla borbeni moral i vjeru ustanika u sopstvene snage. Oblasni vojni štab pod nazivom Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta za Hercegovinu, tih dana avgusta upućuje domobranskog vojsci proglašenje u kome je poziva da se ne bori protiv srpskog radnika i seljaka i da se ugleda na one Hrvate koji vode borbu sa ustашkim izdajicama za slobodu hrvatskog naroda. Proglas je pisan u selu Vrbici, a svi postojeći kanali i veze su upotrijebljeni da se proglašenje rasturi među domobranu. Proglas i niz drugih postupaka imali su velikog uticaja na držanje domobrana u predstojećim borbama — često su se predavali sa puškama iz kojih nije bio ispaljen ni jedan metak.

U sprovodenju plana opštег napada na neprijatelja, najzamašnije borce su se vodile od 22. do 29. avgusta duž komunikacija Trebinje — Bileća — Plana — Stolac. Poslije ulaska ustanika u Bileću uslijedila je intervencija italijanske vojske. Ovim borbama neposredno je rukovodio Oblasni vojni štab za Hercegovinu, a u borbi su učestvovali čete narodne vojske iz bilećkog, trebinjskog, stolačkog i nevesinjskog sreza i crnogorske jedinice iz Banjana i Vučjeg Dola pod rukovodstvom Mila Kilibarde i Petra Komnenovića.

20. avgusta upućen je iz Bileće u Zavođe jedan finans radi kontrole sadenja duvana, koji je ubijen u Mirušama. Pošto se finans nije vratio u Bileću, 23. avgusta oružničko krilo iz Bileće uputilo je jednu satniju u pravcu Miruša, sastavljenu od oružnika i finansa. O njihovim namjerama i pokretu partijski aktiv iz Bileće na vrijeme je obavijestio sresku komandu za bilečki srez, tako da im je postavljena zasjeda i onemogućen ulazak u selo. Kolona koja je krenula komunikacijom Bileća — Vlahinja, sačekana je i zaustavljena kod sela Vlahinje. U borbi je učestvovala Miruška i Zavođka četa i jedinice iz Banjana koje su se zatekle na tom terenu. Borba je trajala cijeli dan, i tek pred samu noć ustanicima je uspjelo da neprijatelja razbiju i povrate u Bileću. Slijedećeg dana, 24. avgusta, neprijatelj je sa jačim snagama krenuo u napad, jednom kolonom desnom stranom rijeke Trebišnjice u pravcu sela Čepelica — Panik (komunikacijom Bileća — Trebinje), a drugom komunikacijom Bileća — Viluse. Borba je trajala skoro čitavi dan. Neprijatelj je bio prisiljen da se u neredu povuče u Bileću. U borbi su zaplijenjena dva kamiona, jedan motocikl, jedan teški mitraljez, jedan puškomitraljez, nešto pušaka i municije. Zarobljena su dva neprijateljska vojnika. U ovoj borbi neprijatelj je imao

više mrtvih i ranjenih, dok je na strani ustanika ranjen Đorđo Šutonja. U ovoj borbi pored već pomenutih jedinica učestvovala je i jedna grupa boraca Viduškog odreda.

Sreski predstojnik Bileće o ovim borbama piše: »Oružničko krilo Bileća 23. kolovoza 1941. godine uputilo je ophodnu satniju od oružnika i organa finansijske kontrole, kako bi se nestali finans pronašao. Ova ophodna je napadnuta u selu Mirušama od strane odmetnika i razbijena. Dana 24. kolovoza 1941. godine upućena je od strane vojske u Bileći pomoć razbijenoj oružničkoj — finansijskoj ophodnji, u jačini od jedne satnije pod vođstvom časnika, ali je i ta satnija vraćena u logor u Bileću, jer je prema pobunjeničkim snagama koje su se prikupljale sa svih strana bila preslaba. Bilo je među vojnicima kao i oružnicima i financima žrtava. Tog istog dana pošao je i potpisani sa oružničkim potpukovnikom g. Aganovićem i satnikom Hališom zapovjednikom bojnica iz Bileće da na licu mjesta vide u čemu je stvar, ali su i oni bili dočekani kod mjesta Drakuljice (3 km od Bileće, primjedba T. Š.) na cesti jakom vatrom iz pušaka, te su se spasli zahvaljujući tome što su se sklonili za kamenje, odakle su se nakon dva sata pošto je pristigla pomoć od vojske i oružnika oslobođili.⁵

24. avgusta u Klenku je napadnuta grupa od 50 domobrana, koja se iz Trebinja kretala za Bileću. Napad je iz zasjede izvršila Paničko-oraška četa. U borbi su ubijena 4 neprijateljska vojnika i zaplijenjen jedan puškomitrailjez i 6 pušaka, a ostali su pobjegli u pravcu Trebinja.

25. avgusta grupa ustanika pod rukovodstvom Radovana Papića zauzela je položaj, tri kilometra daleko od Bileće, i zau stavila voz koji je išao od Trebinja. Zarobljeno je 17 oružnika i domobrana, zaplijenjena su dva vagona žita, a voz uništen. Putnici u vozu većinom muslimanske žene i djeca, u pratnji komunista, vraćeni su u Trebinje.

Istog dana je obaviješteno rukovodstvo ustanika da se u Trebinju vrši koncentracija ustaško-domobranskih snaga sa zadatkom da očiste teren između Trebinja i Bileće, a zatim zajedno sa ustaško-domobranskim jedinicama u Bileći, izvrše napad na zbjeg u Viduši.

U toku petodnevnih borbi (od 20. do 25. avgusta) ustanici Zavoda odnijeli su nekoliko pobjeda nad neprijateljem, dobro se naoružali zaplijenjenim oružjem i municijom od neprijatelja, što im je sve ulivalo snagu i spremnost za nove borbe.

Paničko-oraška četa se prebacuje sa položaja ispod Bileće na položaj kod sela Moska. Rukovodstvo ustanika Zavoda i Lju-

⁵ VII K-220, broj 53/3-8.

bomira se povezuje i zajedničkim snagama zauzimaju dominantne položaje oko ovog sela, spremni da po svaku cijenu one moguće neprijatelja da se probije od Trebinja za Bileću. Miruška i Čepelička četa i dalje drže položaje oko Bileće. Sa njima ostaju crnogorske jedinice kojima je rukovodio Petar Komnenić, a Mile Kilibarda sa svojom grupom prelazi u selo Dubočane da u zasjedi sa ustanicima Zavođa i Ljubomira zaposjedne položaje u pravcu Trebinja.

26. avgusta bilo je zatišje. Jedino se znalo da se jače ustaško-domobranske snage koncentrišu u selu Jasen. Kad je neprijatelj na Jasenu saznao da su ustanički Zavođa i Ljubomira jakim snagama zaposjeli komunikaciju kod sela Mosko, uspostavlja kontakt sa pojedincima iz sela Budoša i Vrbna i prevara da mu se dozvoli miran prolaz kroz njihova sela za Bileću, obećavajući da neće nikog dirati. Jedan broj kolebljivih seljaka iz ovih sela bio je spreman da pristane na njihov zahtjev. Ustanici su se najenergičnije suprotstavili takvom zahtjevu i zaprijetili kolebljivcima iz sela Necvijeća, Dubočana i Vrbna da bez borbe ne smiju propustiti neprijatelja. Jedna grupa boraca iz Ljubomira u toku noći je otišla u selo Dubočane, te su svjetlećim mećima pucali u pravcu neprijatelja koji se koncentrisao na Jasenu. Mještani ovih sela vidjevši odlučnost ostalih boraca, jedinstveno su se suprotstavili neprijatelju.

27. avgusta rano izjutra koncentrisane neprijateljske snage krenule su sa Jasena u napad na položaje ustanika. Prvo su sa položaja kod Jasena artiljerijom i bacačima čistili teren, a zatim u streljačkom stroju krenuli u pravcu sela Moska. Istovremeno su tri aviona mitraljirala i bacala zapaljive bombe na položaj ustanika i po selu Mosku, kako bi unijeli paniku i demoralizaciju među ustanike. Neprijatelj je stigao na Mosku i počeo da pali sela. I tad je otpočela borba. Bio je to dotad najteži okršaj ustanika ovog kraja sa brojno nadmoćnjim, naoružanjim i opremljenijim neprijateljem.

U početku sukoba neprijatelj je, koristeći avione, topove i bacače, uspio da zauzme neke položaje ustanika. Pod jakim neprijateljskim pritiskom jedan broj ustanika počinje da se koleba, napušta položaj i povlači u pravcu Viduše i preko rijeke Trebišnjice prema Crnoj Gori. Neprijatelj koristi pometnju među ustanicima i zauzima dominantan položaj na Gradini. Glavni cilj neprijatelja bio je da se probije u Bileću i u tom pravcu koncentriše sve svoje snage. Međutim, borci Paničko-oraške čete, koji su se nalazili na pravcu kretanja neprijatelja, pružili su odlučan otpor. U međuvremenu se oko 150 boraca iz Banjana i Vučijeg Dola koji su, pod komandom Petra Komnenića i Mihajla Lalićevića držali položaje kod Miruša, prebacuju

na položaje oko sela Moska. Dolaskom ovih snaga ustanici su se sredili, iz svih pravaca prešli u protivnapad i vrlo brzo uspjeli da razbiju neprijatelja. Demoralisane neprijateljske snage pokušavaju da se probiju u pravcu Trebinja, ali im Mile Kilibarda sa svojom jedinicom i jednim odjeljenjem Paničko-oraške čete od pravca Vrbno — Dubočani uspijeva da presiječe odstupnicu kod Rogaštine. Presijecanjem odstupnice prema Trebinju neprijatelj je u potpunosti uništen i razoružan, sa izuzetkom malog broja koji je, koristeći noć, uspio da se preko brda probije u grad. U ovoj borbi ustanici su izvojevali jednu od najvećih pobjeda u to vrijeme u Hercegovini. Neprijateljski gubici bili su oko 400 mrtvih i zarobljenih. Zaplijenjeno je 300 pušaka, 7 teških mitraljeza, 14 puškomitraljeza, 4 bacača, jedna haubica i kompletna komora, kojom je bila snabdjevena ova kombinovana jedinica 14. pješadijske pukovnije.⁶

27. avgusta dok se vodila borba na Mosku, ustaško-domobranske jedinice iz Bileće jakim snagama u nekoliko navrata nadiru u pravcu Zavođa da bi pomogle koloni koja se probijala od Trebinja, ali njihovi pokušaji bili su onemogućeni od ustanika koji su držali položaje jugoistočno od Bileće.

Progoneći razbijene dijelove bojne, 28. avgusta ujutru ustanici su zauzeli oružničku postaju na Jasenu i izbili na položaj iznad samog Trebinja.

Borbe koje su vođene na Trusini i u Dabarskoj kotlini završile su se pobjedom ustanika — zauzimanjem Berkovića i uništenjem ustaških uporišta u tom kraju. Zauzimanjem Berkovića i čišćenjem Dabra od ustaša, ustanici su krenuli u pravcu Bileće. 26. avgusta ujutru zauzeta je žandarmerijska stanica Divin bez borbe, jer je Halid Čomić uticao na oružnike da se predaju bez otpora. Predajom oružnika i zauzimanjem stanice razoružano je 16 oružnika i zaplijenjeno 15 pušaka i jedan puškomitraljez. Još prije opšteg napada, Halid Čomić i drugi članovi Partije muslimani bili su upoznati sa odlukama Oblasnog vojnog rukovodstva. Njihov zadatak je bio da ubijede sta-

⁶ Zapovjednik 14. pješadijske pukovnije 29. avgusta obavještava zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja da su u ovoj borbi poginuli: 2 oficira i 18 domobrana, ranjeno 21 domobran, nestalo 5 oficira i 95 domobrana, a umrlo od iscrpljenosti 2 domobrana. U izvještaju po glavara sreza Bileće o ovoj borbi se kaže: »Dana 26 kolovoza 1941 godine upućena je iz Trebinja u Bileću pomoć od 4 satnije, koje su ojačane u topništvu i bacačima mina. Ova vojska je iz Trebinja pošla 26 kolovoza 1941 godine, s tim da u Bileću stigne istog dana, od koje bi se jedan dio u pješadiji i topništvu odvojio za odbranu Plane, ali nije uopšte stigla u Bileću, jer su je pobunjenici sa jakim snagama i na zgodnim položajima dočekali i svu je razbili. Mnogo vojnika, kao i samog zapovjednika pješadijskog bojnika Eluterija Čelara, kao još jednog časnika ubili, a još više zarobili i razoružali.« (VII — K-220 br. 53/3-8).

novništvo da ne treba da bježi ispred ustanika već da mirno sačekaju svi kod svojih kuća, predaju oružje i prokažu ustaše. Pretpostavljalo se da će se moći suzbiti i onemogućiti svaki pokušaj terora nad muslimanskim življem, posebno zbog toga što na ovom području nije bilo težih ustaških zločina. Međutim, od samog početka događaji se nisu razvijali prema predviđenom planu. Većina naoružanih muslimana iz Bijeljana, Fatnice i Đeča povlačilo se ispred ustanika u pravcu Plane. Sa Divina su slate delegacije da ubjedivanjem pokušaju odvratiti njihovo povlačenje. Međutim, ni postupci jednog dijela ustanika nisu išli u prilog tome da muslimani predaju oružje. Pojedini velikosrpski i šovinistički elementi pravili su ispade, što je davalо podstrekа da se ogromna većina naoružanih muslimana iz ovih sela povlači prema Planoj.

Ustanici su nastupali prema Planoj. Zaplijenjeno je svega 20 pušaka. U zauzetim selima ostavljene su malobrojne patrole sigurnih boraca sa zadatkom da održavaju red. Upućene su i grupe NOP-u bliskih muslimana da u Planoj djeluju kako se ne bi dao otpor, već da se oružje i zločinci predaju narodnoj vojsci bez borbe. Istog dana se domobranska jedinica u jačini od 65 vojnika sa Meke Grude povlači i pridružuje garnizonu u Planoj.

O nastaloj situaciji predstojnik sreza Bileće tih dana izvještava: »26. kolovoza 1941. godine u rano jutro, pobunjenici iz sektora sela Davidovića, kog sam u zadnjem svom izvještaju od 10. kolovoza označio kao najopasnijeg, poslali su pismeni poziv zapovjedniku postaje Divin sa zahtjevom da im do 10 sati istog dana preda oružničku postaju Divin bez borbe. Zapovjednik postaje o ovome je izvjestio oružničko krilo u Bileći, ali pobunjenici nisu čekali dati rok, nego su u 8,20 sati, u velikom broju napali na oružničku postaju Divin i bez otpora je zauzeli, sve oružnike su zarobili njih 16, neke od njih su navodno poubijali (četvoricu) a ostale su poveli kao zarobljenike u pravcu Nevesinja. Narod sela koja spadaju pod Divinsku opštinu počeo je da bježi glavom bez obzira u pravcu Plane koja je bila pričinio utvrđena i gdje je stalno stacionirana jedna satnija vojnika. Narod koji je pristizao u Planu unio je nemir i paniku među stanovnike, tako da je bilo jasno da se ni Plana neće održati. Ipak je zapovjednik satnije u Planoj poduzeo sve da se položaj oko same oružničke vojare što bolje utvrdi i to je učinjeno. Pobunjenici su se prikupljali iz svih krajeva okolnih sela kao i iz sela susjednih kotareva, Ljubinja, Stoca, Nevesinja i Gacka kao i iz Crne Gore primicali se Planoj«.⁷

⁷ VII — K-220, broj 53/3-8.

U toku noći 26/27. avgusta komitska grupa Raka Lalića, koja je učestvovala u napadu sa ustanicima, uz pomoć ostalih šovinističkih elemenata upada u selo Đeč odakle odvodi 12 ljudi, koji su ostali i sačekali ustanike. Otjerali su ih podaleko od sela i pobili. Vijest o ubistvu ovih nedužnih muslimana u toku noći prenesena je u Planu. Njihovo ubistvo učvrstilo je uvjerenje odbjeglih muslimana da ne može biti ni pregovora ni predaje, nego samo da se odlučno odupru i brane Planu.

U toku 27. avgusta s Plane je dat žestok otpor ustaničkim jedinicama koje su napadale od Rogova i Njegohovića. U toj borbi poginula su tri ustanika (Ante Ilić, Vaso Čubrilo i Trifko Milošević), a bilo ih je više teže i lakše ranjenih. Pred ovakvom odbranom Plane, ustaničke jedinice su napustile obruč, izuzev Davidovićko-fatničke čete koja je držala položaj na pravcu Rogovi — Lađevići, a sa kojom se nalazila grupa od 20 drugova koji su prethodnog dana došli iz Mostara. Pronijela se vijest kroz Đeč i Fatnicu da je razbijen položaj oko Plane i da se neprijatelj kreće prema Divinu. Patrole koje su bile ostavljene radi održavanja reda u muslimanskim selima napustile su sela i priključile se borcima na položaju na Rogovima.

U toku noći vršen je jak pritisak na položaj ustanika Rogovi — Lađevići u namjeri povezivanja snaga sa Plane i ustaša iz Gacka, koji su nadirali preko sela Zagoraca i Brestice u cilju deblokiranja Plane. Međutim, svi neprijateljski napadi u ovom pravcu bili su odbijeni. U toku noći ustanici su se pregrupisali i izvršili pripreme za ponovni napad na Planu.

28. avgusta izjutra Planu su ustanici blokirali sa svih strana, a oko podne na juriš zauzeli. Većina naoružanih muslimana se probila u Bileću.

Predstojnik sreza Bileće u svom izvještaju o događajima na Planoj piše: »Dana 27. kolovoza 1941. godine počeli su pobunjenici od sela Pađana, Orahovice, Đeča, Njeganovića i ostalih sela napadati na Planu, koja je sve napade u toku cijelog dana odbijala, bez žrtava za sebe, a sa mrtvima na strani neprijatelja. Jedini uspjeh toga dana pobunjenika bio je što su zauzeli brda koja dominiraju dolinom u kojoj se nalazi živa voda sa koje se snabdjeva cijela Plana. U toku noći 27. na 28. kolovoza su ova brda povraćena u ruke branjoca Plane. Zapovjednik satnije kao i općinski načelnik sa Plane tražili su neprestano pojačanje putem telefona sve do 28. kolovoza do 3 sata poslije pola noći, kada su ove telefonske linije — veze sa Planom od strane pobunjenika presječene, te je Plana ostala prepuštena sama sebi. Pojačanja u vojsci nisu se mogla uputiti jer... pomoć koja je u tu svrhu pošla iz Trebinja razbijena je i nije uopće stigla. Dana 28. kolovoza 1941. godine izjutra rano počeli

su pobunjenici sa svih strana napade na Planu. Pobunjenici su navalili tolikom snagom i u tolikom broju, da je otpor branilaca Plane uglavnom već prije podne bio skršen. Pojedini naoružani građani koji su sa vojskom činili u odbrani Plane jednu cjelinu, videći ogromno nadiranje pobunjenika sa svih strana, počeli su narušati mesta u cilju spašavanja porodica i počeli su bježati put Bileća. Pošto se nije mogao održati položaj koji nije mogao dobiti pomoć iz Bileće, to se zapovjednik satnije odlučio na povlačenje koje mu nije uspjelo«.⁸

U ovoj borbi je ranjeno i poginulo oko 30 ustanika; zabilježeno oko 80 domobrana, a zaplijenjeno oko 300 pušaka i 4 puškomitrailjeza.

Zauzimanjem Plane najveći broj jedinica koje su bile pod uticajem komunista otišle su u pravcu Bileće progoneći neprijatelja. Njihovo odsustvo iskoristili su velikosrbici i šovinisti iz Preraca i Lađevića, i uz podršku komitskih grupa iz Crne Gore, počeli terorizati muslimansko stanovništvo i paliti im kuće. Malom broju boraca koji je ostao na Planoj, a koji su sproveli uputstvo Oblasnog vojnog rukovodstva, jedva je uspjelo da spasu domobrane koje su preko Meke Grude i Rioca sproveli u Lukavac Dukici Grahovcu da bi ih on sproveo dalje za Trusinu.⁹ Dok su spašavani domobrani, šovinističke pljačkaške grupe su palile muslimanska sela, ubijale nevino stanovništvo. Na Planoj i okolnim selima pobijeno je oko 40 ljudi i žena. Nastala je opšta pljačka muslimanske imovine. Netačno bi bilo reći da su ove zločine izvršile samo komitske grupe, ali je sigurno da su one bile podrška i podstrek ostalim da skrenu borbu narodne vojske sa linije borbe protiv ustaša na borbu protiv muslimanskog stanovništva. Pošteni borci iz redova narodne vojske su se suprotstavili masakriranju muslimanskog stanovništva, ali su bili nemoćni da ih vojnički spriječe, a svako ubjeditvanje je bilo beskorisno.

Događaji u borbi na Planoj najbolje se mogu vidjeti iz izvještaja Mira Popare koji je odmah poslao Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu,¹⁰ a u kome piše: »Akcija koja je prije 10 dana počela na Divinu, uslovila je i izazvala takvo stanje u masama da se nije mogla izbjegći frontalna borba sa ustaškim vlastima u čitavom ovom kraju. Odredi narodne vojske, poneseni pobjom na Dabru, krenuli su spontano praćeni ogrom-

⁸ VII — K-220, broj 53/3-8.

⁹ Sa domobranima je Miro Popara prethodno dugo razgovarao i postavio im zadatak koji su 31. avgusta i izvršili, jer se na Trusini bez borbe predalo oko 340 domobrana, zaplijenjeno 340 pušaka, 3 teška i 5 lakih mitraljeza i 20 sanduka municije.

¹⁰ Bilten broj 2. Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu.

nom masom naroda dalje preko bilećkog sreza. Bez borbe je razoružana postaja na Divinu, vojska je pobjegla sa postaje na Mekoj Grudi i pridružila se postaji na Planoj. Njima su se takođe pridružile odbjegle ustaše — muslimani i tu su se utvrdili i organizovali otpor. Bilo je uslova da se Plana likvidira bez borbe predajom ustaša zlikovaca Narodnoj vojsci, da se nisu umješale crnogorske čete — komitske, koje su počele da vrše pokolje nad svim muslimanima. Bitka je pošla krivim putem i postavila se kao borba Narodne vojske i muslimana. Krivicu za ovu stvar snose crnogorske komitske čete, a koje mi još nismo uspjeli savladati i rastjerati«.

Oko same Bileće je stezan obruč od strane ustanika sa sviju strana. Mještani Srbi u Bileći se organizuju da pomognu muslimanskim izbjeglicama sa Plane. Međutim, među muslimanima se nalaze ustaški elementi koji usred Bileće ubijaju dvojicu Stijačića, koji su izašli pred njih da im ukažu pomoći. Ovim se stvara još mučnija situacija. Ustanici u toku noći između 28. i 29. avgusta zauzimaju čitavu Bileću, sem logora koga drže domobrani i ustaše.

Dok su vršene pripreme za napad na logor, 29. avgusta, oko 10 sati u Bileću ulazi prethodnica italijanske kolone, koja je nastupala komunikacijom od Vilusa u pomoć opkoljenom garnizonu i oko 12 sati u Bileću je ušao bataljon alpinaca sa dva tenka, dok je motorizovana kolona Italijana koja je nastupala od Trebinja u Bileću ušla oko 13 časova. Ova je na svojim prvim tenkovima vodila dvojicu Srba iz Trebinja, koji su na sav glas dozivali ustanike govoreći im da ne pucaju na Italijane, jer da oni dolaze da uspostave red i spriječe ustaški teror. Pred iznenadnim napadom Italijana iz dva pravca (od Crne Gore i Trebinja), ustanici su napustili grad i povukli se na dominantne položaje oko Bileće.

O intervenciji Italijana zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije iz Sarajeva obavještava svoje nadležne u Zagrebu 29. avgusta: »Vod Trebinje javlja: pobunjenici bili zauzeli Bileću danas u 11 sati. Italijanska vojska stigla u Bileću. Potpukovnik Aganović, natporučnik Zec i poručnik Rušić povukli se u logor sa vojskom. Telefonske veze sa Bilećom još nema.«

U borbama koje su vođene od 22. do 29. avgusta čiji je završetak bio zauzimanje Bileće, kada su morale da intervenišu jake italijanske snage, razbijena je ustaška vlast na teritoriji bilećkog sreza i više nikada nije uspostavljena.

Garnizon u Bileći zaposjela je italijanska okupatorska vojska. Time je otpočeo drugi period razvoja ustanka u Hercegovini.

Tripo ŠARENAC

RAZVOJ I AKCIJE PARTIZANSKOG ODREDA „DEBELA KOSA“

FORMIRANJE I ORGANIZACIJA ODREDA

P oslijе poziva CK KPJ od 22. juna 1941. godine na svena-rodnu borbu protiv okupatora i njegovih slugu, organizacije KP na Kordunu otpočele su s intenzivnim radom na formiranju udarnih grupa. Prve grupe formirane su od članova Partije, SKOJ-a i drugih istaknutih antifašista.

U prvoj polovini jula na Kordunu je formirano više udarnih grupa. Jedna od jačih formirana je u Tušiloviću, a pošto se nalazila u blizini Karlovca, gdje je bilo i sjedište OK, imala je od njega i veliku političku i materijalnu pomoć. Druga udarna grupa formirana je u selu Trupinjak, u općini Krnjak, od mještana sela Trupinjaka, Burića Sela i Keserovog Potoka. Treća značajnija udarna grupa bila je u selu Svinjarici (sada Partizansko Žarište), a postojao je i niz drugih širom Korduna.

Početak ustanka i formiranje prvih udarnih grupa i partizanskih odreda na Kordunu spada u vrijeme najvećeg ustaškog pokolja i progona srpskog stanovništva. Masovni pokolji nedužnog stanovništva unijeli su opštu nesigurnost među ljudi i otkrili pravo lice ustaške vladavine, pa je partijskim organizacijama olakšan rad na formiranju udarnih grupa i odreda i omogućeno angažovanje velikog broja ljudi za borbu protiv ustaša i okupatora. Mnogo teže je išlo s prikupljanjem oružja, kojeg nikad nije bilo dovoljno. Malobrojni članovi Partije danonoćno su obilazili sela i zbjegove, objašnjavali političku situaciju, govorili o namjerama okupatora i ustaša, o opasnosti koja prijeti od fašizma, objašnjavali potrebu oružanog ustanka, planski evakuisali narod ispred ustaških najezdi i davali direktive za život i rad u zbjegovima. Neprekidan politički rad na terenu stvorio je u kratkom vremenu uslove za oružani ustanak i pozitivno se odrazio na njegov dalji tok, kao i na organizaciju partizanskih odreda na Kordunu; čitav narod je podignut u NOB

i u daljem toku nije bilo većih grešaka i skretanja od linije NOP-a.

Formiranje odreda nije vršeno masovno, već postupno i s potrebnim oprezom. Nastojalo se da se za njihovo stvaranje na terenu izvrše blagovremene političke pripreme, da se obezbijedi provjeren i dobar komandni kadar i najminimalnija količina oružja za izvođenje početnih samostalnih akcija, kao i da borački sastav bude provjeren i pouzdan. Mi smo, na primjer, u odred »Debela kosa« primali jedino ona lica za koja smo imali provjerene podatke, pa čak smo išli toliko daleko da smo vodili računa i kojoj su političkoj stranci bivše Jugoslavije pripadali. Svaki onaj za koga se znalo da posjeduje neke karakteristične negativne osobine, bio je na pogodan način odbijen. Razlozi su obično bili da momentano odred nema rezervnog oružja, ili da je popunjena, te da se u dogledno vrijeme ponovo javi.

Formiranje odreda vršeno je po teritorijalnom principu. Jedno, dva ili više sela, što je zavisilo od broja stanovnika, formiralo je jedan odred. Baze su bile u najpogodnijim obližnjim šumama, a po imenima tih šuma, ili po imenima sela iz kojih je bilo najviše partizana, odredi su dobijali i svoje nazive. Na ovaj način je i naš odred »Debela kosa« dobio naziv po istoimenoj šumi, koja se nalazi 5 km jugozapadno od Vojnića, a sačinjavali su ga, u prvo vrijeme, borci iz sela Svinjarice.

Naš odred formiran je 26. jula 1941, a istog dana i partizanski odred »Tušilović«, u koji je ušla Tušilovićka udarna grupa, proširena sa još nekoliko ljudi i omladinaca iz okolnih sela i zaselaka. Odred »Tušilović« bio je 3. avgusta napadnut i skoro razbijen od jedne domobranske satnije, pa je komanda odreda odlučila da se zbog bolje bezbednosti odred prebaci iz šume Babine gore (desetak kilometara od Karlovca) u šumu Debela kosa i da se tamo fuzionira s našim odredom.

Ovako formiran odred, iako je u odnosu na ostale odrede na Kordunu imao nesrazmjerne veliku teritoriju (obuhvatala je rejona tri bivše opštine: Tušilović, Vukmanić, veći deo opštine Krnjak, kao i izvjestan dio opštine Vojnić), nije se strogo pridržavao teritorijalnog principa rada i dejstva, već je još od formiranja pridržavao političke i vojničke sastanke i izvodio diverzije i akcije i van svoje teritorije. Zbog ovoga, kao i velikih uspjeha u borbi, odred je bio vrlo omiljen i cijenjen od naroda Korduna.

Od formiranja do 20. oktobra, odred Debela kosa potpadao je pod komandu štaba I rejona.¹

¹ U to vrijeme Kordun je bio podijeljen na tri vojna rejona, koji su imali svoje štabove. Štabovi su planirali i uskladivali dejstva partizanskih odreda i grupa na svom rejonom. Od 20. oktobra Odred je zvani-

Na dan formiranja odred je brojao oko 30 ljudi, naoružanih sa 13 vojničkih pušaka sa po 20 metaka i 20 lovačkih pušaka, većinom starog tipa (punile su se sačmom). U odredu je bilo još 8 pištola, revolvera i kordunaških kubura, koje su ljudi na Kordunu izrađivali sami na najprimitivniji način (one su spadale u naše najslabije oružje). Koncem avgusta odred je već porastao i brojao 50 ljudi naoružanih sa 25 karabina, a ostali dio ljudstva bio je i dalje naoružan lovačkim puškama. Kad je odred zvanično ušao u sastav 1. čete 1. bataljona, 20. oktobra, brojno stanje odreda bilo je 55 ljudi naoružanih sa oko 50 vojničkih pušaka i jednim puškomitraljezom. Lovačke puške isključene su iz naoružanja i one su predate novoformiranim odredima i seoskim stražama. Zanimljivo je da se u odredu, pored Srba, tada nalazilo pet Hrvata i jedan Slovenac, da je bilo 14 radnika, jedan intelektualac i dva đaka (ostalo su bili seljaci), kao i da su 22 druga bili članovi KP, 10 skojevci, a 23 vanpartijci. Koncem 1941. pošto je tada odred još nezvanično postojao, brojao je 75 ljudi naoružanih sa 4 puškomitraljeza, jednim minobacačem 81 mm, a ostalo naoružanje sastojalo se iz vojničkih pušaka i pištola.

Borački sastav odreda sačinjavalo je oko 85% omladinaca, koji nisu imali nikakvog vojničkog znanja. Zbog toga je komanda odreda posvetila posebnu pažnju njihovoj vojničkoj izobrazbi, naročito u rukovanju oružjem i gađanju, kao i nekim osnovnim taktičkim borbenim radnjama.

Prvi komandir odreda bio je Stanko Opačić. On je na toj dužnosti ostao do kraja avgusta, a potom je premješten. Izabran sam na njegovo mjesto, pošto sam do tada bio njegov zamjenik, a istovremeno i komandir 1. voda. Za politkomesara izabran je Vjećeslav Holjevac, koji je na toj dužnosti bio vrlo kratko vrijeme, jer je teže ranjen pri napadu na tušilovačku poštu, a za komesara je došao njegov zamjenik Milutin Košarić. Za sekretara čelije KP odreda i ujedno za zamjenika politkomesara izabran je Mile Basara (poginuo u proljeće 1942. kao komesar 1. bataljona 1. kordunaškog PO). Sekretar SKOJ-a bio je Ratko Tabor, radnik iz Karlovca. Komandir 1. voda od formiranja

---

čno ušao u sastav 1. čete 1. bataljona Kordunaškog partizanskog odreda, kao 1. i 2. vod te čete. Međutim, iako su svi odredi na Kordunu u toku oktobra formalno preformirani u čete i bataljone, oni su još cijele 1941. djelovali i živjeli kao samostalni odredi. Poslije oslobođenja Vojnića, 12. januara 1942. odredi su i stvarno prestali da postoje; tek tada su čete i bataljoni formirani kao organizovane jedinice. Tada se konačno ugasio i odred »Debeli kosa«, koji se do tog vremena ojačao u ljudstvu i naoružanju, tako da je u februaru 1942. sačinjavao jezgro 1. bataljona 1. kordunaškog PO.

do početka septembra bio sam ja, zatim su ovu dužnost vršili Milan Popović i Mile Ljepović. Komandir 2. voda u prvo vrijeme bio je Nikola Basara, a kasnije Đuro Martinović Čapajev. Prvih mjeseci postojanja odreda u vodovima nije bilo politdelegata. Tek negdje koncem septembra, ili početkom oktobra, oni su postavljeni u svim vodovima. Svaki vod je imao po dve desetine. Prva desetina 1. voda bila je jurišna. Desetar ove desetine bio je Grga Milašinčić, radnik iz Karlovea.

Slobodno vrijeme provodili smo u logoru koji se nalazio u šumi Debela kosa. Održavana su vojnička i politička predavanja, partijski i skojevski sastanci, ložene su vatre oko kojih se sjedilo, razgovaralo i pjevalo, slušale dnevne radio-vijesti i slično. Rukovodioci odreda i drugi izgrađeni drugovi odlazili su u sela, držali predavanja i masovne sastanke, pomagali u izboru i organizaciji prvih narodnooslobodilačkih odbora, odbora AFŽ-a, seoskih straža, rezervnih i novih partizanskih odreda. Jednom riječju, slobodno vrijeme je maksimalno upotrebljavano za politički i agitacioni rad. Zahvaljujući ovako intenzivnom radu odred je vidno napredovao, pa je po svojoj borbenosti, brojnosti, po broju članova KP i SKOJ-a, a i po broju izvedenih akcija, spadao među najbolje odrede na Kordunu.

Drugarstvo u odredu bilo je na zavidnoj visini — nikad nije bilo nesuglasica. Naročito dobar odnos ispoljavan je prema borcima Hrvatima, tako da je ovo bio očigledan primjer stanovaštva Korduna o bratstvu i jedinstvu Hrvata i Srba. Primjer o drugarstvu i jedinstvu u odredu ogledao se i u ovom: svaki borac dolaskom u odred donio je po jedan ili više pari rublja, koje je postalo opća svojina. Naime, čuvao ga je i s njim rukovao ekonom odreda Izidor Štok, radnik iz Hrvatskog zagorja, borac iz Španije. Kako je koji borac trebalo da promijeni rublje, on je dolazio kod ekonoma i uzimao ono, koje mu se svidelo ili koje mu je pristojalo. Cigaretе i duhan čuvani su takođe kod ekonoma, mada ih je u većini slučajeva nabavljaо neko od boraca za vlastiti novac. Ekonom je svaki dan, poslije ručka, dijelio duhan pušačima, a nepušači su ponekad dobijali med, bombone ili slično. U odredu je među borcima vladala puna međusobna harmonija. Ovome su davale ton partijska i skojevska organizacija, brojno dosta jake, sa članovima, među kojima je bilo politički sposobnih i izgrađenih rukovodilaca, koji su primjere zdravih odnosa, poštovanja i drugarstva, prenosili iz rada u radničkim i drugim klasnim organizacijama, a i života i rada internacionalnih boraca Španije.

Prve akcije svih partizanskih odreda na Kordunu otpočinjale su manjim diverzantskim dejstvima, kao i napadima na neprijateljske transporte, patrole i manje posade. Što su odredi jačali, to su od malih prelazili na sve veće i složenije akcije. Tako je dejstvovao i naš odred.

Noću 2/3. avgusta odred je napao tušilovićku poštu da bi uništio poštansko-telegrafske uređaje i likvidirao ustaški nasirojenog upravnika pošte, Buždona. Poštu su obezbeđivali mještani svojom stražom i patrolama (slično obezbjeđenje organizованo je i u drugim mjestima Korduna u kojima nije bilo stalnih žandarmerijskih stanica i domobranskih ili ustaških posada). Na njih smo izvršili demonstrativni napad i razjurili ih. Vrata i prozori pošte bili su obezbjeđeni solidnim bravama i željeznim rešetkama. Nismo imali sredstva da ih provalimo, pa je odlučeno da se u zgradu kroz prozore ubace dvije ručne bombe, kako bi uništile uređaje. Jedan borac aktivirao je bombu i pokušao da je ubaci kroz prozor, ali je to tako nespretno učinio da se pri letu odbila od rešetke, pala van zgrade, blizu nekolicine drugova i eksplodirala. Jedno veće parče bombe teže je ranilo u kičmu komesara odreda Holjevca, u momentu kada je sjekao žicu na prvom TT stubu do zgrade. Nastala je pometnja. Ranjeni komesar iznesen je van mesta, a potom je naređeno odstupanje preko rijeke Radonje u pravcu sela Mlakovca.

Akcija nije uspjela. Uspjelo se jedino da su rastjerane mjesne straže i patrole, koje se više nikad nisu skupile i od tada objekte u Tušiloviću obezbeđivala je domobransko-žandarmerijska posada. To je bila prva akcija odreda i nije bilo никакvih iskustava.

Odred je 6. avgusta postavio prvu zasjedu na cesti Vojnić — Velika Kladuša, na mjestu zvanom Vilin točak (između sela Kupljensko i Miholjsko). Nakon kraćeg čekanja naišao je cestom od Vojnića motocikl sa dva ustaška oficira. Otvorena je paljba, ustaše su pobijene, a motocikl uništen; zaplijenjene su dvije puške i dva pištolja s municijom.

Vrijeme od 6. do 20. avgusta odred je koristio za podizanje logora i za održavanje političkih sastanaka sa narodom na svojoj teritoriji. 8. avgusta došli su u odred Srećko Manola Ivo i Stjepan Milašinčić Šiljo, španski borci, a nešto kasnije Ivo Rukavina, Savo Zlatić Mićo i Robert Domjani.² Ovi drugovi ostajali su po nekoliko dana u odredu, a zatim odlazili na druge du-

² Robert je u zimu 1941/1942. uhvaćen od četnika, ubijen i bačen u jednu bezdan u okolini Plaškog. Proglašen je za narodnog heroja.

žnosti. Za kratko vrijeme njihovog zadržavanja mnogo su uradili na prenošenju svojih iskustava iz građanskog rata u Španiji. Naročiti utisak na ceo odred ostavila su predavanja i razgovori Srećka Manole; on je obično uveče oko vatre okupljaо ljudstvo odreda i pričao o borbama, radu i životu internacionalnih brigada u Španiji, kao i o utiscima iz logora u Francuskoj.

Jutro 21. avgusta je osvanulo s gustom maglom i kišom. U toku 19. i 20. avgusta neprijatelj je posio položaje duž komunikacije Vojnić — selo Miholjsko, u zaselcima sela Kuplen-skog, odakle je povremeno otvarao vatru u pravcu šume Debela kosa i zaseoka Perići. Očekivali smo njegov napad, koji je 21. avgusta i uslijedio. Sa patrolom sam se prebacio u selo Kuplen-sko, zaselak Vile, odakle sam primijetio kretanje ustaških kolona od obronaka Petrove gore, prema cesti i prema šumi Debela kosa. Poslao sam o tome izvještaj.

Jedna neprijateljska kolona iz pravca Petrove gore izbila je na istočnu ivicu šume Debela kosa, gdje se zaustavila i počela s utvrđivanjem položaja. Istovremeno je druga kolona nastupala preko sela Vratnika i Poljane ka sjevernim padinama, a treća od Krnjaka kroz selo Budačku Rijeku i Svinjaricu ka zapadnoj ivici šume. Ove kolone bile su jačine od oko jedne satnije, a zadatak im je bio da opkole odred, spriječe mu proboj ka Petrovoj gori ili Loskunjskoj gori i unište ga u samom logoru, ili nabace na ostale snage. Ustaše koje su nastupale od Krnjaka, sa zapada, uspjele su da se neopaženo privuku do blizu šume, no tu ih je primijetio jedan omladinac iz sela Svinjarice, uletio u logor odreda i obavijestio o ulasku ustaša u šumu. Odred je trčećim korakom pošao ustašama u susret, koje su već izbile na Suvaču (kota 287), tako da su se kolone mimošle (odred je bio u pokretu južno od Suvače za oko 100 metara). Skoro na izlasku iz šume jedan seljak je izvijestio odred da su ustaše ušle u šumu i otišle u pravcu Suvače. Komandir je okrenuo kolonu prema ustašama. Kretanje je bilo neoprezno i bez izviđača, tako da je poslije pređenih 100 — 150 metara iznenada izbio pred ustaše. Ovaj susret iznenadio je i ustaše, jer se ni one nisu bolje kretale kroz šumu. Nastala je vrlo žestoka bliska borba. Odred, iako daleko slabiji, odmah je preuzeo inicijativu i žestoko napadao. Nakon jednosatne borbe uspjelo mu je da ustaše natjera u panično bjekstvo. Tom prilikom ustaše su iznenada izletjele iz šume i naletjele na položaje druge ustaške satnije u selu Poljani, pa je ova, misleći da to bježe partizani u pravcu Loskunjske gore, otvorila na njih jaku vatru. Jedva su se sporazumjeli i prekinuli borbu.

U ovoj borbi teže je ranjen Milan Košarić, dok su ustaše imale jednog mrtvog i osam ranjenih. Vidjeli smo da se i da-

leko slabije jedinice mogu uspješno boriti, pa čak i pobijediti jačeg neprijatelja. Moral je još više porastao.

U avgustu su uhvaćena i likvidirana dva ustaška agenta, od kojih se jedan, preobučen u narodnu nošnju, pokušao da uvuče u logor zajedno s civilima koji su nam dolazili u posjetu. No, brzo je pao u oči nekim drugovima iz odreda i uhapšen. Drugi je uhvaćen na terenu.

RUŠENJE MOSTOVA

Diverzantske akcije odred je najviše izvodio na putevima Karlovac — Slunj, Barilović — Krnjak — Vojnić, Tušilović — Vojnić. Velike teškoće u ovome imali smo zbog nedostatka eksploziva i specijalnog alata za rušenje. Tako, na primjer, sem sjekira, pijuka, lopata i testera, drugog alata nismo imali, niti smo ga mogli nabaviti ili zaplijeniti; u njemu je i neprijatelj oskudijevao. Slučajno se 16. septembra borac odreda Stanko Mrkić Čane sjetio i ispričao mi da je njegov stric, kao vojnik za vrijeme aprilskog rata, zatrpano neke mine u jednom mostu između Krnjaka i Tušilovića. Trebalo je da taj most minira, no naređenje nije dobio, pa je prije napuštanja dužnosti izvadio štapine i kapisle sa upaljačima iz mina, njih dobro pokrio zemljom i tako ih ostavio. Istog dana Čane je od svog strica donio grubu skicu mosta, na kojoj su bila ucrtana mjesta mina. Noću 17/18. septembra 15 boraca pod mojom komandom otišlo je na zadatku. Most se nalazio kod zaseoka Pavkovići, na cesti Karlovac — Slunj. Bio je izrađen od armiranog betona raspona oko 20 metara. Postavljena su osiguranja od Tušilovića i Krnjaka, a ljudstvo određeno za rušenje otišlo je na most. Nakon desetak minuta mine su otkrivene. Prije no što su iskopane, odlučio sam da se pomoću jedne izvrši rušenje mosta (mina je imala oko 50 kg eksploziva), a da se druga iskopa i prenese u logor i čuva za druge diverzantske akcije. Oko 2.30 časova prva mina je bila izvađena, a druga pripremljena za rušenje mesta. Sklonili smo se u zaklone. Jedan borac je upalio štapin, a nedugo iza toga bljesnuo je plamen i prołomila se jaka detonacija, izmiješana s lomnjavom armiranog betona. Mi se radujemo, ali i dalje čučimo u zaklonima i vičemo: »Evo ti, Ante, pozdrava!« Kad je iz vazduha pao i posljednji komadić betona i željeza, poletjeli smo ka bivšem mostu. Njega više nije bilo — dijelovima se spustio u korito rijeke i zatvorio joj prolaz.

S drugom minom srušili smo most na istom putu, na rijeci Radonji, oko tri kilometra južno od Tušilovića. Ujutro 3. oktobra komanda odreda uputila je u pravcu sela Brezova Glava kod Tušilovića svog najmlađeg partizana, Vojislava Martino-

vića, koji je tada imao oko 15 godina (poginuo je negdje na Žumberku kao partizan 13. proleterske brigade »Rade Končar« 1943. godine), sa zadatkom da utvrdi da li se u blizini mosta nalazi neprijateljska straža i da li će most u toku noći biti posjednut. Oko 18 časova izvijestio je da u sumrak na mostu nije bilo neprijateljskih vojnika. U toku dana prešla je preko mosta samo jedna ustaško-domobranska patrola. Po primitku izvještaja odred je odmah krenuo na izvršenje zadatka. Na most smo stigli oko 23 časa, postavili osiguranja od Tušilovića i Krnjaka, odredili Zorka Opačića i Josipa Čuljata, sa još desetak partizana na rad oko miniranja. Oko pola noći mina je upaljena, čula se jaka eksplozija, lomnjava željezne konstrukcije i pad dijelova u korito rijeke. Jedan komad armiranog betona, težine oko sto kilograma, pao je u blizinu minera, no, srećom, prošlo je bez žrtava.

Zahvaljujući Josipu Čuljatu i Zorku Opačiću, kao i ostatim »stručnjacima«, rušenje oba mosta uspjelo je u potpunosti s minimalnim količinama eksploziva. Ovo su bile prve veće divertzantske akcije ove vrste na Kordunu.

PRVE VEĆE AKCIJE — PERJASICA

Nakon mjesec dana od formiranja, komanda je zaključila da odred može da pređe na veće i složenije akcije, pa su počele i pripreme za njihovo izvršenje. Jedna od prvih takvih akcija izvedena je na neprijateljsku posadu u Perjasici.

U zoru 29. avgusta naš odred i dio odreda »Gornji Skrad« prebacili su se iz sela Dvorišta preko rijeke Korane u jedan mali gaj kod Koranskog Sela. Vrijeme je bilo loše, no zabranjeno je loženje vatre, izlazak iz šumice i odlazak u obližnje kuće, kako bi se napad na posadu u Perjasici izveo u što većoj tajnosti. Odmah je uspostavljena veza s učiteljem Ljubom Vujičićem, koji je u to vrijeme bio član KP. Pozvan je u komandu radi dogovora i razrade plana napada. Stigao je tek oko 15 časova, poslije ponovnog poziva. On nije bio za to da se izvrši napad na Perjasicu, jer je kao član KP trebalo da prekine sa dotadanjim mirnim životom i da se priključi nekom odredu (kasnije se ispoljio kao neprijatelj NOP-a). Poslije dužeg natezanja dao je podatke da se neprijateljska posada u Perjasici sastoji od 13 — 15 žandarma i 13 naoružanih seljaka iz okoline Karlovca. Svi su naoružani vojničkim puškama i ručnim bombama, a smješteni su u žandarmerijskoj stanici, ispred koje je stalna straža. Pored toga noću su kroz mjesto slate patrole od 2 do 3 naoružana čovjeka.

Na osnovu ovih podataka izvršen je raspored odreda za napad. Prvi vod trebalo je da se neopaženo privuče žandarmerijskoj stanici sa zapada, da je u naletu zauzme i razoruža posadu, a

drugi vod da postavi osiguranje s jednom desetinom prema Bariloviću i Karlovcu, a s drugom desetinom i borcima iz odreda »Gornji Skrad« da blokira žandarmerijsku stanicu i sprijeći pokušaj probaja iz zgrade.

U sumrak smo napustili šumicu i prebacili se u obližnji sjenik. Postavili smo osiguranja i podijelili po par pečenih neoguljenih krompira — to nam je bio doručak, ručak i večera; zatim smo legli da se odmorimo.

Rano u zoru 30. avgusta odred je krenuo prema Perjasici. U jednoj šumici sačekao nas je Vujičić, sa još nekoliko ljudi naoružanih starim lovačkim puškama, vilama i roguljama. Tu sam dao poslednje instrukcije za napad, a svakoj borbenoj grupi pridati su vodiči. Jedinice su krenule u napad.

S izlaskom sunca 1. vod je izbio na 60 do 100 metara od stanice u kojoj je posada još spavala a 2. vod je postavio zasjedu na predviđenim mjestima. Kad je 1. vod izlazio na čistinu, primjećen je od neprijateljskog stražara koji se nalazio ispred zgrade. Stražara je naša iznenadna pojava veoma zbumila, no ipak je pučnjem pozvao svoju posadu na uzbunu, a zatim je uzeo pušku na gotovs i potrčao u pravcu našeg streljačkog stroja, pravo na mene i komesara odreda, Košarića. Vidjevši ga ovako obezglavljenog, prišli smo mu, uzeli pušku iz ruku i predali ga na čuvanje jednom borcu. Žandarmerijska patrola, koja se zatekla u selu, takođe je primijetila naše kretanje, pa se vođa patrole sa još jednim žandarmom neopaženo izvukao i pobjegao u pravcu Slunja. Ostali žandarmi i njihovo ojačanje zauzeli su u zgradi pogodne položaje i otvorili vatru na streljački stroj voda koji je nastupao prema njima. Vatra im je bila slaba i neprecizna, pa sam došao do zaključka da je neprijatelj zbog iznenadnog napada dezorganizovan, sa slabim moralom i da puca u prazno. Dao sam signal za juriš, a neprijatelj je pozvan na predaju. Uskoro je 12 žandarma i 13 civila izšlo iz zgrade bez oružja, sa dignutim rukama uvis i predalo se. U zgradi je ostao samo komandir stanice koji je i dalje davao otpor. Pošto i poslije našeg poziva nije prekinuo s vatrom, bačene su dvije ručne bombe te je teže ranjen. Njemu je pružio prvu pomoć komesar odreda, jer nismo imali sanitetskog stručnjaka, pa smo ga predali jednom seljaku iz Perjasice da ga prebaci sa svojim kolima do prvog hrvatskog sela.

U ovoj borbi nismo imali gubitaka. Zaplijenili smo 23 vojničke puške, 40 lovačkih pušaka, dva sanduka ručnih bombi,

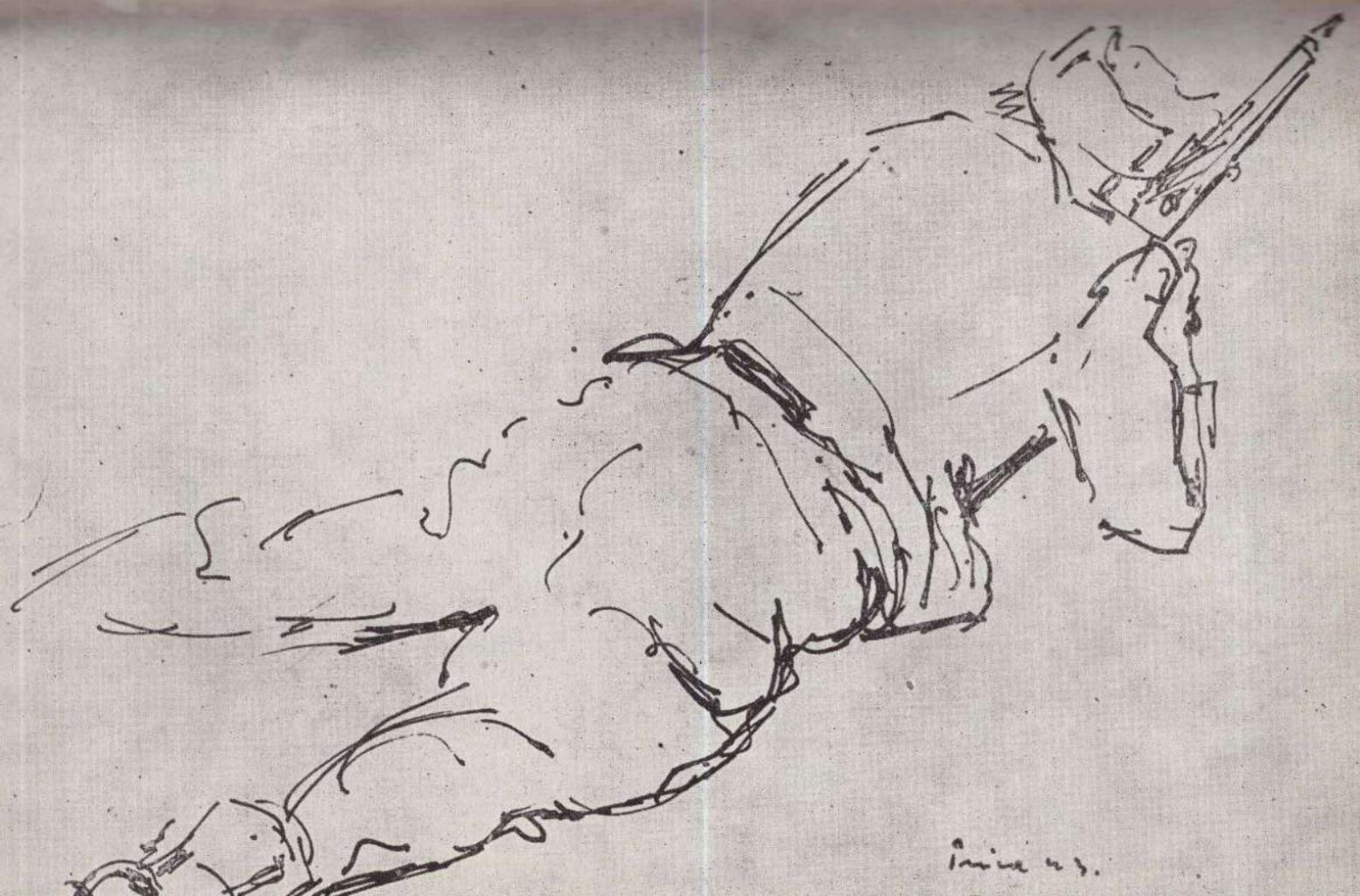
preko 2000 metaka, oko 20 vojničkih i žandarmerijskih odijela i dosta razne druge opreme.

Još za vrijeme borbe u jednom dijelu Perjasice sakupilo se preko 150 mještana, pretežno muškaraca, sa zastavama, a nakon njenog završetka pristigle su i prve grupe ljudi i omladinača iz okolnih sela, pa su nastale prave manifestacije i narodno veselje. Manifestanti su iznijeli iz zgrade slike Ante Pavelića i bacali ih na naloženu vatrnu. Duž ceste koja vodi kroz mjesto narod je objesio crvene zastave, napravljene na brzinu od nađenog platna. Oko 11 sati u Perjasicu su počele da pristižu veće grupe ljudi, žena i omladine iz Koranskog Sela, Koranske Strane, Svojiča, Potplaninskog Sela i drugih, koji su krenuli u Perjasicu netko da se raduje našoj pobjedi, netko da prvi put vidi partizane, a netko da vidi kako izgledaju žandarmi kada su zarobljeni. Oko podne trebalo je da se održi masovni zbor. Međutim, nešto prije toga, u vrijeme najvećih narodnih manifestacija, obavješteni smo od isturenih patrola da neprijatelj nalazi od Primišlja i Karlovca. Neprijatelj se mogao očekivati svakog časa, pa je savjetovano narodu da se odmah razide, a odred se povukao u pravcu šume Polojske kose.

Sa odredom je odstupilo i ljudstvo iz Perjasice i okoline koje je bilo predviđeno za formiranje partizanskog odreda »Perjasica«. Po dolasku u Polojsku kosu, odvojeno je nešto oružja iz našeg odreda, koje je bilo namijenjeno za naoružanje novog odreda, a zatim je komanda odreda održala sastanak s okupljenim borcima novog odreda. Poslije upoznavanja ljudstva s ciljevima NOB-e, s dosadanjim razvojem NOP-a na Kordunu i u zemlji, i sa zadacima partizanskih odreda, prešlo se na formiranje odreda. Za komandira je izabran Milutin Karas, a za polikomesara Ljubo Vujičić.³

Oslobodenje Perjasice bio je do tada naš najveći uspjeh; tada smo prvi put zarobili veći broj neprijateljskih vojnika i zaplijenili veću količinu oružja i municije. Ova se akcija po složenosti i načinu izvođenja bitno razlikovala od svih ranijih, koje su po obimu bile manje, jednostavnije, a i po tome što je izvedena na terenu gdje još nije bilo organizovanih partizanskih odreda. Zato je oslobođenje Perjasice imalo veliki politički odjek na Kordunu. Ovom akcijom stvoreni su politički i materijalni uslovi za formiranje odreda »Perjasica«, prve partizanske jedinice u ovom kraju.

³ Mjesec dana kasnije smijenjen je sa ove dužnosti zbog kukavič-luka u borbi; na njegovo mjesto određen je Izidor Štok, naš dotadanji ekonom odreda.

inner.

Zlatko Prica: *STRIJELAC NA POLOŽAJU*

Poslije ovog napada neke manje neprijateljske posade, hitno ojačane ljudstvom i naoružanjem, počele su da se utvrđuju i izrađuju detaljnije planove za odbranu od partizanskih napada.

STANICA VOJNIC

Napad na domobransko-žandarmerijsku posadu na željezničkoj stanici Vojnić po broju partizanskih odreda koji su učestvovali, spada u prvu akciju takve vrste u početku ustanka. Ranije akcije odredi su izvodili pojedinačno ili u saradnji sa još jednim, ili najviše dva, a u napadu na stanicu Vojnić učestvovalo je ukupno osam odreda: »Debela kosa«, »Perna«, »Crna lokva«, »Trupinjak«, »Loskunja«, »Slavsko Polje«, »Pecka« i »Malička«. Odredi su ukupno imali oko 150 boraca, od kojih je oko 50 bilo u odredu »Debela kosa«.

Odredi su se sakupili 13. septembra u logoru odreda »Crna Lokva« u Petrovoj gori, na samom vrhu Petrovca, gdje je pod rukovodstvom komandanta I rejona Korduna izrađen plan napada. Prema planu odred »Debela kosa«, ojačan s odredom »Perna«, dobio je zadatak da izvrši napad na neprijatelja u željezničkoj stanici, da ga likvidira i zapali stanicu, stanične objekte, sve vagone i lokomotive koji će se tu zateći, i uništi pilanu koja se nalazi u blizini željezničke stanice. Ostali odredi dobili su zadatak da obezbijede odrede, koji će vršiti napad, od eventualne intervencije neprijatelja iz Karlovca, Vojnića i Virgin-mosta, onemoguće izvlačenje posade iz stanice i unište telefonsko-telegrafske linije u rejonu svojih zasjeda.

Napad je izvršen 14. septembra u zoru. Odredi »Debela kosa« i »Perna« približili su se stanicu i sa oko sto metara otvorili vatru, na koju je neprijatelj odmah odgovorio, a potom se učutao i povukao iz stanice. Pošto nije naišao na zasjedu, koju je trebalo da postavi odred »Crna lokva«, nesmetano je odstupio u pravcu Karlovca. Odred »Crna lokva« nije primjetio ovo izvlačenje i prolaz kroz svoj borbeni raspored zbog pomanjkanja budnosti, a i velikih međuprostora koji nisu kontrolisani.

Pri ovom napadu zapaljena je zgrada željezničke stanice sa svim pomoćnim objektima, zatim dvije lokomotive, skladište drva i jedna pilana. Odredi koji su se nalazili na osiguranju uništili su oko 40 telegrafske stubova. Zaplijenjene su dvije puške, dva radio-aparata i 200 kg veoma potrebnog dinamita.

Poslije nekoliko uspješno izvedenih većih i manjih akcija na neprijateljske posade, Komanda I rejona za Kordun odlučila je da se napadne i razoruža neprijateljska posada u Tušiloviću. Ova akcija, pored likvidacije neprijatelja, imala je za cilj i da se hrvatsko stanovništvo uvjeri u veličinu i snagu narodnooslobodilačkog pokreta na Kordunu. Tušilović se nalazi u neposrednoj blizini Karlovca i nekih hrvatskih sela, koja zbog snažne ustaške propagande, nisu imala pravu sliku o tom pokretu.

Odredi »Debela kosa« i »Loskunja« stigli su u selo Brezovu Glavu noću 16. oktobra, gdje su zanoćili. S njima je bio i komandant I rejona. Ujutro 17. oktobra pozvao je komandire i komesare odreda na sastanak, upoznao ih sa zadatkom da se napadne posada od 19 domobrana, koja je naoružana puškama i jednim puškomitrailjezom. Posada stanuje u jednoj zgradi, ispred koje stalno ima stražara, a noću i patrolu od dva vojnika, koja patrolira kroz mjesto. Zatim je dao zadatak da odred »Debeli kosi« (ojačan puškomitrailjezom iz odreda »Radonja«) izvrši napad na Tušilović od pravca sela Brezove Glave, likvidira domobransku posadu i uništi postrojenja u pošti. Odred »Loskunja« da posjedne kotu 262, oko kilometar sjeveroistočno od Tušilovića kako bi osigurao napad sa pravca Karlovca i spriječio eventualni proboj domobrana iz Tušilovića u tom pravcu.

Oko pet časova ujutro počeli smo da se približavamo zgradi u kojoj se nalazio neprijatelj. Zemljište je dosta ravno i otvoreno, no ipak smo se, puzeći po smrznutoj zemlji, privukli neopaženo na dvadesetak metara od zgrade, ispred koje se šetao domobrani stražar, s rukama u džepovima šinjela, s puškom o ramenu, a pošto mu je vjerovatno bilo hladno i dosadno, pjevušio je neku pjesmicu. Tako nije ni primijetio da se partizanski streljački stroj nalazi na svega desetak metara od njega, a kada ga je konačno opazio, ne opalivši metka, pobjegao je u kuću. Iz nje je skoro istog časa izletio na vrata komandir postaje s puškomitrailjezom na gotovs, spreman da otvoriti vatru na naš stroj, ali ga je puškomitrailjezac, Mile Basara, preduhitrio kratkim rafalom. Pao je preko praga ulaznih vrata, a domobrani iz zgrade izbacili su mrtvo tijelo sa praga i brzo zatvorili vrata. Nas nekoliko privukli smo se do zgrade i ispod prozora pozvali domobrane na predaju. Poslije našeg poziva iz sobe smo čuli razgovor domobrana, koji su se dvoumili. Pozvao sam ih opet na predaju i uskoro se iznutra čulo: »Predajemo se, predajemo, ne pucajte!«, i u isto vrijeme počeli su bez oružja i sa uzdignutim rukama da izlaze iz zgrade. Potražili smo u stogovima kukuruzovine kraj zgrade domobransku patrolu koja se tamo sakrila,

pa su pronađena dvojica domobrana, od kojih je jedan nehotice ranjen. Poslije razoružanja domobranima je govoreno o ciljevima NOB-e, o mjestu i ulozi hrvatskih masa u toj borbi i o odnosima partizana prema zarobljenim domobranima, ustašama i okupatorskim vojnicima. Nastojali smo da zarobljenike oslobođimo od straha, no to nam nije uspjelo, sem kod jednog. Kad smo im na koncu saopštili da su slobodni i da mogu ići gdje hoće, ali da se i od njih traži da što više pomažu NOB-u, onaj domobran koji nije pokazivao strah, odgovorio je: »Kaj hoćete više od mene, ja vas bogme dosta pomažem; ovo je do danas treća puška što sam vam je predao«.

Za ovo vrijeme naš stručnjak za »poštanska pitanja« Čuljat Joža (koji je 14. septembra poslije diverzije na glavnoj pošti u Zagrebu došao u naš odred s još nekim drugovima) uništilo je, onako stručnjački, uređaje u pošti i demontirao jedan radio-aparat.

U ovom napadu ubijen je domobranski vodnik, jedan je domobran lakše ranjen, a 16 zarobljeno. Zaplijenjen je puškomitrailjez »brno« sa priborom, zatim 16 vojničkih i jedna lovačka puška, preko 2000 metaka, nekoliko ručnih bombi, jedan radio-aparat i 20 pari vojničkih uniformi. U pošti su uništeni telegrafsko-telefonski uređaji, a zgrada demolirana. Povukli smo se oko 8 časova ujutro na ivicu šume Babina gora, gdje smo ostali cijeli dan.

Kada je italijanska komanda u Karlovcu saznala da je Tušilović napadnut i domobranska posada likvidirana, uputila je odmah motorizovanu kolonu od oko 500 vojnika u pratnji nekoliko tenkova. Po dolasku, ispitali su situaciju, razapeli šatore i postavili oko logora i Tušilovića jake straže. Mada su bili obaviješteni da se nalazimo na kilometar — dva od njih, nisu ni pokušali da nas napadnu. Istog dana popodne sastale su se obje komande odreda i odlučile da se, radi uznemiravanja neprijatelja u toku noći 16/17. oktobra, izvrši demonstrativni napad na Tušilović.

Uz politički i vojnički uspjeh koji smo postigli oslobođenjem Tušilovića, za nas je bilo značajno da smo dobili prvi puškomitrailjez za naš odred (treći na Kordunu u ustaničkim rukama.). Zaplijenjene puške predate su odredu »Loskunja«, jer je on tada bio uglavnom naoružan starim lovačkim puškama.

PRVI SUKOBI S ITALIJANSKOM VOJSKOM

Neposredno nakon kapitulacije, stigle su na Kordun italijanske trupe i zaposjele sva opštinska i sreska mjesta. Italijanska vojska ostala je na Kordunu do polovine jula, a potom

se povukla. Ostao je samo garnizon u Karlovcu. Italijani su ponovo došli na Kordun 9. oktobra i zaposjeli zasjelak Božići, sela Veljun, Krnjak, Vojnić, Krstinju i Tušilović.

Italijanski agenti i agitatori već prvog dana su se razišli po selima i zaseocima počeli pričati kako se italijanska vojska vratila na Kordun da razoruža ustaše i spasi srpski narod od ustaškog klanja i terora.

Partijske organizacije na Kordunu odmah su na ovo reagirale. Tako je i partijska čelija odreda održala sastanak na kojem se pretresalo o neophodnosti borbe protiv italijanske vojske. Zaključeno je da se odmah otpočne s pripremama za akcije protiv okupatora.

Zanimljivo je kakvim su se metodama služili pojedini italijanski agenti. Tako je 10. oktobra po podne došao automobilom u selo Svinjarice italijanski poručnik Đuzepe Blasi. U selu je okupio nekoliko ljudi i žena i govorio im o ulozi italijanske vojske u Hrvatskoj, o tome kako će razoružati ustaše, kako su Italijani prijatelji srpskog stanovništva i da on želi sa Srbima da održava prijateljske veze. Na koncu je rekao da će doći i sutra u selo, no da želi da na tom sastanku bude što više ljudi i žena, a bilo bi dobro da dođu i predstavnici iz partizanskog odreda »Debela kosa«. Nismo vjerovali da će on stvarno opet da dođe u selo. Pošto smo u toku noći 10/11. oktobra srušili most na cesti Krnjak — Vojnić na potoku Rijeka, pretpostavljali smo da će neprijatelj pokušati da ga ponovo osposobi za saobraćaj, pa smo s odredom krenuli u selo Budačku Rijeku da postavimo zasjedu. Kad smo stigli u blizinu sela Svinjarice, primjetili smo da u selo ulazi automobil. Komanda odreda izmjenila je prvobitni plan i skrenula odred u selo. U automobilu je zaista bio poručnik Blasi i jedan vojnik-vozač. Blasi nas je pozdravio i na čistom srpskohrvatskom jeziku rekao: »Dobro jutro« i upitao: »Kako ste?«, pruživši ruku. Začudio se kad mu je, umjesto pozdrava, rečeno da je uhapšen. Nastojao je da ostane hladnokrvan i da nas ubijedi kako nema razloga za njegovo hapšenje, a i da u toku dana mora svom pukovniku u Karlovcu da preda pismeni izvještaj o rezultatima sastanka s vođama partizana iz šume Debela kosa. Bez obzira na izgovore Blasi je uhapšen, razoružan i sproveden u logor odreda. Iz njegovih dokumenata utvrđeno je da služi u obaveštajnoj službi italijanske vojske, da je član fašističke organizacije od 1919. godine, da je učestvovao u italijansko-abisinskom ratu, u okupaciji Albanije i u grčko-italijanskom ratu.

Kada smo došli u logor, Blasi me je opet pitao da li imamo stvarne namjere da ga zadržimo u zarobljeništvu. Odgovorio

sam mu da će ostati do našeg daljeg naređenja, a ako se kolono
nelo baš bude lјutio, da čemo za to mi odgovarati, a ne on.

Uveče tog dana jedna grupa partizana razgovarala je s njim o raznim političkim i ekonomskim pitanjima, o ciljevima borbe fašizma s jedne i narodnooslobodilačke borbe s druge strane. Tom prilikom Blasi je partizanima postavljao provokativna pitanja, a italijansku okupaciju pokušavao da opravda potrebom za »životnim prostorom« radi kolonizacije svog prekobiljnog stanovništva. »Ima izgleda da ćeš se ti prvi kolonizirati u Jugoslaviji«, odgovorio mu je na ovo komesar odreda. Blasi je pitao dokle se proteže zona dejstva odreda. U šali jedan od drugova mu je rekao da se zona odreda »Debela kosa« proteže čak na Italiju i da obuhvata i sam Rim. Blasiju je izgledalo smešno i čudno što tako mali odred ima tako velike pretencije, pa je prestao da traži dalja objašnjenja. Pokušavao je i da laska i podilazi nekim drugovima, pa je i komandantu 1. bataljona jednom rekao kako je simpatičan kao čovjek, ali da je šteta što nije fašista.

Iz komande NOP-a za Kordun i Baniju istog dana došli su u odred Ivo Rukavina i Srećko Manola, razgovarali su sa zarobljenicima, a potom je Rukavina napisao pismo štabu italijanskih snaga, koje je poslato u Karlovac. U pismu je italijanska komanda obaviještena da je Blasi zarobljen i u zamjenu za njega tražena su 4 puškomitrailjeza sa 4000 metaka. Italijani na ovo nisu pristali, već su nam uputili jedno pismo, karakteristično za njihov tadanji stav. Sadržaj pisma bio je:

»Komandiru neredovne čete koja operiše u zoni Krnjaka.

Može se reći tome komandiru da pusti na slobodu našeg poručnika Đuzepa Blasija, koga su zarobili partizani te čete. Poručnika Blasija dovedite na most u Krnjaku, a kao protuuslugu tražite novca koliko hoćete. Ujedno vam se može reći da predate vaše oružje i da se vratite vašim kućama u zagrljav vaših porodica, kao što su to uradile vaše kolege iz Bosne i Crne Gore. U protivnom, ukoliko ne pristanete na ovaj naš prijedlog, talijanska vojna sila upotrijebit će sve svoje raspoloživo naoružanje i uništiti će vas, vaše porodice i vaše domove.

Talijanska vojska došla je u Hrvatsku da zaštiti srpski živalj od ustaškog klanja i terora. U skoro vrijeme sve ustaše će biti razoružane...« itd.

*

Ponovnim dolaskom Italijana pojačan je automobilski saobraćaj na putevima Korduna. Naročito se živ promet u oktobru osjećao na cesti Karlovac — Slunj, pa je komanda odreda

počela da ispituje mogućnosti za postavljanje zasjede na tim cestama.

Pažljivim izviđanjem došlo se do zaključka da je najpogodnije mjesto za postavljanje zasjeda u šumarku Petkovici, na cesti Krnjak — Veljun. Odred je 21. oktobra na tom mjestu postavio svoju prvu zasjedu. Padala je kiša i duvao jak i hladan vjetar. Postavili smo osmatrače i osiguranja u pravcu Krnjaka i Veljuna. Pero Peurača je na jednoj banderi kidalo telefonske žice i tako prekinuo vezu između neprijatelja garnizona u Slunju i Karlovcu. Obišao sam položaj i dao posljednja uputstva. Kod boraca je vladalo veliko nestrpljenje i znatiželja da vide kako će izgledati prvi napad na neprijateljsku motorizaciju, a naročito kod puškomitrailjezaca Mile Basare i Pere Peurače koji još nisu tukli brzopokretne ciljeve. Blizu položaja nalazila se grupa ljudi iz sela Bijelog Klanca i Breborine, koji su pozvani da prisustvuju akciji radi borbenog krštenja — kad se završi akcija od njih je trebalo da se formira novi partizanski odred u ovom kraju. Sati su prolazili, a neprijatelja nije bilo. Već nam je dosadilo da stojimo nepomično u vodi i blatu, na kiši i hladnom vjetru. Tek oko 14 časova začu se šum motora od pravca Krnjaka. Naredio sam pripravnost i odmah iza toga jedan neprijateljski kamion punom brzinom uletio je u zasjedu. Na komandu »pali!« čelična tanad sasu se u kamion. Od prvog rafala poginuo je vozač, kamion je naglo smanjio brzinu, zakrivudao po cesti i svalio se u jarak. Jurišom najbliže desetine zarobljena je pratnja kamiona. Na položajima je nastalo pravo veselje. Košarić, Grga Milašinčić, Mile Ljepović i još neki pripremili su se da zapale kamion, a ostatak odreda krenuo je prema Skradskoj gori. Ponovo se začula buka motora, opet od pravca Krnjaka. Drugovi, koji su još ostali na cesti da pale kamion pozvali su nas da se vratimo. Tek smo bili odmakli kilometar-dva. U streljačkom stroju trkom smo se vratili ka cesti, kad se pojavio drugi kamion, jureći još brže od prethodnog. Pošto je iznenada dojurio, a svi borci odreda još nisu bili na svojim položajima, to su oni najbliži cesti samoinicijativno otvorili vatru. Vatra je bila precizna — pogoden je vozač i kamion se survao u grabu. Žandarsko-domobraska pratnja iz kamiona pokušala je vatrom da odbije napad, ali naš snažni juriš natjerao ih je brzo na predaju. Oba kamiona su zapaljena. Za vrijeme borbe ubijeno je osam domobrana i žandarma, među kojima i jedan oficir. Zarobljeno je sedam domobrana i žandarma, a zaplijenjeno 11 pušaka, 2500 metaka, 10 ručnih bombi i oko 20 vojničkih uniformi.

U istoj šumici, kilometar-dva sjevernije, ponovo smo postavili zasjedu 29. novembra. Pored našeg odreda u zasjedi su

bili još i odredi »Šlivnjak«, »Trupinjak« i »Crno Vrelo«. Oko 13 časova naišla su dva italijanska kamiona koje su vozili bersaljeri. U kamionima se nalazila hrana i odjeća za posade u Veljunu i Slunju i po 15 domobrana, pratioca transporta. Napad na kamione izvršen je sa 50 do 100 metara udaljenosti. Vatra iz puškomitraljeza Pere Peurače bila je tako precizna, da je prvim rafalom ranjen u glavu vozač prvog kamiona i ubijen pomoćnik vozača drugog kamiona, uslijed čega su ova kamiona stala, a domobrani poskakali napolje i pokušali da organizuju odbranu do dolaska pojačanja. No naša vatra primorala ih je vrlo brzo na predaju. Ovog puta naša radost je bila još veća, jer su uništena dva italijanska kamiona, zarobljena dva italijanska vojnika i 22 domobrana, dok je šest domobrana poginulo. Zaplijenjen je jedan puškomitraljez i 28 karabina; tako je sada naš odred bio naoružan sa tri puškomitraljeza. Kada je italijanska komanda primila obavještenje o uništenju ovog transporta i njegove pratinje, u Karlovcu je nastala uzbuna, te je odmah upućena jedna motorizovana kolona u pratinji tenkova da na licu mjesta izvidi situaciju. Italijani su pokupili mrtve, uhvatili nekoliko ljudi iz sela Gornji Budački i Budačka Rijeka i odveli ih sa sobom u Karlovac, gdje im se izgubio svaki trag.

Zanimljivo je da je i neprijateljska posada iz Veljuna u isto vrijeme imala svoju zasjedu radi obezbeđenja puta, koja se nalazila svega kilometar i po udaljena od naše zasjede. U ova slučaja smo uspjeli da izborom pogodnih mjesta i dobrim maskiranjem održimo naše položaje u punoj tajnosti sve do nailaska kamiona. Za vrijeme napada na kamione vršili smo demonstrativne napade i na neprijateljsku zasjedu, te na taj način onemogućili neprijateljskom obezbeđenju da pritekne u pomoć pratinji koja je sprovodila transport. Oba puta neprijateljsko obezbeđenje je pobeglo prema Veljunu, glacavom bez obzira, iako na njega nije izvršen direktni napad. Za vrijeme tog bježanja bacali su sa sebe svu opremu koja im je smetala.

U toku 1941. godine odred je s italijanskim vojskom vodio nekoliko borbi, od kojih je najznačajnija ona 2. i 3. decembra u selu Budačka Rijeka, na Čukuru. Naime, 1. decembra italijanske snage vršile su demonstrativne pokrete u rejonu Petrova gora radi razvlačenja naših jedinica, a 2. decembra njihove jedinice povukle su se u Vojnić, Vrginmost i Topusko. Istog dana jedna italijanska kolona od oko 500 konjanika i biciklista krenula je iz Karlovca preko sela Cerovca i Tušilovića u pravcu Krnjaka i Slunja. Uz put su Italijani pretresali sela, pljačkali i ubijali ljude koje su zatekli kod kuća. Tog dana rano ujutro odred »Debelo kosa« sačekao je i zaustavio neprijatelja u selu Budačka Rijeka na Čukuru. Skoro cijeli dan odred je napadao.

Samo u toku prepodneva izvršeno je nekoliko uspjelih juriša i protivnapada. Položaji na Čukuru i zaselak Martinovići prelazili su dva puta iz ruku u ruke. Po podne je odredu stiglo u pomoć još drugih pet odreda i stotinjak seljaka iz sela Budačke Rijeke, Podgorja, Burić Sela, Trupnjaka i Partizanskog Žarišta, naooružani vilama, štapovima i sjekirama. Dolaskom pojačanja naše snage napale su s još većim poletom i odlučnošću i pred zalazak sunca bilo je očigledno da će neprijatelj skoro biti potpuno uništen. Međutim, baš tada je Italijanima stigla znatna pomoć u ljudstvu i tenkovima, tako da smo morali da obustavimo dalje napade u momentu, kad je pobjeda bila na pomolu. U ovoj borbi neprijatelj je imao preko 50 mrtvih, među kojima i jednog oficira, kao i više desetina ranjenih. Na našoj strani junački je poginuo Miloš Petrović Pek, član SKOJ-a, a dva borca su ranjena.

BILANCA NAŠIH USPJEHA

U toku 1941. godine odred je u borbama i diverzantskim akcijama koje je vodio samostalno ili u zajednici sa ostalim partizanskim odredima na Kordunu, postigao slijedeće rezultate:

zarobljen je jedan italijanski oficir, dva italijanska vojnika, dva domobrana podoficira, jedan ustaša i 128 domobrana i žandarma. Ubijena su dva ustaška oficira, jedan italijanski oficir, tri domobrana podoficira, 48 Italijana, 16 ustaša i 6 domobrana. Ranjen je jedan žandarmerijski podoficir, 14 ustaša, 15 domobrana i 31 Italijan. Ukupno smo ubili, zarobili i ranili 201 oficira, podoficira i vojnika neprijateljskih jedinica.

U istom razdoblju gubici odreda bili su četiri mrtva i pet ranjenih partizana.

Zaplijenjene su 122 vojničke i 43 lovačke puške, 5 pištolja, 4 puškomitrailjeza, 1 minobacač 81 mm sa 5 mina, oko 100 ručnih bombi, oko 30 000 metaka, 1 putnički automobil, 4 radio-aparata, 4 pisače maštine, nekoliko desetina vojničkih odijela i ostale opreme.

Uništene su poštanske instalacije u Perjasici i Tušiloviću, željeznička stanica Skakavac i Vojnić, opštinske zgrade u Perjasici i Tušiloviću. Zapaljene su dvije lokomotive, četiri kamiona i jedan motocikl. Porušen je 181 telegrafsko-telefonski stub. Eksplozivom je uništeno pet mostova, dva propusta na cesti i na 25 mesta prekopana cesta.

Analizirajući ove skromne rezultate i upoređujući ih s uspjesima koje su postizale partizanske jedinice u nekim drugim krajevima naše zemlje, moglo bi se doći do zaključka da su bili neznatni. Međutim, zbog specifičnosti razvoja ustanka

na Kordunu upoređenje bi bilo teško i vršiti. Na Kordunu je ustanak počeo u uslovima masovnog ustaškog klanja i terora, narod je masovno bježao u šume da bi sačuvaо gole živote i nije bilo teško da se pokrene u borbu. Ali, s obzirom da je Kordun bio isključivo zaostala poljoprivredna pokrajina, partijske organizacije na terenu bile su malobrojne, a i dobar dio malobrojnog partijskog kadra stradao je u ustaškim pokoljima još pri prvим naletima ustaša. Naoružanje i našeg odreda bilo je veoma slabo i sa tako slabo naoružanim jedinicama nije se moglo napadati na mnogobrojne i jake neprijateljske snage. A osim toga partizanske odrede Korduna sačinjavali su partizani regrutovani skoro isključivo sa ovog terena gdje je bilo veoma malo radnika, intelektualaca i profesionalnih vojnih kadrova bivše jugoslovenske vojske.

Zbog ovih, a i drugih okolnosti, ustanak na Kordunu se razvijao polako i postupno. Posebna briga partijskih organizacija na terenu bila je da se učvrsti i proširi bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog i muslimanskog življa, jer je od ovog zavisio i dalji tok razvoja ustanka. I u odredu »Debela kosa« o ovom pitanju partijska organizacija radila je stalno i intenzivno i za kratko vrijeme postignuti su vrlo dobri rezultati.

Uspjesima odreda »Debela kosa« mnogo je doprinio narod Korduna, koji je naročito 1941. godine podnosio ogromne ljudske i materijalne žrtve i davao veliku moralnu i materijalnu pomoć svojoj vojsci. Stanovništvo sela Budačka Rijeka i zaselaka Perići, Božići i Maćešić Potok, zatim Svinjarice, Kupljenskog i Poljane osiguravalo nas je svojim organizovanim stražama i izvidnicama od iznenadnog neprijateljskog napada, ili upada ustaških špijuna. Kad smo bili van njega, seoske straže obezbjeđivale su u zajednici sa odredskom stražom logor odreda. Čitav narod pomenutih sela izviđao je i prikupljao podatke o neprijatelju, te smo o svakom njegovom pokretu ili akciji bili na vrijeme obaviješteni. Tako su 23. oktobra 1941. prije svanuća, jače italijanske motorizovane, konjičke i pješadijske jedinice iznenadno krenule iz Vojnića, Karlovca, Krnjaka i Miholjskog u pravcu našeg logora da bi nas u toku noći, za vrijeme spavanja, opkolile i likvidirale. Mi smo baš te noći kasno legli, i pred zorou smo spavali mrtvim snom, a nismo imali ni isturene predstraže, tako da se neprijatelj mogao slobodno i neopaženo privući do samog logora. No seoske straže u selu Kupljenskom, Svinjarici i Burić Selu bile su budnije od nas; one su primjetile nastupanje neprijateljskih jedinica i na vrijeme nas obavijestile, tako da smo imali baš toliko vremena koliko je bilo potrebno za izvlačenje iz obruča. Neprijatelj je udario uprazno.

Žene i omladinke takođe su nas svestrano pomagale. One su njegovale ranjenike, spremale i donosile hranu, prale i krpale rublje, plele zimske vunene stvari i njima darivale partizane. Te žene, koje do tada nisu znale ni za što drugo osim za svoj mukotrplni i teški rad u kući i polju, sada su izlagale svoje živote za stvar čitavog našeg naroda. Zbog privrženosti naroda NOB-u, ustaška i italijanska vojska su čitave 1941. godine, a i kasnije, vršile veliki pritisak i sprovodile surovi teror nad stanovništvom tih sela. U bivšem srežu Vojnić prve uništene kuće zapaljene su u selima oko šume Debela kosa. Najviše je stradalo selo Kuplensko, koje je potpuno uništeno, dok su nešto bolje prošli selo Radlović Poljana i zaselci Perići i Božići, u selu Budačka Rijeka. Neprijatelj je palio kuće, ubijao stanovništvo, pljačkao i odvozio u svoje garnizone sve do čega je došao, računajući da će na ovaj način uništiti otpor naroda i tako lakše likvidirati odred. Međutim, svojim akcijama i nasiljem nad stanovništvom postigao je suprotan efekat: na sve patnje i stradanja narod je odgovorio pojačanom borbom.

POLAGANJE PARTIZANSKE ZAKLETVE

Dva mjeseca nakon organiziranja partizanskih odreda OK KPH Karlovac donio je direktivu o polaganju partizanske zakletve. Početkom oktobra počele su u odredima političke pripreme za polaganje zakletve. Negdje 8. ili 10. oktobra politkomesar odreda Košarić na jednom sastanku govorio je o značaju polaganja zakletve i napomenuo da se zakletva u bivšoj jugoslovenskoj vojsci polagala na vjernost kralju, dok naša, partizanska zakletva, obavezuje nas narodne borce da služimo narodu, da se borimo protiv okupatora i njegovih slуг, da ne ispuštamo pušku iz ruke do konačnog oslobođenja zemlje.

U pismu Okružnog komiteta KPH Karlovac od 10. oktobra 1941. godine, koje je upućeno komandantu NOP odreda Korduna i Banije, Josip Kraš, član CK KPH, javio je pored ostalog:

»Ja bih došao u utorak 14. X o.g. u Crnu Lokvu ili koje drugo mjesto gdje odredite. Javi mi po kuriru u utorak da li mogu odmah ići i preko koje veze... Ako možete mojim dolaskom organizirati skupštinu i prisegu partizana, bilo bi poželjno...« ...

S tim u vezi, 12. oktobra u selu Mihajlović Poljani, kod šume Debela kosa, sakupili su se odredi »Debela kosa«, »Randonja« i »Crna lokva« radi polaganja zakletve. Ovo su bili prvi partizanski odredi na Kordunu koji su polagali zakletvu. Rukovodilac zakletve bio je Srećko Manola, a bilo je prisutno nekoliko stotina ljudi, žena i omladine okolnih sela. Oko 15 ča-

sova odredi su postrojeni u karu, a potom je Manola održao kraći govor o značaju partizanske zakletve i o načinu polaganja. Poslije ovog komandovano je »mirno«, a potom je Manola glasno izgovarao pojedine rečenice iz zakletve, koje smo mi naglas za njim ponavljali. U momentu kad smo završavali polaganje zakletve, dobili smo obavijest da italijanska konjica nastupa od Krnjaka preko sela Budačke Rijeke prema Debeloj kosi. Umjesto da nastave s narodnim veseljem i zabavom, odredi su pod komandom Manole krenuli u susret nastupajućem neprijatelju. Izgleda da je neprijatelj, koji je izbio u selo Svinjarice blagovremeno primijetio naše nastupanje, pa je počeo da se naglo povlači prema Krnjaku. Istog dana oko 17 časova dobili smo obavijest da je domobremska posada iz sela Breborina iznenadno napustila svoje položaje i povukla se prema Krnjaku, ostavivši iza sebe veliko skladište građevinskog materijala bivšeg poduzeća »Hofman«, koje je radilo na trasi željezničke pruge Krnjak — Slunj. Odmah smo mobilisali preko 40 zaprežnih kola i u toku noći 12/13. oktobra evakuisali u obližnje šume sav upotrebljivi materijal, nešto su evakuisali seljaci svojim kućama, a ostatak je zapaljen, tako da je cijelo skladište likvidirano.

Ljudstvo odreda »Debela kosa« svečano primljenu obavezu na dan polaganja zakletve časno je ispunilo u toku četvoro-godišnje NOB-e: iz njegovih redova poginulo je 15 boraca i rukovodilaca, a ostali su u NOV-i i organima narodne vlasti samoprijegorno vršili svoje dužnosti i obaveze. Odred je mnogo pomogao i u razvoju oružanih formacija na Kordunu. Slično kao što je formiran odred »Perjasica« formirani su, uz pomoć našeg odreda, i partizanski odredi »Loskunja«, »Krnjački Grabovac«, »Bijeli klanac«, »Cvijanović brdo« i drugi. Oni su pomognuti i oružjem, i kadrom, a dio boraca iz odreda otisao je na razne rukovodeće dužnosti i u druge odrede. Tako je partizanski odred »Debela kosa« časno ispunio i izvršio svoj zadatak u ustaničkoj, 1941. godini.

Ignjatije PERIĆ

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U DUVANSKOJ STANICI U PRILEPU 1941. GODINE

Pre rata, kao i za vreme okupacije, u Prilepu je glavno zanimanje stanovništva bila proizvodnja duvana. Skoro svaka kuća bila je proizvođač. Bilo je i nešto zanatlija. Jedino preduzeće, u kome je bilo zaposleno više od 1000 radnika, bila je duvanska stanica »Monopol«.

Sindikalna podružnica te stанице bila je još pre rata jedna od najvećih i najaktivnijih Ursovih sindikalnih organizacija. Preko kulturno-prosvetnih priredbi, tarifnih akcija i štrajkova vaspitavalo se i kalilo radništvo u ovoj sindikalnoj organizaciji, koja je bila i škola za buduće članove Komunističke partije.

U »Monopolu« je radio i Ordan Debelomeso, neprijatelj radničke klase tipa Živka Topalovića. Taj se izdajnik predstavljao kao veliki komunista, koji je tobože održavao vezu sa CK KPJ. Širio je i mnoge druge laži, kojima smo u prvo vreme verovali. Uočivši njegov rad Mesni komitet KP je preuzeo mere da se sindikalna organizacija u duvanskoj stanci očisti od ovakvih elemenata. Ordan je bio razobličen pred članstvom i isključen iz rukovodstva sindikalne organizacije.

Godine 1940. u duvanskoj stanci bilo je nekoliko radnika, članova KPJ. Partijska celija još nije postojala. Formirana je početkom 1941. godine od sedam članova. Za sekretara sam izabran ja. Pošto se ubrzo brojno stanje povećalo na 13 članova, formirana je i druga celija. Za njenog sekretara je izabrana Vera Ciriviri (poginula jula 1944). U martu je formirana i treća celija, a sekretar je postao Stevan Ruseski. Već istog meseca formiran je i partijski biro kojeg su sačinjavali sekretari celija. U prvo vreme biro je vodio sekretar Mesnog komiteta Borko

Talevski (narodni heroj, poginuo 2. marta 1942), a zatim za sekretara partijskog biroa sam izabran ja. Na toj dužnosti sam ostao sve do hapšenja 8. oktobra 1941. godine. Posle toga sekretar biroa bila je Vera Ciriviri.

Glavni zadatak partijskog biroa bio je da se u duvanskoj stanici idejno-političkim radom i proverom kroz izvršavanje partijskih zadataka pripremi što veći broj ljudi za prijem u Partiju i stvari što širi krug simpatizera.

Duvanski institut je imao posebnu celiju u kojoj su bili: Sotke Sotirovski Džigidžig, sekretar celije (streljan septembra 1942); Stevan Zlateski, Vlade Lapecot (umro na lečenju kao partizan), Mara Stojanovska, Živko Dukoski i Dobre Trajkovski Džema.

Uporedo s povećavanjem broja članova u celijama povećavao se i sastav biroa; krajem 1941. godine u birou je bilo više od 10 članova.

Biro je, između ostalog, organizovao intenzivan ideološko-vaspitni rad. Predavači su bili teoretski uzdignutiji komunisti: Borko Talevski, Borko Velevski Levata i drugi. Pored marksističke literature (»Razvitak društva«, »Imperializam« od Lenjina i dr.) proučavani su i partijski materijali iz lista »Proleter«, proglaši i drugo. Svaki član je imao zadatak da oko sebe okupi grupu simpatizera, poštenih radnika, i da s njima proučava izvestan materijal. U tim su se grupama pripremali budući komunisti.

Odmah posle kapitulacije bivše Jugoslavije, komunisti duvanske stanice i grada prvi su, po uputstvu Mesnog komiteta, otvorili vojne magacine sa materijalom i prehrambenim artiklima, koje su počeli da dele stanovništvu, da ne bi sve to palo u ruke okupatorima. Oni su, isto tako, odmah počeli da skupljaju i oružje, koje su sklanjali u za to određena skloništa.

Po dolasku okupatorskih vojnika u grad, Mesni komitet je održao prošireno savetovanje sa više sekretara celija i dobrih komunista u kući Borka Petrovskog Simonota. Koliko se sećam, na ovom sastanku je bilo govora o odnosu partijske organizacije prema okupatorovoj vlasti.

Po odluci Mesnog komiteta formirane su i komisije za skupljanje oružja. Kasnije, iako je sekretar Pokrajinskog komiteta Metodije Šatorov Šarlo dao direktivu da se oružje pre-

daje okupatoru, komunisti Prilepa ne samo što ga nisu predali, već su ga i dalje prikupljali. U toj akciji naročito su se istakli Orde Čopela, Dimo Narednikot, Lazo Filipovski, Stevan Roskrot, Ilo Igevski, Gurov Gligor i drugi, koji su kasnije rukovodili vojnim komisijama.

U letu 1941. god. okupator je pripremao teren za stvaranje fašističkih sindikata. Radi toga su iz Bugarske u sve veće gradove Makedonije upućeni neki sindikalni funkcioneri BRS. U Prilep je upućen Metodi Cvetnoljubov, iz Loveča (Bugarska). On je sa policijskim načelnikom trebalo da organizuje takav sindikat i u Prilepu. Mesni komitet je rešio da po svaku cenu spreči formiranje ovakvih sindikata, a ukoliko ipak dođe do stvaranja fašističkih sindikata, komunisti i dobri simpatizeri će pokušati da preuzmu rukovodstvo i sabotiraju rad tih sindikata.

Pedstavnik iz Bugarske se odmah počeo konsultovati s načelnikom policijske uprave o tome na koji način i u kojoj privrednoj grani prvo da organizuje takav sindikat. Izgleda da je pala odluka da se takav sindikat formira najpre u »Monopolu«. Načelnik je počeo pojedinačno da poziva radnike u kancelariju i to one koji su već bili sindikalni funkcioneri u staroj Jugoslaviji. Među njima sam bio i ja. Prvo je počeo da nam nudi činovničku službu, a zatim zatražio da pomognemo u formiranju sindikata. Pošto niko od pozvanih nije prihvatio njegove ponude, rešili su da održe konferenciju sa svim radnicima duvanske stanice.

Na toj konferenciji oni su u sindikalno rukovodstvo predložili neke ljudе koji su u staroj Jugoslaviji bili u Jugorasu. Radnici su jednoglasno, sa velikim protestom, odbacili predlog i u rukovodstvo izabrali komuniste: Stevana Ruseskog, Borka Velevskog, Jordana Dimovskog, Stevana Sekulovskog, Blaže Janičota, mene i još neke drugove.

To sindikalno rukovodstvo, kao što smo bili i zamislili, ostalo je samo na papiru, ne izvršavajući nikakve zadatke; nije izvršilo ni upis članstva. Kada je to uvidela policija ona više do kraja okupacije nije pokušavala da formira sindikate.

Krajem avgusta i početkom septembra 1941. u prilepskoj partijskoj organizaciji su uveliko počele pripreme za oružani ustank. Komunisti iz duvanske stanice bili su najaktivniji u tim pripremama. Partijski biro je stalno održavao sastanke. Pri-

preme su bile u punom jeku. Tada je od najsmelijih komunista formirano nekoliko udarnih grupa. Delatnost komunista se nagle proširila, naročito u skupljanju oružja, odela, hrane, sanitetskog i drugog materijala. Sve se to otpremalo partizanskom odredu, koji je formiran još pre ustanka. Formirana je i jedna grupa, koja je imala zadatak da pronađe kuće za skrivanje ilegalaca, oružja, odela, hrane i drugih materijala. Za to su određene kuće Stevana Andonovskog, Vasile Pavlovskog, Lece Kotevskog, Blaže Jankovskog, Pavle Pavlovskog i dr. Sem toga, biro je doneo odluku da počnu sabotaže u »Monopolu«. Rečeno je da se ne pakuje više od jedne bale duvana, u njih da se stavlja gvožđe, a da se duvan kad se tovari u vagone i šalje Nemcima na front, poliva petroleumom. To je obavljao Velko Jankulovski sa dvojicom radnika. Bilo je organizovano i iznošenje materijala iz »Monopola« (platno, konopci i drugi materijal) kolima koja su vozila duvan na stanicu. Ubacivano je i po nekoliko bala više, pa su putem skidane. Sav materijal i bale duvana sakrivene su u određenim kućama, a zatim otpremane u odred. Bilo je nekompromitovanih komunista koji su radili kao pisari-računari pri otkupu duvana. Oni su nekim proizvođačima upisivali više duvana nego što su predali. Razlika u novcu, dobijenom na taj način, išla je u korist Partije.

Preduzete su mere za kovanje metalnog novca od 50 i 100 leva. Inicijatori su bili Volče Naumčevski i braća Velko i Pera Jankulovski, koji su poznavali taj zanat. Proba nije potpuno uspela. I danas se čuva sitan, nikleni novac od oko 70 kg.

Krajem septembra bilo je rešeno da se svi magacini u duvanskoj stanci zapale, da bi se onemogućilo slanje duvana Nemcima na front. Za ovu sabotažu je bio određen Pera Stojanovski Roskopot, sa još jednim drugom. Bilo je pripremljeno sve. U sve magacine je unet petrolej i idućeg dana je trebalo izvršiti paljenje. Međutim, ova je namera u poslednjem trenutku otkrivena. Posle je straža oko magacina bila udvostručena.

U duvanskom institutu su isto tako izvršene slične sabotaže, od kojih je najveća bila paljenje žita u snopovima, koje je bilo proizvedeno na velikim površinama oglednog polja.

Kao što se iz iznetog vidi partijska organizacija duvanske stanice u Prilepu bila je jedna od najaktivnijih u gradu. Zahvaljujući ovakvom radu ona je već krajem 1941. godine imala

60 članova KPJ¹ i nekoliko stotina simpatizera. Tokom 1941. godine četiri radnika iz te organizacije bili su članovi Mesnog komiteta KPJ.

Godine 1942. i kasnije, ta organizacija je bila još aktivnija. Iz nje su stalno upućivani novi borci u partizane. Mnogi od njih postali su vojni rukovodioци.

Pet članova te partijske organizacije proglašeno je za narodne heroje: Jordan Copela (poginuo), Borko Velevski Levata (poginuo), Lazo Filipovski (poginuo), Ilo Igevski Cvetan (poginuo) i Dore Damevski.

Asparuh KORUBINOVSKI

---

¹ Članovi partijske organizacije duvanske stanice »Monopol« bili su: Stevan Ruseski, Velko Jankulovski, Vera Ciriviri, Asparuh Korubinoski, Borko Velevski Levata (narodni heroj, poginuo septembra 1942) Dimko Mirsoleski, Dimče Jovanovski, Dimo Narednikot (poginuo), Orde Panovski Kabecot (poginuo), Borka Lopačot (poginuo 1942), Iljo Igevski (narodni heroj, poginuo 1944), Gligor Gurov (poginuo), Ordan Dimkovski (umro), Tome Cvetkovski Mlekoto (umro), Lazo Filipovski (narodni heroj, poginuo 2. marta 1942), Orde Čopela (narodni heroj, poginuo 1942), Boše Josifovski (poginuo 1942), Boca Ivanovska (umrla), Tase Nikolovski (umro), Rampo Ilievski, Trajko Šerbanovski, Dimče Mirčevski, Najdo Popovski, Blagoja Dimitrijevski, Stevan Stojanovski Roskopot, Pero Stojanovski, Dimče Garbe, Kosta Nečevski, Rupen Vartenisjan, Stevan Sekulovski, Stevan Sazdovski, Risto Tutevski, Koce Jovanovski Solunski, Dragan Damevski, Tode Dupjočanec Đulpida, Blaže Jankovski, Tode Krsteski Zadarot, Blaže Janičot, Ilo Andrejevski, Dragica Trajkovska, Gorica Atanasovska, Vera Menkovska, Venda Temelkovska, Anda Nikolovska Trpevska, Dumče Mitrevski, Kiro Stevanovski, Vasile Pavlovski, Petre Džajko (umro), Gigo Menkovski, Lece Koteski, Dončo Temelkovski, Dimče Temelkovski, Ace Atanasoski, Ivan Trenkovski, Dore Damevski (narodni heroji), Dimče Nikolovski, Boris Petrovski Simono, Paca Ivanoska Narodot, Vesa Krtevska, Kiro Bardakovski.

ČAČANSKI OKRUG U USTANKU 1941.

Partijska organizacija okruga Čačak nastavila je aktivan rad i za vreme okupacije. Ona je ušla u ustank sa oko 300 članova, organizovanih u 40 partijskih organizacija, s nizom partijskih uporišta i aktiva u radionicama, ustanovama i selima, s organizovanim sreskim i okružnim komitetom koji je formiran 1938. godine (pre toga je Mesni komitet Čačka vršio funkcije OK).

Period od dva meseca (maj—jun 1941), partijska organizacija je iskoristila za intenzivne pripreme ustanka. Ona je u prvom redu organizovala sakupljanje i sklanjanje oružja i ratnog materijala. Pored veće količine pušaka, municije i ručnih bombi, među prikupljenim oružjem je bilo i puškomitraljeza, avionskih mitraljeza (skinutih sa aviona na aerodromu u Preljini), teških mitraljeza i avionskih bombi. Kada je počeo ustank, ove bombe su veoma korisno upotrebljene za miniranje mostova i drugih objekata i kao nagazne mine postavljene su na putevima kuda su Nemci imali da prođu. Zato u periodu dizanja ustanka nije postojao problem naoružavanja boraca, sve do momenta kada je ustank prerastao u svenarodni.

Sprovodeći direktive CK KPJ, partijska organizacija je još uoči rata organizovala obuku članova Partije, skojevaca i simpatizera u rukovanju oružjem, ovladavanju vojnim veštinama i pružanju prve pomoći. U tu svrhu korišćene su streljačke držine i zdravstveni kursevi, koji su na sugestiju i inicijativu Partije organizovani pri bolnicama u Čačku i Milanovcu i pri zdravstvenim zadругama u nekim selima. Ovaj rad je nastavljen i za vreme okupacije.

Početkom juna 1941. godine održan je plenum OK na kome su razrađene direktive i zaključci sa majskog savetovanja CK u Zagrebu. Sastanku je od strane Pokrajinskog komiteta za

Srbiju prisustvovao Milan Mijalković Čića. Na plenumu je analiziran rad i postavljeni zadaci partijskim organizacijama u novim uslovima. Naročito je istaknuto: razviti širok politički rad na razjašnjavanju uzroka brze kapitulacije bivše jugoslovenske vojske; ukazivati na neophodnost organizovanja borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika koji su se već stavili u službu okupatora; organizovati bojkot i sabotaže, ne odazivati se na pozive vlasti, skrivati poljoprivredne proizvode, ne ići na rad u radionice i preduzeća koja su radila za okupatora, vršiti sabotaže na radu itd. Prikupljanje oružja, obuka u rukovanju njime i formiranje borbenih desetina, bili su među prioritetnim zadacima.

Posle ovoga organizovan je širok politički rad na objašnjavanju glavnih uzroka sramne kapitulacije jugoslovenske vojske. Objašnjavana je potreba pružanja odlučnog otpora okupatoru svim sredstvima i pripremanje za oružanu borbu.

Događaji su se odvijali vrlo brzo. Došlo je do napada Nemaca na Sovjetski Savez. Odmah zatim CK upućuje radnom narodu Jugoslavije proglaš s poznatim pozivom: »Proleteri svih zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove«. Bio je to poziv Partije radnicima, seljacima, građanima, omladini; poziv komunistima da izvršavaju svoju dužnost. Proglas je išao od ruke do ruke, čitan je pojedinačno, proučavan na partijskim i skojevskim sastancima i među simpatizerima Partije. Brzo je prodrio u najšire mase.

Nastavilo se sa užurbanim pripremama za oružanu borbu. Puške su izvučene iz skloništa. Noću su drugovi spavalii s oružjem i patrolirali da ih neprijatelj ne bi iznenadio. Narod se tih dana otvoreno poziva u borbu protiv okupatora. O toj aktivnosti govorи izveštaj policije odeljenju za državnu zaštitu u kome se kaže:

»7 jula ove godine (1941) u Čačku i okolini po nepoznatim počiniteljima rasturani su komunistički leci pisani na pisaćoj mašini, cirilicom, pod naslovom: »Radnici, seljaci, građani grada Čačka i okoline«, a završava se sa: »Da živi naša borba za slobodu, da živi Komunistička partija Jugoslavije! Okružni komitet Partije Jugoslavije, Čačak, 2. jula 1941. godine.«

U letku se napadaju naši organi, organi nemačke oružane sile, a preti brzom pobedom SSSR-a i uništenjem okupatora.

Sumnja se da su letke rasturali odbegli komunisti. Preduzete su mere da se rasturači ustanove i uhvate.

Istaknutiji članovi Partije i antifašisti prešli su u ilegalnost. Poznatiji komunisti iz grada sklonili su se kod drugova u sela ili živelii skriveni u gradu. Kada je preneta direktiva o

stvaranju odreda, blizu 100 drugova iz ilegalnosti već se nalazilo pod oružjem.

Članovi i bliski simpatizeri Partije koji su živeli polulegalno, organizovani su u borbene desetine. Čim bi u selo naišli Nemci, ili žandarmi ili ma kakva druga vojska, ilegalci bi se povlačili u šume i skloništa. Noćivali su najčešće zajedno, van kuća, pod organizovanom stražom.

FORMIRANJE ČAČANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Posle odluke CK KPJ od 4. jula o dizanju ustanka, u čačanski okrug dolaze Branko Krsmanović i Milan Mijalković Čića. Oni prenose direktivu o oružanoj borbi i formiranju odreda. Štab čačanskog odreda »Dr Dragiša Mišović« formiran je 6. jula,² a idućeg dana održan je sastanak na kome su izabrani komandiri četa. Ovog dana se kod manastira Stjenika, na planini Jelici, održavao tradicionalni vašar. Okružni komitet je odlučio da ovo iskoristi i objavi narodu početak oružane borbe protiv okupatora. Vašar je pretvoren u zbor, na kome je govorio Bata Janković, član OK. Posle Batinog govora pročitan je proglaš CK o sveopštoj narodnoj borbi za slobodu.

Na sastanku Okružnog komiteta koji je održan uoči 6. jula, razrađeni su neposredni zadaci Partije, od kojih je najvažniji bio: stvaranje odreda i mobilizacija boraca za odred. Određeno je da se u noći 12/13. jula borci okupe na određenim zbornim mestima, a to su bili: Stjenik za Trnavsku, Rožanj za Ljubićku, Jokovića potok za Takovsku i Zdravljak za Dragičevsku četu. Za nedelju dana trebalo je izvršiti mobilizaciju i okupiti čete. Članovi OK su posle ovog sastanka održali sastanke sreskih komiteta. Iz sreskih komiteta išlo se na sastanke partijskih organizacija, organizacija SKOJ-a, na sastanke sa grupama simpatizera i partijskim aktivima. Tih sedam dana je ispunjeno vrlo živom aktivnošću komunista. U partijskim organizacijama je dogovorenko će poći u odred, a ko ostati u pozadini.

Kako su sreski komiteti organizovali sprovođenje direktive za stvaranje partizanskih četa i kako su se pojedine partijske organizacije snašle u mobilizaciji i pripremanju boraca za odred pokazuje primer iz takovskog sreza.

¹ Branko Krsmanović, španski dobrovoljac, kapetan španske republikanske vojske, član Glavnog štaba NOPO Srbije, poginuo 8. avgusta 1941. na Kosmaju; narodni heroj. Milan Mijalković Čića, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, poginuo 18. avgusta 1941. kod sela Gradiće kraj Užica; narodni heroj.

² Štab odreda formiran je na sastanku istaknutih komunista okružga u selu Lipnici kod Čačka.

Odluka o formiranju Takovske partizanske čete prihvaćena je na sastanku sreskog komiteta koji je održan u zgradi osnovne škole u selu Svračkovicima kod Gornjeg Milanovca. Na tom sastanku je određena komanda čete i razrađen plan okupljanja boraca. Za ovo su određena tri mesta: u Svračkovicima — za Milanovac i neposrednu okolinu, u Belom Polju — za sela prema Gruži, i u Leušićima — za borce iz gornjeg kraja sreza. Trebalo je da borci sa ova tri mesta dođu na zajedničko zborno mesto u Jokovića potok, u Breznu, noći 12/13. jula.³

Evo kako su se prikupljali borci u Leušićima. Održali smo sastanak partijske organizacije na kome smo utvrdili ko će od komunista poći u odred, a ko ostati da radi na terenu. Dogovorili smo se da podu dvojica, a da tri starija druga i jedna drugarica ostanu. Vodili smo računa da ne razbijemo partijsku organizaciju upućivanjem svih komunista u odred. Kada se rasplamsao ustanak nismo se toga držali, jer je dozvoljeno da gotovo svi komunisti odu u odred (to nam se kasnije, kada smo izgubili slobodnu teritoriju, teško osvetilo). Dogovorili smo se takođe koji bi drugovi iz ostalih sela mogli poći u odred. Na sastanku je zaključeno i kako da se najbolje organizuje dolazak prikupljenih boraca iz Leušića i drugih sela, a da to ostane u konspiraciji. Dogovorili smo se i da borce isprati izvestan broj drugova i drugarica, simpatizera Partije.

Posle sastanka partijske organizacije u Leušićima održani su sastanci partijskih organizacija Pranjana i Koštunića, na kojima je napravljen dogovor sličan onome u Leušićima. Odlučeno je da iz koštuničke partijske organizacije podu dva člana Partije, a iz Pranjana jedan. Dakle, iz ove tri partijske organizacije trebalo je da podu u odred pet članova Partije. Ostalo je svega tri dana za razgovor i pridobijanje drugih ljudi za odlazak u odred. Ipak, 12. jula uveče na zbornom mestu u Leušićima sakupilo se za nepun sat 13 drugova, spremnih da krenu u odred. Među njima je bilo svih pet za odred predviđenih članova KP. Svi su imali puške i dosta municije; jedan omladinac iz Brezne doneo je punu torbu bombi. Oko 20 drugova i drugarica je ispratilo u odred prve borce ovoga kraja.

Slična organizacija i rad obavljeni su i u drugim mestima. U Svračkovicima je, pak, izbila nepredviđena teškoća. Policija je otkrila pripreme, pa je uhapsila neke drugove. Oni što su izbegli hapšenje stigli su dan-dva kasnije, i 13. jula u zoru na zbornom mestu se okupilo oko 40 boraca. Tako je stvorena Prva takovska četa.

³ Sastanak boraca trnavskog sreza održan je u Stjeniku već u noći 10. jula, na kome su formirane Trnavska i Slatinska partizanska četa.

Brzo formiranje odreda i dobar odziv boraca svedoče o veoma uspešnoj aktivnosti partijske organizacije u pripremanju ustanka. Međutim, u samom početku je bilo nesnalaženja; zbog pogrešno shvaćene direktive o ulozi borbenih desetina u pozadini izvestan broj boraca koji nije bio kompromitovan vratio se kućama. To je veoma smanjilo odred i onesposobilo ga za akciju. Ni pre toga se odred nije snašao: više se zadržavao na sitnim akcijama i propagandno-političkom radu, umesto da odmah pređe u ofanzivu i povede krupnije akcije.

Ta slabost je brzo uočena pa je i početno nesnalaženje brzo prevaziđeno. Već prvih dana avgusta drže se sastanci sreskih komiteta i partijskih organizacija u četama i pozadini, na kojima se ocenjuje rad, kritikuju slabosti i razrađuju planovi za vođenje ofanzivnih akcija protiv neprijatelja.

Posle ove partijske intervencije akcije se organizuju na širem frontu. Čete i pozadinski radnici tesno sarađuju. Pojedine čete istovremeno vrše po nekoliko akcija. Dok bi jedna desetina uz pomoć pozadinskih radnika palila senjak, druga je presretala voz, treća napala žandarmerijsku stanicu; na četvrtom mestu bi partijska organizacija u pozadini organizovala paljenje opštinske arhive ili sečenje telefonskih stubova. To je stvaralo pravu zabunu kod neprijatelja. A sa akcijama rastao je i priliv u odred.

Krajem avgusta i početkom septembra ustanak se razbuktao svom silinom. Akcije iz dana u dan jačaju. Neprijatelj je sabijen u grad. On je izgubio svaku kontrolu i vezu sa selima. Žandarmerijske stanice povlači u gradove, jer se po selima ne mogu održati. Opštinske arhive su popaljene, opštine zatvorene, stvoreni su narodnooslobodilački odbori. Neprijatelj je blokiran u Čačku i Milanovcu odakle povremeno vrši israde, ali već pred kraj septembra ni to ne može jer se naš obruč oko gradova čvrsto steže.

Uporedo s tim akcijama partijska organizacija je razvila jaku političku aktivnost: objašnjavani su ciljevi NOP-e, potreba mobilizacije novih boraca i pomoć partizanskim jedinicama, razobličavan je okupator i razotkrivan pravi smisao parole »treba čekati, još nije vreme«, koju su četnici sa Ravne gore uporno proturali i zastupali. Nosioci političke aktivnosti bile su čete, partijske organizacije u pozadini i narodnooslobodilački odbori. U opštinama i selima gde NOP nije bio izrazito jak i gde nije bilo uslova za ukidanje starih organa vlasti, samo je saopštavano da postoji ilegalni NOO. U prisustvu naroda spaljivana je opštinska arhiva. Održavane su manje konferencije, sastanci partizana i naroda, a naročito omladine. U selima kuda su čete prolazile ti sastanci su pretvarani u pravo narodno veselje.

Raspoloženje za borbu je stalno raslo. Naš uticaj se širio i u sela koja u početku, pod uticajem četničke propagande i usled neobaveštenosti, nisu bila naklonjena NOP-u. Sećam se jednog zbora u Koštunićima na čijem se ataru nalazi Ravna gora. Zbor su sazvali četnici. Bilo je došlo celo selo. Čuli smo za taj zbor, pa je došla i naša četa. Na zbor smo domarširali sa trubačem na čelu, koji je svirao partizanske marševe. Bili smo prava vojska.

Pored četnika, na zboru su govorili i naši drugovi, među njima i Ratko Mitrović, politički komesar odreda, koji je tu svratio na putu za Ravnu goru, gde je pošao da pregovara sa Dražom o zajedničkim akcijama protiv okupatora. Ratko je tako lepo govorio, da je oduševio prisutne i pridobio ih za NOP. Seljak koji je stajao pored mene, inače zagriženi četnik, ovako je prokomentarisao Ratkov govor i raspoloženje na zboru:

— Dodavola, ode sve za njima!

STVARANJE SLOBODNE TERITORIJE I NOVI ZADACI

Mnoge akcije koje su neprijatelju nanosile velike udarce i gubitke, likvidacija žandarmerijskih stanica, zatvaranje opština i paralisanje saobraćaja, uz živu političku aktivnost, stvorili su takvu atmosferu i mogućnosti da je zauzimanje Milanovca i Čačka snažno delovalo na širenje ustanka. Oslobođenje Čačka (1. oktobra) i Gornjeg Milanovca (29. septembra) i stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji postavili su pred partijsku organizaciju čačanskog okruga nove i krupne zadatke.

Još pre oslobođenja ovih gradova, zbog stalnog priliva boraca, prvobitne četiri čete odreda prerasle su u četiri bataljona. Oslobođenjem Čačka i Milanovca prliv boraca u odred bio je još snažniji; 50, 80 pa i 100 ljudi iz jednog sela odjednom je dolazilo i prijavljivalo se u partizane. Trebalo je sve te borce prihvatići, organizovati, naoružati, prehraniti i rešiti niz problema vojske koja je već brojala oko 5 000 boraca. To je bilo utoliko teže što su iskustva bila mala, početna. Samo zahvaljujući velikom broju politički, pa i vojnički, sposobnog kadra, velika masa novih boraca brzo je vojnički organizovana i obuhvaćena aktivnim političkim radom. Neki komandiri četa bili su aktivni oficiri i podoficiri, kao: Rajko Tanasković, Radisav Janićijević, Tadija Andrić, Momir Tešić, Marko Mojović, Milomir Radulović i drugi. Imali smo i priličan broj rezervnih oficira komunista.

Od novoprdošlih boraca posle oslobođenja Čačka i Gornjeg Milanovca i dotadašnjih partizanskih jedinica odred je

formirao: devet četa u Ljubićkom bataljonu, 6 četa u Trnavskom, po četiri čete u Takovskom i Dragačevskom bataljonu, dve čete milicije u Čačku, bateriju topova, tenkovsku, biciklističku i konjičku jedinicu,⁴ sa oko 5000 boraca.

Jedan od krupnih problema bio je naoružanje boraca. Čete su brojale 150—250 boraca, a oružja je bilo jedva za polovinu. Obično se radilo ovako: dok su jedni bili na položaju, drugi su gradili prepreke na putevima i poslovali u pozadini, čekajući trenutak da smene zamorene drugove ili ranjene borce. Partijska organizacija je nastojala da slobodno vreme boraca (naročito nenaoružanih, jer su imali više slobodnog vremena) iskoristi za idejno-politički rad putem održavanja seminara na kojima su proučavani: Razvitak društva, Istorija SKP(b), Pitanja lenjinizma i drugo. U isto vreme čete nisu zanemarile vezu sa terenom. One su obilazile sela. Održavanjem zborova, konferencija, predavanja i davanjem raznih kulturno-prosvetnih priredbi, pomagale su partijskim organizacijama i NOO-ima u političkom radu.

Svestrana organizaciono-politička aktivnost partijske organizacije obezbedila je da se i pored naglog povećanja odreda, u svim jedinicama obezbedi primerna disciplina i visok moral i borbenost.

Drugi krupan zadatak Partije bio je organizovanje normalnog života na oslobođenoj teritoriji. Trebalo je pre svega nahraniti 5000 vojnika i obezbediti im najnužnije potrebe, zbrinuti njihove porodice, organizovati prehranu građana koji nisu imali od čega da žive, i sl. Na teritoriju čačanskog okruga došao je veliki broj izbeglica iz Slovenije i Bosne, pa je trebalo i njih zbrinuti. Kada je neprijatelj početkom oktobra spalio Milanovac, trebalo je stanovništvu obezbediti krov nad glavom i prehranu. Na položajima za odbranu slobodne teritorije na Rudniku, Rapaj-brdu, na opsadi Kraljeva, ginuli su i ranjavani borci pa je trebalo prihvati i lečiti ranjenike. Trebalo je brzo obnoviti privredni život i rad institucija neophodnih za normalan život i dalje uspešno vođenje NOB-e.

Stara državna mašina je razrušena, vlast je likvidirana ili se stavila u službu okupatora. Trebalo je stvarati novu vlast koja će se za rešavanje krupnih zadataka u prvom redu učiti na sopstvenim iskustvima. Pred partijsku organizaciju okruga postavio se ozbiljan zadatak: osposobiti narodnooslobodilačke odbole i komande mesta za borbu protiv svih tendencija koje su mogle da otupe oštricu NOB-e.

⁴ Prema podacima D. Mitrovića (u rukopisu za hroniku o zapadnoj Srbiji) Ljubićki bataljon imao je 5 četa, Trnavski 4 čete, a formirana je samo 1 četa milicije.

Na rad u NOO-e i komande mesta poslati su najjači kadrovi. Okružni komitet, sreski komiteta i partijske organizacije aktivno su pomagali odborima i komandama mesta u zauzimanju stavova po važnijim problemima i kod sprovođenja svih zadataka. Zahvaljujući takvoj aktivnosti partijske organizacije, nova vlast je mogla da pokaže veliku umešnost u ovladavanju mnogobrojnim problemima pred kojima se našla. Upornost u rešavanju tih problema bila je osnovna karakteristika revolucionarne vlasti.

Na oslobođenoj teritoriji vrlo brzo je uspostavljen železnički i telefonski saobraćaj. Organizovan je rad bolnica. U Čačku i Milanovcu su danonoćno radile radionice za potrebe fronta i pozadine. Organizованo je snabdevanje ogrevom, hlebom i ostalim životnim namirnicama, koje su dobrovoljno skupljali NOO-i po selima ili su uzimani iz skladišta. Organizovane su kuhinje za siromašne i nezbrinute. Nije zaboravljena ni zaštita istorijskih i kulturnih spomenika, pa je imenovan komesar ovčarsko-kablarskih manastira sa zadatkom da manastire i njihovu imovinu čuva od pljačkanja i uništavanja.

Delovodni protokol čačanskog NOO-a, koji ima 600 zavedenih brojeva, najbolje ilustruje tu svestranu aktivnost odbora.

Iz prvog zavedenog akta, 7. oktobra, komanda mesta traži od narodnog odbora da se otvori kuhinja za ishranu siromašnih građana u Čačku i okolini. Istog dana odbor je komandi mesta podneo izveštaj po tom traženju. Pod brojem 7, od 10. oktobra, zavedena je Odluka o odboru o sekvestraciji centrale »Jelica AD«, a zatim i »Prizada«. Zavedena je i Odluka o obaveznom kopanju skloništa u gradu. Jednim aktom narodni odbor preporučuje upravniku pošte da se normalizuje poštanski saobraćaj; drugim aktom komanda mesta naređuje da se organizuje odbrana od avijacije, a zatim dolaze propisi o regulisanju zdravstvene službe u gradu.

19. novembra narodnooslobodilački odbor je dostavio preporuku rukovodicima: pošte, železničke stanice, bolnice, rasadnika i finansijske uprave u kojoj traži da se bore protiv protekcije i mita. U protokolu je zaveden niz predstavki, molbi i žalbi građana radi rešavanja ličnih problema: stana, dodeljivanja pomoći itd.

Narodnooslobodilački odbor našao je vremena da goni kockare; u protokolu je zaveden izveštaj o zapleni novca od kockara.

NOO je raspisao i narodni zajam. Evo teksta jedne od sačuvanih priznanica:

PRIZNANICA

Na Din. 10.000. — (deset hiljada dinara) koju su svotu Anić i Očokoljić, trgovci iz Čačka, uplatili narodnooslobodilačkom od-boru grada Čačka na ime raspisanog dobrovoljnog beskamatnog zajma za izdržavanje izbeglica, porodica zarobljenika, invalida, činovnika i penzionera koji žive u gradu Čačku.

Donosiocu ove priznanice isplatiće svaka državna blagajna ovu svotu za 10 dana po prezentiranju, kad se obrazuje centralna uprava i kad se pozovu nosioci priznanica na realizovanje.

BLAGAJNIK,
Dragomir Minić

PREDSEDNIK NOO
Dule Milosavljević

Oslobođena teritorija je, kao što se vidi, imala sve odlike nove države. To samo potvrđuje pojам — Užička republika.

Jedan od krupnih zadataka partijske organizacije čačanskog okruga bilo je ostvarenje jedinstva svih rodoljubivih i antifašističkih snaga u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Od rešavanja ovog fundamentalnog zadatka, na kome je zasnovana linija NOB-e, zavisila je snaga i uspeh ustanka. Uspeh nije izostao. Na stranu NOP-a i u redove boraca partizanskog odreda privučen je priličan broj lokalnih rukovodilaca i istaknutih pripadnika raznih građanskih stranaka, iako su vođstva tih stranaka zauzimala neprijateljski ili pasivan stav prema NOB-i.

Partija je strpljivo i uporno radila da sa četnicima Draže Mihailovića ostvari jedinstvo u borbi protiv okupatora, ali i pored svih nastojanja rezultati su iz poznatih razloga bili sašvimi slabi. Sukob je bio neizbežan. Za ostvarenje jedinstva u borbi protiv okupatora, karakterističan je zbor u Čačku, 18. novembra 1941, sa koga je upućen zajednički apel narodu. Užička »Borba« je donela članak u kome se između ostalog kaže:

»Pošteni rodoljubi na okupu. Narodni zbor u Čačku za jedinstvenu borbu.

Od svog oslobođenja naš grad nije imao veće i lepše manifestacije nego što je bio današnji veličanstveni narodni zbor. Nije bilo Čačanina koji se nije pridružio ogromnoj povorci i toj velikoj životnoj snazi koja je u postignutom jedinstvu svih narodnih partija manifestovanih na ovom zboru, videla najveću zalagu odlučne borbe protiv okupatora i zalagu sigurne pobede.«

Opisujući atmosferu u kojoj je zbor održan, »Borba« piše:

»U takvom raspoloženju zbor počinje.

Bira se predsedništvo zbora u koje ulaze predstavnici radikalne, demokratske, zemljoradničke i komunističke partije, žena i omladine.

Zbor otvara g. Miloš Popović, učitelj u penziji, član radničke stranke koji ukratko izlaže značaj ovog velikog zbara.

Predstavnik narodne radikalne stranke g. Žika Vujičić, trgovac, naročito podvlači potrebu jedinstva svih narodnih snaga u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Predstavnik demokratske stranke g. Bojović, kafedžija, naglasio je od kolike je važnosti sloga srpskog naroda u borbi protiv prljavih neprijatelja.

U ime zemljoradničke stranke govorio je g. Đoka Popović, advokat, koji je oštro osudio sve one koji su pokušali da razbiju jedinstvo srpskog naroda, ističući pri tom da se zemljoradnici nalaze u redovima partizana, jer se partizani bore za slobodu srpskog naroda.«

Zbor se završio govorom Rada Minića, koji je u ime Komunističke partije pozdravio ovaj zbor narodnog jedinstva i izneo sve napore koje je Komunistička partija ulagala da dođe do jedinstva svih rodoljubivih snaga u borbi protiv fašističkog okupatora.

Posle zbora upućen je narodu apel, u kome se pored ostalog kaže:

»Narodne stranke, — narodna radikalna stranka, demokratska stranka, zemljoradnička stranka i komunistička partija preko svojih predstavnika u našem kraju izvršavajući ovlašćenja naroda sa velikog zbara u Čačku od 18. novembra 1941. godine upućuju apel narodu okruga čačanskog i štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i četničke jugoslovenske vojske.

Nečuvena varvarstva i zverstva neprijatelja i njihovih slugu nagnali su srpski narod na oružani ustank. Shvatajući značaj ustanka okupator želi da popravi svoj težak položaj i pokušava da unese razdor i krvoproljeće u narod. Pokušaj da se izazove bratoubilački rat, blagodareći visokoj svesti naših naroda sprečen je i jednodušno osuđen kao pokušaj najstrašnjeg zločina.«

Kao što se vidi, Partija je uporno i strpljivo radila na okupljanju svih rodoljubivih snaga u borbi protiv okupatora i domaćih slугу, ona je nemilosrdno žigosala pokušaj razbijanja tog jedinstva. Takav rad Partije dao je krupne rezultate; oni se pre svega ogledaju u masovnosti ustanka. Okupator i njegove sluge dobro su upoznali i iskusili silinu snage ustanka. Iskustva su pokazala da narod želi stvaranje nove države.

Partijska organizacija okruga čačanskog mogla je da uspešno ostvaruje tako krupne i odgovorne zadatke, koje su CK i drug Tito postavljali pred nju, samo zato što je dosledno sprovodila liniju Partije, podizala idejno-politički nivo svojih članova i negovala jedinstvo svojih redova. U tim redovima okupljeni su i izrasli dosledni i prekaljeni revolucionari. Komunisti su se nalazili tamo gde je najteže, gde se vodila odlučujuća bitka. 565 članova Komunističke partije i 269 članova SKOJ-a u čačanskom okrugu dalo je svoje živote u revoluciji iz koje je nikla naša socijalistička domovina.

Radisav NEDELJKOVIC

PRVI GERILSKI ODREDI I NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U ZETI

Partijska organizacija u Zeti¹ imala je i prije rata vrlo jak uticaj na narodne mase, naročito na omladinu koja je bila uvijek spremna da podrži i učestvuje u svakoj akciji koju je Partija organizovala. Da bi taj uticaj osujetilo, ondašnje načelstvo podgoričkog sreza je 1. januara 1941. godine interniralo u koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci deset najaktivnijih komunista iz Zete s motivacijom da se pozivaju na vježbu. U logoru smo ostali tri mjeseca (januar, februar i mart).

Događaji, koji su se odigrali 27. marta 1941. godine, omogućili su da se ovaj logor raspusti. Svi crnogorski internirci pošli su iz logora za Crnu Goru nekoliko dana poslije martovskih događaja. Naša grupa članova Partije iz Zete stigla je u Zetu 3. ili 4. aprila. Odmah po dolasku uzeli smo učešća u živoj aktivnosti Partije, koja se tada orijentisala na raskrinkavanje i razobličavanje profašističkog režima i na zahtjev da se sklopi vojni pakt sa Sovjetskim Savezom.

Na terenu Zete našli smo mali broj članova Partije, jer se većina njih već nalazila u vojnim jedinicama na položaju prema Albaniji. I sve članove Partije, koji su došli iz Smederevske Palanke, čekali su vojni pozivi u opštini u Golubovcima. Vojni pozivi su im odmah uručeni tako da su već sjutradan pošli na granicu prema Albaniji. Oni su to rado prihvatali, jer je direktiva Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru i Boku pozivala komuniste da se odazivaju vojnom pozivu i da budu na frontovima za odbranu svoje domovine u prvim borbenim redovima. Od te grupe komunista, koja je došla iz Smederevske Palanke, samo ja nijesam našao vojni poziv u opštini.

¹ Zeta je ravnica u blizini Podgorice ograničena s jedne strane Skadarskim jezerom, s druge rijekom Moračom, a sa treće ogranicima planine Prokletije. Ona se prostire do granice sa Albanijom.

Baš na dan 6. aprila 1941. godine pošao sam u Podgoricu da potražim vezu sa Okružnim komitetom, ali je nijesam mogao uspostaviti uslijed čestog bombardovanja grada. Italijanski avioni su tog dana nesmetano bombardovali grad prouzrokujući ogromne ruševine i ljudske žrtve nezaštićenog stanovništva. Podgoricu sam napustio tek uveče. U Zeti sam isto veče održao sastanak sa članovima Partije koji nijesu bili na frontu. U toj teškoj situaciji postavili smo kao važan zadatak podizanje borbenog morala u masama i još veću popularizaciju Sovjetskog Saveza.

Kao što je poznato vojska bivše Jugoslavije je kapitulirala nakon kratkotrajne borbe. Kapitulacija je nastupila tako brzo da je iznenadila ne samo narod nego i nas članove Partije. Na sam dan kapitulacije pošao sam sa još dva člana Partije u Podgoricu da uspostavim vezu sa Okružnim komitetom. Ni tog dana se nije mogla uspostaviti veza, pa smo pošli pred silos na Pobrežju, koji je bio pun životnih namirnica. Našli smo masu seljaka i građana koja se kolebala da li da ga razbijje ili ne. Mi smo ih nagovorili da ga razbijju i raznesu sve što u njemu nađu. Odatle smo pošli u vojni magacin, iznad Vezirovog mosta, i iz njega uzeli šest pušaka, nešto bombi i metaka i odnijeli ih u Zetu. Dobar dio radnika, kao i neki članovi Partije koje sam iz Podgorice lično poznavao, takođe je iznosio oružje iz ovog magacina.

Uskoro su stigli na teren Zete članovi Partije koji su bili na frontu prema Albaniji. Svaki je donio pušku, koju bombu i nešto municije. To su uradili i neki simpatizeri.

Odmah nakon kapitulacije — možda dva, tri dana poslije toga — uspostavljena je veza sa Okružnim komitetom KPJ za Podgoricu.

Na prvom partijskom sastanku, koji smo održali nakon dva-tri dana poslije kapitulacije, donijeli smo, između ostalog, i odluku da se oružje skloni na pouzdano mjesto. Tako se u skloništima uskoro našlo oko 200 pušaka, 3 puškomitrailjeza, oko 25 000 puščanih metaka i priličan broj bombi »kragujevkii«. Odlučeno je dalje da nijedan komunista ne smije pasti u ruke okupatoru — veoma kompromitovani članovi Partije ne smiju spavati kod svojih kuća i moraju biti vrlo oprezni. Bili smo svjesni da će okupator, preko svojih špijuna, uraditi sve da pronađe i likvidira komuniste. U tim, za rad partijske organizacije u Zeti teškim danima, nijedan član Partije nije, zahvaljujući budnosti, pao u ruke okupatoru i pored toga što su partijske celije bile možda politički aktivnije nego ikada ranije. Italijani su čitav teren Zete brižljivo kontrolisali, ali im nije uspijevalo da nas otkriju, pa su se partijske celije, na čelu sa Mjesnim

komitetom, zadržale na tom terenu, vršeći intenzivne političko-organizacione pripreme za oružani ustanak. Uporedo sa drugim zadacima — prikupljanje oružja i municije — partijska organizacija je radila i na organizaciji i formiranju pripremnih gerilskih odreda, koji su u početku obuhvatili po nekoliko sela. U njih smo najprije primali samo članove Partije i kandidate, a nakon kratkog vremena i skojevce. Drugom polovinom juna u ove odrede primani su i ljudi bliski Partiji, tako da su početkom jula 1941. godine na terenu Zete bila formirana četiri odreda sa preko 100 boraca.

U ovim pripremnim odredima bilo je u to vrijeme boraca koji nijesu bili odslužili vojsku pa nijesu ni znali rukovati oružjem. Iako je tada u Zeti zbog čestog upada okupatora, bilo vrlo teško održavati određene sastanke, oni su ipak redovno održavani. Vojnu nastavu i obuku u tim odredima izvodili su članovi Partije, koji su u bivšoj jugoslovenskoj vojsci bili rezervni ili aktivni oficiri i podoficiri.

Okupator je, sam i preko svojih špijuna, nastojao da narod Zete neutrališe za svaku akciju. Odmah poslije okupacije, Italijani su u Golubovcima uspostavili karabinjersku stanicu sa oko 30 karabinijera. Oni su od prvih dana angažovali nekoliko špijuna koji su ih obavještavali o situaciji na ovom terenu. Da bi se što bolje prikrila i maskirala, ta šaka špijuna nije dostavljala obavještenja karabinijerima u Golubovcima, već direktno u Podgoricu. I pored toga Partija je tačno znala ko su ti špijuni, pa ih je počela javno raskrinkavati.

Kako se dan početka oružanih akcija, poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, očekivao svakog momenta, to je Mjesni komitet Zete bio u stalnoj vezi sa Okružnim komitetom u Podgorici od kojeg je dobio direktivu šta pripremni odredi u prvim danima oružanog ustanka treba da rade i kakve akcije da izvode. Pripremni gerilski odredi na ovom terenu imali su, s obzirom na nepovoljan teren, da izvode samo diverzantske akcije.

Na sam dan 13. jula pošao sam u Podgoricu da primim neki materijal i direktive Okružnog komiteta za Mjesni komitet u Zeti. Kada sam ujutru rano krenuo iz sela Bistrice čuo sam da se vodi borba na Virpazaru. Odmah sam pretpostavio da je otpočela oružana borba protiv okupatora. Istog dana uspio sam da nekako uskočim u Podgoricu i nađem se sa članovima Okružnog komiteta, Markom Radovićem i Ivanom Uskokovićem. Pričao sam im o borbi na Virpazaru koju sam lično čuo. Drugovi su mi odmah rekli da je otpočela oružana borba crnogorskog naroda protiv okupatora. Dali su mi i direktive šta da radimo u Zeti sa svojim gerilskim odredima. Mjesni komitet i partijske orga-

nizacije dužne su — naglasili su oni — da razvijaju još veću budnost prema okupatoru, da budu u stalnoj vezi sa Okružnim komitetom a da gerilski odredi izvode samo diverzantske akcije.

Istog dana uspio sam da se vratim u Zetu. U selu Golubovcima našao sam na okupu članove Mjesnog komiteta, čiji je sekretar bio Milan Vukotić. Uveče je održan sastanak. U vezi sa direktivama koje sam dobio od pomenutih drugova, donijeli smo odluku da Gornjozetski odred najkasnije za dan-dva, poruši željezničku prugu na jednom mjestu i pokida telefonsku žicu na relaciji Podgorica — Plavnica. Isto tako donijeli smo odluku da odred sela Mataguži pokida i poruši telefonsko-telegrafske linije i stubove na relaciji Podgorica — Skadar. Oba odreda su 15. jula uveče sa uspjehom izvršili primljene zadatke. Gornjozetski odred porušio je prugu u dužini od 350 metara, a pragove i šine bacio u rijeku Cijevnu. Okupator je tek poslije desetak dana uspio da ponovo uspostavi saobraćaj. Mataguški odred je prekinuo liniju i porušio telegrafske stubove u dužini od 500 metara na relaciji Podgorica — Skadar, a 18. jula uveče, na tri mjesta na relaciji Podgorica — Tuzi.

Dok je još vođena borba na Veljem i Malom brdu i Kaznovici dobili smo naređenje da se jedan kombinovani odred prebaci iz Zete i poveže sa Lješkopoljskim odredom da bi zajedno prekinuli komunikaciju Podgorica — Cetinje. Mi smo odmah formirali kombinovani odred u koji je ušlo oko 30 članova Partije. Odred se u toku noći 20. jula prebacio preko Morače u Donje Kokote na teren Lješkopoljske opštine, u kuću Asanovića. Iste noći rukovodstvo ovog odreda povezalo se sa partijskim rukovodiocem tog terena, tražeći da nas poveže sa Lješkopoljskim gerilskim odredom. Međutim, umjesto da nas poveže sa tim odredom, on je odmah počeo da unosi paniku u naš odred, govorеći da su naše jedinice napustile položaje na Veljem i Malom brdu i da je povlačenje uslijedilo zbog toga što je ustank preuranjen; da će se ustank ponovo dizati tek kad Rusi dođu na Čakor i slično. Sa njim je bio još jedan drug koji je imao skoro isto držanje. Mi smo im vrlo oštro skrenuli pažnju na takav kapitulantski stav i zaprijetili da ovakve stvari ne smiju govoriti borcima. Sjutradan smo obavijestili Okružni komitet o stavu ova dva druga, pa je prvi isključen iz Partije, a onaj drugi partijski kažnjen.

Za vrijeme borbe na Veljem i Malom brdu i drugim mjestima oko Podgorice, Italijani su dozvolili albanskim kvislinškim formacijama da upadnu u Zetu i da je opljačkaju, vršeći pritom varvarske represalije nad stanovništvom. Pomoću ovih formacija oni su tih dana odveli oko 500 seljaka kao taoce, strpali ih u logor u Tuzima i držali sve dok je pljačka trajala.

Svim ovim mjerama Italijani su htjeli da zastraše narod ovog kraja i parališu svaku akciju i mobilizaciju naroda protiv njih i njihovih plaćenika.

U tome su kod jednog dijela masa i djelimično uspjeli, a bili su prilično zastrašeni i neki članovi Partije. Zbog toga je Mjesni komitet morao upornije raditi na raskrinkavanju namjera okupatora i njegovih slugu u narodu i obratiti pažnju na organizaciono-političko učvršćenje partijskih čelija. U tom cilju, poslije svestrane pripreme i obilaska čelija, održali smo u blizini Skadarskog jezera (Vijenca Gostiljskog) sastanak gotovo svih komunista Zete. Sastanku je prisustvovao i član Okružnog komiteta Jefto Šćepanović Čajo. Poslije svestrane diskusije isključili smo iz Partije šest članova od kojih su dvojica bili članovi Mjesnog komiteta.² Ostali isključeni članovi su se dobro držali i ostali su u partizanima. Šćepanović nas je na ovom sastanku upoznao sa konkretnom situacijom na terenu Okružnog komiteta.

Od ranije nam je bilo poznato da se u prostorijama tri zetske opštine nalaze i spiskovi komunista i da ih okupator može uvjek koristiti protiv nas. Da bismo uništili tu arhivu, oformili smo 25. jula jedan kombinovani gerilski odred od oko 40 boraca na čelu sa Dušanom Radičićem i Vasom Aligrudićem. Odred je imao zadatak da upadne u sve tri opštine i da svu arhivu pronađe i zapali, što je on i učinio noću 25/26. jula.

Italijani su tokom čitave 1941. godine sistematski raspirivali mržnju između Albanaca i Zećana. Da bi tu mržnju još više pojačao okupator je od mataguške opštine odvojio tri sela (Vranj, Vladne i Kodrabudan) i pripojio ih tuškoj opštini. Partijska organizacija Zete se u takvoj situaciji dosta zalagala na sređivanju ovih odnosa. Za taj rad ona je dobivala direktive i pomoć od Pokrajinskog komiteta.

Znajući ko su sve špijuni okupatora na terenu Zete, Mjesni komitet je dao nalog gerilskim odredima da one najaktivnije (njih osam) odmah likvidira. Likvidacija je izvršena u toku nekoliko sljedećih dana. Narod je to pravilno ocijenio i prihvatio. To je u isto vrijeme bilo i upozorenje onima koji su imali namjeru da sarađuju sa okupatorom, ali taj svoj stav još nijesu otvoreno ispolili. Poslije likvidacije ovih špijuna situacija se naglo popravila a uslovi za rad su postali mnogo bolji.

Međutim, i pored toga neprijateljski rad nije prestao, jer su Savo Vuletić, Vaso Andušić i drugi saradnici okupatora sa ovog terena živjeli i radili u Podgorici pod skutom i zaštitom italijanskih trupa. Najteži je bio Savo Vuletić, koji je od ranije

² Kasnije su pošli u izdaju i likvidirani.

bio vrlo poznata ličnost na ovom terenu pa i šire, pa se u njegovu izdaju narod vrlo teško ubedjavao.

Uporedo sa prerastanjem gerilskih odreda u čete i kasnije u bataljone, formirani su i seoski narodnooslobodilački odbori. Mi smo u Zeti drugom polovinom avgusta formirali 14 seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Mjesna konferencija je održana oko 15. septembra. Na njoj su bila prisutna kao delegati po dva tri seoska odbornika iz svakog sela. Na toj konferenciji je izabran Mjesni narodnooslobodilački odbor od 20 drugova i drugarica. Istog dana Mjesni odbor se konstituisao i izabrao predsjednika, sekretara i blagajnika.

Odbornici su birani na seoskim konferencijama javno. Interesantno je podvući da je bilo primjera da neki ljudi, koje smo predlagali za seoske odbornike, nijesu uviјek prihvaćeni na konferencijama ako su prije rata bili u narodu kompromitovani po nekim, ponekad, neznatnim pitanjima. Od takvih predloga smo odustajali pa smo prihvatali predloge iz mase.

Odbori su u to doba vršili mnoge funkcije: rješavali seoske sporove, vršili mobilizaciju boraca, prikupljali dobrovoljne priloge za borce, starali se o obradi neobrađenog zemljišta, širili borbeno raspoloženje u narodu, prikupljali podatke o neprijatelju, širili propagandu da niko ne nosi svoje proizvode u Podgoricu itd. U svemu tome imali su prilično dobre rezultate. Veliku pomoć su im pružale skojevske i AFŽ organizacije.

Kao što se vidi, pred novim organima narodne vlasti stajali su u to doba krupni i odgovorni zadaci. Tako je zadatak Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora bio da objedinjava rad seoskih odbora, da im pruža svestranu pomoć u radu, da kontroliše izvršenje njihovih zadataka i da se stara o svim pitanjima i potrebama na svojoj teritoriji. Mjesni narodni odbor je, pored niza drugih zadataka koje je imao da sproveđe u život, izvršio i niz zadataka ekonomске prirode. Tako je, za sve vrijeme borbi u 1941. godini, preko organa vlasti u Zeti nabavljana hrana za jedinice Zetskog narodnooslobodilačkog odreda. Postojao je i nalog Zetskog odreda i Okružnog komiteta da Mjesni komitet preko organa vlasti izbaci na slobodnu teritoriju što više odjeće i obuće za jedinice. U vezi s tim mi smo tada preko svojih ljudi organizovali kupovinu životnih namirnica i obuće iz Albanije. Put preko Jezera za Albaniju i obratno bio je vrlo rizičan, tako da su neki od naših ljudi padali u ruke Italijanima i Albancima koji su ih internirali u Italiju.

Mjesni narodni odbor je početkom oktobra preko seoskih odbora organizovao dobrovoljno pečenje hljeba za partizanske jedinice. Seljaci su ga pekli kod svojih kuća a u početku i od

svoga brašna. Hljebovi su bili teški 4—6 kilograma. Nije bilo gotovo nijednog domaćinstva koje je odbijalo da učestvuje u ovoj akciji. U prvo vrijeme ispečeno je i prebačeno u jedinice na položaju preko 500 hlebova, i to javno, volovskim kolima kroz Zetu pa preko rijeke Morače na Mišuricu, Donji Kokoti (u kuću Asanovića), a odatle je slato na položaj našim jedinicama.

Mjesni odbor je 30. septembra poslao štabu Zetskog narodnooslobodilačkog odreda 200 pari gumenih opanaka, koje je iz svoga fonda kupio u Albaniji. Pored toga je preko organizacije žena na dobrovoljnoj bazi pokupio u oktobru 1941. preko 300 pari vunenih čarapa i džempera i sve to istog mjeseca poslao pomenutom štabu.

Štab Zetskog odreda je preko mjesnih seoskih odbora kupovao u Albaniji životne namirnice i druge stvari. Na taj način je drugom polovinom oktobra mjeseca ilegalno kupljeno oko 14 000 kilograma kukuruza i drugih namirnica i artikala. Masa seljaka iz raznih krajeva podgoričkog i danilogradskog sreza dolazila je u Zetu da kupuje žito. Najviše ih je dolazilo iz Bjełopavlića, Komana, Lješanske nahiye i Kuča. Ovi ljudi su morali imati propusnice sa pečatom narodnooslobodilačkih odbora i štabova sa njihovih terena, inače smo svakog bez propusnice vraćali natrag sumnjajući da se ne bavi špijunažom.

Uticaj i značaj narodnooslobodilačkih odbora postajao je sve veći zavisno od opštih uspjeha narodnooslobodilačke borbe.

Dušan VUKOVIĆ

LOVĆENSKI BATALJON U PLJEVALJSKOJ BICI

Tih jesenjih dana 1941. godine po direktivi Partije sve celije i sve gerilske grupe na teritoriji opštine odabirale su borce za sastav Ljubotinjsko-građanske čete Lovćenskog bataljona.

Svakog partizana sa teritorije moje opštine prožimala je ista želja, ista misao — ući u sastav bataljona. Opštinski biro morao je da uzme aktivnog učešća u odabiranju boraca i da sa određenim predlogom izade pred celije i partizanske grupe. Rukovodili smo se potrebom da vojnički i drugi kvaliteti izabranog ljudstva budu dobri. Dvojica iz jedne porodice, kao ni bolešljivi i suviše mladi, koji ne bi mogli da izdrže napore, nisu mogli ući u četu. Na ovakav način izabrani su komunisti, skojevci i ostali od kojih je formirana četa koja je brojala 63 borca. Izabrani su komandiri i komesari čete, vodova i desetina.

Na sastanku članova Okružnog i Sreskog komiteta i opštinskih biroa na Crnom vrhu, u prisustvu Pera Ćetkovića i Đura Radomana, izabran je komandant bataljona. Kandidati za komandanta bili su Pero Ćetković, bivši oficir i Đuro Radoman, učitelj i rezervni oficir. Izabran je glasanjem, Pero Ćetković.

Poslije formiranja štaba bataljona i komandi četa, štab bataljona je naredbom izdao uputstvo da svaki borac mora imati: petokraku zvijezdu na kapi, fišeklje ili torbicu za municiju i bombe i ruksak koji može da napravi od džakova ili šatorskih krila. Pored toga svaki borac je morao da uzme 50 metaka i suvu hranu za dva dana.

Pošto je izvršen niz smotri na kojima je provjerena opremljenost novoformirane jedinice, četa je krenula iz Ljubotinja u pravcu Stavora, gdje je bilo određeno zborni mjesto bataljona.

Okupljeni u sjedištu naše opštine stanovnici i gerilci iz Ljubotinja i Građana pratili su nas veselo i sa riječima: »Budite

junaci!« To je bila kao neka vrsta zakletve na rastanku. Mnogi su, svakako, pomicljali da je to, možda, i posljednje viđenje, ali suza nije bilo. Samo dve-tri riječi koje bodre na junaštvo i one koji odlaze i one koji ostaju. Pred sam pokret ljubljenje, rukovanje, pozdravi. Tako je bilo u Caklinu, tako je bilo u svim drugim selima kroz koja smo prolazili. Narod je s puno dobrih želja pozdravlja svoje borce.

U Stavoru, zabačenom kraju, išaranom vrtačama, sakupljale su se sa čitave teoritorije barskog, cetinjskog i bokokotor-skog sreza novoformirane čete. One su se uskoro postrojile spremne za dug marš. Tu su bili i članovi Sreskog i Okružnog komiteta, vršeći posljednje pripreme za ispraćaj boraca sa teritorije Lovćenskog odreda.

Po svom vojničkom izgledu, opremljenosti, naoružanju, koje je zaplijenjeno u ranijim borbama na Koščelama i Obzvici, i po svojoj formaciji (četiri čete i prateći vod), naš bataljon je djelovao kao dobro organizovana jedinica spremna za svaku borbu. Starješine su stajale na čelu svojih vodova, četa i bataljona. Ovakav izgled bataljona stvarao je i kod boraca i kod stanovništva optimizam i vjeru u našu pobjedu. Dugačku kolonu bataljona, koja se rastegla po crnogorskim puteljcima u dužini od dva do tri kilometra, narod je dočekivao i pratio sa velikim oduševljenjem.

Nezaboravni su dočeci na našem maršu u Nikšićkoj župi, Šavniku i Žabljaku. Tu su se sakupljali svi bataljoni iz čitave Crne Gore pripremajući se za napad na Pljevlja. Seljaci su se oduševljavali gledajući kolone naše vojske, kojima, kako oni to kažu, kraja nema. U svom oduševljenju oni su od čete vidjeli bataljon, od bataljona brigadu. O tome su rado pričali nesvjesno uveličavajući našu snagu i naše naoružanje.

Nove jedinice, izražavajući čvrstu riješenost za borbu, stvarale su i razvijale ljubav između partizanskih jedinica i naroda, koja je naročito dolazila do izražaja prilikom dočeka i ispraćaja. Revolucionarne pjesme koje su odjekivale kolonama pozitivno su djelovale na narod, podižući mu moral i vjeru. I borci su u toj situaciji zaboravljali sve teškoće na koje su nailazili.

U takvoj atmosferi nikakve prepreke, pa ni jačina neprijatelja, nijesu ni kod boraca, ni kod naroda stvarale bilo kakvu kolebljivost. Sve im je izgledalo savladljivo: i neprijatelj, i dugi marševi, i glad i hladnoća i svaka druga nedača. Oni su i na taj način bili i politički i moralno pripremljeni za sve okršaje i najteže borbe.

S takvim moralom smo pošli u napad na Pljevlja.

Sakupljeni bataljoni iz čitave Crne Gore izvršili su na Njegobudi pripreme za dalji marš i napad na Pljevlja. Izvršene su neke izmjene u sastavu naše čete — došlo je 20 novih drugova iz Crmnice. Izvršena je izmjena i u komandi čete: Đuro Radoman ostao je komandir a za zamjenika je izabran Zarije Jovetić, za komesara Vojo Biljanović, za pomočnika komesara Đoko Vukićević. Odmah po dolasku na teritoriju Žabljaka dobili smo zadatke da likvidiramo neke petokolonaše u okolini i preko Tare.

Bataljoni su krenuli u pravcu Pljevalja. Maršovali smo u pravcu određenih sektora za napad. U prvi sumrak naš bataljon se približavao neprijatelju. Najpre je komandant bataljona Pero Četković izdao naređenje komandama četa, kao i čitavom bataljonu, ko će gdje napadati i kojim pravcem će ići ka centru grada. Da bi se što neprimjetnije ušlo u Pljevlja naređeno je bilo da se cipele skinu i da se ide u čarapama.

Prvog decembra oko 4. časa počeo je napad. Bio je to siloviti napad Lovćenskog bataljona od Debelog brda zahvatajući desno Senjak a lijevo kasarnu. Desno od nas na Mali Bogiševac napadao je bataljon »Bijeli Pavle«. Od bombi i vatre iz pušaka, od italijanske artiljerije i reflektora bila je osvjetljena čitava prostorija Malog Bogiševca i Senjaka, kao i dio Pljevlja. Bombaši naše čete išli su naprijed prema Senjaku, a za njima čitava četa. Osvojene su prve zgrade (konjušnica i magacini) dok borba na Malom Bogiševcu još nije bila završena, ali je uskoro i on zauzet. Prva žrtva na Pljevljima na koju smo našli bio je komandir Primorske čete. Lovćenski bataljon poslije likvidacije prvih prepreka ušao je u Pljevlja. Sa Lovćenskim ušli su i Jezero-šaranski i Uskočko-drobnjački bataljoni. Ova tri bataljona ostala su da vode borbu na život i smrt tokom čitavog dana.

Naša četa nastupala je prema kasarni OVR-e i drugim vojnim objektima. Ulice su bile osvijetljene. Prilazimo polako kasarni, ispred koje je postavljena bodljikava žica. Kasarnu su zaposjeli Italijani, čuje se njihovo žamorenje, ali нико ne otvara vatru. A mogli su nas vidjeti prema uličnom svjetlu — niko se od nas nije sjetio da razbije sijalicu. Dok je Gajo Vojvodić sa svojim vodom prilazio kasarni sa zadnje strane, dotle je Đuro Vujović na španskom jeziku (naučio ga kao španski borac) pozivao Italijane na predaju, govoreći im da vojsci »ređine« Jelene nećemo učiniti ništa, ali ćemo faštiste kazniti. Kad su to čuli Italijani su osuli paklenu vatru po nama na otvorenoj ulici. Tu su pale prve žrteve. Odmah je izvršen nov raspored za napad

na kasarnu OVR-e i nastavljeni prodiranje lijevo i desno u pravcu centra.¹

Uskoro je počelo da sviće. Mi smo tada dobili naređenje da se zabarikadiramo u osvojene zgrade i da iz njih nastavimo borbu dok se ne vidi šta su drugi bataljoni učinili.

Italijani su prešli u protivnapad negdje oko 9 časova; nastupali su u pravcu Malog Bogiševca, lijevo i desno od naših zgrada i barikada, tako da smo se najednom našli opkoljeni. Između nas i njih bilo je 200 do 300 metara odstojanja pa smo se teško mogli prepoznati, jer smo i mi većinom nosili italijanske uniforme. Tako nam se dogodilo da smo za jednu kolonu mislili da je bataljon »Peko Pavlović« koji se povlači. Htjeli smo da provjerimo pa smo ih dozivali, ali nam nije odgovarano. Kad smo utvrdili da su Italijani otvorili smo koncentričnu vatru i nanijeli im osjetne gubitke. Zbog toga su obustavili nadiranje u pravcu bataljona »Peko Pavlović« i okrenuli front prema nama.

Čitav dan vodila se paklena borba bez predaha. Italijani su vršili juriš za jurišem na zgrade iz kojih smo se mi branili. Kada su se prvim jurišem probili do naše zgrade i kroz prozor počeli bacati bombe, nije nam preostalo ništa drugo, nego da kroz vrata i napravljene otvore na zidu izademo napolje i jurišima odbijemo njihov napad. Mrtvi i ranjeni Italijani prekrili su ulicu. Jauci i vriska nijesu prestajali. Ponovo smo se vratili u kasarnu i čekali sa uperenim puškama i puškomitrailjezima kroz prozore i na brzinu napravljene otvore na zidu. Italijani su izvršili još nekoliko juriša u toku dana, ali nijednom nijesu stigli do kasarne. Pozivali su nas na predaju. Odgovarali smo im da nema predaje do poslednjeg i da to mogu samo oni da učine. Poslije neuspjelih napada bili smo opkoljeni i tučeni sa svih strana. Iako su sva vrata i prozori tučeni sa bliskog odstojanja — sa nekoliko desetina metara, naši borci su slamali svaki juriš Italijana.

I artiljerija i minobacači dejstvovali su po našim kasarnama čitavog dana. Gotovo od svake granate ginuo je po jedan drug, a od granate koja je udarila u jednu kućicu, bilo je 20 mrtvih, ranjenih i kontuzovanih. Od najblžih smo čuli da je od parčeta granate poginuo Ljubo Dapčević, partijski instruktor opštinskog biroa u Ljubotinju, inače student medicine. Zatim Marko Laličić, zemljoradnik koji je Partiju i revoluciju volio više nego svoj život. Iz kućice je ošamućen i kontuzovan izašao

¹ U toku noćnog napada neprekidno smo ponavljali znak raspoznavanja da ne bismo jedan drugoga u mraku ubili. Čak su ga i Italijani prihvatali. To je bio samo još jedan dokaz koliko smo bili neiskusni u napadu na naseljena mesta.

komandir naše čete Đuro Radoman, napravio nekoliko koraka i pao. Mislili smo da je mrtav. Na naše pozive se nije odazivao, niti je davao ma kakve znake života. Situacija je bila veoma teška. Priči mu nijesmo mogli. Morali smo čekati pogodniju priliku za to. Prošlo je sat ili dva kada je on ustao i, po svojoj staroj navici, stavio ruke pozadi, pogledao prezirno na Italijane koji su bili okolo nas. Činilo nam se kao da je htio reći svojim pogledom i držanjem: »Kad čitava četa gine neka, prije nego svi izginu, vide i moju smrt«. Ubrzo je bio pokošen italijanskim rafalima. Teška srca smo to gledali. Nije padao lako oproštaj sa svojim učiteljem, sa divnim drugom, sa neustrašivim borcem. Svoj ponos, neustrašivost, i sve ostalo što ga je krasilo, ispoljio je i u poslednjem minutu svoga života, ostavljući na sve nas, upravo, onakav utisak kakav smo o njemu uvijek imali.

Pored Đure Radomana, koji je kao vanpartijac, ostavljući svoju porodicu, hrabro dao svoj život za pobedu revolucije, bilo je i drugih koji su tako završili.

Na Pljevljima su pali Nikola Lekić, bivši sekretar Mesnog komiteta Cetinja, kao i bivši članovi tog komiteta Bogdan Laković i Savo Popović. Iz objektivnih razloga njihovim željama da ponovo budu primljeni u KPJ nije udovoljeno, no, bez obzira na to oni su tražili da im se u napadu na Pljevlja povjere najteži zadaci. Tu su i izginuli, a svoje želje — da postanu članovi Partije — odnijeli su sa sobom.

Borba se nastavljala. Artiljerija nam je i dalje nanosila najveće štete. Od puščanih i mitraljeskih metaka ginulo se manje. Jedan italijanski artiljerijski izviđač, koji se nalazio u neposrednoj blizini naše kasarne iza jednog drvljanika, čitavog dana je davao artiljeriji elemente radi preciznijeg gađanja kasarne. Nastojali smo da ga uhvatimo na nišan ali nijesmo uspjeli.

Poslije neuspjelih napada Italijani su poslije podne dovukli brdski top za neposredno gađanje i jedan mitraljez koji su postavili iznad nas na padinama Malog Bogiševca tako da tuče čitavu jednu stranu i sve prozore kasarne. Plameni jezici granata zažarili su čitav prostor. To nas je prinudilo da se popnemo na krov, napravimo zaklon i pokušamo po svaku cijenu da likvidiramo posadu italijanskog topa i mitraljeza.

Artiljerija nas je u međuvremenu tukla i s drugog kraja grada. Na krov su stalno slata po dva druga, ali niko se nije vraćao. Smrt je bila neizbjegna. To je znao svaki borac, ali se išlo bez riječi, bez dvoumljenja, jer, to je bio jedini način odbrane.

Od detonacije granata i bombi uši su zagluhnule, a od maltera koji se sručio na nas više se skoro nismo raspoznavali. Drugovi su ginuli svakog časa. Ginuli i klicali Komunističkoj partiji Jugoslavije i SSSR-u. Svaki je od nas želio da u tim zadnjim momentima uzvikne ove parole kao posljednji prilog revoluciji. Pri sjećanju na te dane i sada mi u ušima odzvanjaju reči Vlada Mićunovića kome je parče granate odnijelo dio lobanje. On je u padu vikao da živi Komunistička partija, da živi SSSR.

Svaki takav poklik značio je još jednu herojsku smrt.

Negdje popodne, poslije niza žrtava, uspjeli smo da likvidiramo posadu na topu i mitraljezu i da ne dozvolimo italijanskim vojnicima da priđu tim oruđima. Uzalud su bili svi njihovi pokušaji u tom pravcu.

Uraganska paljba se najzad stišala. Ranjeni drugovi tražili su da ih ubijemo samo da ne bi živi pali u ruke neprijatelju. Situacija je bila toliko ozbiljna da smo se u pojedinim trenucima dogovarali, čak i odluke donosili, da ako ne uspijemo da se izvučemo ili se ne obnovi napad od strane naših jedinica, posljednji koji ostane živ i nepovrijeđen ubije svakog ranjenika pa onda sebe. Bilo je predloga da u takvoj situaciji izvršimo juriš i da bar junački izginemo, misleći da ćemo time više doprinijeti uništenju neprijatelja nego da nas artiljerija jednog po jednog ubija. U takvoj, može se reći, za nas najtežoj situaciji u toku narodnooslobodilačkog rata, niko nije ni pomicao na predaju, već samo na borbu do poslednje kapi krvi. Trajalo je to čitavog dana. Sve nas je bilo manje a Internacionala se neprekidno pjevala. Čekali smo tako noć, računajući da će jedinice koje su bile van grada obnoviti napad i da ćemo konačno zauzeti Pljevlja.

Dvadeset i četiri sata borili smo se bez sna, hrane i vode, ali niko nije mislio na to. Drugog izlaza nije bilo. Nada da će se obnoviti napad i da ćemo dobiti pomoć za izvlačenje i dalje su živjele u nama, iako ni napada, ni pomoći za izvlačenje, nije bilo. Ostalo nas je malo, sasvim malo. Tada smo donijeli odluku da se tokom slijedeće noći probijemo iz obruča. Odredili smo trojicu drugova za probor u pravcu Senjaka, a trojicu za zatvaranje ulice i obezbjeđenje odstupanja. Ostali su nosili po jednog težeg ranjenika, dok su se lakši kretali sami. Zdravi borci su uzimali ratnu opremu ranjenika. Naređeno je da nijedna puška ne sme ostati neprijatelju. Sve je moralo biti iznijeto. Mrtve nijesmo mogli sahraniti, jer bi u tom slučaju imali nove žrtve.

Po smrznutoj kao beton tvrdoj zemlji otvoren je prolaz prema Senjaku. Artiljerijska vatra uperena na nas, neprekidno je dejstvovala ali noću je bila manje efikasna.

Tiho i nečujno izvlačili smo se iz kasarne sekući žice i stvarajući prolaze za nošenje ranjenika. Za to vrijeme naša zasjeda je otvarala vatru.

Najteže od svega nam je padalo što puginule drugove nijesmo mogli da sahranimo. U mislima smo se uvijek vraćali na onaj mali prostor na kome su oni pali i ostali. Ranjene smo izvukli, što me i danas, pri sjećanju na njih, čini ponosnim, jer ih nijesmo ubili, kako su to sami tražili, ni ostavili na milost i nemilost neprijatelju.

Kada smo došli do Senjaka, našli smo se u manje opasnoj zoni, ali nas je artiljerija i dalje pratila. Tu su nastupile nove teškoće. Trebalo je organizovati nošenje ranjenika a na svakog ranjenika trebalo je po dvojica zdravih. Zbog toga smo se kada na nosilima prenesemo po jednog ranjenog 50-100 metara, vraćali za drugog. Tako smo cijele noći do jutra prešli svega nekoliko kilometara. Pošto se odmicalo veoma sporo, odlučili smo da nas trojica u zoru požurimo do zbornog mjesta, odakle smo pošli u napad i ispitamo da li ima koga da nam pomogne u prenošenju ranjenika. U tom je i svanulo. Na zbornom mjestu nije bilo nikoga. Nije bilo ni cipela koje smo ostavili da bi što neprimjetnije ušli u Pljevlja. Zatekli smo samo nekoliko praznih i razbacanih ranaca. Sjedosmo sva trojica gledajući suznim očima neželjeni prizor.

»Znači svi su izginuli« — šta nam je drugo moglo pasti na pamet. Bili su to za nas trenuci velikog bola. Nijesmo u prvi mah znali šta da radimo. Jedan od drugova je, čak, predložio da se i mi vratimo u Pljevlja, pa da se borimo sve dok i posljednji ne pogine, ali taj predlog nijesmo prihvatali.

Kada smo se malo pribrali napustili smo zborno mjesto i pošli u jedno selo da vidimo nema li koga od boraca ili seljaka da nam pomogne u nošenju ranjenika. I ovaj poduhvat nije imao uspjeha jer u selu nije bilo ni seljaka ni boraca. Drugog rješenja nije bilo nego da se vratimo natrag i pomognemo drugovima koji nose ranjenike. Citav dan smo ih nosili, cijepali košulje i zavijali rane. Nekoliko ih je usput umrlo. Tada bi zastali i sahranili druga oprštajući se obično Lenjinovim posmrtnim maršom, stisnutom pesnicom na čelu i ustaljenim poklikom: »Nastavićemo borbu koju smo započeli.«

U selu Adrovićima i Krnjači, prvi put smo se sreli sa našim drugovima iz bataljona. Poslije dva dana preživjeli borci Lovćenskog bataljona su se ponovo okupili, ali ne u punom sastavu (pošlo nas je na Pljevlja 344 borca i rukovodioca) jer oko 150 je bilo mrtvih i ranjenih. Bataljon, koji je imao 45 do 50% članova KPJ, oko 35% skojevaca, bio je sastavljen od radnika, seljaka, đaka i intelektualaca.

Lovćenski bataljon proslavljen u pljevaljskoj bici pronio je sa istim elanom tu slavu i u sastavu Prve proleterske brigade. Bio je to bataljon uvek veselih boraca — i u borbi i na odmoru i maršu, uvijek uvjerenih da će u svakoj situaciji pobjediti. Takav je ostao do kraja rata.

Đoko VUKIČEVIĆ

Kad se pronio glas o ustanku u Drvaru nalazio sam se u Kninu po partijskom zadatku koji sam primio od Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju. Ubrzo, kao eho, počele su da u grad stižu vijesti kako se ustanici približavaju Kninu. Dizala se Kninska krajina — ustanak se kao plima iz Drvara, preko Bosanskog Grahova, razlio do Golubića, na desetak kilometara od Knina. S vijestima o ustanku širile su se i razne protivurečne glasine: da ustankom rukovode komunisti (u što smo i mi bili uvjereni), da su na čelu ustanka četnici i da kolju Hrvate (što su proturale ustaše) i slično. Bilo kako bilo, ustanici su bili na pragu Knina, panika je obuzela ustaše koje su se pokupile i pobegle u Drniš, koliko se sjećam 31. jula, a već sutradan su stigle jake talijanske snage koje su preuzele svu vojnu i civilnu vlast u mjestu. U međuvremenu, nije nam uspio pokušaj da u Kninu preuzmemmo vlast i uspostavimo vezu s ustanicima, mada je partijska organizacija sakupila i naoružala tridesetak svojih članova i simpatizera. Iznenadna pojava jakih talijanskih snaga onemogućila nam je da ostvarimo plan. Jedino je grupa od desetak drugova uspjela da razoruža posadu od dvadesetak domobrana, koji su se nalazili u kninskoj tvrđavi. Domobrani su se razbježali, mi smo oružje posakrivali i rasturili se. Ustanici koji su stigli do Kninskog Polja, iz nama nepoznatih razloga, nisu preduzimali nikakve akcije prema Kninu. Čini mi se da je ovome doprinijela jaka i uspješna četnička propaganda da su Talijani došli da zaštite srpski život od ustaških pokolja, što je u mnogome pasiviziralo elan ustanika iz srpskih sela Kninske krajine. Odlučujući momenat bio je propušten — ustanici nisu ušli u Knin, a ne dugo iza dolaska Talijana vratile su se i ustaše.

O svemu što sam mogao doznati izvjestio sam PK, a uskoro sam dobio zadatak da se povežem s drvarskim ustanici-

ma, da prikupim podatke o situaciji, o stanju u ustaničkim redovima, o njihovoj snazi, naoružanju, potrebama i slično, te da o tome što hitnije izvijestim PK. Iz ovoga sam zaključio da partijsko rukovodstvo Dalmacije nije upoznato sa situacijom.

U Kninu smo dobili prve informacije, da ustankom u Drvaru rukovode komunisti, a da je u Bosanskom Grahovu komandant Brane Bogunović (kasnije četnički vojvoda), koji je već tada ispoljavao šovinizam i četničko raspoloženje, a komesar Boško Krneta, jedini član KP. Dio ljudstva vezao se uz komandanta, a dio uz komesara (među ovima pretežno omladinci, radnici-drvosječe). U Strmičkoj dolini, do Golubića, vlast je bila u rukama četnika, pod rukovodstvom popa Momčila Đujića, kasnije zloglasnog koljača. Međutim, žandarmi su još patrolirali.

Da bi se uspostavila veza s ustanicima, partijska organizacija Knina uputila je fotografa Marijana Rebića, tada našeg simpatizera, koji je došao u vezu s komesarom gerilskog odreda u Bosanskom Grahovu, Boškom Krnetom i preko njega ugovorio mi sastanak s Ljubom Babićem, komandantom štaba gerilskih odreda u Drvaru. Pri povratku, Rebić umalo da u Strmičkoj dolini nije izgubio glavu, jer su ga neki četnici prepoznali. Znači, da bih i ja teško prošao ako bih se pojavio kao Hrvat. Zato je odlučeno da fingiram kao Crnogorac, a da sa mnom krene jedan omladinac iz poznate srpske porodice iz Knina.

Prvih dana avgusta, preko Golubića i Strmičke doline, stišao sam bez teškoća u Bosansko Grahovo, a sutradan su me ustanci motociklom prebacili u Drvar. Tu su me primili drugovi iz štaba gerilskog odreda, komandant Ljubo Babić i ostali. Upoznali su me sa situacijom. Prema onom što su mi iznijeli, u Drvaru je bilo preko 500 ustnika, od kojih je samo oko stotinu bilo naoružano, i to dobrim dijelom lovačkim puškama. Rekli su mi da su samo nekolicina članovi Partije, da im nedostaju partijsko-politički kadrovi i oružje i da to prenesem drugovima iz Pokrajinskog komiteta. Iz razgovora sam zaključio da rukovodstvo ustanka u Drvaru tada još nije imalo partijske veze s Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kao ni sa PK KPH za Dalmaciju i da im je ovo prva partijska veza. Ljubo Babić je pozdravio Vicka Krstulovića, sekretara PK za Dalmaciju i zamolio da se ustanicima u Drvaru pomogne u partijskim kadrovima i oružju, a takođe i da PK po svojoj vezi obavijesti PK KPJ za BH, makar i preko CK KPJ, o situaciji kod njih.¹

Nakon razgovora sa mnom članovi štaba produljili su sastanak, na kojem su razmatrali ulogu popa Đujića, koji se po-

¹ Mislim da su mi drugovi u Drvaru prikazali situaciju crnjom no što je u stvari bila, kako bi PK ubrzao svoju pomoć.

vezao s Talijanima i već s njima otvoreno surađivao. Odlučeno je, da se gerilski odredi na ovom području nazovu partizanski odredi, kako bi se i formalno obilježilo da ustankom rukovode komunisti. Tako sam se upoznao s najnovijim odlukama štaba odreda.

Pri odlasku od drugova, u Drvaru sam dobio nekoliko primjera letaka i biltene koje su oni izdavali, štampanih na ciklo stilu i šapirografu. Dogovorili smo se i o kurirskoj vezi između Drvara i Knina, kako bismo se uzajamno obavještavali. Drugovi u Drvaru dali su mi propusnicu na ime Miloša Crnjakovića, bivšeg poručnika, Crnogorce, rodom iz Nikšića, kako bih se lakše kretao kroz četničke položaje do Knina.

U Bosanskom Grahovu sam se ponovo sastao sa Boškom Krnetom, komesarom tamošnjeg gerilskog odreda. Tu je situacija bila krajnje napeta. Komandant odreda Brane Bogunović, šovinistički i četnički raspoložen, htio je da sa svojim ljudima ubije učiteljicu Ružicu Marić,² jer je bila Hrvatica (radila je u štabu odreda), čemu se komesar suprotstavio.

Iz Bosanskog Grahova do Golubića isao je sa mnom i Krnetom, jer se bojao da će me četnici napasti. U Strmici smo sreli žandarmerijsku patrolu koja nam je pregledala propusnice. U Golubiću smo zatekli popa Đujića sa dvadesetak četnika, koji su na šubarama nosili kraljevske i četničke kokarde. To su bili sve neki debeli, okrugli gostioničari, trgovci i posjednici. U sredini sela, na konopu visoko zategnutom iznad ceste, vijorile su talijanska i srpska zastava. Kada smo upitali Đujića zašto je izvjesio zastave, rekao je da tako mora, da je došlo do puškaranja između njih i ustaša iz hrvatskog sela Vrpolja, pa ako naiđu Talijani neka vide da im četnici nisu neprijatelji, već saveznici. Đujić nam je pokušao da objasni svoju »teoriju« kako se ne možemo boriti protiv Talijana, da su oni jaki, organizirani i dobro naoružani; da je dovoljno da se borimo protiv ustaša, da su Talijani zaštitili Srbe od ustaškog klanja itd. To je bio početak avgusta 1941, a već je bilo jasno kuda četnici kreću. Zaista, veza između njih i njihovog poglavara Draže Mihailovića mora da je odlično funkcionirala.

Zbog pomenutog puškaranja između četnika i ustaša nije bilo moguće da produljimo cestom za Knin, pa smo Krneta i ja morali da čekamo. U to je naišao kamion, pun talijanskih vojnika, koji su upućeni na osiguranje željezničkog vijadukta kod sela Pađana. Umjesto da krenu tamo, krenuli su, zabunom, prema Golubiću. Tu su se i zaustavili. Četnici su se postrojili i pozdravili ih. S talijanskim vojnicima bio je jedan vrlo mlad

² Ćuo sam da je kasnije pогинула, ali ne znam tačno.

potporučnik. Đujić mu je prišao, rukovao se i objasnio mu da je pogriješio put, te mu dao tačna obavještenja kuda treba da kreće da bi stigli u Padane. Pošto je Đujić znao da moram u Knin, predložio mi je da krenem s Talijanima. Bio sam pred alternativom: ili tu čekati u neizvjesnosti, među četnicima, da bih se mogao prebaciti u Knin, ili iskoristiti tu mogućnost. Kako mi se žurilo da podnesem izvještaj, posavjetovao sam se s Krnetom i pošta smo ocijenili da između Đujića i talijanskog oficira nije bilo nikakvog prethodnog dogovora, odlučio sam da prihvatom prijedlog. Tako je jedan komunist, pun ilegalnog partiskog materijala, s pištoljem u džepu, prebačen talijanskim vojnim kamionom, zahvaljujući prijateljstvu između četnika i Talijana.

Čim sam se vratio u Knin poslao sam pismeni izvještaj Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju. Nedugo iza toga pozvan sam hitno u Split. Ivo Amulić, organizacioni sekretar PK, povezao me s Pavlom Papom Šiljom,³ koji je od mene tražio detaljne podatke o ustanku i situaciji u Drvaru, Grahovu, Kninu, Drnišu i Kninskoj krajini. S njim sam imao dva sastanka (koliko se sjećam negdje oko 10. avgusta), na kojima sam ga detaljno informisao o svemu što sam doznao i video. Oba puta sastali smo se u Splitu na Bačvicama, u predjelu Viške ulice. Iznenadila me je njegova sigurnost i hrabrost. Jednom, šetajući se, izbili smo na Višku ulicu, kojom je upravo prolazio u stroju vod talijanskih vojnika. Vojnici su izgledali bijedno, nekako utučeni. Na moje veliko iznenađenje Šiljo im se je glasno, uz smijeh, obratio: »Što ne pjevate? Pjevajte!« i to im ponovio nekoliko puta. A kad su prošli, rekao mi je: »Vidiš, to ti je Mussolinijeva vojska!«

Pošta sam mu na prvom sastanku dao tražene informacije, na drugom mi je povjerio da će se u Dalmaciji formirati partizanski odredi od članova KP i skojevaca, koji će se slati prema Bosanskom Grahovu i Dinari, da u prvo vrijeme pomognu tamošnjim ustanicima, a kasnije će se, prekaljeni i ojačani, vratiti na teren Dalmacije.⁴ Ugovorena je i šifra na koju je trebalo

³ Član CK KPJ, strijeljan koncem avgusta 1941., narodni heroj.

⁴ Smatram da je PK KPH za Dalmaciju, na osnovu izvještaja koji sam podnio u poruke štaba odreda iz Drvara kojom je tražena pomoć, donio odluku da se *što prije* formira 6 odreda u Dalmaciji, da se naoružaju i pošalju u pomoć ustanicima u Drvaru. Na ovu brzinu vjerovatno je utjecala informacija o prilikama kod drvarskega ustanička, a naročito o nedostatku partiskih kadrova i oružja, što se pokazalo kao sudbonosno za odrede, jer veze nisu bile osigurane, niti prebacivanje obezbeđeno, pa su ubrzo na svom putu otkriveni i neprijatelj ih je razbio. Ne tvrdim da su činjenice o drvarskego ustanicima i situaciji koje sam iznio drugu Šilji bile sasvim tačne, no takve sam podatke dobio od članova štaba gerilskog odreda u Drvaru.

da se javljaju odredi koji budu u pravcu Drvara upućivani iz Splita i Šibenika. Odredi koji budu stizali iz pravca Šibenika trebalo je da mi se u Knin javljaju šifrom »Zarja — Zapad«, a oni koji budu dolazili iz pravca Splita i Sinja, šifrom »Isa — Istok«. Moj zadatak bi bio da organiziram njihovo dalje prebacivanje do Drvara. Kao što je poznato, prvi odredi iz Splita, Solina i Šibenika su stradali, a Kaštelački se vratio natrag. Ipak je grupi od 11 drugova iz Šibenika uspjelo da se probiju do Drvara, a među njima je bio i komesar Odreda, Miro Višić.⁵

Veza koja je sa drugovima u Drvaru uspostavljena i kasnije je redovno održavana.

Gašpar BERGAM

⁵ Sekretar OK SKOJ-a za sjevernu Dalmaciju, poginuo polovinom 1943., narodni heroj.

USTANAK U GLAMOČU

P osle kapitulacije jugoslovenske vojske mnogi ljudi koji su bili u vojsci vratili su se kućama sa oružjem. Istina, dobar broj nije doneo oružje, jer je uz put bio razoružan od ustaša, ili je jednostavno pobacao oružje da bi se lakše probio do kuće. Oni koji su doneli oružje nisu ga prvih dana krili, što je kasnije ustaškoj vlasti omogućilo da ga lakše oduzme.

Bilo je iskusnijih ljudi koji su savetovali da se oružje krije i da se municija ne troši uzalud. Međutim, mnogi se nisu obazirali na ovakve savete, razmetalili su se puškom i natjecali u veštini gađanja. Ali što je vreme više odmicalo, sve se više uviđalo da su bili u pravu oni koji su govorili da se oružje sakriva. I tako se na početku ustanka kod glamočkih seljaka zateklo oko 400 pušaka i 2 puškomitrailjeza sa dosta municije i ručnih bombi, mada su ustaše uspele oduzeti većinu oružja.

PRIPREME ZA USTANAK

Već u maju ustaše otpočinju s masovnim hapšenjima i najgrubljom pljačkom, pojačavajući teror iz dana u dan. Ovo je kod naroda izazvalo sve veće nezadovoljstvo i nagoveštavalо skori obračun s ustašama.

Partijska organizacija iz susednih srezova, pre svega iz Drvara, počela je, preko svojih članova, objašnjavati narodu da će vrlo brzo morati doći do dizanja ustanka i obračuna sa okupatorom i njegovim slugama — ustašama. Što se više govorilo o ustanku, kod naroda je raslo osećanje veće sigurnosti, a istovremeno se osećala i zabrinutost što nije sačuvano više oružja.

U ovom periodu naročito se isticao Nikola Bojinović iz sela Stekerovaca, koji je sve otvorenije govorio o ustanku i po-

trebi organizovanja mlađih ljudi, na prvom mestu onih koji su imali sakriveno oružje, u jedinice po vojničkom uzoru — u desetine i vodove. Nikola je već bio organizovao stražarenje oko sela kako ustaše ne bi mogle neprimećeno doći u selo i hapsiti ljudе.

Raspoloženje naroda za ustanak bilo je veliko, ali u periodu priprema nije ni iz daleka iskorišćeno, pa se početak ustanka, dobrim delom, odvijao stihjski. Neposredne pripreme za ustanak ostale su u granicama pojedinačnog upoznavanja i nagoveštavanja da se ustanak bliži i da treba biti spreman. Nešto više organizovanosti bilo je u selima: Stekerovci, Hotkovici i Perduhovo Selo.

U Glamoču pre rata nije bilo partijske organizacije. U periodu razvoja ustanka omladina je bila najjači oslonac Partije i glavni izvor boraca za formiranje i popunu partizanskih jedinica.

Dvadeset osmog jula kroz glamočka sela i planine (u to vreme veliki broj ljudi nalazio se u planinama na košenju livada) prostrujala je vest da je ustanak dignut. Vest su prenosiли kuriri od sela do sela, tako da je do podne 28. jula čitav glamočki srez bio obavešten o ustanku.

Ovog istog dana ispaljena je i prva ustanička puška u glamočkom srezu: u selu Rore likvidirana je jedna ustaška patrola. Tog dana posle podne ustanici iz sela Rora i Crnog Vrha uputili su se u selo Popoviće i zajedno sa Popovićanima poseli dominantne položaje istočno od sela, da spreče eventualni pokušaj ustaša da iz Glamoča prodrū u ova sela.

Kako se vest o dizanju ustanka prenosila iz sela u selo tako su ljudi napuštali poslove, vadili skriveno oružje i vojničku opremu i okupljali se, kako bi u toku noći povezali sela i dogovorili se o daljem radu. (Danju je bilo riskantno kretati se iz sela u selo, jer su ustaše u prigradskim selima motrile na kretanje ljudi, zaustavljale ih i ispitivale kuda idu i zašto. Ipak su u toku noći uspostavljene veze između sela i sve je bilo spremno za obračun s neprijateljem.)

Neprijateljska posada u Glamoču verovatno je bila obaveštена o događajima u Drvaru, pa je popodne 28. jula upućena jedna satnija (četa) ustaša u sela Šumnjaci i Vagan, gde je uhapsila oko 40 ljudi koji su se našli u selima. (Vest o ustanku još nije bila doprla do svakog čoveka, jer ih je veliki broj bio na radu po livadama, pa su pojedinci pri povratku sa posla neочекivano padali u ustaške ruke). Pohapšeni su odvedeni u Glamoč i zatvoreni u bolnicu koja je bila pretvorena u zatvor, a ustaška satnija ostala je na prenoćištu u selu Vagnu sa name-

rom da idućeg dana produži isti posao u selima severozapadnog dela sreza.

Ujutro 29. jula ustaše su se uputile prema selima Popovići i Rore, ali su ih ustanici sačekali na pogodnim položajima i posle kraće borbe naterali u bekstvo. Tako snažan otpor ustanika prisilio je neprijateljske snage da se povuku u Glamoč i da organizuju odbranu grada.

Istog dana ustaše su iznenada upale u sela Rudići i Halapić i na prepad pohvatale oko 80 ljudi, koje su zatekli kod kuća i odveli ih u grad gde su zatvoreni.

OSLOBOĐENJE GLAMOČA

U toku noći 28/29. i ceo dan 29. jula ustanici su se prikupljali na položajima severozapadno od sela Glavice, na udaljenosti od grada 10—12 km. Ustanici su se organizovali u čete i vodove — svako selo je činilo vod ili četu. U toku dana su bili na okupu svi ustanici iz sela Popovića, Rora, Crnog Vrha, Vagana, Šumnjaka, Preodca, i jedan broj iz sela Glavice i Halapića.

Disciplina u tek formiranim jedinicama je bila slaba, ali su elan ustanika i radost zbog prve pobeđe nad neprijateljem nadvladali stihiju vrlo šarolike mase. Od oružja se nosilo ko je šta imao, ali se ipak sakupilo oko 200—250 vojničkih pušaka, nešto pištolja, lovačkih pušaka i ručnih bombi. Oni koji nisu imali vatreno oružje, naoružavali su se vilama, sekirama i raznim drugim predmetima.

U toku 29. jula sakupili su se svi ljudi na koje se računalo, izabrane su starešine jedinica. Posle dogovora starešina odlučeno je da se Glamoč napadne sutradan, 30. jula ujutro. Nakon odluke o napadu, prišlo se neposrednim pripremama — davanju zadataka pojedinim jedinicama i određivanju pravaca napada. Procenjeno je gde bi neprijatelj mogao dati otpor, pa se na osnovu toga i odlučivalo koja će jedinica gde napadati.

Prilikom procene situacije došlo se do zaključka da će neprijatelj pružiti ozbiljniji otpor na položajima udaljenim od grada 5—6 km i to na brdima Brezovači i Gradini, a zatim da će se taj otpor nastaviti na uzastopnim položajima, kojih oko Glamoča ima na pretek.

Na osnovu ovakve procene, glavni deo snaga određen je da likvidira neprijatelja na Brezovači i Gradini i da mu ne dozvoli organizovani otpor na uzastopnim položajima. Deo snaga upućen je u napad preko polja i kroz sela u Polju, sa severne i severozapadne strane.

Pokret jedinica počeo je oko 7 časova i do prvog kontakta sa neprijateljem došlo je na položajima gde se i očekivalo. Na Brezovači i Gradini neprijatelj je pružio otpor preko očekivanja. Razvila se žestoka borba, ali neprijatelj nije izdržao snažan nalet ustanika, pa je u paničnom bekstvu napuštao položaje i bežao u pravcu grada.

Uz put su bacali puške i municiju, pa čak i uniforme, a ostavili su i jedan teški mitraljez. Ustanici su u silovitom natetu, na neprijateljskim »leđima« upali u grad. Masa od oko 2500 ustanika se kao lavina sručila na grad. Njihovo »Ura« razlegalo se po okolini i nadjačavalо slabu vatru neprijatelja.

Otpor na prilazima i u samom gradu gotovo je potpuno izostao. Bežanje sa Brezovače prenelo se i na položaje u neposrednoj okolini grada. Sve je grabilo prema Livnu i šumi Bussiji, u pravcu iz koga nisu nadirale naše jedinice. Koliko je bio silovit nalet ustanika najbolje pokazuje činjenica da ni ustaški logornik Baković nije uspeo da pobegne, već je zarobljen u jednoj kući. Naročito su loše prošle one ustaše koje su bile u gradu, jer očigledno nisu očekivale takav obrт situacije, pa ih je mnogo zatečeno u kućama i pohvatano.

Oslobodenjem Glamoča u ustaškim zatvorima je zatečeno preko 100 ljudi, uhapšenih dan ranije u Halapiću i okolnim selima. Ustaše ih nisu uspele prebaciti u Livno ili u neko drugo mesto, jer su se događaji posle 28. jula razvijali takvom brzinom da su morali misliti o spasavanju svojih glava. Ovih stotinak ljudi (verovatno ih je bilo i više, jer to onda niko nije mogao izbrojati), spaseno je sigurne smrti.

Očekivalo se da će se u Glamoču naći dosta oružja, ali se to nije ostvarilo. Sve vojničko oružje i oprema, koje su ustaše pokupile od glamočkih seljaka, podelili su međusobno te očekivanog magacina sa oružjem i vojničkom opremom nije bilo. Zaplenjeno je oko 200 lovačkih i 50 vojničkih pušaka i 1 puškomitraljez. Vojničko oružje je zaplenjeno uglavnom od onih ustaša koje su izginule u borbi ili su u bekstvu bacale oružje, dok su lovačke puške nađene u magacinu. Ali, za njih nije bilo municije, pa je bilo i malo koristi.

NAPAD NA MLINIŠTA

Ustanici iz sela Stekerovaca, Hotkovaca i Perduhovog Sela imali su zadatak da 29. jula napadnu i zauzmu žandarmerijsku stanicu i pilanu u Mliništima. Ustanici iz ovih sela su po brojnosti bili slabiji od snaga koje su napadale Glamoč. Raspolažali su sa 100 vojničkih pušaka i jednim puškomitraljezom.

U ovim selima je bilo više ljudi koji su se odmah, od prvog dana ustanka, svesno i nepokolebljivo priključili ustaškoj borbi. U tome su, pored ostalih, prednjačili Nikola Bojinović, Dušan Krčmar, Dušan Cubić, Vid Perduh i drugi. Za vrlo kratko vreme, svojim zalaganjem na organizovanju ustanka, disciplinom, spremnošću da podnose sve teškoće, a naročito ličnom hrabrošću, oni su postigli veliki autoritet među svojim borcima i sa uspehom ih vodili kroz sve okršaje.

I uticaj partijske organizacije iz Drvara i Prekaje u ovim selima osećao se daleko više nego u drugim selima glamočkog sreza, što je takođe imalo značaja da Stekerovčani budu bolje organizovani od ustanika iz drugih sela.

Na pilanu i žandarmerijsku stanicu Mlinište izvršen je napad 30. jula pošto je dan ranije sačekan i uništen jedan kamion koji je vozio municiju u Glamoč. Tom prilikom su ubijena dvojica ustaša i oslobođena tri zatvorenika. Otpor na pilani i žandarmerijskoj stanci bio je jači nego što se očekivalo. Međutim, nalet ustanika sa relativno dobrom naoružanjem i dosta municije, slomio je otpor ustaša i žandarma. Ovde je zaplenjeno 15 pušaka i nešto municije. Tada je razrušena i stanica šumske železnice u Mliništimu.

U borbama za Mlinište ubijeno je 8, a zarobljena 4 žandarma i ustaše. Takođe je oslobođeno iz žandarmerijske stanice 20 ljudi, koje su žandarmi toga i prethodnog dana pohapsili po livadama.

Time je trećeg dana ustanka ceo glamočki srez bio očišćen od neprijatelja.

ODBRANA GLAMOČA I POVLAČENJE

Kada je Glamoč 30. jula oslobođen, došle su do izražaja izvesne slabosti koje su postojale u organizaciji ustaničkih jedinica i u rukovođenju. Umesto da odmah produže gonjenje neprijatelja i obezbede se od Livna, ustaničke jedinice počele su se osipati i veliki broj ustanika razišao se po gradu. Istina, prilikom ulaska u grad ustanici su pokazali visoku svest u odnosima prema stanovništvu i njegovoj imovini, kao i u držanju prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima (naravno, ukoliko se nije radilo o poznatim ustaškim zlikovcima).

Međutim, Milan Rustanović,¹ koji se nametnuo za neku vrstu glavnog komandanta ustanika, nije se mnogo brinuo o

¹ Milan Rustanović Savić bio je jedan od otresitijih glamočkih seljaka iz Crnog Vrha, dosta spretan demagog, a u suštini velika kukavica i strašljivac. Uspeo je da se nametne ustaničkoj masi u prvim danim ustanka. Krajem marta 1942. godine Rustanović je streljan, jer se bio stavio na stranu neprijatelja.

najprečim zadacima — obezbeđenju od Livna i učvršćivanju velike, a slabo disciplinovane mase ustanika, nego je poveo razgovore s bivšim ustaškim logornikom Bakovićem. Baković je, kao vešt i lukav čovek, umeo maksimalno da odvrati pažnju Rustanovića od glavnih zadataka i zadrži ga što duže u razgovorima, jer je znao, ako padne u ruke ozlojedjenih ustanika, da neće lako izvući glavu. On je sa sigurnošću računao i da će ustaše iz Livna pokušati da se povrate u Glamoč. Zahvaljujući svojoj umešnosti i naivnosti Rustanovića, Baković je uspeo da ga Rustanović pusti, zajedno s još jednim ustaškim funkcionerom, da slobodno ode u Livno, navodno da bi izdejstvovao da se puste ljudi pohapšeni dan ranije.

Kada je Baković pošao za Livno na prevoju Korićna naišao je na ustaše. On im je objasnio situaciju u Glamoču. Naveče 31. jula ustaše su već doprle do sela Rudine, Podgradine i Kamena, na oko 3—4 km od grada paleći sela i ubijajući svakog na koga su naišli. Neki delovi ustaničkih jedinica na svoju su inicijativu bili pošli da posednu prevoj Korićnu 31. jula, ali je bilo kasno, jer ih je neprijatelj preduhitrio. Došlo je do borbe u šumi Tisovac, koja se kasnije prenела na položaje u neposrednoj okolini grada — Kuk, Gredu i Rajan. Ne može se reći da ustaničke jedinice nisu dale otpor, a još manje da nisu bile dovoljno snažne, ali su, očigledno, bile iznenadene brzinom neprijateljskog reagovanja iz Livna. Zato se otpor sveo na nekoliko kratkih i žestokih okršaja u šumama na prilazu gradu. Noć je zatekla neprijatelja na liniji sela Kamen — južne padine Rajna. Tu su ustaše zanoćile povremeno tukući artiljerijom grad. Bilo je očigledno da je Glamoč izgubljen, pa su se u toku noći ustaničke jedinice počele u neredu povlačiti u pravcu severozapada, ka selima Halapić i Glavice, dok je manji deo odstupio preko brda Homar i sela: Petrovo Vrelo, Dubrave, Hasanbegovci i Prijani. Odstupalo se, uglavnom, prema selima u kojima su jedinice formirane.

Neprijatelj je ušao u grad 1. avgusta oko 10 časova, kad neki naši delovi još nisu bili ni napustili grad. O toku borbi koje su vođene noću između 31. jula i 1. avgusta i o položajima naših jedinica, te jedinice koje su se nalazile u gradu нико nije obavestio, tako da su bile u uбеđenju da se borba vodi na severnim padinama prevoja Korićna. Ujutro, 1. avgusta, prilikom ulaska neprijatelja u grad otpor su dale samo manje grupe boraca, a delovi jedinica, koje su bile u gradu, jedva su uspeli da se izvuku. Čak nisu stigli da obaveste kuvare o upadu neprijatelja. Zatečeni su kako mirno rade svoj posao i ustaše su ih na licu mesta zverski poubijale.

Po osvajanju grada neprijatelj je odmah produžio da goní naše jedinice koje su odstupale prema selu Halapiću, ali se nije mnogo udaljavao od grada, niti je išao dublje u šumu.

Naši gubici u odbrani Glamoča iznosili su oko 30 mrtvih i 10 ranjenih.

PANIKA I TEROR PO SELIMA OKO GRADA

Stanovništvo sela iz neposredne okoline grada zahvatila je panika, pa je u toku noći između 31. jula i 1. avgusta počelo masovno da beži u udaljenija sela i bliže šumi. Izbegli su mlađi i sposobniji muškarci i devojke, dok su stariji ljudi, žene i deca većinom ostajali kod kuća. U selima, udaljenijim od grada, kao što su Pribelja, Halapić, Vagan, Hotkovci, Stekerovci, Popovići i Rore nastali su veliki zbegovi. Dok su srpska sela oko grada napuštali svi žitelji koji su se mogli micati, iz sela koja su udaljenija od grada u kojima su živeli muslimani i Hrvati, seljaci su takođe masovno odlazili, ali u pravcu grada. Jedni su dakle, bežali što dalje od grada, u šumu, a drugi dolazili u grad.

Drugi avgust protekao je relativno mirno. Ustanici su se prikupljali u planinama Staretini, Šatoru, Hrbljini, Vitorogu, Cincaru, oko Mliništa i u šumama severoistočno od sela Prijani i Pribelje. Sumirali su se rezultati i dogovaralo se za dalji rad. Počelo je ozbiljnije organizovanje ustanika i biranje starešina u jedinicama u kojima do tada nisu bili izabrani.

Ustaše su iskaljivale svoj bes nad nedužnim starcima, ženama i deci. Čulo se da su u selima Rudine, Podgradina i Kamen izvršili pokolj nad svima što su im pali šaka. Paljenje kuća u selima svi smo videli. Ovo je strašno pogodilo narod u zbegovima i unelo potištenost i duboku zabrinutost među borce u jedinicama. Mada se nije tačno znalo ko je sve ubijen, svak je gajio zračak nade da su njegovi ipak ostali u nekom šumarku, ili pak mislio da su baš njegovi pobijeni. Tako su se ljudi raspinjali između najcrnijih vesti koje ih mogu pogoditi i skrivene nade da će ih one ipak mimoći.

Treći avgust je valjda bio najteži dan za narod iz prigradskih sela. Tog dana doprla je vest da su ustaše (2. avgusta) izvršile pokolj u selima: Đulićan, Petrovo Vrelo, Dubrava, Brdo, Rajička, Jakir i u neposrednoj okolini grada. Prvi koji su doneli ovu vest isuviše su bili ošamućeni da bi mogli dati tačne informacije ko je sve ubijen. Što je dan više odmicao, napetost među narodom u zbegu i borcima u jedinicama sve je više rasla. Kuknjava je postajala sve glasnija i broj onih koji su saznali ko je od njihovih ubijen svakog časa je rastao. Prizori su bili stra-

šni. Pojedire porodice su prepolovljene, a neke do poslednjeg člana uništene.

Dva dana posle zločina, preostali deo stanovništva, uglavnom žene i deca, iz sela iz okoline grada potpuno je izbegao u udaljenija sela i šume. Tako su sela ostala potpuno pusta.

Udaljenija sela od grada, planinske staje i košare dobili su dvostruko veći broj stanovnika nego što su do tada imali. Teško je bilo smestiti izbeglo stanovništvo, a isto tako i deo stoke koju su izbeglice uspele da spasu od ustaške pljačke. Svak se snalazio kako je znao, tražeći najnužniji smeštaj za starije i decu. U ovoj teškoj situaciji došla je do punog izražaja plemenita solidarnost. Oni koji su imali sreće da im ustaše do tada nisu napravile nikakvog zla, pokazali su se do kraja solidarnim u pomaganju izbeglica sa svim što im je stajalo na raspoloženju.

Izbeglice su svojim dolaskom unesile sve više nesigurnosti među narod iz sela gde ustaški teror još nije dopro. Počelo je napuštanje sela i tamo gde objektivno nije bilo razloga za to.

Ustaše su po ceo dan vršljale po opustelim selima i pljačkale. Počele su po baštama i obližnjim njivama pronalaziti, otkopavati i odnositi razne stvari koje su ljudi zakopali još pre ustanka. Noću bi se ustaše i ostala pljačkaška rulja povlačili u grad sa tovarima opljačkane imovine po opustelim selima. Kad se već nije imalo šta pljačkati, počeli su skidati prozore, vrata, krov, pa čak i patos iz kuća. Tovarili su na kola i odvozili u Glamoč, a zatim i u Livno.

UČVRŠĆIVANJE I MEĐUSOBNO POVEZIVANJE JEDINICA

U ovom periodu ustaničke jedinice su počele da se bolje međusobno povezuju i pripremaju za akcije, kako bi se u prvo vreme makar ograničilo područje dejstava neprijatelja. Uspostavljaju se čvršće veze s jedinicama iz okoline Drvara, Mrkonjića, Jajca i Livna. Naročito se poklanjala pažnja povezivanju sa Drvarom i Janjom (Šolajnim jedinicama).

Učvršćivanje i sređivanje jedinica sporo je odmicalo — ljudi je bilo dosta, ali oružja malo. Dobijao se utisak da se broj pušaka smanjuje, a ne povećava. Pojedini borci odlazili su sa svojim porodicama u druga sela ili zbegove i priključivali se tamošnjim četama. Tako je u toku avgusta stvoreno nekoliko ustaničkih grupa, slabo međusobno povezanih, koje su još slabije koordinirale svoje akcije.

U tom periodu stvorena je četa od ustanika sela: Halapić, Rudići, Branješci, Kovačevci, Čosićevo, Radaslje i jednog dela Kamena sa bazom u planini Staretini, koja je imala zadatak da

drži položaje na brdu Gradini, zapadno od sela Halapića, i onemogući ustašama da zalaze u sela Rudiće, Halapić i Branješće ili da prođu u Staretinu gde se nalazio veliki zbeg naroda.

Po brojnosti i naoružanju najjača ustanička grupacija je bila severozapadno, zapadno i jugozapadno od sela Vagan, u rejonu brda Kadinjača, Krnjevac, Junčkrava i Radovčeve brdo. To je bio veoma pogodan položaj za odbranu i vezu sa četom Halapćana na Gradini. Ovu grupaciju sačinjavalo je 5 četa formiranih od boraca iz sela: Glavice, Popovići, deo Vagana, i Šumnjaka (jedna četa); zatim sela Vagan, Šumnjaci i Reljani (Druga) i Rore i Crni Vrh (Treća četa). Posebnu četu formirala su sela Preodac i Tičevo, a takođe i selo Prekaja.

Tako je ova grupacija imala 5 četa različite jačine, kako po brojnosti ljudstva, tako i po naoružanju.

U selu Popovićima je početkom avgusta formiran štab glamočkih gerilskih odreda sa zadatkom da objedinjuje dejstva svih jedinica na teritoriji glamočkog sreza.

Stekerovci, Hotkovci, Perduhovo, Prijani i Hasanbegovci formirali su vodove, koji su kasnije prerasli u čete. Ove jedinice su bile dobro organizovane, relativno dobro naoružane i uspešno su izvršavale svoje zadatke.

U selu Pribelji organizovana je četa od boraca iz toga sela, zatim iz Petrova Vrela i Dubrave. Ova četa je trebalo da one mogući neprijatelju prodor u Pribelju iz pravca Glamoča i Kupresa. Iako prilično slabo naoružana, uz pomoć Šolajine jedinice ipak je uspela da obavi svoj zadatak.

U planini Hrbljini formirana je četa od boraca iz sela Zajaruge, Skucana, Starog Sela, Jakira i Brda.

Ustanici iz ostalih sela, naročito iz onih koja su napuštena, priključili su se četama i vodovima gde su im bile izbegle porodice, uglavnom u čete u Staretini, Popovićima, Pribelji i Hrbljanima.

Disciplina u jedinicama još nije dobila potrebnu čvrstinu, ali se osećao napredak. No, ovaj napredak nije bio zadovoljavajući, jer su pojedini borci odlazili da obidu svoje porodice. Teško stanje, naročito u pogledu ishrane, pogađalo je borce koji su odlazili u obilazak. Kada su se vraćali, bili su potišteni i prenosili neraspoloženje i na ostale borce, što je u krajnjoj liniji delovalo demoralizatorski na jedinice, otupljivalo borbenost i okupiralo misli ljudi brigom za porodicu.

U tom periodu učestali su dolasci pojedinih drugova iz Drvara u jedinice u Staretini, Popovićima i Mliništima. Ovi dolasci su imali prvorazredni značaj, jer su to u većini bili članovi KPJ, te su počeli planski delovati u jedinicama. Njihov rad

se osećao, ali to su bili tek počeci organizovanog političkog delovanja na glamočkom terenu. Mora se reći da i ovi drugovi nisu uvek bili dovoljno upućeni kako da se učvrsti disciplina i pokrenu jedinice u borbe, u kojima se borci prekaljuju, zato su tražili rešenja u dogovorima s pojedinim drugovima iz četa.

Ustanak u Glamoču tada je prolazio kroz jednu manju krizu, koja je donekle bila i razumljiva, s obzirom na brzinu razvoja događaja posle 28. jula. Ova kriza je ipak prebrođena, bez težih posledica i jedinice su bile spremne da se odupru neprijatelju u njegovim pokušajima daljem zalaženju u sela.

UTICAJ PARTIJSKE ORGANIZACIJE I PRVE POJAVE ŠOVINISTIČKIH ISTUPANJA

Ceo avgust protekao je u sređivanju, organizacionom učvršćivanju i međusobnom povezivanju glamočkih četa, kao i u povezivanju sa ustanicima iz okoline Drvara, Jajca, Mrkonjića i Livna. Donesen je u pojedine jedinice i list »Gerilac« koji je štampan u Drvaru.

U ovo vreme u ustaničkim jedinicama počeo se osećati uticaj šovinističkih istupanja pojedinaca. Postavilo se pitanje kojim pravcem će krenuti dalji razvoj ustanka: linijom bratobuilačke borbe ili borbe protiv ustaša. O ovim pitanjima počelo je govorkanje među borcima. Svi su se slagali da borba protiv okupatora i njegovih slugu — ustaša predstavlja najvažniji zadatak, ali do razilaženja je dolazilo kad se postavljalo pitanje: da li pod ustašama podrazumevati sav hrvatski i muslimanski živalj, ili samo one koji nose pušku i bore se protiv nas? Bilo je kategoričkih zastupanja i jednog i drugog stava. Ipak, preovladivali su oni, koji u hrvatskom i muslimanskom življu nisu videli ustaše, nego su tačno razgraničavali pojam ustaša od pojma Hrvata i muslimana.

Rad partijske organizacije izgledalo je da će dati dobre rezultate. Međutim, kad je stavljen na prvu probu, početkom septembra, pokazalo se da je to dalo slabije rezultate od očekivanih. Osnovna slabost u radu bila je u tome što se, čini mi se, polazilo od unapred predviđenog uskog kruga ljudi na koje je trebalo utjecati i preko njih učvrstiti jedinice. Teško se probijalo shvatanje da onaj ko je jednom izabran za komandira neke jedinice treba da bude smenjen čim se pokaže nesposobnim da njome rukovodi. Kroz borbu su se vidno isticali mnogi drugovi koje je odmah trebalo birati za starešine jedinica, ali se nešto čekalo, a šovinisti, kasniji četnici, nisu mirovali. U početku su neki ljudi vešt i demagoški istupali, a u suštini su bili prikriveni neprijatelji daljem razvoju i učvršćivanja jedinica. Ovakvi

Ijudi došli su na čelo pojedinih vodova i četa više stihjski nego što su svojim radom i znanjem to zaslužili. To se u punoj meri pokazalo početkom septembra, a naročito kasnije u daljem razvoju ustanka. Bilo je odlučnih drugova koji su ostali dosledni borbi protiv svih neprijatelja, kao što su: Peja Ivić, Nikola Bojinović, Vid Perduh i mnogi drugi. Veliki broj drugova je za kratko vreme osvojio simpatije boraca ličnom hrabrošću. Treba napomenuti da se rad partijske organizacije odvijao u dubokoj ilegalnosti i oni drugovi koji su u ime nje govorili i uticali na glamočke ustanike su vrlo retko pominjali među širom masom naroda ili boraca da govore u ime Partije.

Objektivni uslovi za rad su, međutim, bili vrlo povoljni. Čak je i »Gerilac« nedovoljno i neracionalno korišten. U Pribeljskoj četi, na primer, u toku avgusta nije održana ni jedna konferencija sa borcima. Rad sa narodom je bio još slabiji. Glavno težište u radu bilo je na komandirima jedinica, dok je široka masa boraca vrlo slabo obaveštavana o razgovorima između drugova koje je slala partijska organizacija ili viša komanda i njihovih komandira. Ukoliko su sami komandiri obaveštavali svoje čete i vodove, oni su to činili nevešto, pojedini su čak iskriviljavali smisao razgovora. Tako su borci uglavnom bili slabo informisani o toku događaja, a naročito o široj platformi i ciljevima borbe. Dobijao se utisak da borci kao glavni cilj borbe smatraju odbranu sela i zbegova od ustaša.

POKUŠAJ PRODORA USTAŠA

Prvih deset do petnaest dana avgusta nije bilo ozbiljnijih borbi, jer neprijatelj nije pokušavao da prodire dalje od grada i neposredne okoline, a naše se jedinice još nisu bile dovoljno učvrstile i organizovale da bi mogle preuzimati napade na neprijateljske položaje. Neprijatelj je znao gde se mi nalazimo i nešto kasnije pokušavao je da se probije do sela u severozapadnom delu sreza, s namerom, da tamo nastavi akciju koju je počeo prvih dana avgusta.

Između 10. i 15. avgusta neprijatelj je u Glamoču organizovao jednu grupu u jačini od oko 70 ustaša, koji su se zakleli da će proći kroz sela u koja od dizanja ustanka nisu dolazili, i napraviti ono isto što su napravili u prigradskim selima. Ta se grupa uputila u pravcu sela Popovića i Rora. No, i ustanici su sada bili dovoljno organizovani: dočekali su ustaše na položajima zapadno od sela Vagna, gde se razvila žestoka borba. Ustaše su hteli pošto-poto da se dokopaju Rora i Popovića, a naše jedinice su ih odbijale. U ovoj borbi, koja je trajala oko tri sata, naše jedinice su odnele potpunu pobedu i naterale ustaše u

panično bekstvo. Ukupni gubici ustaša u ovoj akciji iznosili su 17 mrtvih: broj ranjenih nije se mogao ustanoviti. Ovo je bila prva ozbiljnija borba naših jedinica posle pada Glamoča.

Neprijatelj je sada još više učvršćivao svoje položaje, ali se nije usuđivao da posle poraza kod Popovića, vrši veće ispadne prema našim položajima. Karakteristično je da su se protivnici slabo međusobno poznavali. Obično su protivničke snage precenjivane. Postojale su veće mogućnosti za izvođenje većih akcija od strane naših jedinica i to prvenstveno ofanzivnog karaktera, koje bi ustaničke položaje primakle u neposrednu blizinu grada, jer je kod neprijatelja zavladao snažan strah. Međutim, do ovog nije došlo dobrim delom i zbog toga što i naše jedinice nisu znale snagu neprijatelja, a i zbog toga što je bilo teško pokrenuti pojedine čete i vodove da se odvoje od svojih sela i zbegova. Smatralo se da su posednuti položaji vrlo pogodni i da ih neprijatelj ne može lako zauzeti da bi ugrozio sela, koja su do tada ostala pošteđena.

U prvih dvadeset dana avgusta, pored sukoba kod sela Popovića, izvedene su još dve akcije. Jedna sredinom avgusta, koju su izvele snage iz Staretine u selima Kovačevci i Čoslije. Tom prilikom je omogućeno evakuisanje stanovništva iz ovih sela, koje do tada nije uspeло da se skloni. Druga je izvedena na putu Glamoč — Livno u rejonu Korićne, u kojoj su učestvovale nešto jače snage. Ovu akciju su izveli delovi snaga sa položaja u Mliništima, zajedno sa četama iz Pribelje i Hrbljina. Sa Mliništa je pošlo oko 200 boraca s jednim puškomitraljezom. Snage koje su otišle po zadatku u pravcu Kupresa, pošto nisu uspele da organizuju akciju, vratile su se na svoje položaje u Mliništa. Preostali deo, sa četama iz Pribelje i Hrbljina, izveo je akciju na putu Glamoč — Livno. Bilo je predviđeno da se na pogodnom mestu na Korićni postavi zaseda i dočeka transport koji je iz Livna snabdevao neprijatelja u Glamoču. Planirano je da učestvuje oko 200 boraca sa oko 100 pušaka i jednim puškomitraljezom. Međutim, i ovog puta nije uspeло kako je zamisljeno. Pokret iz sela Pribelje izvršen je kasno, pa u toku noći nije postavljena zaseda. Jedinice su stigle tek oko 10 časova na planirano mesto. Zauzimanje položaja tek je bilo počelo. Većina boraca se još nalazila daleko od puta kada su našla dva kamiona i jedna putnička kola iz Livna. Neočekivani nailazak izazvao je pometnju među borcima, te je počelo komešanje. Oni koji su već bili zauzeli položaje, otvorili su vatru na kamione i automobil, a Mirko Bošnjak je bacio drvarsку bombu² pod kamion. Jedan kamion i putnička kola su oborenici sa puta. U ovoj akciji pогинула su dva neprijateljska vojnika i oslobođena su

² Bombe su izrađivali partizani u Drvaru.

dva civila koje su ustaše sprovodile u Glamoč. Ustaše iz neoštećenog kamiona uspele su da se vrate i sa pogodnog mesta otvore vatru po ustanicima koji su se nalazili u polju nedaleko od puta. Posle akcije neke jedinice su se povukle preko planine Slovinj u Hrbljinu i Pribelju, a neke su odstupile kroz šumu Tisovac i Businu u Staretinu i dalje na Mliništa.

JOŠ DVA NAPADA NA GLAMOČ

Naše jedinice sa položaja severozapadno od sela Vagan pokušale su nekoliko puta da likvidiraju neprijateljske snage na položajima severozapadno od sela Glavice, na Ozrenu i Gradini, ali bez uspeha. Neprijatelj se bio solidno utvrdio na svojim položajima, dovukao dosta municije, pa je svaki naš napad odbijao jakom vatrom po našim jedinicama, koje su pokušavale da mu se približe preko brisanog i dobro branjenog prostora.

Kad se video da se neprijatelj na Ozrenu ne može likvidirati, počele su pripreme za napad na Glamoč ostavljujući pri tom ustaše za leđima, zadržavane malim delom naših snaga. Ovo je bilo najbolje rešenje koje se tada moglo doneti. Jedan takav napad izведен je sredinom avgusta. Deo snaga koje su napadale sa zapadne i severozapadne strane uspeo je da dopre do prvih kuća u gradu. Međutim, ovaj napad nije uspeo pa su se naše snage morale povući na polazne položaje.

Neprijatelj je iz straha sam napustio Ozren nekoliko dana posle napada na grad. Napuštanje Ozrena omogućilo je našim najjačim snagama da posednu položaje kod sela Glavice čime je uspostavljena neposredna i čvrsta veza sa jedinicama iz Starebine. Ovo je znatno olakšalo dalja dejstva naših jedinica.

Slična situacija je bila i na Gradini gde su vršeni napadi nekoliko puta, ali su se završavali kao i napadi na Ozren. Na kraju, i nju je neprijatelj morao napustiti te su time poboljšani uslovi za dalja dejstva.

Negativna strana napada na Ozren i Gradinu, kao i neuspeh napada na Glamoč, bili su u tome što su naše jedinice trpele osetne gubitke. To je kod boraca unosilo sumnju u sopstvenu snagu i demoralizatorski delovalo na njih. Municipija se trešila, a nova se nije zarobljavala, pa je i to imalo uticaja na raspoloženje boraca.

Krajem avgusta formiran je od svih ustaničkih jedinica Glamočki bataljon, kao 8. bataljon Drvarske brigade. Dotadanji štab u selu Popovićima preformiran je u štab Glamočkog bataljona gerilskih odreda. Komandant bataljona bio je Jozo Vukićević, radnik iz Splita, politički komesar Šaćir Maslić, kovač iz Jezera kod Jajca.

Posedanjem povoljnijih položaja, krajem avgusta, i približavanjem naših glavnih snaga gradu, omogućeno je izvođenje još jednog napada na Glamoč.

U napadu 2. septembra učestvovalo je oko 700 boraca, sa oko 400 pušaka i tri puškomitraljeza. Neprijatelj je imao 4 satnije (čete), vod haubica i vod mitraljeza. Jedinice koje su napale preko Skoka i iz pravca sela Asići uspele su da upadnu u grad i sateraju neprijatelja u nekoliko većih i tvrđih zgrada. Jedinice koje su napadale sa severne strane zakasnile su s početkom napada i nisu uspele da likvidiraju spoljnu odbranu grada. Teren kojim su ove jedinice napadale bio je nepovoljan. Upadom jedinica s južne, severozapadne i zapadne strane, Glamoč je bio gotovo oslobođen. Otpor neprijatelja je bio vrlo žilav, a pomanjkanje municije kod naših jedinica omelo je da likvidiraju i poslednja uporišta iz kojih se neprijatelj branio. Jaka neprijateljska vatra iz automatskog oružja prisilila je naše jedinice da gotovo oslobođen grad napuste.

Ovom napadu prethodilo je kidanje veza što je unelo paniku među neprijatelja i stanovništvo u Glamoču i Livnu. Sam zapovednik Jadranskog divizijskog područja, general Iser, o ovoj akciji piše:

... Kod Glamoča grupa Kopačin bila je 1. septembra napadнута на svojim položajima na nekoliko točaka ... Ovom prilikom prekinuta je veza Livna sa Glamočom što je izazvalo paniku u Livnu i okolišnjim naseljima.

Napad na grad izведен je 2. septembra.

Poverenik Tomić iz Livna javlja: jutros u 4 časa Glamoč opkoljen. Prekinute i brzoglasne i saobraćajne veze. Vode se teške borbe — izvestava general Iser.

U toku izvođenja priprema za napad na grad mislilo se i na mogućnost da se požanje žito, koje do tada nije mogao požnjeti ni neprijatelj niti ustanici, jer je bilo na »ničijoj zemlji«, između zona dejstva naših i neprijateljevih snaga. Čim su naše snage krenule sa položaja kod sela Glavice i okolnih brda, iza njih su pošle jedinice s kosama i ostalim oruđima i počele sakupljanje žita. U toku noći i narednog dana požnjeveno je oko 80 kola žita.

BORBE NA MLINIŠTIMA

Ustaše su nastojale da učvrste svoj položaj u Glamoču, čime bi stvorile uslove za efikasnije dejstvo u pravcu Drvara. Pored toga veoma im je smetalo što nisu mogle koristiti drum Glamoč — Mrkonjić preko Mliništa.

Likvidiranje neprijatelja na Gradini i Ozrenu i poslednji napad na Glamoč, još više su zadali brige ustašama, pa je sam »vojskovođa« Kvaternik 5. septembra, naredio da se obezbedi saobraćaj na putu Glamoč — Mrkonjić preko Mliništa. Na ovom zadatku su angažovane i dve ustaške bojne u Mrkonjiću. Smeđen je i komandant posade u Glamoču.

Ove ustaške jedinice su imale zadatak da, pored obezbeđenja druma Glamoč — Mrkonjić, produže dejstvo u pravcu Drvara i Oštrelja. Dejstva neprijatelja su počela 6. septembra prodom bojni iz pravca Mrkonjića u Mliništa. U tom času u Mliništima nije bilo naših jačih snaga, jer su se bile koncentrisale oko Glamoča, radi ponovnog napada na grad.

Ustaška grupa iz Glamoča pošla je 7. septembra drumom Glamoč — Mlinište s ciljem da se spoji sa ustašama u Mliništu. Prvi pokušaj nije uspeo i neprijatelj je odbačen natrag u Glamoč. U ponovnom pokušaju ustaše su, uz snažnu artiljerijsku podršku, uspele da se probiju u toku dana i u sam mrak do stignu liniju Gradina — selo Medena Selišta — Ozren. Time je neprijatelj opet zaposeo Ozren i Gradinu, što je otežalo kasnija dejstva naših jedinica. Ovom prilikom su ustaše zapalile selo Rudići. Istovremeno je izvršen pokolj i popaljene kuće u selima Odžak i Podgreda. Ustaše nisu poštovale nikoga.

Ustaše su 7. i 8. septembra pokušale da nastave svoja dejstva u ranije planiranim pravcima (Mliništa — Glamoč, Mliništa — Drvar i Mliništa — Oštrelj). Međutim, nije im išlo kako su planirale. Zbog toga su odustale od dejstva u pravcu Drvara i Oštrelja i sve snage iz Mliništua i Glamoča orijentisale na pravac Mliništua — Glamoč. U toku ovih borbi na Mliništima, neprijatelj je potpuno opkoljen, no zbog nedovoljne inicijative i koordinacije dejstava naših jedinica bio razbijen.

Borbe u Mliništima, koje su trajale od 7. do 14. septembra, predstavljaju najteže akcije koje su vodili glamočki partizani u 1941. godini. Neprijatelj je pokušavao da se po svaku cenu probije iz Mliništua do Glamoča, ali je otpor naših jedinica bio tako snažan, da je izgubio punih 7 dana da savlada razdaljinu od 15 kilometara. U ovim borbama su se istakli mnogi borci, kao: Peja Ivić, komandir Vaganske čete, Mile Bojinović, Dušan Krčmar, Vid Perduh, Dušan Čubić Vatić i niz drugih boraca i rukovodilaca. Herojska pogibija Peje Ivića duboko se urezala u sećanje svih učesnika ove velike borbe. Peja je na čelu svoje čete pokušao učiniti nešto što je sa onim snagama bilo vrlo teško ostvariti. Ustaše su bile isuviše jake da bi ih mogle razbiti još uvek slabo organizovane, slabo naoružane i neiskusne glamočke jedinice. Lična hrabrost velikog dela boraca

i rukovodilaca nije mogla nadoknaditi slabu koordinaciju dejstava.

Prodor ustaša preko Mliništa skupo je stajao naše jedinice. Samo iz Stekerovačke čete poginulo je 8 boraca. I ostale jedinice su pretrpele osetne gubitke. Niko nije štedeo snage i živote, ali četvorostruka brojna nadmoć neprijatelja u ljudima i neuporediva nadmoć u naoružanju i municiji i ovde su došle do punog izražaja. Ustaše su na mliniškom poprištu ostavile oko 70 mrtvih.

U ovim akcijama sa naše strane učestvovalo je oko 350 boraca sa oko 250 pušaka i 4 puškomitrailjeza ne računajući deo snaga koje su došle kao pomoć iz Ribnika i Mrkonjića. Neprijateljske snage su bile jačine dve ustaške bojne u Mliništima sa baterijom brdskih haubica i vodom brdskih topova, zatim 4 satnije sa vodom haubica i vodom mitraljeza iz Glamoča. Pri prodoru drumom od Glamoča do Mliništa neprijatelj se poslužio lukavstvom: nije nikog dirao, ni napadao na naše položaje za koje je znao gde su. Niže starešine naših jedinica, naročito pojedini komandiri vodova, koji su bili na ovim položajima nisu preduzeli ništa, jer su mislili da je bolje ne dirati u jačeg neprijatelja, da ga time ne izazovu da počne paliti sela.

Istovremeno s prodorom u Mliništa neprijatelj je preuzeo i akcije od pravca Kupresa na naše jedinice koje su se nalazile u rejonu sela Pribelja. Izgleda da mu je namera bila da razbije ustaničku četu u Pribelji.

Svoja dejstva neprijatelj je otpočeo 6. septembra ujutro napadom na naša obezbeđenja na južnim padinama planine Vitoroga. Što je dan više odmicao borba je sve više dobijala u žestini. Neprijatelj je postepeno potiskivao naše snage u pravcu sela. U sumrak, kada je neprijatelj prodro do proplanka Rupe, naše snage su izvršile protivnapad u kom se vodila borba prsa u prsa. Juriš je uspeo i neprijatelj je odbačen.

Pomoć, zatražena od Šolaje, stigla je kasno, kad je neprijatelj već bio u bekstvu. Toga dana i kod Šolaje je bila kritična situacija, ali je ipak našao mogućnosti da nam pomogne, uputivši nam jedan mitraljez s nešto municije. Četa je mogla u svako doba povesti u borbu i do 200 boraca, ali nije bilo oružja za sve njih. Imali su svega oko 35 pušaka i jedan puškomitrailjez, dobijen od Šolaje dva dana pre napada.

Početkom septembra neprijatelj je i na ostalim pravcima izvodio napade. U to vreme su vođene vrlo žestoke borbe na teritoriji Jajca, Mrkonjića, Ribnika, Ključa, Bosanskog Petrovca, Grahova, Drvara i ostalih mesta u Bosanskoj krajini. Ove borbe nastavile su se na području Mliništa sve do dolaska

delova italijanske divizije »Bergamo« u Glamoč, 25. septembra. Tada nastaje drugi period u razvoju ustanka na području Glamoča.

*

Snabdevanje jedinica i zbrinjavanje ranjenika bili su posebna briga za ustaničko rukovodstvo. Za vreme borbi u Glamoču, pored ratnog plena, snabdevanje jedinica vršeno je nimirnicama skupljenim od mesnog stanovništva iz okolnih sela. Starešine jedinica su tražile od odbornika određenu količinu hrane, a odbornici su hranu prikupljali u selima i doturali je do jedinica na položaje. U svakom selu su bili određeni odbornici koji su se, pored ostalog, brinuli da ovaj posao što bolje obave. Odbornici su savesno i uspešno rešavali svoje zadatke. Narod je bio spreman da sa borcima deli poslednje što je imao, pa tako odbornici nisu ni imali težak zadatak oko snabdevanja jedinica.

Ranjenici su zbrinjavani u samim jedinicama ili su evakuisani u sela koja su bila van domaćaja neprijateljskog dejstva. Teži ranjenici su evakuisani u selo Prekaju u blizini Drvara i tamo lečeni u partizanskoj bolnici.

Nikola PILJAK

Bešenovački Prnjavor, fruškogorsko selo, imao je prad rat oko stotinu domova. Selo je bilo toliko protkano rodbinskim vezama da su momci i devojke u njemu retko između sebe sklapali brak. U selu, gotovo odsečenom od sveta, bez ceste i električnog osvetljenja, postojao je svega jedan radio-aparat na bateriju, koji je bio svojina škole. Pravi gospodar sela je bio manastir. On je postavljao i smenjivao mesnu vlast. Ljudi u selu većinom nisu bili religiozni, ali su bili gladni, goli i bosi. Kada snegovi pokriju zemlju ili kada u proleće zacari glad, u manastiru se moglo dobiti svega: pšenice, krompira, pasulja, masti i drva. Manastir je davao sirotinji namirnice i drva, a ona je to odradivala uz minimalnu nadnicu od 8 do 10 dinara. Radni dan je počinjao kad sunce izade, a završavao se kada zađe. Nije izrabljivana samo seoska sirotinja već i srednjak. Njemu su bili potrebni seme, sejačice i drva, pa je za sve to odradivao manastiru i bio je večito dužan i zavisan kao i seoska sirotinja. Manastir je imao 850 jutara šume, 350 jutara oranice, vinograda i voćnjaka, na hiljade komada krupne i sitne stoke, a najviše tri kaluđera i nekoliko đaka. Imanje je bilo oslobođeno svih poreza i taksa.

Tako je izgledalo to malo fruškogorsko selo uoči rata. U toku rata je spaljeno do temelja, a njegovo stanovništvo prepolovljeno — sve zbog odanosti narodnooslobodilačkom pokretu i njegove oslobodilačke aktivnosti.

Socijalističke ideje došle su u selo mnogo ranije. Još 1905. godine postojala je socijalistička organizacija u Prnjavoru. Voda te organizacije bio je Begojević Živan, seoski bezemljaš, pošten koliko i siromašan. Vlasti i kaluđeri nisu se plašili socijaliste-utopiste. Rado su se šalili s njim i njegovim idejama. Ali su nje-

Vjekoslav Parač: NJEMCI ULAZE

gove ideje ipak napajale ugnjetene, a on je bio za čitavo selo ideal poštenja.

Početak godine 1941, početak neposredne fašističke opasnosti, uzdrmao je selo. Ljudi su se skupljali oko školskog radio-aparata i diskutovali.

U to vreme je skojevsku organizaciju u Prnjavoru sačinjavalo 7 članova: Milan Blagojević, Sava Milojević, Zdravko Adamović, Živko Jovanović, Miodrag Ercegovac, Kaja Relić i ja. Organizacija je zajedno sa većom grupom omladinaca-simpatizera razvijala svestranu aktivnost među omladinom. U grupama po troje čitali smo razne materijale koje smo dobijali od skojevske organizacije iz Bešenova. Kaja Relić, Milan Blagojević i ja bili smo tada kandidati Partije i po određenom planu radili smo sa skojevcima; gotovo redovno su naši sastanci održavani van sela. U selu su odranije živela dva Nemca: Eduard Auer držao je kafanu i mesnicu, a Stevan Auer kolonijalnu radnju. Čim su Nemci stigli na našu granicu, u kafani je osvanuo radio-aparat na bateriju. Po godinama sam bio najstariji u našoj organizaciji. Zato sam najviše i odlazio među starije u kafanu i kolonijalnu radnju, gde su se ljudi uveče skupljali. Bez ustručavanja sam objašnjavao ljudima šta znači fašizam. To isto su činili Milan Blagojević i ostali skojevci i simpatizeri. Selo je bilo uzrujano, rat je bio na pragu. Ljudi u selu su nas rado slušali.

Rat me je zatekao na vojnoj vežbi u Beogradu kod Topovskih šupa. Ne sećam se kojoj sam artiljerijskoj jedinici pripadao; bio sam vezista. Bombardovanje Beograda zateklo me je na Avali: nemačke »štuke« su uz strahovit urlik ceo dan preletale preko naših položaja. Naši topovi su čutali. Tu noć smo nekoliko puta kretali čas prema Mladenovcu, čas prema Beogradu. U zoru smo stigli u Mladenovac i smestili se u parku da predanimo. Tu smo bili bombardovani. Sledeću noć — pokret, niko nije znao kuda. Rat je tek počeo, a već je nastupila glad. Oficiri demoralisani, vojska nemoćna. Usledila je još jedna noć lutanja bez cilja.

Našli smo se u malom selu Glibovcu. Selo je na bregu, a u daljini i s jedne i s druge strane cesta. Njome su se kao zmije vukle nemačke motorizovane jedinice, a mi smo bez oružja — topovi su ostali negde u blatu, a artiljeri imaju malo pušaka. Ne zna se ko je iz koje jedinice, sve je izmešano. Ne zna se čak ni ko komanduje. Negde po podne — trubni znak zbor. Skupljamo se u krugu oko jednog majora, čoveka četrdesetih godina. On govori o herojskoj borbi Srba kroz istoriju, o Milošu Obiliću, o Kraljeviću Marku i poziva nas da se tu noć probijemo preko ceste, ne bismo li nekako stigli u Grčku, a odatle u Englesku. Obećava da ćemo se vratiti kao pobednici. Ljudi

plaču, plaču zbog izdaje, zbog izgubljenog rata. Tada mi je bilo najteže. Šta da radim — da li je izdaja poći ili ne poći? Rešio sam da ne idem u tuđu zemlju. Sem mene bila su još tri Sremca, ne sećam im se više imena: jedan je bio iz Putinaca, jedan iz Pavlovaca, a za trećeg ne znam odakle je bio. Predložio sam, a oni su prihvatili, da se vratimo u Srem preko Beograda. U Beogradu će krenuti svako na svoju stranu. Dugo gladno putovanje: šest dana i šest noći obilazimo ceste i sela. Sretamo grupe vojnika, svako traži civilno odelo. Oružje smo nosili sa sobom. Pred Belim Potokom nas je jedan stariji seljak upozorio da je tu negde ubijen jedan vojnik, navodno zato što je pobegao iz vojske. Kraj samog izvora zaista naiđemo na leš vojnika; ubijen je kamom u leđa. Prevrćemo ga, uzimamo vojničku bukvicu; rodom je iz nekog sela u Banatu.

Pred Beogradom bacamo oružje, razilazimo se. Posle kraćeg boravka u Beogradu prešao sam preko Save na sremsku stranu. U Zemunu vidim domaće Švabe. Naoružani i veseli šetaju gradom. Produžio sam put i uskoro stigao u svoje selo. Tu sam se ponovo zaposlio u majdanu kreča kod Gaje Ercegovca.

PRIPREME

Skojevska organizacija dobija tih dana mnoge zadatke: da nabavlja oružje i municiju za oružanu borbu, da prikuplja crvenu pomoć, da politički radi u selu sa omladinom i starijima. Na žalost, u našoj blizini nema cesta po kojima se vojska polaćila i bacala oružje, te moramo preuzimati posebne mere. Treba stvoriti nekakav plan da se dođe do oružja.

Neki Vilhamer, Nemac iz Sremske Mitrovice, imao je vinograd i kuću u blizini našeg sela. Sava Milojević, sposoban i poverljiv skojevac, znao je gde taj Nemac drži pušku. Jednog dana Sava je uspeo da je ukrade. Bila je to manliherka, bez magacina i šaržera, metak se stavljao direktno u cev, pa ipak je za nas predstavljala veliko blago. U daljem traganju za puškom maja 1941. smo doznali da Veljko Stolpin, koji je tada živeo u Beočinu, ima dve nove mauzerke sa kompletnim priporom i nešto municije. Veljkov očuh je dugo godina bio šumar u našem selu, poznavao je sve nas. Trebalо je naći pogodne ličnosti koje će s njim govoriti. Našli smo ih. Bili su to Đoka Gazibarić i Sava Jovanović koji ranije nikada nije imao veze s nama i koga je samo mržnja prema okupatoru vezala za nas. Od sakupljene crvene pomoći kupili smo te dve puške. One su bile kod mene i o njima sam vodio računa.

Municije smo imali jako malo. Preko Save Mundžića i Mitra Mićaševića iz sela Jaska doznali smo da u Jazačkom Pr-

njavoru ima u magacinima municije i bombi, koje je ostavila bivša vojska. Saznali smo da ustaše čuvaju magacine, čija su vrata još uvek bila razvaljena. Nije bilo lako, ali je bilo moguće doći do municije. Pre svega je bilo potrebno obučiti Kaju i Milana Blagojevića da rukuju oružjem, kako bi me mogli štititi od ustaškog stražara ako me primeti, pošto sam nameravao da podem u magacin i uzmem municiju. Krenuli smo s oružjem i to noću, kako nas niko ne bi video na putu od sela do magacina. Njih dvoje su stalno držali na nišanu stražara, dok sam ja neopaženo ulazio u magacin i skupljaо u džak metke i bombe. Sanduci s municijom bili su razvaljeni, a menci ležali po patosu. Takve tri akcije donele su nam oko 3000 metaka, 30 bombi i nešto eksploziva. Ovakve akcije se kasnije nisu mogle nastaviti, jer su vrata na magacinima bila popravljena, a straža pojačana.

Već negde u maju su u naše selo došle tri ustaše: Mate, Pero i Huso. Njihova prezimena ne znam. Kada je Nemačka napala Sovjetski Savez, ustaše su počele da motre na nas.

Prva sabotaža u selu izvršena je u početku vršidbe. Stavio sam štamp (čeličnu šipku kojom se buši kamen u snop pšenice u guvnu Miše Živkovića. Dreš se pokvario i vršidba je nekoliko dana bila obustavljena. Ustaški poverenik kod maštine vodio je istragu uz pomoć ustaških žandarma. Ništa nije dokazano. Međutim, ustaše su sumnjale na nas. Naša opreznost je bila pojačana. Noći smo provodili van sela, po vinogradarskim kućama ili prosto u šumi, ne odvajajući se od oružja. Našu opreznost je znatno pojačao i proglaš CK KPJ u kome se govorilo i o tome da se drugovi ne daju uhapsiti, a ako bi došlo do hapšenja da ne prezazu od oružanog otpora.

UPAD U MANASTIR

U to vreme su se ovde sklonili iz Rume i neki članovi sreškog komiteta: Milan Marović, Sava Varićak i Milivoj Savić Triva. Smestili su se u vinogradarsku kućicu Jove Miškovića, a stražu i obezbeđenje davala je naoružana skojevska grupa. Kada su se vraćali za Rumu, data je direktiva da se oružje skloni u bazu. Oružje smo smestili u stari majdan kreča zvani Cerik; za tu bazu znali smo: Kaja Relić, Milan Blagojević, Đorđe Nikšić Johan i ja.

Zbog prisustva ustaša naš politički rad nije mogao biti više tako masovan. Nemac Eduard Auer otvoreno je pretio silom. Skoj je ipak radio; noću su, uglavnom van sela, držani sastanci, a i parole protiv fašizma, pisane običnom olovkom, lepljene su po selu. Takav rad naše grupe odvijao se sve do 5. avgusta

1941. kada su počela hapšenja. Tog dana rano u zoru prvo je uhapšen Slavko Nikšić Mauki i doveden u Prnjavor, u manastir; zatim su uhapsili Živana Begojevića, a tražili su i mene. Mene je Kaja na vreme izvestila preko omladinca Gaje Andušića i odmah sam otišao na zborni mesto. Pošto me nisu pronašli, uhapsili su Kaju. Sve troje su zatvorili u manastirski podrum. Oko 10 časova pre podne na zbornom mestu sam se našao s Milanom Blagojevićem. Otkopali smo oružje i zaseli na put Bešenovo — Prnjavor, spremni da dočekamo ustaše ako povedu uhapšene za Bešenovo.

U selo nismo smeli ući po danu, a zaplašeni narod nikuda se nije kretao van sela. Nismo znali kakva je situacija u selu. Čekali smo drugove iz Bešenova da zajednički napravimo plan za oslobođenje uhapšenih. Kada je pala noć, a niko nije došao, pronašli smo Doku Gazibarića, dali i njemu jednu pušku i krenuli u selo. U mom dvorištu naišli smo na zasedu. Ustaše su priputcale, ali nikoga nisu pogodile. Odatile smo otišli u vinograd Cvete Belovića iz Bešenova čiji je sin bio član Partije. Mislili smo da ćemo nekako uhvatiti vezu s Bešenovom. Ponovo smo čekali na zbornom mestu, ali niko nije došao. Prenoćili smo više sela u šumi, na mestu zvanom Lipnja. Ujutro 6. avgusta naišao je moj komšija šumar Pera Jovanović, koji nas je izvestio da uhapšene strahovito muče i da će ustaše doći kamionom da ih prevezu u Sremsku Mitrovicu. Više se nije smelo čekati; pustiti da ih odvedu u Mitrovicu značilo je dozvoliti da ih streljaju. Odluka je pala: treba odmah osloboditi uhapšene.

Oko 12 časova stigli smo do manastira. Prilaz manastiru iz šume bio je jako povoljan za nas. Gazibarić je ostao na straži, posmatrajući iza bedema put do sela; ako ustaše naiđu otvoriće vatru. Milan i ja smo morali osloboditi uhapšene. Trebalo je najpre doznati u kojoj su sobi ustaše. Popeli smo se na prvi sprat i tu smo na našu sreću naišli na kuvaricu Jeku koja nam je pokazala ustašku sobu. Oslušnuo sam na vratima: ustaški islednik Pero saslušava Kaju. Zakucao sam, a kad je ustaša viknuo: »da«, udarcem noge otvorio sam vrata i sa uperenom puškom naredio mu da digne ruke uvis. Ustaša je od straha jedva podigao ruke. Kaja istog momenta dohvati pušku i uperi je u ustašu. Ključ od podruma bio je kod ustaše i mi ga poterasmo da otvari podrum koji je bio specijalno namenjen za povrće. Kad ustaša otvari podrum zapahnu nas težak zadah truleži. Čulo se bolno stenjanje.

Te noći kada su zatvoreni odveli u ovaj podrum, vezali su im spreda ruke, kroz vezane ruke proturili kolena, a ispod kolena provukli debele štapove. Od bola su padali u nesvest. Tukli su ih batinama gde su stigli. Po noći su ih provocirali, do-

lazili pod prozor i šapatom zvali po imenu, govoreći im: »Ovde je Sima«. Ustaški islednik Pero često je dolazio u podrum i nagonvarao ih da sve priznaju, pa ih neće više mučiti. Pošto smo tu noć kod moje kuće naišli na zasedu, ustaše su im rekle da sam ubijen, kako bi im na taj način uništile nadu u spas. Kada smo ušli u podrum, viknem: »Zdravstvujte, tovariši«. Oni pomisliše da su i mene uhvatili pa hoću da se držim komunistički, te se zato i ne okrenuše odmah vratima. U mračnom podrumu nije se moglo videti da su vezani. Tek kad sam im rekao »ustašite, došla je sloboda«, oni su odgovorili da ne mogu jer su vezani. A kada ih je ustaša odrešio i oni izašli na svetlo dana, videli smo u kakvom su stanju. Bili su toliko premlaćeni da više nisu ličili na ljudi. Tabani su im bili ponucali od batina, tako da su za sobom ostavljali krvave tragove. Ja sam ostao u manastiru kao zaštitnica, a njih sve sam poslao u šumu na ugovorenog mesta.

Kad sam i ja tamo stigao doznao sam da Živan Begojević nije mogao dalje da hoda, te je ostao negde u manastirskoj bašti. Vratiti se po njega bilo je nemoguće jer su ustaše već stigle jednim kamionom iz Mitrovice. Kada su fašisti videli da su im žrtve umakle, razišli su se oko manastira i osuli paljbu prema šumi. Begojević se nekako noću dovukao do svoje kuće gde su ga ustaše sutradan našle i ponovo odvele u isti podrum. Strahovito su ga mučili: odsekli su mu nos i uši, odrali mu kožu s leđa i posolili, a zatim ponovo zašili. I pored tih užasnih mučenja stalno je vikao: »Napred, crveni! Mi ćemo pobediti«. Sahranili su ga seljaci iz našeg sela, po naređenju ustaša i uz njihovo prisustvo. Još je davao znake života kad su ga spuštili u grob. Batinama su ubili čoveka koji je prvi u našem selu širio ideje socijalizma i bratstva među narodima.

GRUPA I LOGOR

Naša grupa se smestila u blizini Crvenog čota, na mestu zvanom Čerevićka karlica. To je bila prva oružana grupa i prvi partizanski logor u Fruškoj gori. Od oružja smo imali četiri puške, municiju, nešto bombi i jedan pištolj, a imali smo i tri ustaška šlema. Jednu pušku i ove šlemove zaplenili smo u manastiru. Ubrzo se postavilo pitanje našeg snabdevanja hranom. Milan Blagojević Žicar određen je za kurira. Trebalo je da uhvati vezu sa organizacijom u Bešenovu. Usled naše akcije nastala je panika, drugovi su se krili van sela. Mnogo noći Žicar je odlazio u selo i vraćao se praznih ruku. To su bili najteži dani, bili smo odsečeni od celog sveta, gladni i nedovoljno obučeni. Jedne noći, dolazeći do Bešenova, Žicar nam je pričao kako je

uhvatio vezu s jednim članom Partije, ali umesto pomoći taj mu je rekao da smo izvršili ovu akciju na svoju ruku, da smo otpadnici od Partije i da nas ona neće pomagati. Za nas je ovo bio teži udarac od gladi i hladnih noći; za ovo smo znali samo nas troje: Kaja, Žicar i ja.

Desetak dana smo se hranili krompirom i mesom od ubijene divljači, a ustaški šlemovi poslužili su nam kao posuđe. Teško je bilo jesti meso i krompir bez soli i hleba. Slavko Nikšić Mauki je pravio opanke od sirove kože divljeg svinjčeta, ali bi se oni do mraka ucrvljali na nogama i on bi drugog dana počinjao iznova sa pravljenjem opanaka. U Karlici smo iskopali i uredili izvor i nazvali ga Crveni izvor. Desetak dana živeli smo tako, a zatim je uspostavljena veza s organizacijom. Naša akcija je ocenjena kao parvilna. Posle nekoliko dana dolaze Đorđe, Kosta i Draginja Nikšić, veza sa selom je normalnija, a prvi naš kurir postaje skojevac Sava Milojević iz Prnjavora, koji jedini zna gde je naš logor.

DOLAZAK »ROBIJAŠA«

Jednog dana dobijamo uputstvo i lozinku gde i kako da uhvatimo vezu s nekim drugovima radi oslobođanja političkih zatvorenika iz mitrovačke kaznione. Otišli smo na označeno mesto, Šuljamačku glavicu, ali se na naš znak niko nije javio. Gotovo cele noći davali smo signale, ali bez odgovora. Posle nekoliko dana ponovo dobijamo od Bore Nikšića, tada sekretara partijske organizacije u Bešenovu, vezu na istom mestu, sa istim znacima, ali ne noću nego danju, pa ipak veza nije uspostavljena. Krenuli smo Johan i ja. U šuljamskim vinogradima naiđosmo na Žiku Lazića iz Šuljma, ali pošto se nismo poznavali, veza nije uspostavljena. Zapravo nije trebalo da preko njega uspostavimo vezu, jer nas je na Glavici čekao Pinki.¹ Međutim, Žika je znao gde se Pinki nalazi, ali ga zbog konspiracije nismo pitali, a on sam nije nam rekao da ima vezu s Pinkijem. Ipak smo Žiki kazali da smo partizani. Posle nekoliko dana u naš logor ponovo dolazi kurir Sava Milojević i javlja da su politički osuđenici pobegli iz kaznione i da se nalaze na Istočnjaču, mestu u blizini Šuljamačke glavice. Johan i ja smo otišli i sastali se s njima.

¹ Boško Palkovljević Pinki, jedan od organizatora bekstva 32 komuniste iz zatvora u Sremskoj Mitrovici 22. avgusta 1941. Legendarni sremski partizan, prvi kurir koji je uspostavio vezu NOP-a u Sremu sa Vrhovnim štabom (u januaru 1942). Herojski poginuo 10. juna 1942. braneći narod sela Mala Remeta od ustaša. Za narodnog heroja proglašen 25. oktobra 1943.

Bilo je neobično videti 32 druga u beloj robijaškoj odeći. Zainteresovao sam se naročito za Spasoja Stejića koji je bacio bombu na kralja Aleksandra. Bio je odlično građen, pravi atleta, dok su mu reči i celo držanje bili blagi, isuviše skromni.

Trebalo je odmah da krenemo s tog mesta. Preko svih glavnijih puteva išli smo, po mom predlogu, unatraške. Bilo je pomalo i smešno i žalosno gledati bivše robijaše kako se nespretno kreću čak i u normalnom hodu, a kamoli kada koračaju unazad. Van puta se po šumskom lišću nisu mogli videti ostaci stopala. Pinki, koji je bio s nama, naročito se ljutio na tu njihovu nespretnost. Treballo je razumeti dugogodišnje robijaše, ljudi koji su proveli u celiji čak i 20 godina, kao Spasoje Stejić. Pinki to nikako nije mogao da shvati. Njegova logika je bila — čovek može sve ako hoće.

Zbog udaljenosti našeg logora i slabe pokretljivosti bivših robijaša, na cilj smo stigli noću. Plamen vatre i priče sa robije ispunile su nam logor. Radost zbog našeg susreta i međusobnog upoznavanja trajala je čitavu noć. A bivši robijaši su znali mnogo revolucionarnih pesama, od kojih mnoge nikada nismo ranije čuli. Pevali smo slobodi koja će doći i onoj što je za njih već došla. Sutradan se počelo sa uređenjem logora.

Sa bivšim robijašima su došli: Boško Palkovljević Pinki, Jovan Štokovac Džoja i Marko Peričin Kamenjar, sremski partizan. Nas »domaćina« bilo je sedmoro. Za sve nas je trebalo napraviti šator od granja, sakupiti suvog lišća za ležaje i drva za logorske vatre. Bio je to težak posao, jer nismo imali čime seći granje, sem nekoliko tupih bajoneta. Volja i sloga učinili su svoje i logor je do noći bio uređen. I pored prilično dobrih veza sa Grgurevcima, Šuljmom i Bešenovom, lov je predstavljao dobru dopunu oskudnih obroka. Jednoga dana smo pošli Stanko Paunović Veljko² i ja u lov u Potoranj (kod Krušaka), kako su se zvale livade 3—4 km udaljene od našeg logora. Izlazeći na te livade naišli smo na dva šumara, Nemca iz Čerevića. Prišli smo im s leđa tako neopaženo da nas nisu primetili sve dok im se nismo približili na nekoliko metara. Verovatno nisu ni sanjali da smo partizani. Bili su naoružani lovačkim puškama. Na naše veliko zlo, a na njihovu sreću, nismo znali da su Nemci. Veljko im je pričao o ciljevima naše borbe, da smo mi partizani, da im nećemo ništa i da ništa ne tražimo od njih, sem to da nikom

² Stanko Paunović Veljko, koji je s grupom komunista pobegao iz zatvora u Sremskoj Mitrovici (bio je osuđen na 16 godina robije), poginuo kao član Okružnog komiteta za Srem u avgustu 1942. na Fruškoj gori, prilikom velike neprijateljske ofanzive. Za narodnog heroja proglašen 25. oktobra 1943.

ne pričaju da su nas videli. Još toga dana oni su o svemu izvestili žandarmerijsku stanicu u Beočinu i Čereviću.

Naš osnovni problem i briga bilo je naoružanje. Od partijske organizacije iz Iriga dobili smo 15 pušaka, nešto bombi, čebadi, šatorskih krila i drugog materijala.³ Sve je to išlo preko partijske organizacije u Bešenovu. Oružje i ostalu opremu dopremili su Jovo Matić i još neki drugovi kolima do više Bešenovačkog Prnjavora u jedan vinograd na mestu zvanom Okop. Ne sećam se tačno, ali mislim da nas je iz logora pošlo oko 20. Svi smo bili koliko-toliko naoružani, a svega nas je 5 do 6 bilo dobro naoružano. Ostali su imali nešto oružja ili samo bombu. Pri polasku iz logora objasnio sam svima kako ćemo se kretati do onog mesta i šta ćemo činiti ako dođe do borbe. Veljko, Pinki i ja išli smo sredinom puta napred, a ostali jedni s jedne, a drugi s druge strane puta, u koloni po jedan i u razmaku od 2 do 3 metra. Ako bi došlo do borbe i jedna i druga strana morale bi se izravnati s nama i tako obrazovati streljački stroj.

U neposrednoj blizini gde se nalazilo oružje naišli smo na jednog Nemca koji je čuvao vinograd; bio je naoružan vojničkom puškom mauzerkom. Noć je bila mračna, rominjala je kiša. Odjednom je neko viknuo: »Stoj, ko ide?« Ja sam odgovorio: »Patrola«. Nemac je viknuo: »Kakva patrola?« i opalio metak prema nama. Ja sam takođe opalio jedan metak prema njemu, a pošto smo se nalazili u neposrednoj blizini, na 5—6 metara razdaljine, sasvim sam slučajno naleteo na Nemca, srušio ga i oteo mu pušku. Nastala je kratka nepotrebna pucnjava od strane naših drugova, koja je i mene mogla stati glave, jer sam se nalazio napred i rvaо se s Nemcem. Na moju viku pritrčali su Veljko i Pinki, a zatim i ostali. Imali smo još jednu novu mauzerku, prvu koju smo zaplenili u borbi. Nemca smo pustili. Tek kada smo se postrojili, ustanovili smo da nam nema tri bivša robijaša. Dugo smo dozivali nestale drugove, ali i pored našeg ugovorenog znaka (udaranjem triput dlanom o dlan) i dozivanja po imenu, oni se nisu odazivali. Moralo se krenuti po oružje. Na zakazanom mestu su nas čekali i mi smo, opterećeni oružjem i opremom, kao i brigom za nestalim drugovima, kasno u noć stigli u logor. U blizini mesta gde su se drugovi izgubili ostavili smo Milana Blagojevića Žicara da pokuša ugovorenim znakom da uspostavi vezu s njima i da ih dovede u logor.

³ Đura Matić u svojim sećanjima kaže da je bilo 40 pušaka, 2 sanduka municije, 2 sanduka bombi, 4 para cipela, 6 čebadi i nešto druge vojne opreme.

Sutradan smo Veljko, Kamenjar, Pinki, ja i još neki drugovi pošli na mesto sinoćnog događaja ne bismo li nekako pronašli izgubljene drugove. U neposrednoj blizini logora sreli smo se s jednom većom žandarmerijskom patrolom. To su bili žandarmi iz Beočina i Čerevića koji su, po prijavi ona dva šumara, pošli da se uvere da li zaista u Fruškoj gori ima partizana. Čim su čuli lomljenje grana i bat koraka žandarmi su počeli da viču: »Stoj, predaj se!« Ja sam odmah viknuo: »Lezi!« Puške smo imali samo Veljko i ja, a ostali su imali pištolje i bombe.⁴ Kad su čuli moj glas žandarmi pripucaše, a mi odgovorismo vatrom. Na ovom terenu je pre godinu dana sečena proreda, tako da je bilo dosta gomila drva. Neprijatelj se, koristeći ovu okolnost, privlačio ne prekidajući vatru. Jednog momenta sam opazio kako iza jedne gomile drva žandarm nišani na Veljka koji se nalazio levo od mene na 2—3 koraka. Istog momenta opadio sam na žandarma i ranio ga. To je bila sreća za nas, jer je to bio žandarmerijski narednik koji je komandovao patrolom. On je odmah počeo da beži, a ostali žandarmi za njim. Čim je počela borba, Kamenjar je otrčao po pomoć u logor, ali kada su naši stigli, borba je bila završena. Mi smo neprijatelja gonili jedno vreme, ali ga nismo mogli stići. Veljko nikada ranije nije imao pušku u rukama. Kada je opadio prvi metak, držao je pušku suviše labavo i ona ga je udarila u rame. Mislio je da je ranjen, ali je čutao. Čim je prestala borba, on mi reče: »Ranjen sam.« Pritrčao sam mu i kada sam video da nije ranjen, objasnio sam mu šta se dogodilo. Veljka sam mnogo voleo. Omanji rastom, dobro građen, živih pokreta i očiju, čovek neobične hrabrosti i energije, primeran drug, uporan političar, skroman i dobar, bio je autoritet ne samo za nas partizane, nego i za ceo Srem sve do svoje pogibije.

Od prvog dana dolaska bivših robijaša život je nametnuo hitno rešavanje nekih problema. Prvo je trebalo obučiti drugove u rukovanju oružjem, razvijanju u strelce i zauzimanju položaja. Ali je za to trebalo imati kakvu-takvu vojnu organizaciju i vojno obrazovanje. Malo je bilo nas koji smo služili vojsku i imali neko vojničko znanje. Pa ipak smo se podelili na dve grupe, dva voda.

Velika smetnja za obuku bilo je nepoznavanje Fruške gore i slaba orijentacija i pokretljivost bivših robijaša. Mi tada nismo

⁴ Veljko i ja smo u stvari pošli na drugi zadatak. U blizini Crvenog čota smo imali sastanak sa dva omladinca, Stevom i Đordjem. Trebalо je da oni prenesu za nas neku radio-stanicu iz Novog Sada koju nam je spremio Pokrajinski komitet Partije.

imali komandire vodova, nego ljude koji su obučavali te vodove. To smo uglavnom bili Kamenjar i ja. Disciplina je bila još slaba. Drugovima sa robije bile su neobične neke vojničke mere (egzercir i sl.), pa su se teško na njih privikavali. Osim toga preporučeno je da se, po mogućству, izbegavaju akcije dok su u Fruškoj gori, kako bi se sačuvali dok se ne prebace u Srbiju.

Neprijatelj je krstario kroz Frušku goru, pa je bilo malo vremena za obuku. Pa ipak smo iz dana u dan napredovali u tom pogledu. U prvom logoru smo imali tri stražarska mesta. Stražarilo se i danju i noću. Na svakom stražarskom mestu bila su po dva druga. Straža je smenjivana svakog dana.

Dvadeset šestog avgusta 1941. žandarmi iz Beočina i Čerovića konačno su otkrili naš logor. Naša straža prema Crvenom čotu nije bila na određenom mestu, nego na sredini puta, te su je tako žandarmi izdaleka primetili i pripucali. Straža se povukla, ali tako daleko da su žandarmi nesmetano došli do stražarskog mesta, uzeli jedno naše čebe i zauzeli položaj. Odmah su u logoru određeni zadatak i pravac kretanja svake grupe. Grupa u kojoj sam bio morala je da se kreće u pravcu napadnutog stražarskog mesta, sve dok se ne sretne s neprijateljem. Druga grupa je trebalo da krene do stražarskog mesta broj jedan na Gracu, da pojača to stražarsko mesto preko koga je bio glavni ulaz u naš logor, a zatim da pođe prema napadnutom stražarskom mestu. Tako bi se neprijatelj našao između dve vatre. Za svaki slučaj bilo je određeno i novo mesto za logor (na Hajdučkom bregu), ukoliko bi nas neprijatelj primorao da napustimo dotadašnje mesto. Prva grupa je stupila u borbu sa žandarmima koji su se razbežali, a druga se izgubila. Vratili smo se u logor, pokupili stvari i preselili logor na unapred određeno mesto. Sa drugom grupom smo se našli tek sutradan. Odmah je sazvana opšta konferencija. Bilo je žučne diskusije o nedostacima i greškama. Posle te konferencije najozbiljnije se prišlo učvršćivanju discipline i intenzivno se radilo na vojnoj obuci. Neprijatelj nas nije duže vreme uz nemiravao. Osim toga i snabdevanje odreda hranom postalo je mnogo bolje.

FORMIRANJE ODREDA

Posle nekoliko dana došao je kod nas organizacioni sekretar Okružnog komiteta za Srem Jusuf Tulić Todor, koji nam je preneo direktive i uputstva za formiranje odreda. Objasnio nam je da je odred najveća vojna partizanska formacija koja se deli na bataljone, čete, vodove i desetine. On nam je doneo i tekst zakletve koju polažu partizani u Srbiji. Na konferenciji nam je Tulić govorio o iskustvima partizanskih borbi u Srbiji

i potrebi polaganja partizanske zakletve i formiranja odreda. Nakon njegovog izlaganja živo se diskutovalo i o mnogim drugim pitanjima od interesa za ustanak i aktivnost odreda. Naročito su bile sadržajne diskusije Stanka Paunovića Veljka i Jovana Veselinova Žarka. Veljko je govorio o uslovima pod kojima se odvija naša borba, podvlačeći da je oportunizam najveća opasnost za tu borbu. Veselinov je dugo govorio o međusobnom neslaganju kapitalističkih zemalja (zbog ekonomskih interesa i podele kolonija), o neminovnosti pobede marksističkih ideja, o stavu kolonijalnih naroda, o demokratskim snagama u svetu uopšte i slično. Zaključak diskusije je bio da nema mesta strahovanju pojedinih drugova, bivših robijaša, da će se kapitalističke zemlje udružiti u ovom ratu s fašistima i da bi mogле da slomiju SSSR. Naša borba je perspektivna i treba da se vodi svim snagama.

Bivši robijaši su sa sobom doneli malu pisaću mašinu koju su imali još u kaznioni. Na toj mašini odštampan je prvi broj »Fruškogorskog partizana«. Prvi broj je štampan u malo primeraka, a uredio ga je Marijan Stilinović. Na prvoj strani je vrlo lepo crtanim slovima pisalo: »Fruškogorski partizan«, ispod toga štampanim slovima, sličnim rukopisu: »Organ fruškogorskih partizana«, a iznad svega gore: »Smrt fašizmu — sloboda narodu«. Prvi broj je izašao 8. septembra 1941. godine, uoči dana polaganja zakletve. Na unutrašnjoj strani, kao moto, pisalo je: »Biti kadar stići i uteći — i na strašnom mestu postojati«. Ovaj moto, kao i uvodni članak i pesmu na kraju članka, napisao je Stanko Paunović Veljko. Pesma glasi:

*Razvijaj se, ružo, u gradine,
Da razvijem barjak u planine,
Da saberem baš sve dične Sremce,
Da izberem po izbor junake,
Koji može stići i uteći
I na strašnom mestu postojati
I za oštro gvožđe uhvatiti,
Od Berlina drume zatvoriti
I oteti Hitleru harače,
U Berlinu kučku zapitati:
Hitler kučko, pošto ti je carstvo.*

Veljko je takođe napisao članak »Zadaci našeg odreda«, a članak »Dosadašnji sukobi s neprijateljem« napisao je Jovan Veselinov Žarko, dok se ne sećam ko je sastavio ovu pesmu sremskih partizana:

*Po puteljku i po kršu,
Po šumarku zelenom
Napred stupa hrabra četa
Partizanskim korakom.*

*Partizani u boj zovu
Sve seljake, radnike,
Već se dižu sela sremska,
Za slobodu ona mru.
Smrt fašizmu krvavome,
Smrt dželatu ustaškom,
Neka živi narod Srema
U svom kraju slobodnom.*

To je bila prva partizanska pesma u Sremu, a ovaj list prvi partizanski list štampan u Sremu. Prvi broj »Fruškogorskog partizana« kružio je od ruke do ruke, od sela do sela. Njega su naši aktivisti i simpatizeri u selima, zbog malog broja originalnih primeraka, rukom prepisivali i davali na čitanje.

Sutradan, 9. septembra, oko 60 boraca — drugova i drugarica je postrojeno slušalo Veljkov govor o značaju polaganja partizanske zakletve. Posle govora položili smo zakletvu. Veljko je s tekstom zakletve u ruci stajao ispred stroja i polako, reč po reč, čitao, dok smo mi u stroju, u stavu mirno, dignute desne pesnice, ponavljali glasno reči zakletve. Posle svečanog čina nastalo je čestitanje, grljenje i ljubljenje. Sećam se starog Stejića koji je, čestitajući nam, rekao: »Drugovi, prvi put u istoriji našeg naroda položili smo zakletvu narodu« — i udariše mu suze na oči.

Posle polaganja zakletve izabran je štab odreda: Veljko za komesara, ja za komandanta, a Pinki za zamenika komandanta. Zatim su formirana dva voda i četiri desetine. Komandir 1. voda bio je Ivan Maček, a 2. Radovan Popović. Desetar 1. desetine bio je Vukadin Vukadinović, a njegov zamenik Paško Romac. Ostalih imena desetara i zamenika ne mogu se setiti, jer su to uglavnom bili bivši robijaši. Odred je bio naoružan sa tri puškomitrailjeza (zbrojovke), 50 pušaka, 100 bombi i oko 10 pištolja. Kada je pala noć nastupila je prava proslava. Čitavu noć su se orile Fruškom gorom revolucionarne pesme, a naročito naša prva partizanska pesma.

Po formiranju odreda nastaje intenzivna vojna obuka i politička nastava koju su držali uglavnom Trajko Stamenković i Jovan Veselinov. Vojna disciplina u odnosu na ranije bila je na visini. Pa ipak, bilo je na momente ozbiljnog otpora kod pojedinaca. Tada smo već imali kazane u kojima se spremala hrana, a svaki drug i drugarica imali su svoju porciju. Doručak, ručak i večera obavljeni su u određeno vreme. Ličili smo na pravu vojsku. Beljanski Jovan Lala držao je kurs sa drugaricama, pripremajući ih za bolničarke.

Po direktivi CK KPJ većinu bivših robijaša trebalo je prebaciti u Srbiju kako bi bili raspoređeni na odgovarajuće položaje. U tom cilju uspostavljena je veza sa Srbijom i bio je u pitanju samo dan njihovog odlaska. Uveče 21. septembra veća grupa boraca našeg odreda nalazila se na Šuljamačkoj glavici radi prebacivanja ovih drugova u Srbiju.⁵

U logoru je ostalo nas oko 15. Od bivših robijaša su ostali: Stanko Paunović Veljko, Jovan Veselinov Žarko, Jovica Trajković i Slobodan Bajić Paja. Ujutru 22. septembra došao je u logor seljak Stevan Palanački, naš simpatizer. Žarko ga je ubeđivao da treba odmah da se vrati u selo i Palanački je otisao, ali tek posle nekoliko časova. Žarko je bio na straži, a ja sam oko 10 časova pošao da obidem straže i da im donesem vode. Sa mnom je pošla i Stanka Munčan Seka. Kada smo došli do Žarka, ja sam ostao na straži. Ubrzo posle toga naišli su žandarmi i grigurevački Nemci, terajući pred sobom uhvaćenog Palanačkog i još neke seljake iz Šuljma. Naši drugovi na Glavici takođe su bili obučeni u razna odela i uniforme, pa misleći da se oni vraćaju zaustavio sam ih po propisu: »Stoj, ko ide?« Kada mi jedan glas odgovori: »Žandarmi« pomislih da je šala, te se malo podigoh iz zaklona da bolje vidim. Nekoliko zrna mi prozuja iznad glave, ja im odgovorih i paljba se zaori šumom. Prvi je do mene dotrčao Veselinov, ostavio sam ga na svom mestu, a ja otrčah u logor. Na brzinu sam postrojio sve koji su bili u logoru i u streljačkom stroju krenusmo u pravcu žandarma. Borba se vodila dobra dva sata. Žandarmi su se stalno polako povlačili. Tada rešismo da Veljko ostaće s borcima na položaju, a ja s nekolicinom da se s puškomitraljezom privučem žandarmima za leđa. Kad smo bili blizu njih Slobodan Bajić Paja slučajno opali metak uvis, a mi pripucasm i bacisemo nekoliko bombi. Fašisti pobegoše glavom bez obzira. Posle su pričali po selima kako partizani imaju topove i da je nemoguće s njima se boriti, jer »niču iz zemlje i tuku sa svih strana«. Žrtava ni na jednoj strani nije bilo, ali pobeda je bila naša i našoj radosti nije bilo kraja. Palanački se više nije smeо vratiiti u selo i ostao je kod nas, sve do svoje pogibije.

Grupa sa Glavice, pošto kurir nije došao da je sprovede u Srbiju, dobila je naređenje da krene u Jazački čestar na me-

⁵ Relić spominje da je odred imao zadatku da bivše robijaše prebaci u Srbiju. Stvarno je CK KPJ postavio zadatku odredu da izbegava veće sukobe, kako bi se ti ljudi sačuvali. Ovo je potrebnō napomenuti jer i to objašnjava zašto Fruškogorski odred 1941. godine nema većih akcija (primedba N. Petrovića).

sto zvano Anatema, koje je bilo određeno za nov smeštaj logora. Vođa te grupe bio je Milan Blagojević Žicar. Ja sam još po danu otišao u Jazački čestar radi izbora mesta za logor. Naše grupe su do bile znake raspoznavanja i određeno im je kretanje u pravcu Anateme. Grupa koja se kretala iz logora u blizini Cincarske čuprije, ispod samog Crvenog čota, zalutala je pa se, i pored izričite zabrane paljenja svetla, koristila baterijskom lampom kako bi pronašla put. Tog momenta je naišla grupa sa Glavice koja je, videći da se prema njoj kreće kolona sa svetlom, otvorila vatru. Tada je Pinki ranio iz puškomitraljeza Jovana Štokovca Džoju u grudi. Bio je to najveći nesporazum između naših drugova. Nastala je mučna situacija u odredu. Ponovo je grubo narušena disciplina, najpre što je paljeno svetlo, a zatim što nije upotrebljena lozinka, pa tek onda da se, ukoliko bi bilo neophodno, upotrebi i oružje. Prvu ranu je na žalost, zadalo naše oružje.

Uskoro je uspostavljena veza sa Srbijom i drugovi su prebačeni u Mačvu. Sa 25 bivših robijaša otišlo je 7 naših drugova (kao sprovodnici), i to s najboljim oružjem. Vodio ih je Pinki. Od oružja su poneli 35 pušaka, dva puškomitraljeza, svaki po 3 bombe i dosta municije. U odredu je ostalo 15 pušaka, 1 puškomitraljez i nešto bombi.

PREMEŠTANJE LOGORA

Logor je, po odlasku drugova u Srbiju, premešten u Bešenovački čestar kod mesta zvanog Kraljevac.

Još ranije se diskutovalo o smeštaju i organizaciji naše tehnike. U uslovima u kojima smo živeli bilo je nemoguće normalno izlaženje »Fruškogorskog partizana« i »Vesti«. Stoga su nabavljeni šapirograf, matrice i radio-aparat, i sve je to smešteno u selo Šuljam. U tehnicu su radili Slobodan Bajić Paja i Zora Potiparski Dara. U toj našoj tehnički štampana su tri broja »Fruškogorskog partizana« i vesti u vidu malog informativnog biltena pod naslovom »Vesti«, koji je potpisao štab Fruškogorskog partizanskog odreda. Bilten je preko kurira mesnih partizanskih jedinica dostavljan našim organizacijama po selima Srema. Prenošene su vesti radio-stanice Moskve i Slobodne Jugoslavije. Cilj im je bio da popularišu antifašističku borbu u svetu, a posebno borbu naših naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ta mala i slaba tehnika odigrala je veliku moralno-političku ulogu u Sremu. Polupismeni ljudi prepisivali su naše vesti i delili ih poznanicima i prijateljima po sremskim selima. Tada je već bio podeljen teren zbog boljeg političkog rada i određeni drugovi za pojedini sektor. Ipak, to je bila više ori-

jentaciona nego neka čvrsta teritorijalna podela. Veselinov je otišao u Mandelos, tj. u sremskomitrovački srez, Trajković u iriški i sremskokarlovački, a Jovan Beljanski u Krušedolski Prnjavor sa zadatkom da na tom terenu organizuje aerodrom za sletanje ruskih aviona, koji su, navodno, imali da donesu oružje i opremu za nas.

U logoru u Bešanovačkom čestaru odred je uzalud očekivao povratak sprovodnika. Pošto je, prelaskom bivših robijaša u Srbiju, bio oslobođen obaveze da ih čuva, trebalo je da odred pređe u akciju. Za taj zadatak smo bili preslabi i brojno i u naoružanju. Štab odreda je još ranije, preko Svete, Time i Žorža imao veze s nekim oficirima i podoficirima iz Petrovaradina. Odmah po polaganju zakletve i formiranju odreda, od te grupe oficira i podoficira dobili smo oko 15 pušaka, nešto municije i eksploziva.⁶

U petrovaradinskim podrumima ostala je veća količina oružja i municije od bivše jugoslovenske vojske, za koju ustaše nisu znale. To oružje i opremu trebalo je, po planu i direktivi štaba odreda, u određeno vreme prebaciti u Frušku goru. Žorž se jendog dana nepotrebno vrzmao oko tih podruma gde ga je naoružanog uhvatila ustaška patrola. On je izdao skladište oružja i oficira sa kojim je imao veze, pa i orientaciono mesto logora našeg odreda. Odred ništa nije znao o toj izdaji.

Jednog dana je grupa od oko 1000 fašista gotovo opkolila naš logor. Glavnina fašističke vojske kretala se od Jabuke prema Crvenom čotu glavnim putem — Vencem, dok se paralelno s njom kretala manja grupa domobrana pored potoka između Bešenovačkog čestara i Sredelja, u pravcu Crvenog čota. Odred se našao između te dve kolone. Domobrani su naišli na naše staze koje su ih lako mogle dovesti u logor. Ali oni verovatno namerno nisu pošli tim stazama, te se odred neprimetno izvukao iz obruča u pravcu Bešenovo — Prnjavor i privremeno smestio u Kraljevački potok.

PRIPREME ZA ZIMU

Zima je bila na pragu. Naročito su noći postale hladne. Doneta je odluka da se odred premesti u vinogradarsku kućicu više Prnjavora, na mesto zvano Lipnja. Seljaci iz obližnjih sela: Prnjavora, Male Remete i Jaska sve češće su dolazili kod nas, a žandarmerijske patrole iz manastira Prnjavora sve češće su vršljale oko našeg logora. Na tom mestu je doneta odluka da

⁶ Dura Matić je zabeležio da je tada sa svojim saradnicima izneo jedan puškomitrailjer, deset pušaka, nekoliko pari vojničkog odela i nešto municije (primedba N. Petrovića).

Pinki organizuje u Stejanovcima, u kući Miše »klakerdžije«, radionicu za pravljenje partizanskih bombi. Na tavanu te kuće izradene su 1941. godine prve partizanske bombe od običnih vodovodnih cevi napunjениh eksplozivom. Bombe su bile prično nepraktične jer su se palile šibicom ili cigaretom, ali su za nas ipak predstavljale dragocenu vrednost.

Odlaskom Pinkija na novu dužnost Kamenjar je postao moj zamenik. Logor je ubrzo premešten u stejanovačke vinograde gde je bilo dovoljno većih vinogradarskih kućica, i neka jednospratna vila u kojoj je bio smešten odred. Na tom mestu su pisani materijali za treći broj »Fruškogorskog partizana«. Još mnogo ranije štab odreda je diskutovao o načinu rušenja glavne pruge Beograd — Zagreb, kojom su neprekidno prolazili vojni transporti za istočni front. Eksploziva, štapina i kapsli imali smo dovoljno, ali nismo mogli pronaći način automatskog paljenja mine. Pa ipak, doneta je odluka da se i na taj najprimitivniji način pokuša baciti u vazduh jedan transport vojnog materijala upućen za istočni front. Pošto sam ranije bio miner, napravio sam dve mine. Nije samo paljenje mina bilo problem: one su se palile šibicom ili cigaretom. Daleko veći problem bio je da se oceni daljina voza i dužina sporogorućeg štapina, kako bi do eksplozije došlo u momentu nailaska lokomotive na minu.

Jedne večeri odred je krenuo u akciju. Mesto akcije na pruzi bilo je između Vognja i Sremske Mitrovice. Mine smo postavili pod oba koloseka, ali pošto smo kasno stigli na prugu, akcija te noći nije izvršena. Predanili smo u blizini pruge, a odmah u sumrak ponovo postavili mine. Bilo je normalno očekivati voz od Zagreba desnim kolosekom, međutim, suprotno svim propisima voz od Zagreba prema Beogradu išao je levim kolosekom. Duvaо je jak vetar, sa hladnom jesenjom kišom, pa ipak smo Johan i ja na vreme zapalili minu. Ona na desnom koloseku je eksplodirala na vreme i da je voz njime išao akcija bi u potpunosti uspela. Voz nije oštećen, ali su oba koloseka razrušena i saobraćaj prekinut do sutradan po podne. Ova akcija je imala velikog odjeka u Sremu. Okupator je posle ove akcije morao angažovati znatne snage za obezbeđenje pruge.

U okviru vrlo žive političke aktivnosti u odredu vodila se diskusija i o izdajniku Nediću. Kosta Nikšić je na jednom od tih sastanaka izrazio sumnju da general Nedić nije taj, nego neki drugi Nedić. Ovakva mišljenja ispoljavali su i neki naši drugovi u selima: naši iskreni patrioti nisu mogli verovati da se jedan general može toliko srozati da otvoreno služi okupatoru u borbi protiv vlastitog naroda. Bilo je neophodno raskrinkati pravi lik i razotkriti baš toga generala Nedića. U logoru je pisan materijal za treći broj »Fruškogorskog partizana«, a u uvodnom

članku: »Izdajnik Nedić na poslu« Veljko je razgolito ulogu lažnog patriote i izdajnika srpskog naroda. Uoči proslave 24. godišnjice oktobarske revolucije u drugom broju »Fruškogorskog partizana«, u novembru, objavljen je Veljkov članak: »Živila 24-godišnjica oktobarske revolucije«. U ovom logoru je Veljko pisao pesmu »Svetski Oktobar se rađa«, koja je štampana kasnije, u trećem i poslednjem broju »Fruškogorskog partizana«.

Svečanu proslavu 24. godišnjice oktobarske revolucije održali smo u Fruškoj gori 7. novembra, na mestu zvanom Stejanovački čestar, više sela Male Remete. Za svečanost je pripremljen i mali program. Otpevana je Internacionala, a zatim pesma palim drugovima. Borci odreda, postrojeni ispred Veljka, jednim plotunom odali su poštu palim drugovima. Veljko je dugo govorio o značaju pobeđe oktobarske revolucije, o ulozi Sovjetskog Saveza u borbi protiv fašizma, o našoj borbi i boljoj budućnosti posle pobeđe nad okupatorom i domaćim izdajnicima. Slobodan Bajić Paja recitovao je Veljkovu pesmu »Svetski Oktobar se rađa«. Zatim je diverzantska grupa odreda demonstrirala miniranje pruge. Stavljen je eksploziv u jedan panj, eksplozija je bila toliko jaka da su fašisti u Vrdniku pričali kako partizani imaju topove. Na proslavu su kao gosti pozvani naši najbolji aktivisti iz okolnih sela. I pored vrlo ružnog vremena, snega i košave, imali smo oko 200 gostiju iz Bešenova, Stejanovaca, Male Remete, Jaska, Vrdnika i drugih sela. Proslava je imala velikog odjeka u našim selima. Gosti su sa divljenjem posmatrali partizane koji su, disciplinovani, stajali u stroju ispred Veljka, više čije se glave vila crvena zastava sa srpsom i čekićem. Mnogi su sa suzama u očima posmatrali tu vojsku koja je bila spremna da svakog časa da i svoj život za oslobođenje svoga naroda i zemlje. Posle svečanog dela proslave nastalo je pravo narodno veselje. Dugo u noć orile su se partizanske i revolucionarne pesme, a negde posle ponoći razišli smo se, po unapred utvrđenom planu, uz drugarski stisak ruku.

POSLEDNJA BORBA 1941.

Posle nekoliko dana jedna grupa partizana na čelu sa Kamenjarom smestila se u blizini Grgurevaca u jednu vinogradarsku kućicu radi akcije u Grgurevcima (trebalo je likvidirati jednog petokolonaša i oduzeti radio-apart). Žandarmerijska patrola iz Grgurevaca otkrila ih je i opkolila kućicu, ali blagodareći odlučnosti i ličnoj hrabrosti Kamenjara čije su bombe očistile prolaz, grupa se bez gubitaka probila i vratila u sastav odreda. Ta je akcija verovatno bila povod da fašisti donesu od-

luku o paljenju svih vinogradarskih kućica u blizini Fruške gore. Naš logor u stejanovačkim vinogradima je takođe bio kompromitovan. U našoj blizini živeo je jedan Nemac, čuvar vinograda, koji je često vršljaо oko našeg logora, a o sumnjivim tragovima izveštavao žandarme u Bešenovu. Jednoga jutra naši osmatrači su ga naoružanog opazili u blizini logora. Uhvatili su ga i doveli u logor. U isto vreme fašisti su počeli da pale vinogradarske kućice. Odred se povukao na ivicu šume, na место zvano Velike ledine iznad Male Remete i zauzeo položaj. Iza leđa odreda, na nekoliko kilometara, postavljena je straža radi obezbeđenja od Beočina. Uskoro su fašisti krenuli iz Grgurevaca, Bešenova i Vrdnika našim tragom i oko 10 časova naišli na našu zasedu. Bilo ih je oko 200. Međutim, oni nisu išli svi zajedno nego po grupama. Na zasedu su naišli prvo grigurevački Nemci terajući pred sobom seljake, što nam je otežalo upotrebu bombi koje bi u toj borbi bile najefikasnije. Borba se vodila oko jedan sat, a po informaciji koju smo dobili, neprijatelj je imao 7 mrtvih, 8 teško i 3 lakše ranjena. U toku borbe izvestila nas je straža da jedna kolona fašista kreće od Beočina i da se nalazi u našoj neposrednoj blizini. Odred se neopaženo povukao u pravcu istoka, na susedno brdo. Međutim, dogodilo se ono što nismo očekivali. Te dve kolone fašista, misleći da su oni drugi partizani, stupiše međusobno u borbu. Tek ih je rečnik, kojim su se u borbi obično služili, opomenuo da su i jedni i drugi fašisti. Nastade užasna graja i svađa. Mirno smo posmatrali kako kupe mrtve i ranjene. Ovako besni naidoše na dva čobanina — jedan je bio bez noge, invalid iz prvog svetskog rata. Obadva zaklaše i ostaviše nasred puta.

Posle odlaska fašista sastao se štab odreda da reši sudbinu zarobljenog petokolonaša, koga smo poveli sa sobom, a koga je štab odreda posle saslušanja osudio na smrt. Priznao je da je špijunirao u korist fašista, da je i sam fašista, pa ga je stigla zaslужena kazna. Streljan je na mestu gde se tog dana vodila borba, a te noći pao je debeo sneg i pokrio tragove borbe i pravac povlačenja odreda.

Odlukom štaba odred je razmešten po selima. Stvaranje partizanskih jedinica i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta po selima bio je osnovni zadatak odreda. Veljko, Kamenjar i ja bili smo u Jasku nekoliko dana, u kući Perice Kumrića. Nikada ne mogu zaboraviti tog čoveka. Srednje imućan seljak, stari socijalista, imao je sina jedinca i ženu.

Jednoga dana došli su u selo Nemci iz Vrdnika i pretresali detaljno svaku kuću, pljačkajući i maltretirajući narod. Mi

smo se nalazili na štalskom tavanu. Domaćin upita Veljka: »Druže Veljko, šta čete vi raditi ako vas fašisti otkriju?« Veljko ga je hrabrio da možda Nemci neće doći na tavan, ali je njegova uporna logika ponavljala: »A ako ipak dođu?« Veljko mu reče da ćemo se boriti. Na naše zaprepašćenje domaćin reče: »Drugovi, udrite ih, crkvu im fašističku, pa neka pale kuću, samo neka ih je manje na svetu«. U to vreme nije bilo odviše takvih aktivista iz redova bogatijih seljaka, koji su bili beskompromisni i do kraja odani, spremni da žrtvuju sve, i svoje živote i imovinu. Takvu moralnu podršku, potrebnu svima nama, nalažili smo u najširim slojevima naroda Srema, zato smo nesebično i sve od sebe davali. To je bila naša zajednička podrška i moralna snaga.

Sima RELIC

FABRIKA U PRVIM DANIMA REVOLUCIJE

Neposredno pred II svetski rat i do kraja 1941. godine u fabrici plavog kamena i hemijskih proizvoda »Župa« u Kruševcu nije postojala partijska organizacija.

Radnici, koji su bili mahom sa sela, zabrinuto su pratili aprilske dane četrdeset prve. Pitali su se šta će biti s našom zemljom; da li ćemo uspeti da je odbranimo od nemačke agresije. Sa zebnjom su pomicali na mogućnost okupacije i sve ono što fašizam donosi sobom.

Jedne večeri, posle bombardovanja Kruševca, u pogon proizvodnje plavog kamena došao je jedan od dežurnih sopstvenika fabrike. Oko njega su se odmah okupili radnici i pitali ga šta će biti s nama i našom zemljom. On je sasvim smirenog odgovorio: »Nemci su kulturna nacija. Oni vole ljudе koji dobro rade, koji su disciplinovani. Na nama je da nastavimo rad i da se ne bavimo politikom.«

Posle njegovog odlaska prišao sam drugovima koji su živo komentarisali gazdine reči i njegovo mišljenje. Preovladala je sumnja u ono što je fabrikant rekao. Stvorena je atmosfera u kojoj su ljudi iznosili svoja intimna mišljenja, suprotna onome što je vlasnik fabrike izrazio.

Neki su govorili da mi imamo i te kako dobre tenkove, avione, a jedan iz sela Dedine iznosio je kako mu je lično Mihajlo Živić, (rodom iz istog sela, inače inženjer i vazduhoplovni oficir, a kasnije prvi komandant Rasinskog partizanskog odreda), pričao o tome kako mi imamo neke specijalne lovačke avione koji mogu da se suprotstave svakom napadu nemačke avijacije.

Suprotno našim očekivanjima da će vojska uspeti da pruži otpor napadačima, događaji su vrtoglavom brzinom pokazali

sasvim drugu sliku. Jednog dana u prvi sumrak jedan iz grupe naših radnika koji su radili na istovaru rudače pirla na železničkoj stanici, došao je u fabriku i, sav zadihan, javio da se na stanici pojavio neki petokolonaš, da su ga radnici i seljaci iz Dedine uhvatili, odveli u Kruševac i negde kod rasinskog mosta ubili. Ta vest je pokazala pravo raspoloženje naroda koji je bio spremna da se žestoko obračunava s neprijateljem. Posao je odmah prekinut. Počelo je živo raspravljanje o tome kako likvidirati sve petokolonaše i prihvati se borbe. Radnici su bili više nego uzbudeni, spremni da na prvi poziv krenu u okršaj.

Mnogi su prema okupaciji bili nepomirljivi. Govorili su da će Srbin opet, kao nekad, poći u hajduke. Već smo zamišljali sebe kako idemo u hajdučiju, pa su nam pred očima iskršavale slike legendarnih junaka u borbi protiv Turaka.

NASTUPIO JE RASULO

Na železničkoj stanici i pored pruge, na putevima i stazama između Stalaća i Kruševca, sve češće su se pojavljivali vojnici u grupama i pojedinačno. Neki su bili preobućeni i bez oružja, a neki u uniformi. Išli su raspojasani i nezakopčani, uz put su uzvikivali: »Izdaja!« Bila je to reč koja je sama govorila više nego ma šta. Takve vojнике zaustavliali su radnici naše fabrike i pitali: »Da niste vi dezertirali?« Pitanje je delovalo kao najteži, moralni šamar. »Nismo!« odgovarali su odlučno, na način koji nije ostavljao nikakvu sumnju. Jedan od vojnika pričao je sasvim ubedljivo da je svojim očima video jednog našeg generala kako se vozi u nemačkom tenku i pri tom se kao frajla smeška. Neki su se raspitivali o tome da li ima u Kruševcu vojnih vlasti, da bi im se javili za raspored. Javliali su se vojnom okrugom, ali bez ikakvog rezultata, jer tamo kao da nije bilo nikoga.

Svi putevi kao da su vodili na zapad prema Čačku, kuda su se u neredu povlačile jedinice naše vojske. Bilo nam je sasvim jasno da je vojska razbijena. Već su se čuli topovski pučnji sa istoka, a pričalo se da su Nemci došli do Čokotinog groba. Svaki čas se očekivao njihov dolazak u Kruševac i mi smo na to sa zebnjom pomišljali.

Nije prošlo ni nedelju dana, a jedan nemački kamion je ušao u Kruševac i zaustavio se kod spomenika kosovskim junacima. Dva nemačka oficira su izašla iz kamiona i sa uperenim automatima komandovala našim vojnicima da oružje bacaju kod spomenika, ističući da je sve gotovo i da su nemačke jedinice tu. Naši vojnici su, prepušteni sami sebi, počeli da bacaju puške. Tada je iz hotela »Pariz« izašao major Gruja Bogdanović, oficir

sa solunskog fronta, inače Kruševljanin, i s pištoljem u ruci komandovao da ne bacaju oružje već da pucaju u Nemce. Vojnici su prihvatali komandu. Ranili su jednog nemačkog oficira, a drugi je uskočio u kamion i pobegao.

Bilo je još slučajeva spontanog otpora. O njima se pričalo kao o najvećim događajima. Oni su nam ulivali nadu, uveravali nas u to da je mogućno pružiti otpor. Pričalo se, na primer, o nekom tobđžiji koji je na Čokotinom grobu sam ispaljivao granate iz nekoliko topova na nemačke tenkove koji su nadirali i uspeo da ih, bar za kratko vreme, zaustavi.

Posle kraćeg vremena Nemci su ušli u Kruševac.

Šta sad, — pitali smo jedan drugog — da li uopšte ići na posao?

Dva-tri dana nije bilo ni jednog od vlasnika fabrike. Njihov glavni poverenik rekao nam je da dođemo na rad i da će onaj ko izostane s posla biti smatran za štrajkača i streljan.

Posle nekoliko dana saopšteno nam je da je jedan od sopstvenika postavljen za komesara fabrike. Odmah nam je postalo jasno da nas tretiraju kao fabrički inventar. Rečeno nam je da ubuduće vodimo strogo računa o tome šta i kako radimo.

U fabrici i svuda oko nje nastala je neka čudnovata tišina. Neka neodređena tuga kao da je obavijala ne samo ljude, već i kuće. Fabrika nam je postala mrska i gledali smo na nju kao na tuđ brod koji je uplovio u našu luku i na jarbolu nosi tuđu zastavu. A mi nismo hteli, niti čemo ikad hteti tuđu zastavu. Odlazio sam u fabriku bez ikakve volje da ma šta radim. Stroga upozorenja nisu mogla da me nagnaju da radim u toj fabrici sa elanom kakav se zahtevao. Osećao sam se obamrlim, kao da je iz mene iscedeđena sva energija. Na putu od fabrike do kuće i obratno sretao sam ljude. Neki su mi bili dobri znanci i drugovi. Svi su oni u sebi nosili neku patnju, nešto što ih je kao i mene pritiskalo i to kao da nas je ujedinjavalo, kao da smo se po sumornim izrazima lica sporazumevali i govorili jedan drugome sve što inače rečima nismo stigli da kažemo.

Na dan nemačkog napada na SSSR 22. juna 1941. godine zatekao sam se u svojoj mehaničkoj radionici, u kojoj se bio okupio veći broj radnika. Svi su komentarisali ovaj događaj. Navaljivali su da im kažem svoje mišljenje o daljem razvoju i ja sam u jednom trenutku skočio na pong, dohvatio testiju iz koje smo pili vodu i u onom silnom oduševljenju tresnuo je na pod. Onda sam počeo da govorim kako čemo sigurno pobediti Hitlerovu Nemačku i kako je ta победа pitanje najskorije budućnosti. Na kraju sam uzviknuo: »Živeo SSSR! Živila borba radničke klase!« Radnici, koji su me s najvećom pažnjom slušali, prihva-

tili su moje parole i gromoglasno uzviknuli: »Živeli«. Tek posle sam počeo da razmišljam o eventualnim posledicama i zamolio drugove da svi odu na svoja radna mesta i ne govore mnogo o događaju o kome smo razgovarali. U ovoj grupi radnika bio je i omladinac Mile Stanković Kormanac. Zvali smo ga tako jer je bio rodom iz sela Kormana.

Mnogo štošta vezuje me u mislima za Milet Stankovića, tog bledunjavog mladića, koji je završio šest razreda gimnazije, pa je posle očeve smrti napustio školovanje i zaposlio se u fabričkom »Župa« kao evidentičar. Svakog jutra je dolazio u fabriku, obilazio sve radionice i pogone i pitao da li ima nekog koji se javlja za lekarski pregled i druge lične potrebe. Mile je bio nežnog zdravlja, obolelih pluća i s čestim temperaturama. Kao fabrički kurir odlazio je u banku i poštu.

Posle napada Nemačke na SSSR, u našoj fabričkoj su se veoma živo komentarisali događaji na istočnom frontu. Ti razgovori prosto su bili prešli u naviku i obavljali se spontano po radiionicama, mahom u ranim jutarnjim časovima i to onda kada naiđemo Mile Kormanac ili ja. U to vreme otpočela su hapšenja naprednih ljudi u Kruševcu. Mile i ja smo znali da i nas može slično snaći. Radili smo na zajedničkom poslu: on po zadacima koje je dobijao od Skoja, što u to vreme nisam znao, a ja spontano. Radništvo nas je zaista željno očekivalo i trudili smo se da donešemo što više vesti. Imali smo prilike da i od radnika štošta čujemo. Ja sam do novih vesti brzo dolazio, jer sam imao radio-aparat.

Jednom prilikom, na putu od fabrike do kuće, stigao me Mile kod same osnovne škole u Bivolju i upitao: »Šta ima novo, majstore? Kakva je situacija na istočnom frontu?« Odgovorio sam mu da nije onako kako laže nemačka propaganda. Mile je jedno vreme išao uporedno sa mnom, ēuteći, a onda je odjednom progovorio: »Odakle ti, majstore, sve to znaš? Čitaš li nešto?« Njegovo pitanje bilo mi je po malo čudno, ali sam mu ipak odgovorio da čitam, i to stalno. On kao da se nečeg oslobođio, postao je sasvim pristupačan. Moj odgovor kao da ga je raskravio. Verovatno je osetio da sada ima više dodirnih tačaka sa mnom pa je obećao da će mi dati nešto vrlo zanimljivo za čitanje. Bio sam ljubopitljiv i on mi je rekao da je u pitanju nešto što nije dozvoljeno za čitanje; nešto zbog čega bi čovek mogao da odgovara pred policijom, dakle, nešto zabranjeno.

Sutradan pri uobičajenom obilasku radionica i pogona u fabričkoj nas dvojica smo se sreli i, bez ikakvog prethodnog dogovora, krenuli u pogon koncentratora sumporne kiseline. On je, krišom, iz postave kaputa izvadio nešto u obliku letka. Bio je to

Proglas CK KPJ. U jednom trenutku su mi u glavi sinuli likovi mnogih komunista koje sam znao, od kojih su neki bili hapšeni, u prvom redu lik Miloja Zakića, jer mi je on bio najbliži. Odmah sam s nestrpljenjem počeo da čitam Proglas. Bio sam kao ošamućen. Na mene je naročito delovao završni poklič »Na oružje!«. Odmah sam upitao Mila:

— Pa dobro, ustanak treba dići, ali s kim? Gde su ti ljudi koji pozivaju na ustanak?

Na to mi je on odgovorio:

Ja ču te, majstore, upoznati s jednim drugom, pa ćeš se ti s njim dogоворити! a zatim me upitao: Šta misliš, da li bi smeо ovo da pročitaš i pred nekim radnicima, za koje znaš da su povlјivi i dobri?

— Zašto da ne, — odgovorio sam. Pročitaćemo!

I zaista, još istog dana sam pred većom grupom radnika pročitao Proglas. Neposredno posle čitanja Proglasa neki radnici su počeli da se raspituju o tome ima li oružja i gde se treba prijaviti za borbu. Smesta sam odgovorio, kao da sam sasvim upoznat s prilikama i situacijama:

— Ništa se ne brinite, doći će uputstvo i za to!

Mile me je već sutradan doveo u vezu s jednim drugom. Bio je to Kića Stojilović, učenik osmog razreda gimnazije u Kruševcu. Njega sam u svojoj kući upoznao s raspoloženjem radnika u fabrici. Rekao sam da ima dosta onih koji žele da se bore. On mi je tom prilikom objasnio situaciju i upozorio me da bi za sada bilo najbolje da u fabrici organizujem prikupljanje priloga kao pomoć Partiji za dizanje ustanka. Izabrali smo odbor u koji su ušli: Mile Kormanac, majstor Bora, čovek pedesetih godina, Branko Žarković, omladinac, takođe službenik u fabrici i Slobodan Jovanović, stolarski radnik iz Dedine. Opet smo pročitali Proglas CK KPJ i izvršili podelu zadataka. Svaki član je znao od kojih radnika će sakupljati priloge.

Tako je počeo organizovan rad. Prilozi u novcu su tekli stalno, a ja sam ih davao preko veze koju sam održavao u gradu. Postalo je sasvim obično da radnik kad primi platu ode sam određenom drugu i da mu svoj prilog u novcu za narodnooslobodilačku borbu.

Poslovi su se sve više granali. Mile Kormanac je kao skojevac organizovao rad sa omladincima u fabrici. Oni su takođe prikupljali priloge u novcu. U ovome se isticao omladinac Branko Žarković koji je u svom selu, Dedini, vodio grupu skojevaca i njenu delatnost uskladjavao s radom skojevske grupe u fabrici. Dok je Mile Kormanac bio veoma tih, staložen i neobično metodičan mladić, Branko se odlikovao vatrenošću i odlučnošću. Bio

je to smeо i neustrаšiv omladinac. Veoma je korisno poslužio u obavljanju mnogih zadatka koji su se pred sve nas postavljali. Kad je formiran odred i kad se o njegovoj delatnosti čulo, tražio je da ide u partizane. Bilo ga je stid što je u fabrici, što radi poslove koji njemu kao omladincu ne dolikuju. U partizane je otisao sa nekoliko svojih nerazdvojnih drugova iz fabrike i sela. U jednom žestokom okršaju s Nemcima u selu Slatini ispod Jastrepcu, poginuo je smrću zaista ludo smelih mladića.

Bilo je u fabrici više divnih likova koji ostaju za svagda u sećanju. Ne mogu a da ne spomenem čika Duška iz Makrešana, koji je radio kao visokokvalifikovani ložač. Kad bi došao kod njega po zadatku da obiđem kotlarnicu, on bi mi odmah spremio panj na koji treba da sednem, rekavši: »Evo ti klešta, kao da opravljaš pumpu! Sedi i pričaj mi šta ima novo!« Seo bih pored njega i pričao najnovije vesti. Živo se interesovao za novosti, raspitivao se kad će partizani napasti fabriku, »ovu pustinju«, kako je on nazivao. Kad bih ga upitao daje li priloge za partizane, on bi se od srca nasmejao i odgovorio: »Dajem, kako da ne dajem! Ako treba, evo, daću i celu platu.« Tražio je da nabavim za sve oružje. »Puške da nabaviš!« — rekao je i zamislio se kao da je video čitavu našu fabriku naoružanu i spremnu za borbu.

Posebno mesto među svetlim likovima iz tih dana zauzima Bora Obradović, rodom iz sela Siroića, kod Kragujevca. On je bio jedini stručnjak za izradu kesa u fabrici preko puta i naš gazda ga je zbog toga neobično cenio i nije smeо ništa da mu nažao učini, pa se Obradović u fabrici ponašao sasvim slobodno. Bio je tako smeо da se s gazdom katkad i svađao napadajući Nemce kao faštiste i porobljivače tuđih zemalja. Često nam je sugerirao da kažemo drugovima iz odreda da dođu i uzmu brašna i šećera koji se kao produksion materijal nalazio u fabrici. »Kaži im neka dođu i sve ovo odnesu!« Jednog dana to je ostvareno uz njegovu pomoć. Od svoje grupe radnika je svakog meseca, kad se primaju plate, uzimao novčani prilog za odred. Veoma uspešno je agitovao ne samo među radnicima, već i kod svojih prijatelja i poznanika. U tome je često bio neobazriv, pa ga je tako jednog dana otkrila kruševačka policija, ali je blagovremeno uspeo da umakne u partizane na teritoriju kragujevačkog okruga.

Tu je bio i Slobodan Jovanović, stolar mlađih godina, iz Dedine, neobično temeljit i zdrav. On je nerado uzimao u ruke letke. Tražio je pušku. Hteo je da se bori. Prilikom primanja plate u blagajni je obično bio Mile Kormanac i kad bi mu ovaj pružio kovertu s novcem, on bi ga upitao: »Jesi li uzeo za ono (prilog za odred)?« U Rasinskom partizanskom odredu Slobodan

je bio jedan od najboljih puškomitraljezaca. U odred je otišao zajedno sa Brankom Žarkovićem i nekim drugovima iz Dedine. Poginuo je 1943. godine.

Bilo je još mnogo drugova koji su u odred pošli iz naše fabrike. Neke je progona policija. Marta 1943. godine jedna grupa radnika bila je uhapšena i sprovedena u kazneni zavod, zloglasni logor kod Kruševca. Svi su iz te grupe streljani, a jedan od njih, Miodrag Jevtić, iz sela Tekije, bio je podvrgnut strahovitom mučenju. Prosto je neverovatno kako je sve to izdržao. Naime, policijski agenti su mu pekli noge i prebijali ruke, tako da čovek i nehotice pomisli na scene iz narodne pesme »Stari Vujadin«. Držao se zaista kao stari Vujadin. Stoički je podnosio sve, ali nikoga nije odao. Kao priprosta čoveka sa sela fašisti ga nisu likvidirali, već su ga, za svaki slučaj, iz opreznosti, internirali u neki od koncentracionih logora u Nemačkoj. Internaciju je preživeo i sada je invalid.

Lista ovih drugova nije mala. U sećanju čovek ne zna na kom imenu više da se zadrži i kaže sve što treba reći, kako se ne bi zaboravilo vreme koje je značilo našu prekretnicu.

Danilo MILOŠEVIĆ SIMA

SJEĆANJE NA 1. DECEMBER 1941.

Pošli smo, mislim, 28. novembra sa Velimirom Jakićem iz škole u selu Pandurici, gdje je Pljevaljska četa logorovala i polagala zakletvu. Tamo nam je saopšteno da se priprema napad na italijanski garnizon u Pljevljima i da dolazi vojska iz cijele Crne Gore. Naša kolona je krenula u Glibaće, gdje je trebalo da nas Velimir rasporedi u sastav tih jedinica kao dobre poznavaoce terena. Prošlo je bilo skoro dva sata noći kada smo stigli u selo Glibaće. Hladno je, iako nema snijega. Sve su kuće pune vojske i svuda se ori partizanska pjesma. Glibaćani su se pripremili za doček i obezbijedili dovoljno hrane. Vrlo su raspoloženi i čine sve usluge potrebne vojsci. Iako su borci bili umorni veseli i raspoloženje trajalo je dugo u noći.

Drugog dana uveče, pošto smo večerali, krenuli smo u pravcu sela Brvenice. Zadatak je da se pokret izvrši u najvećoj tišini. Ja sam raspoređen u bataljon »Bijeli Pavle«. Ranije su me upoznali sa komandantom koji je bio vazduhoplovni podesnik, što se vidjelo i po uniformi. Idemo skupa na čelu kolone bataljona. Kolona je duga, u njoj su i ostali bataljoni: Lovćenski, Uskočko-drobnjački i Zetski, svaki od po 300 i više boraca. Kolona često zastaje, a onda dolazi do trčanja da se ne bi prekinula veza. Komandant mi priča o svojim doživljajima iz borbi koje je preko ljeta vodio sa Italijanima. U njima je zadobio sedam rana. To je bilo dovoljno da u mojim očima uživa autoritet starog ratnika.

Kada smo stigli u selo Brvenicu već se razdanilo. Hrana je bila pripremljena, a napravljen je i raspored za smeštaj i ishranu vojnika po kućama. Ja sam sa jednom grupom došao u kuću Mine Bajčete, gdje smo poslije doručka polijegali i zaspali. Poslije ručka, pozvali su me da idem na Gosteč odakle ćemo izvidati Pljevlja. Bila je to velika grupa, u kojoj su bili štabovi

bataljona i neki od članova Glavnog štaba. Grupu je vodio Veliimir Jakić.

Išli smo prilično dugo kroz šumu dok najzad nismo stigli na vrh odakle nam se sa jednog proplanka pružao pogled na grad. Neprestano motreći na grad, sa napetom pažnjom slušamo kako Veliimir objašnjava kuda će koji bataljon napadati i opisuje detalje koji se ne vide na terenu. U vezi sa tim određuje zadatke koje treba izvršiti: Ševari, u pravcu električne centrale, napada Uskočko-drobnjački bataljon, na vojnu bolnicu napada Zetski bataljon, a u pravcu zgrade vojnog okruga Lovćenski bataljon. Bataljon »Bijeli Pavle« napada na Mali Bogiševac koji prema podacima predstavlja najutvrđeniji položaj u spoljnoj odbrani grada. Prema tim podacima neprijatelj tamo ima dva topa.

Na golom kršu oko Pljevalja jedva se primećuju konture Malog Bogiševca. No, iako ga teško zapažamo, meni je on dobro poznat, jer sam se oko njega mjesecima vrtio najprije kao đak narednik, a kasnije kao rezervni potporučnik i poručnik. Na njemu sam se nalazio i onog dana poslije 6. aprila kada je nje mačka štuka nadlijetala Pljevlja. Dok su drugi tražili neka objašnjenja i podatke o svom pravcu ja nijesam morao pitati, jer mi je u glavi bila jasna slika njegovog zaravnjenog vrha sa malom zgradom negdašnjeg austrijskog magacina smještenog nasred kruga (prečnika jedva 40 metara) opasanog zidom visine jednog metra, iza kojega je rov dubok i širok 3 metra. Preko drvenog mosta prelazio sam više puta u to malo utvrđenje, bez ikakvih teškoća. Ovog puta bataljon mora savladati Italijane, oteti im topove i okrenuti ih na njihova uporišta u gradu. Saopšteno nam je da će napad početi po ponoći, jer grad treba da se zauzme u silovitom naletu, pa je bolje da ne ostaje mnogo vremena do svanaća. Noću je u zauzetom gradu teže održavati disciplinu kod jedinica. Saopšteno je da sa Italijanima poslije predaje treba postupati lijepo.

Vraćajući se u selo, razmišljao sam o tome šta sam gledao i slušao. Kada smo stigli u selo nije se više imalo vremena ni raspoloženja za spavanje. Nijesam imao mnogo posla oko priprema jedinica i boraca, jer sam im svima nepoznat, — u stvari, vodič koji, kao dobar poznavalac terena, treba da ide na italijanske položaje u prvim redovima. Jedino sam se bliže upoznao sa komandantom. Svu moju misao okupirao je duboki rov na Bogiševcu i dva italijanska topa iza njega.

Čim se navukao mrak bataljoni su se počeli postrojavati i sređivati za polazak na italijanski garnizon koji noćas treba

osvojiti. Krenula je i moja kolona kroz selo u koje prvi put dolazim i kroz koje mi je put nepoznat. Do sela Židovića u koloni je Velimir duže sa mnom razgovarao o važnosti osvajanja Malog Bogiševca i topova. Nijesam primijetio da sumnja u moju hrabrost, ali je mene mučila misao na prvo vatreno krštenje i kako će se držati. Ne smijem dozvoliti da se obrukam i često tjeram pomisao na dvoje malih i nejakih koji su ostali kod kuće.

Stigli smo na polazni položaj našeg bataljona iza Velikog Bogiševca. Ostali su se, još ranije, odvojili na svoje pravce. Sa nama je Velimir i upoznaje nas da će u kućama, tu ispod krvina ceste za Rudo biti naš sanitet. Ponoć je prošla poodavno kada su naši pripucali sa Plješa i počeli »čarku« da privuku pažnju Italijana kako bi naši bataljoni sa svih strana neopaženi prišli što bliže gradu. Međutim, Italijani počinju da tuku artillerijom u svim pravcima pa i preko nas.

Noć je jako hladna bez snijega. Svu pažnju privlači rijetko gruvanje topova i prasak mitraljeza. Traže se dobrovoljac za bombaše. Prvi se javlja Petar Radović očišćeno i odsječeno. Za njim se javljaju još oko dvadesetorka. Petar je komandir. Borci daju bombašima bombe tako da ih svaki ima po više komada i to uglavnom »kragujevki«. Ostali ostavljaju suvišne stvari i spremaju se za napad. Pošao sam sa bombašima sa desnim krilom bataljona, pored ceste. Drugi dio bataljona ide lijevo oko Velikog Bogiševca povrh Sjenjaka na isti cilj, a s njim je vodič Miko Knežević.

Dok se krećemo gruvaju italijanski topovi sa malim prekidima. Nikada prije nijesam slušao fijukanje granata kroz vazduh. Svetlosni snopovi reflektora sa Stražice i Balibegova brda ukrštaju se preko Pljevalja i bištu po golom kamenjaru — traže partizane. Talijani i dalje tuku nasumice jer, sem sa Plješa, naši borci se ne javljaju.

Kada smo prošli Veliki Bogiševac razvila se žestoka pucnjava oko Čitluka. Ispred samog cilja povezali smo se sa lijevim krilom bataljona, dovikujući se, a italijanska »breda« iza zida sipa vatrene mlazeve preko nas. Ipak još нико од naših nije poginuo. Naročito smo se bojali svjetlosti reflektora koji nas srećom nijesu otkrili, jer su nas tražili dalje po Velikom Bogiševcu.

Već smo na domaku utvrđenja. Naše »kragujevke« iznenadno zapraštaše. Mrak je pa mnoge nijesu prebačene preko zida. To je olakšalo Italijanima da nas dočekaju. Bogiševac je gorio u plamenu naših i italijanskih bombi.

»Kragujevke« su, ipak, učinile svoje. Italijani su se učutali a sa naše strane nije opaljen ni jedan puščani metak. Petar Radović je tada viknuo: »Drugovi ne bacajte bombe, Italijani se predaju«.

On je prvi pošao na most zatrpan ježevima bodljikave žice. Kod nas je tišina. Čuju se jedino povici ranjenika koji zovu po imenu svoje drugove ili braću. Nekoliko njih je upalo u rov.

Brzo smo zbacili žicu i ušlu u utvrđenje. Nekoliko desetina Italijana polijegalo je u magacinu. Pobacali su oružje. Neki zapomažu.

Cijeli naš bataljon se odmah prebacio na ovaj mali plato odakle se odlično vidi čitav grad. Bila je to prva pobjeda i veliko veselje, ali — topova nije bilo. Italijani su ih povukli, jer su ranije obaviješteni o našem napadu. Pa ipak za momenat smo bili pošteđeni artiljerijske vatre, jer neprijatelju nije bilo jasno šta se desilo na Malom Bogiševcu.

Ostali naši bataljoni, takođe, nijesu upotrebljavali drugo oružje osim bombi. Kretanje naših jedinica mogli smo da pratimo prema vatri italijanskog automatskog oružja i eksplozijama naših bombi. Pošto ne dobijamo nikakvo naređenje za dalju akciju pratimo kako se odvija borba Jezero-šaranskog bataljona od gimnazije prema gradu, kako Lovćenci zauzimaju zgradu vojnog okruga, kako Zećani napadaju bolnicu. U tom vatrenom paklu vrijeme je sporo odmicalo. Pošto komandant bataljona nije stizao komesar Duro Čagorović poziva borce da vode računa o čuvanju položaja. Ono prvo oduševljenje bataljona postepeno je splašnjavalо. Zora se primicala, a sa njom i eksplozije artiljerijskih granata. Već su Lovćenci počeli da se povlače od muslimanskog groblja, a Zećani od bolnice. Mogu se već raspoznati italijanski vojnici koji polaze u napad.

Posmatrali smo jednu desetinu Italijana kako neodlučno vrše protivnapad prema Zećanima. Naš puškomitraljezac u finansijskoj uniformi pripremao se da ih tuče. Ja sam nišanio puškom. Ali eksplozija nas je prekinula. Nijesam odmah znao šta se desilo, samo sam skočio, sav bijel od prašine koja me je zasula, a niz ruke i pušku tekla mi je krv. Prva misao bila je da sam ostao živ. Pojurio sam u magacin gdje su naše partizanke previjale ranjenike. Parčad granate prošla su mi kroz ruke, pa su mi krv zaustavili zavojima. I pored toga mogao sam micati prstima i držati pušku.

Iznad našeg položaja sve češće eksplodiraju granate. Borci se počinju povlačiti. Drugarice su mi objesile pušku preko ra-

mena i uputile u previjalište. Razdanilo se, a paklena vatra italijanskog oružja se ne smanjuje. Bataljon se povlači sa utvrđenja. Nemamo mogućnosti za izvlačenje mrtvih.

U našem previjalištu iza Velikog Bogiševca, u seoskoj kući pod serpentinama ceste Pljevlja — Rudo, drugarice previjaju ranjenike. Ima ih puna kuća. Meni ispiraju rane hidrogenom i ponovo zavijaju, šalju me u drugu sobu takođe punu ranjenika, od kojih je veći broj težih. Leže na prostrtoj slami. Jedan je molio da mu daju pištolj da se ubije i skrati muke. Nije prošlo dugo a preko Velikog Bogiševca su odstupali borci našeg bataljona, praćeni žestokom artiljerijskom vatrom. Pored previjališta su naišli zarobljeni Italijani. Kod nekih boraca se osjeća demoralizacija. U selu Brvenici gdje smo proveli prvi dan prikupljaо se bataljon. Odatle je jedna četa upućena u sastav Prve proleterske brigade.

Joko KNEŽEVIĆ

CANKARJEV BATALJON

FORMIRANJE I PRVE AKCIJE

Krajem juna i u prvoj polovini jula 1941. okupili su se u šumama Jelovice, Pokljuke, Mežakle, pod Stolom i Storžičem komunisti, politički radnici — prvi partizani, koji su dolazili po direktivi Partije, ili ako im je pretila opasnost od hapšenja. Najveći broj ovih drugova došao je iz industrijskih centara: Jesenica, Kranja, Lesca, Krope i okoline Bleda.

U to vreme postojala su dva okružna partijska komiteta za jaseničko i kranjsko područje, u kojima su početkom maja formirani i vojni komiteti sa zadatkom da pripreme i organizuju ustanak u Gorenjskoj.

U toku prve polovine jula došao je iz Ljubljane Stane Žagar, član CK KPS i Glavnog štaba POS (Partizanskih odreda Slovenije), s direktivama i instrukcijama za formiranje prvih partizanskih jedinica, kao i tekstrom prve zakletve.

Već 17. jula je održan sastanak ispod Malih Gregorjevaca na Jelovici, na kome su učestvovali članovi jeseničkog i kranjskog Vojnog komiteta: Stane Žagar, Lojze Kebe Štefan, Tomo Brejc, Jože Gregorčič, Ivan Bertoncelj Johan, Jože Ažman, Polde Stražišar, Alojz Horvat, Matija Verdnik Tomaž, Ivan Križnar, Alojz Justin, Jože Resman Štefe, Anton Nartnik i Franc Vodopivec.

Na sastanku su donete ove važne odluke:

1. sve partizanske grupe i grupice odmah povezati i formirati čete i bataljone;
2. formirati Gorenjski i Kranjski partizanski bataljon;
3. materijalno obezbeđenje organizovati isključivo u mesnim i terenskim organizacijama; po svaku cenu izbegavati rezervicije;
4. organizovati opšti narodni ustanak.

Tako su na ovom sastanku udareni vojni i politički temelji ustanka u Gorenjskoj. Glavna parola je bila: tući neprijatelja u svako vreme i na svakom mestu (sabotaže, diverzije itd.).

Od pojedinih grupa partizana sa Pokljuke, Mežakle i Stola formirana je 29. jula Jesenička četa, koja je kasnije dobila ime Ivana Cankara. U njenom sastavu bilo je 39 boraca, od kojih 4 žene. Četa je položila zakletvu 9. avgusta 1941. na Novakovoj Jelovici. Zakletva je glasila:

»Ja, partizan oslobodilačke narodne vojske slovenačkog naroda, koji se borim na strani slavne radničko-seljačke armije Sovjetskog Saveza i ostalih naroda koji se bore za slobodu, kao i za oslobodenje i ujedinjenje slovenačkog naroda, za bratstvo i jedinstvo, za mir među ljudima, za sretniju budućnost radnog naroda — k u n e m s e pred svojim narodom i svojim saborcima da će dati sve svoje snage i sposobnosti oslobodilačkoj stvari slovenačkog naroda, radnih ljudi i sveg naprednog i slobodoljubivog čovečanstva u svetom ratu protiv fašističkog ugnjetavanja i varvarizma; da neću napustiti partizanske redove u koje sam dobrovoljno i svesno ušao, neću položiti oružje sve do konačne pobeđe nad fašističkim okupatorima, do potpunog sprovođenja oslobodilačkih ciljeva slovenačkog naroda. Kunem se da će u borbi za te velike oslobodilačke ideje braniti svojom krvlju čast i slavu partizanske zastave i da će dati, ako to bude potrebno, i svoj život.

U borbu za slobodu!«

Za komandira je izabran Polde Stražišar, a za komesara Franc Potočnik, oba iz Jesenica.

Od partizana sa Jelovice formirana je Jelovička četa, koja je kasnije dobila ime Ilije Gregorića (vođe seljačke bune). Četa je brojala 45 boraca. Za komandira je izabran Jaka Bernard (sa Bleda), a za komesara Jože Krajc Žakelj (iz Jesenica). Ova četa je već 29. jula položila zakletvu na Vodiškoj planini na Jelovici.

U to vreme su ispod Storžiča kod Tržiča formirane Tržička i Kranjska četa, koje su brojale oko 60 boraca, dok su u okolini Kamnika i Šentvida kod Ljubljane formirane Kamniška, Raščka i Moravška četa.

Dolaskom Jeseničke (Cankarjeve) čete na Jelovicu, počele su pripreme za opšti napad na Begunje, s ciljem da se oslobodi 300 zatvorenika i podigne ustanak u ovom delu Gorenjske. Za napad su planirane Jesenička, Jelovička i Tržička četa. Akcija nije ostvarena, jer su za pripreme i organizovanje, o kojima su znali mnogi ljudi, doznali i Nemci. Hitno su pojačali posadu u Begunjama od 15 na 120 policajaca i napali Tržičku četu.

Sutradan, 5. avgusta 1941, pošto je napad na Begunje propao, na Jelovici je formiran 1. gorenjski bataljon od Jeseničke i Jelovičke čete (Bataljon je kasnije dobio ime Ivana Cankara). Komandant bataljona je bio španski borac Jože Gregorčič, koji je ubrzo postao legendaran u Gorenjskoj, dok je ko-

mesar bataljona bio dugogodišnji saradnik Staneta Žagara, komunist Ivan Bertoncelj Johan.

Samo tri dana posle formiranja, 8. avgusta bataljon je doživeo vatreno krštenje kod Lipničke planine na Jelovici. Oko 350 Nemaca je napalo njegov logor i bataljon se posle kratke ali žestoke borbe povukao prema Dražgošama i Novakovoju Jelovici. U ovoj borbi ubijena su 32 nemačka vojnika, dok su poginula samo 3 partizana. To je bio vrlo dobar uspeh s obzirom da je bataljon imao samo 1 puškomitrailjer i oko 50 pušaka, dok je 35 boraca bilo bez oružja. Treba istaći da je pri povlačenju komandant Jože Gregorčič zakopao jednu protivtenkovsku minu u žar. Kad su Nemci došli do kuhinje, mina je eksplodirala. To ih je privremeno zaustavilo, a partizanima omogućilo da se organizovano povuku.

Dan pre formiranja bataljona borci Jelovičke čete uhapsili su predsednika opštine iz sela Železniki, Hornickog i njegovu prijateljicu Francku. Hornicki je osuđen i streljan, dok je Francka postala vrlo hrabra partizanka. (Poginula je 17. marta 1942.) Nekako u isto vreme četa je likvidirala na putu Bled — Bohinjska Bela gestapovca Franca Svetinu, bivšeg masera kraljice Marije.

Noću između 27. i 28. jula 1941. skojevci iz Lesca i Bleda su izveli propagandnu akciju na Bledu: ispisali razne parole, pocepali nemačke zastave i istakli jugoslovenske, a kod samog hotela »Park«, 50 metara od nemačkog stražara, obesili kokošku kojoj su privezali letak: »Radije sam se obesila nego da nosim jaja za Nemce!« Idućeg dana Nemci su počeli sa represalijama i hapšenjima na Bledu i u Lescama.

Partizani sa Jelovice, po direktivi člana vojnog komiteta Ivana Bertoncelja, u isto to vreme su prodrli u železnički tunel na pruzi Radovljica — Kranj. Tunel je razrušila bivša jugoslovenska vojska, a popravljali su ga članovi nemačke organizacije TOT. Ovaj napad je toliko uticao na radnike da su napustili posao — jedni su se pridružili partizanima, dok su ostali otišli kućama. Alat je bačen u Savu, a kuhinju sa hranom odneli su partizani.

Odlukom komande bataljona Jesenička četa se polovinom avgusta vratila na svoje operativno područje Pokljuka — Mežakla — Stol, dok je Jelovička ostala na Jelovici, sa jednim vodom na sektoru Ratitovec — Dražgoše, a sa drugim iznad Bleda i Radovljice. Štab bataljona se sa Stanetom Žagarom, članom CK KPS i Glavnog štaba POS, nalazio povremeno kod jedne ili druge čete. U toku avgusta i septembra obe čete su vršile diverzantske akcije, likvidirale izdajnike, minirale dalekovod Vintgar — Jesenice — Žirovnica — Jesenice, pruge Bohinj —

Bled i Kranj — Jesenice. Zbog ovih akcija Nemci su u toku septembra bez uspeha preduzimali lokalne ofanzive na Mežaklu i Jelovicu. U kolonama su krstarili planinama, bacali letke i pozivali borce da se vrate kućama, da ne nasedaju komunistima i banditima, obećavali zaposlenje onima koji se vrate itd. Partizani nisu nasedali lepim rečima, već su pojačali diverzantske akcije.

U narodu je raslo poverenje u narodnooslobodilačku borbu, partizani su dobijali sve više simpatizera, i boraca. Od Tržičke i Kranjske čete formiran je bataljon, koji je posle kraćeg vremena rasformiran, jer su se borci priključili drugim jedinicama. Od Rašičke, Kamniške i Moravške čete formiran je Kamniški bataljon. Krajem septembra u Gorenjskoj su postojala dva bataljona, svaki sa oko 100 boraca.

NA MOHORU

Početkom oktobra Jelovička četa je prešla iz Jelovice na Mohor. Tom prilikom je zapalila veliku strugaru u Lancovu kod Radovljice, u kojoj je bilo oko 10 000 m³ dasaka i razne građe pripremljene da se isporuči Nemcima. Uhapšeni su upravnik i pomoćnik upravnika strugare, oba Nemci, članovi Nacional-socijalističke stranke od 1934. Kasnije su osuđeni i streljani. Idućeg dana Nemci su za odmazdu na licu mesta streljali 20 talaca koje su doveli iz zatvora Begunje, među njima i prvu ženu taoca, Rezku Dragar. (Kasnije proglašena za narodnog heroja.)

Krajem oktobra je stigla na Mohor i Jesenička četa, tako da je sada bataljon bio kompletan. Nisu došli samo politički radnici, koji su ostali na starom terenu da bi prihvatali nove borce i obavljali manje akcije. U to vreme pao je sneg u visini oko 60 cm, tako da su terenske organizacije sve teže obezbeđivale bataljon hranom, uglavnom zbog konspiracije (tragovi na sengu). Komandir Jelovičke čete Jaka Bernard brzo se snabđao: napravio je plan za rekviziciju u mlinu u Žapužama, koji je mlio žito za nemačku vojsku. Kolona boraca krenula je 11. novembra prema Savi, da se preko nje prebací i produži ka Žapužama. Međutim, reka je prilično nadošla i borci se nisu mogli prebaciti. Tada je doneta odluka da se ide preko železničkog mosta na pruzi Kranj — Tržič, kod Strževa (blizu Kranja). Prelazak je uspeo i borci su došli do glavnog puta Kranj — Bled, gde ih je čekao kamion mobilisan za ovu akciju. Za volanom je sedeo partizan Franc Biček. Pošli su pravo u Žapužu. U mlinu se nalazila velika količina brašna, koje je idućeg dana trebalo da preuzme nemačka vojska. Partizani su brzo

utovarili u kamion oko 40 džakova i spremili se za pokret. Tada je partizan Franc Benigar Gabrin pronašao u garaži još jedan kamion, pa je i taj natovaren sa 40 džakova. Postavljeno je pitanje kako toliko brašno prebaciti preko Save. Komandir je odlučio da se ide preko glavnog mosta u Kranju. Kad su kamioni došli do Nakla, primili su i grupu partizana koja je išla u selo Duplje da nabavi mast i meso. Ovom akcijom je rukovodio komandant bataljona Jože Gregorčič. Dok su prolazili kroz Kranj, patrole i straže na mostu vojnički su ih pozdravljale i propustile kamione u pravcu Besnice, ne znajući da su to partizani. U Besnici je brašno istovareno i složeno u jedan senjak; prvi kamion je vraćen vlasniku, a drugi zapaljen u neposrednoj blizini Kranja.

Treba istaći veliku snalažljivost i smelost partizana u ovoj akciji. Pokazalo se da se može sprovesti i najteža akcija, ako je dobro organizovana.

Učesnici su se vratili pred zoru u logor mokri kao miševi, ali srećni i zadovoljni zbog uspešno obavljenog posla. Nemci nisu znali gde je i na koji način nestalo brašno, dok su partizani bili obezbedeni za celu zimu 1941/42. U samu zoru počeo je da pada sneg koji je zasuo sve tragove. Senjak je bio vlasništvo našeg simpatizera seljaka Jerale iz Loga kod Kranja. On je znao da se u njegovom senjaku nalazi čitavo bogatstvo.

U logoru na Mohoru bilo je vrlo živo. Žagar i komesar bataljona Bertoncelj organizovali su političke časove i objašnjavali situaciju na frontu, koja u to vreme nije bila baš najbolja. Nemci su slavili pobedu za pobedom na istočnom frontu, zima je bila na pragu, planine pod snežnim ogrtačem, koji je i na našem logoru iznosio oko 50 cm, tako da je opšta situacija bila prilično teška. Bez obzira na to, borbeno raspoloženje je bilo odlično. Patrole su upućivane na sve strane, najviše prema Selškoj i Poljanskoj dolini, prema Rupnikovim utvrđenjima, u potrazi za oružjem i municijom. Svaka bi donela po koju pušku i municije. Nedaleko od logora imali smo tajno skrovište, u kome je svakog dana bilo sve više municije. Ona nam je kasnije odlično poslužila, naročito za vreme dražgoške borbe.

Nemci su pripremali preseljavanje stanovništva iz ovih krajeva, najpre iz Selške i Poljanske doline, u Besarabiju, u Besarabljane, predane Nemcima, hteli su doseliti u ove lepe krajeve. Štab bataljona brzo je pripremio nove akcije: rušenje mostova, pruga, zasede itd.

Pod rukovodstvom komandanta Gregorčića, bataljon je krenuo 18. novembra u Praprotno, nedaleko od Škofje Loke, da bi srušio most na Selškoj Sori. Most su obezbedivale nemačke patrole i zasede. Prema Škofjoj Loki je postavljeno jako obe-

beđenje, a i prema selu Železniki, odakle su se očekivale intervencije Nemaca. Ostatak bataljona rasporeden je u tri grupe, koje su imale zadatak da se približe mostu i napadnu Nemce. No, Nemci su osetili prisustvo partizana i povukli su se bez borbe u pravcu Škofje Loke. Most je bio slobodan. Pošto je bio drven, komandant je naredio da se spali. Nemci uopšte nisu intervenisali. Most je potpuno izgoreo, tako da je duže vremena saobraćaj bio prekinut, a Nemci su odustali od preseljavanja stanovništva.

Na održavanju i uspostavljanju prekinutih telefonskih linija od Škofje Loke do sela Železniki u Selškoj dolini radio je dobro naoružan vod nemačkih telefonista. Štab bataljona je izradio plan da se ovi Nemci razoružaju 19. novembra za vreme večere u selu Češnjici. Večerali su prema ustaljenom redu: od 19.30 do 20 časova. Kad smo stigli u selo u 19.30 časova, tačno prema planu, komandir čete i rukovodilac ove akcije, Bernard morao je da menja plan, jer su telefonisti baš toga dana večerali nešto ranije — u 19 časova. Grupa od 6 partizana dobila je zadatak da se popne na prvi sprat i upadne u sobe u kojima su spavali telefonisti i njihov komandir — oficir. Vrata svih soba su bila zaključana, tako da ih nije bilo moguće iznenaditi. Bernard i Oskar su dobro znali nemački i pozvali su Nemce na predaju. Vojnici su odgovorili da će to učiniti ako se preda njihov komandir. Nemački oficir nije htio o tome ni da čuje, već je postavljauslove na koje nismo pristali. Navalili smo na vrata, po dvojica-trojica, no ona su bila jaka, od tvrdog drveta, tako da je naš napor bio uzaludan. Pokušali smo kundacima. Tada je u sobi odjeknuo pucanj, odmah zatim i drugi. I mi smo otvorili vatru, naročito na vrata i brave. Nemci su uzvraćali, tako da je u hodniku nastao pravi pakao. Bez dobrog zaklona, izloženi unakrsnoj vatri i sa dva ranjena druga, Kersnikom i Jugom, bili smo prinuđeni na povlačenje. Nemci su pucali u noć do same zore. Sutradan smo saznali da je nemački oficir izvršio samoubistvo i da su trojica vojnika ranjena.

Manja grupa partizana, sa komandantom Gregorčičem na čelu, uputila se 24. novembra kod Savnika u Škofju Loku, gde su se izrađivale vunene stvari za nemačku vojsku (džemperi i čarape). Uz pomoć terenske organizacije partizani su se dobro snabdeli za zimu: svaki borac u bataljonu dobio je po džemper i čarape. Nemci su za ovu akciju saznali tek idućeg dana.

Zimu i sneg Nemci su hteli iskoristiti da nas na svaki način likvidiraju. Postali su aktivniji i sve više su angažovali izdajice i plaćenike, tako da ne bi prošao ni dan a da ne uhapse ponekog terenskog radnika ili našeg simpatizera. Na osnovu podataka sa terena štab bataljona je odlučio da se 1. decembra

likvidira osam glavnih izdajnika u Gorenjskoj. Ova akcija je planski izvedena, a ostali izdajnici su se povukli. Nemci su belynili i za odmazdu streljali taoce u mestima u kojima su likvidirani izdajnici.

Aktivnost Nemaca rasla je svakog dana. Terenom su kistarile nemačke patrole od oko 40 vojnika, naročito oko Škofje Loke i Kranja, kao i padinama Jošta i Mohora. Jedna ovakva patrola je 10. decembra izbila na Mohor. Naši stražari su na vreme uočili opasnost, zauzeli smo položaje i spremni sačekali neprijatelja. Razvila se kratka ali oštra borba, Nemci su napustili položaje, a na naš ponovni pritisak dezorganizovano se povukli. Ubijena su dva Nemca, dok je na našoj strani ranjen Viktor Stražišar.

PRENOŠENJE DEJSTAVA U POLJANSKU DOLINU

Posle ovog sukoba logor u kome smo boravili oko dva meseca bio je kompromitovan. Štab bataljona je odlučio da se jedinica premesti u Poljansku dolinu, gde je situacija za dizanje ustanka bila vrlo povoljna.

Čim je pao mrak, bataljon je krenuo preko sela Topole u pravcu Selške doline, sa zadatkom da izbije na most preko Selške Sore. Kad smo bili između sela Dolenje Vasi i Selca, došlo je do puškaranja sa nemačkom patrolom koja se odmah povukla. Noću između 11. i 12. decembra stigli smo u selo Rovte, gde je trebalo da predanimo. Međutim, oko 10 časova idućeg dana osmatrač nas je izvestio da se iz sela Prevalja prema Rovtama kreće kolona od 52 nemačka vojnika sa psima. Odmah je naređeno pripravno stanje, a u štabu bataljona je doneta odluka da borci naoružani vojničkim puškama postave jaku zasedu na čistini ispred samog sela. Ostali borci sa lovačkim puškama i komora bili su spremni da u slučaju potrebe zalome levo krilo, kako bi Nemce uvukli u vatrenu potkovicu. Sve to, međutim, nije bilo potrebno, jer je zaseda brzo obavila svoj zadatak. Nemci su isli u koloni po jedan na odstojanju od oko 5 metara. Kad su došli čelom kolone na 20 metara od zasede, iz jednog žbuna je iskočio zec i jurnuo pravo kroz njihovu kolonu. Oni su počeli da se smeju, pustili su pse za zecom i razbili se u manje grupice, koje su predstavljale izvanredan cilj za naše puškomitraljesce. U tom trenutku komandir čete je dao znak i mi smo otvorili vatru. Za nepunih 12 minuta, koliko je trajala borba, pobijeno je 46 Nemaca, trojica su ranjena, jedan je zarobljen, dok su dvojica pobegla. Ubijena su i tri policijska psa. Na našoj strani je poginuo partizan Saksida, dvojica su lakše ranjeni, a

jedan teže. Ovaj je kasnije podlegao ranama. Ratni plen je bio bogat: 3 puškomitraljeza, 3 automata, 38 pušaka, 6 pištolja, 80 ručnih bombi, dosta cipela, opasača i ranaca sa municijom. Treba istaći da su Nemci bili potpuno iznenađeni, te je otpor pružila samo prethodnica. Od ubijenih Nemaca samo su trojica bili obični vojnici; ostali su bili oficiri i podoficiri policije, žandarmerije i Gestapoa. Ovo je bio jedan od najvećih uspeha Cankarjevog bataljona u Gorenjskoj 1941. Akcija je imala izvanredan politički značaj za dalju borbu i odjeknula je u celoj Sloveniji. Ona je bila dokaz više da se taktikom partizanskog ratovanja može tući i moderno naoružan i brojno jači neprijatelj, te je ugled partizana u narodu još više porastao.

Posle ove akcije sahranili smo poginulog partizana Saksidu, a ranjene drugove predali na lečenje našim simpatizerima, seljacima iz Martin Vrha. Čim je pao mrak, bataljon je krenuo u pravcu Poljanske doline, između Gorenje Vasi i Poljane, jer smo imali namjeru da tu predemo put i Poljansku Soru. Kad smo se našli u neposrednoj blizini druma, naišla je kolona nemačkih automobila punih vojnika, koji su imali zadatku da zatvore prolaz iz Selške u Poljansku dolinu. Naime, Nemci su posle naše akcije u Rovtama organizovali napad na Selšku dolinu. Iskoristili smo trenutak i čim je kolona prošla, prebacili smo se trčećim korakom preko mosta. Potom smo produžili prema Valtarskom vrhu, gde smo stigli 13. decembra oko 9 časova. Nemci su u Selškoj dolini udarili u prazno, jer smo veštim manevrom i brzim premeštanjem bataljona izbegli opkoljavanje.

Štab bataljona brzo je uspostavio vezu sa terenskom organizacijom i sa Maksom Krmeljom (narodnim herojem), koji je rukovodio narodnooslobodilačkim pokretom u Poljanskoj dolini. Tu su u sastav bataljona ušle i grupe partizana iz Rašičko-kamniške i Tržičko-kranjske čete, koje su se nalazile od početka decembra na ovom terenu. Tako je bataljon sada brojao oko 100 boraca. Napominjemo da je početkom decembra poslata iz bataljona, još sa Mohora, grupa od 15 partizana u pravcu Jesenica i Bohinja, sa zadatkom da digne ustank u Bledsko-bohinjskoj i Gorenje-savskoj dolini. Štab bataljona je razradio sa Maksom Krmeljom plan o dizanju ustanka i izvođenju vojničkih akcija u Poljanskoj dolini.

Od 18. do 24. decembra u bataljon je došlo oko 400 novih boraca, od kojih 60% naoružanih. Najviše ih je bilo iz bivše poljanske opštine, iz koje je došlo oko 300 boraca. Ovaj teren je bio najbolje organizovan, što je u prvom redu bila zasluga Maksa Krmelja. Sada je bataljon brojao preko 500 boraca, od

kojih 140 bez oružja. U međuvremenu izvršio je više različitih akcija.

Između 18. i 19. decembra izvršen je napad na žandarmerijsku stanicu Poljane. Žandarmi su osetili da se priprema napad, pa su pobegli. Zaplenjeno je nešto oružja, veća količina municije i ručnih bombi, kao i žandarmerijske uniforme.

Između 19. i 20. decembra porušeni su mostovi od Škofje Loke do Poljana.

21. decembra, pred sam mrak, manja grupa partizana, obučenih u nemačke uniforme, ušla je u Škofju Loku, vodeći dva vezana čoveka, na prvi pogled — zarobljene partizane. Grupa je imala zadatak da oslobodi zatvorenike iz sudske zatvora u Škofjoj Loki. Kada smo stigli pred zgradu suda, rukovodilac akcije Alojz Pečnik, u uniformi nemačkog žandarmerijskog majora, zakucao je na vrata zatvora, tražeći da se zatvore zarobljeni partizani. Čuvar nas je lepo pozdravio, pustio unutra, a zarobljene partizane pozdravio psovanjem i šamaranjem. Brzo smo zatvorili vrata i Pečnik je na nemačkom objasnio čuvaru cilj našeg dolaska. Čuvar je uočio naše lukavstvo i suprotstavio se, ali je brzo savladan, razoružan i vezan. Oduzeli smo mu ključeve, otključali ćelije i oslobođili zatvorenike. Među njima je nastalo komešanje: neki nisu verovali da smo mi partizani, drugi su se plašili, tako da je nastala čitava gužva u hodnicima. Politički zatvorenici su se odmah spremili i pošli s nama, dok su ostali, uglavnom razni kriminalci, oslobođili vezanog stražara i tražili pomoć od žandarmerijske stanice. U međuvremenu smo se povukli iz Škofje Loke uz manje puškaranje sa jednom žandarmerijskom patrolom koja je obilazila grad. Ova akcija, posebno drskost partizana, još više je uznemirila Nemce. U ovoj akciji naročito su se istakli Stevo Kobalj i Miha Kavčić.

Deo Jelovičke čete napao je 24. decembra graničnu katu Škofje Loke u Crni vrh. Nekoliko graničara je ubijeno, dvojica su zarobljena, a ostali su pobegli. Zaplenjeno je 6 pušaka i nešto municije.

Četa Jake Bernarda ponovno je 25. decembra napala Poljane. Četa Benedičča obezbeđivala ju je na pravcima Škofja Loka i Polhov Gradec — Crni vrh — Poljane. Ovaj napad nije potpuno uspeo, nije zauzeta ni žandarmerijska stanica, jer su se iz Škofje Loke probila kroz naše obezbeđenje dva neprijateljska oklopna automobila sa nešto pešadije. Nemcima je ovo pojačanje stiglo u najkritičnijem trenutku i mi smo bili prinuđeni da se povučemo. U ovoj akciji uništena su dva nemačka autobusa puna vojnika i jedan putnički automobil. Nemci su prvi put upotrebili oklopna vozila protiv partizana u Gorenjskoj, a borba se s prekidima vodila u toku celog dana.

Posle ovih akcija, bataljon je 26. decembra zauzeo položaje u trouglu Škofja Loka — Črni vrh — Poljane, na severnim padinama Polhovgradskih dolomita, i to: štab bataljona sa dva samostalna voda na Valtrskom Vrhу; 1. četa (Jesenička) na položajima Povhovec, Stranišče, Gaberk; 2. četa (Jelovička) — Kovski Vrh, Bukov Vrh.

Borci su se odmarali, uvežbavali u rukovanju oružjem i pripremali se za nove akcije. Politički rad je bio vrlo živ; u tome se naročito angažovao Žagar, koji se 19. decembra vratio iz Glavnog štaba Slovenije sa referisanja. On je tako objašnjavao cilj naše borbe novodošlim partizanima da je bila milina slušati njegove vatrene i ubedljive reči.

Međutim, ni Nemci nisu sedeli skrštenih ruku. Vršili su pripreme, i 27. decembra, u ranim časovima, napali bataljon sa tri strane. Ceo bataljon je bio na položaju. Ogorčena borba je vođena u toku celog dana. Svi juriši neprijatelja su odbijeni. Naročito je kritična bila situacija na Valtarskom vrhu. Energičnim protivnapadom rezervnog voda Nemci su odbijeni. Slična situacija je bila i na Bukovom Vrhу, gde su borci jedva odbijali učestale nemačke napade. Komandant bataljona je izvukao jedan vod sa manje ugroženih položaja i poslao ga za pojačanje. Bataljon je sve do mraka izdržao borbu sa 4—5 puta jačim neprijateljem. Cilj Nemaca da preseku bataljon i unište ga po delovima potpuno je propao. U ovoj borbi izbačeno je iz stroja preko 150 nemačkih vojnika. Zaplenjeno je četiri puškomitrailjeza, nešto pušaka i veća količina municije. U Kranju su Nemci morali da urede specijalno vojničko groblje.

U štabu je te večeri razrađen plan, i bataljon je noću 27/28. decembra veštim manverom izvučen bez borbe iz gotovo zatvorenenog obruča. Sutradan su Nemci udarili u prazno. S njima su bili i Italijani, koji su zatvorili bivšu jugoslovensko-italijansku granicu i dozvolili da se drumom Ljubljana — Polhov Gradec prevezе jedan nemački bataljon.

Ove borbe su očeličile naš bataljon. Po izvlačenju iz obruča borci bez oružja su upućeni kućama da prezime, a glavnina je pošla prema Mohoru, na koji se vratila 31. decembra.

U to vreme grupa boraca Cankarjevog bataljona i terenski radnici organizovali su i podigli ustanak na području Jeznice i Bohinja.

Zbog neuspelih nemačkih kaznenih ekspedicija protiv partizana u ovom periodu, smenjen je načelnik civilne uprave Kučera (Kutschera) sa položaja gaulajtera i na njegovo mesto je došao Rajner, koji je već prvih dana svog službovanja prisu-

stvovao u Kranju sahrani 46 ubijenih policajaca i žandarma. Koliku su pažnju Nemci poklonili aktivnosti Cankarjevog bataljona i koliko su se uplašili može se videti i iz njihovih dokumenata.¹

DRAŽGOŠKA BITKA

Na Mohoru je doneta odluka da se bataljon premesti u selo Dražgoše, da se sredi, odmori i pripremi za nove akcije, a da grupa od oko 50 boraca kreće na Dobravu kod Krope, pokupi stoku i preostalu hranu u kućama 35 porodica koje su Nemci već preselili. Od terenske organizacije u Lipnici smo saznali da u

¹ Tako, žandarmerijsko područje Radovljica raspisom br. 1039 od 17.XII 1941. naređuje svim žandarmerijskim stanicama:

»1. — S obzirom na sadašnju nepovoljnu situaciju u pogledu bezbednosti, privremeno se ukidaju jače ugrožene žandarmerijske stanice od strane bandita i spajaju se. (Navedene su stanice koje se ukidaju: Kranjska Gora, Dovje, Bohinjska Bela, Srednja Vas, Brezje, Podnart, Zg. Gorje).

... »Sa napuštenih stanica poneti sa sobom svu dokumentaciju, opremu, naoružanje sa municijom i sve skupocene predmete...«

»2. Članovi porodica i rodaci žandarma moraju odmah napustiti Južnu Korušku.

3. Žandarmerijski stanovi moraju biti zaključani i danju, a stanice obezbediti od iznenadnog napada, tj. fortifikacijski urediti za uspešno odbijanje napada.

4. Žandarmi moraju biti neobično budni, naročito oni koji se hrane u restoranima (banditi su napali i razoružali žandarme za vreme ručka u restoranu sela Dovje).

Po mogućству žandarmerijske stanice obezbediti sopstvenim kuhinjama, ili urediti da se hrana dostavlja u stanice.

5. Svi žandarmi, kao i komandiri stanica, moraju spavati u stanicama.«

Komandant bezbednosti jedinica Južne Koruške u direktivi br. 582—14 od 22. XII 1941. kaže i ovo:

»U poslednje vreme na ovoj teritoriji počela je da dejstvuje dobro organizovana munjevita ustanička banda. U vezi s tim potrebno je upoznati sve policijske organe sa situacijom na ovom terenu, preduzeti sve mere bezbednosti i time obezbediti sebe i službene stanice...«

Medu poslednjim akcijama banditi su iznenada napali dvojicu žandarma za vreme ručka u restoranu, a trećeg u samoj stanici. Svi su bili zarobljeni za tren oka, mogućnost za odbranu nije postojala.

Žandarmima su oduzeli oružje (automat i dve puške), uniforme, službena dokumenta, pisaču mašinu, rublje itd...«

Potrebno je obratiti naročitu pažnju, jer postoji mogućnost da se banditi posluže uniformama i legitimacijama. O ovome detaljno upoznati sve policijske organe...«

21. XII uveče banditi preobučeni u žandarmerijske uniforme pokušali su prevarom da oslobole zatvorenike iz sudskih zatvora u Škofjoj Loki, što im je delimično i uspelo.

Zato ponovo skrećemo pažnju na mere bezbednosti, naročito pojačati budnost u noćnim čosovima...«

tim kućama nema ništa, jer su Nemci sve odvukli sa sobom. Na predlog terenaca komesar bataljona Bertoncelj, koji je rukovodio ovom akcijom, odlučio je da se izvrši rekvizicija u trgovinskoj radnji. Tako smo se snabdели potrebnom hranom i drugim materijalom.

Druga manja grupa krenula je sa Mohora u pravcu Besnice. Tamo je minirala most u trenutku kada je naišao voz, pa se vratila u selo Dražgoše. Posle tih manjih akcija, 1. januara 1942. u Dražgošama se okupio ceo Cankarjev bataljon, koji je u tom trenutku brojao 220 boraca sa 22 puškomitraljeza.

Bataljon je smešten po kućama i to: štab bataljona sa jednom četom u centru, Na Pečeh, druga četa na desnom krilu, Pri Cerkvi, samostalni vod na levom krilu, na Jelenčama.

Komandni sastav bataljona tada je bio sledeći:

- komandant Jože Gregorčič (narodni heroj), od formiranja;
- komesar Ivan Bertoncelj Johan, od formiranja;
- intendant Anton Vidic, od oktobra 1941;
- lekar medicinar Janez Konšek, od oktobra 1941.

Komandni sastav po četama:

- komandir 1. čete (Jeseničke) Franc Benedičić, od formiranja;
- komesar 1. čete France Potočnik, od formiranja;
- komandir 2. čete (Jelovičke) Jakob Bernard (narodni heroj), od formiranja;
- komesar 2. čete Jože Kraje Žakelj, od formiranja.

Samostalni vod:

- komandir Franc Biček Bruno.

U četama su postojali intendanti i bolničari.

Od boraca obe čete formirana je bataljonska rezerva od oko 20 boraca i 2 puškomitraljeza.

Idućeg dana štab bataljona je sa komandirima četa izvršio izviđanje položaja. Određeni su položaji četa, a unutar ovih gnezda za puškomitraljesce, tako da je svaki borac znao gde treba da zauzme položaj u slučaju uzbune ili iznenadnog napada. Kad je 3. januara 1942. član Glavnog štaba Stane Žagar naredio probnu uzbunu, za nepunih 15 minuta bataljon je bio spremam za borbu.

Zbog dolaska bataljona u Dražgoše narod je bio malo uzneniren jer se plašio nemačkih represalija. Ali kad su ljudi videli mnogo boraca i naoružanje koje smo imali, strah je popustio. Seljaci su davali pomoć u hrani, stavljali na raspolaganje stoku za klanje itd. U selu je počeo nov život za borce i seljake. Razna politička predavanja, kulturno-zabavni rad, mitinzi, sve je to zbljžilo narod sa borcima. — »Sve za borbu — sve za na-

rod!», — kako je govorio Žagar, koji je Dražgoše nazvao »Dražgoškom republikom«. Mnogo truda posebno u partijsko-političkom radu jedinice uložio je i Lojze Kebe (narodni heroj), član KP za Gorenjsku.

Savetovanje delegata — političkih radnika sa teritorije Gorenjske održano je 6. i 7. januara. Njim je rukovodio Stane Žagar. Delegati su dobili uputstva i direktive za dalji rad, a i detaljno su upoznati sa situacijom u svetu.

Veza sa terenom i obaveštajna služba bile su dobro organizovane, a štab bataljona je svakog dana dobijao nove podatke o kretanju neprijatelja i njegovim namerama. No, radila je i obaveštajna služba Nemaca, tako da su oni brzo saznali da je Cankarjev bataljon koncentrisan u Dražgošama. Pripremili su planove za napad, prikupili snage u Gorenjsku, dovlačili ih sa svih strana, pa čak i iz Austrije i južne Nemačke.

Štab bataljona je saznao već 8. januara da će Nemci jačim snagama napasti Dražgoše i preduzeo je mere bezbednosti pojavljajući patrole i zasede na svim prilazima selu, tako da je iznenadenje bilo isključeno. Štab je doneo odluku da se »Republika« brani sve dok to bude moguće.

Verujući da je došao trenutak da raščiste s »banditima«, Nemci su u ranim časovima 9. januara 1942. krenuli sa četiri strane na »Dražgošku republiku«, i to pravcima: Kranj — Škofja Loka — Češnjica, Kranj — Besnica — Srajše, Radovljica — Kropa — Jamnik. Samo je kroz Škofju Loku prošlo 180 kamiona punih vojnika sa nešto brdske artiljerije (oko 4200 vojnika), iz Kranja je krenulo preko Besnice oko 150 vojnika, dok su preko Jamnika išle smučarske jedinice jačine oko 150 vojnika i, najzad, sa Bleda preko Jelovice dolazilo je oko 150 vojnika. Ovi su imali zadatak da nam zatvore put prema Jelovici.

Nemci su krenuli u napad sa puno optimizma,² ne računajući da pred sobom imaju dobro naoružanu i monolitnu jedinicu sa borcima i komandnim kadrom odličnih moralno-političkih kvaliteta, koji su bili rešeni da se bore do poslednjeg.

Već oko 8 časova oni su naišli na naše zasede u samom području Dražgoša, u dolini Selnice i iznad sela Rudnog. Njihov pokušaj da u naletu likvidiraju naša obezbeđenja propao je, tako da su morali reorganizovati jedinice i ponovo krenuti u napad. Naša obezbeđenja i patrole zadržali su Nemce veštim manevro-

² Nemačka komanda, na primer, je izjavila:

»Pošto imamo dovoljno snage, sa banditima ćemo se brzo obraćunati. Tu su nam pred nosom i unišćemo ih. Za naš Vermaht to će biti samo vežba, koja će trajati nekoliko časova«.

vanjem i borbom sve do 11 časova, povlačeći se na glavnu liniju odbrane. Tada se razvila ogorčena borba na frontu dugačkom oko 3 km. Svi pokušaji Nemaca da uz podršku artiljerije probiju liniju odbrane ostali su u toku celog dana bezuspešni. Naročito jak pritisak trpio je krilni vod na Jelenčama koji je jedva izdržavao učestale nemačke napade. Komandir voda Biček tražio je pomoć. Komandant bataljona, uvidevši situaciju i znajući važnost tog položaja, brzo je uputio kao pomoć jednu desetinu sa puškomitraljezom. Pomoć je stigla baš u trenutku kada je kolona od oko 150 smučara htela da zaobiđe Bičekov vod. Zbog vrlo teškog terena to joj nije uspelo. Našla se oko 70 metara ispod položaja voda u vrlo nezgodnoj situaciji: bočno od Bičeka i sa čelom prema desetini koja je baš u tom trenutku zauzela položaj. Iznenadna vatrica voda u bok smučara i desetine sa puškomitraljezom s čela potpuno je razbila kolonu smučara i vrlo malom broju Nemaca je uspelo da se izvuče. To je bila opomena i ostalim delovima neprijatelja na ovom pravcu, i oni se u toku dana nisu usudili približiti položaju voda.

Na ovom krilu zaplenili smo 3 puškomitraljeza, oko 30 pušaka, 35 ispravnih pari smučki i nešto municije. Kada je pao mrak, Nemci su se povukli 2 do 3 km od naše linije odbrane, ostavljajući jača obezbeđenja. Ista situacija je bila i kod nas, najveći deo boraca je povučen u kuće, dok su na položaju ostale samo jače zasede i patrole.

Štab bataljona je u toku večeri ocenio situaciju. Videći da je stanje povoljno, da nijedan partizan ili meštanin nije poginuo, da su nemačke granate jedino zapalile dve kuće, odlučeno je da bataljon i dalje ostane u Dražgošama. Odmah posle večere jedan vod je poslat na Mohor da iz tajnog skladišta donese municiju. Ona je uspešno prebačena u Dražgoše i u toku noći podeljena četama. Drugi vod je poslat u pravcu Selca, da bi idućeg dana sačekao u zasedi eventualna nemačka pojačanja, a i da se infiltrira u pozadinu nemačkih jedinica i u samu zoru izvrši diverziju na položaje nemačke artiljerije. Ova infiltracija nije uspela, jer je vod naišao na jake zasede i morao se vratiti.

Videći da je doživela poraz, nemačka komanda je tražila pomoć u ljudima, naročito u policijskim snagama, a i artiljeriju težeg kalibra sa zapaljivim granatama. Nemci su svoj neuspeh pravdali tvrdeći da »bandita« ima najmanje 500, da su vrlo hrabri, da imaju odličan komandni kadar i da su vrlo dobro naoružani.

U toku noći 9/10. januara dobili su pojačanje — oko 30 kamiona i autobusa punih policajaca, kao i jednu bateriju topova 75 mm. Već u samu zoru počela je jaka artiljerijska vatrica duž cele odbrambene linije. Najgušća je bila u centru — jasno

se videlo da je tu težište neprijateljevog napada, koji je htio preseći bataljon na dva dela i zatvoriti mu odstupnicu prema Jelovici.

Odmah posle artiljerijske vatre naišli su gusti streljački redovi. Naši mitraljesci su imali pune ruke posla i jedva smo izdržali na položajima. Krajnjim naporom svih boraca i rukovodilaca Nemci su odbačeni. Pošto su njihovo nastupanje najviše ometali mitraljesci, to su na mitraljeska gnezda usmerili čitave salve granata. Tako je na mitraljesca Vinka Žaklja i njegovog pomoćnika izbačeno preko 50 granata. To su bile prve žrtve na našoj strani. Nešto dalje poginuo je i mitraljezac Zajc. Na njihova mesta su odmah stupali drugi. Tada me komandant bataljona pozvao da se popnemo na štalu, odakle su se dobro videli artiljerijski položaji. Naredio mi je da uzmem nišan na 1200 m i tučem po posluzi topova. Nemci su bili iznenađeni tom vatrom, neki su ranjeni, neki pobijeni, dok su se ostali razbežali po zaklonima. I drugim mitraljescima koji su imali dobar pregled naređeno je da tuku artiljeriju, tako da je nastao pravi dvoboј između naših mitraljezaca i nemačkih artiljeraca. U to vreme Nemci su dovukli na okolne uzvišice (Novakovu Jelovicu, Križ), teške mitraljeze kojima su horizontalno, preko doline, dejstovali po našim položajima i time sprečili svaki naš manevar po frontu, pa čak i kretanje pojedinaca.

U toku dana oni su izvršili još nekoliko juriša na naše položaje, ali bez uspeha. Samo su zapalili po koju kuću.

Noću 10/11. januara opet smo se snabdели municijom iz tajnog skrovišta, jer je štab odlučio da se borbe nastave i idućeg dana. Većina seljaka je izrazila spremnost da se bori s nama, te im je razdeljeno oružje.

U rano jutro, 11 januara, Nemci su opet koncentrisali jaku artiljerijsku vatru na sve delove a posebno na centar naših položaja i krenuli u napad. I ovaj napad, odbili smo kao i mnoge druge u toku celog prepodneva. Njihovi oficiri su stalno gonili vojnike na juriše, davali im rum, te su oni polupijani divljački jurišali. Jedino im je uspelo da se oko 12 časova ukline u naš položaj, ali su brzo odbačeni energičnim protivnapadom naše rezerve.

Videći da se frontalnim napadima ne mogu probiti, ponovo pokušavaju da obuhvate naše levo krilo. To im je uspelo. Bičekov vod, odsečen od glavnine bataljona, našao se u vrlo teškoj situaciji, i da ne bi bio opkoljen, morao se povući prema Dražgoškoj gori. Tako je otvorena breša kroz koju se glavnim snagama bataljona udaralo u leđa. Štab bataljona je brzo poslao rezervu sa 2 puškomitraljeza da spreči dalje prodiranje Nemaca i, što je glavno, da zadrži i obezbedi put koji vodi za Jelovicu.

Na ovom delu vodile su se teške borbe za svaku kuću, sve dok nije pao mrak. Rezerva je uspela da zadrži Nemce i tako omogućila povlačenje celog bataljona na Jelovicu. Time je završena dražgoška bitka. U njoj su partizani za tri dana imali 7 mrtvih, među njima najviše mitraljezaca, 5 ranjenih, dok je više stotina nemačkih vojnika i oficira izbačeno iz stroja; od njih je oko polovina bilo mrtvih. Da bi pravdali gubitke, Nemci su pisali da su jedinice Vermahta naišle na ostatke bivše jugoslovenske vojske i »četnike«, sa kojima su u okolini Dražgoša tri dana vodile ogorčene borbe. Interesantna je i izjava nemačkog pukovnika koji je rukovodio ovim operacijama: »Ovde je gore nego na istočnom frontu, takve strelce još nisam video. Njihov komandant zaslужuje najviše odlikovanje i generalski čin za majstrosko rukovođenje ovom borbom. Ja bih mu, ipak, s najvećim zadovoljstvom sekao kaiševe s leđa.«

Za odmazdu Nemci su streljali i zapalili u kućama 41 ženu, decu i starce, od kojih je najmlađem bilo 9, a najstarijem 72 godine. Celo selo je opljačkano, zapaljeno i najzad do temelja minirano.

Po padinama sela Dražgoša seljaci su u proleće pronašli priličan broj pušaka i puškomitraljeza, tako da se ovim oružjem 1942. naoružao novoformirani Selški bataljon.

Za aktivna dejstva i uspešno izvrštene akcije u toku prvih šest meseci borbe, Izvršni odbor Osvobodilne fronte odlikovao je Cankarjev bataljon Slovenskom partizanskom zastavom. Ovu odluku je obnarodovao »Slovenski poročevalec« 30. decembra 1941. godine.

Anton DEŽMAN

POČETAK ORUŽANE BORBE U BIJELJINSKOM SREZU

Oružanim borbama partizana u bijeljinskom kraju prethodio je dugotrajan i organizovan rad partijske organizacije u Bijeljini. Taj rad je počeo nekoliko godina prije izbijanja drugog svjetskog rata, a naslanjao se na veoma bogatu slobodarsku i revolucionarnu tradiciju Semberije, kojoj je već davno udarila temelje KPJ i njeni članovi: Alija Aliagić, Dimitrije Lopandić, Rodoljub Čolaković i drugi.

Od 1933. godine, tj. od prvog procesa protiv komunista u Bijeljini, na kome su mnogi osuđeni pa sve do sloma stare Jugoslavije, organizovani rad KPJ bio je sve organizovaniji i intenzivniji i nije prestajao ni za trenutak. Taj rad se usmjeravao u nekoliko pravaca: među zanatskim radnicima — radi stvaranja borbenih sindikalnih organizacija; među školama i studentskom omladinom, u saradnji sa demokratskim građanskim političkim partijama i grupama koje su htjele da sarađuju s komunistima; kao i na prodiranje u selo i stvaranje partijskih organizacija među seljacima. Ovakva raznovrsna aktivnost Partije imala je vidnih rezultata. U gradu je bujao snažan politički i kulturni život, koji je vlastodršcima zadavao ne male brige.

U trenutku kad je ratni vihor zahvatio i Jugoslaviju, u Bijeljini je postojao Mjesni komitet KPJ, koji je neposredno rukovodio sa dve partijske organizacije — jednom radničkom, a drugom studentskom. Već odavna su bile formirane i partijske organizacije u selima Gornje Crnjelovo i Popovi. Komunisti, neposredno povezani sa Mjesnim komitetom u gradu, djelovali su u selima: Brodac, Međaši, Dvorovi, Baltun, Obarska, Patkovaca, Pučile, Golo Brdo, Kovanluk i Trnova. Osim toga, i u gradu i u selima bilo je mnogo simpatizera, spremnih da rade po direktivama Partije. Opšte raspoloženje naroda bilo je borbeno i veoma pogodno za jačanje političkog uticaja KPJ. Tom

uticaju pokušavali su se suprotstaviti pojedini predstavnici nekih građanskih partija u srežu, zatim izvjesni predstavnici muslimanske reakcije u gradu i u nekim muslimanskim selima. Ali svi ti pokušaji nisu imali nekih značajnijih rezultata.

Kad je kapitulirala bivša jugoslovenska vojska i kad je teritorija Jugoslavije bila raskomadana u Bijeljini se nalazio Fadil Jahić Španac, stolarski radnik iz Bijeljine, španski borac i dugogodišnji član Partije, koji je u junu 1941. određen za člana Vojnog oblasnog štaba za istočnu Bosnu, te je u tom svojstvu dobio zadatak da sproveđe direktive KPJ o oružanoj borbi u bijeljinskom srežu.

Upoznavši se s političkim stanjem, stupivši u lični dodir sa svim partijskim aktivistima i simpatizerima, Španac je prištupio izvršavanju povjerenog mu zadatka. Tražio je od svih komunista da brižljivo održavaju sve svoje lične veze s ljudima i da stvaraju nove, da se učvršćuju i produbljuju veze sa selom, da se odmah pristupi formiranju vojnih jedinica i da se prikuplja i čuva oružje. U vojne jedinice je trebalo, prije svega, uključivati mlađe ljudi koji su bili u vojsci, one kojima vojnički zanat nije sasvim nepoznat. Španac je upozorio sve članove Partije i simpatizere, koji su bili kompromitovani kod policije, na opasnost od masovnog hapšenja tražeći od njih punu opreznost. Osim toga odredio je, u slučaju potrebe, pravac povlačenja iz grada svakom pojedincu, kao i mjesto na kome treba čekati dalja uputstva i direktive.

Napad Njemačke na SSSR bio je ustašama signal za masovno hapšenje komunista, a u isto vrijeme i signal komunistima za početak oružane borbe s neprijateljima. Ustaše, međutim, nisu uspjele sa pokušajem hapšenja, jer su se svi drugovi iz grada na vrijeme povukli, izuzev nekoliko manje-više slučajnih hapšenja, koja nisu mogla imati težih posljedica.

Istovremeni izlazak komunista, nije ostavio prazan grad: u Bijeljini je i dalje ostalo dosta komunista, i to onih koje policija nije poznavala, kao što je ostalo i mnogo simpatizera, spremnih da rade po direktivama Partije.

Poslije izlaska kompromitovanih članova KP iz grada, Fadil Jahić se smjestio u selo Obarsku i odatle organizovao vezu sa formiranim grupama po okolnim selima, kao i sa onima koji su ostali u gradu. Partijskoj organizaciji u selu Crnjelovu dao je uputstvo da odmah pristupi formiranju oružane partizanske jedinice. Takvo uputstvo dato je i grupi komunista koja se nalazila oko sela Brodac i Balatun, a takođe i grupi koja se smještala oko sela Patkovače, Pučila i Glogovca.

Već početkom jula u bijeljinskom srežu formirane su tri partizanske grupe, i to: Južna, Sjeveroistočna i Sjeverozapadna grupa.

Uporišta južne grupe bila su u početku sela Glogovac, Pučile i Patkovača. U toj grupi su se nalazili Milenko Stojaković i Veso Gavrić, student iz Bijeljine, Nikola Spasojević, student iz Patkovače, Vojin Bobar, student iz Batra, Andrija Blagojević, službenik i Drago Stevanović, omladinac-radnik iz Kojčinovca, Gajo i Boško Andrić, zemljoradnici iz Pučila, Savo Jovanović, zemljoradnik iz Čengića, Stevan Joković, zemljoradnik iz Glogovca i Stevan Lučić, omladinac iz Trnove.

Uporišta sjeveroistočne grupe bila su sela Brodac, Balatun, Veliko Selo i Međaši. Grupu su sačinjavali: Rado-Radika Ilić, pravnik, Sreten Glišić, Nikola Maksimović i Savo Stefanović, zemljoradnici — svi iz Međaša, Stevan Perić, student, Žarko i Strajko¹ Kalabić, zemljoradnici i Teodor Sofronić Tendo, podoficiri bivše vojske — svi iz Broca, Jovo Perić Cicin i Vlado Trifković, zemljoradnici, Đoko i Vujadin Trifković, omladinci — svi iz Balatuna, Mirko Filipović, pravnik, Vukašin Pajkanović, student i Pero Simić, zanatlija — iz Bijeljine.

Jedino uporište sjeverozapadne grupe bilo je, u početku, selo Gornje Grnjelovo. U toj grupi su se nalazili: Fadil Jahić Španac, Svetolik Gospić, student, Slavko Mićanović, diplomirani filozof, Albert Levi, agronom — svi iz Bijeljine, Bogdan Kakanović, Mlađen Jeftić i Jovan Kordić, zemljoradnici, Jovo Kakanović, Milan Petrović Amidža i Boško Jović Šumar, omladinci i Drago Tojić, radnik — svi iz Crnjelova, Đorđe Đojić i Vojo Ivanović Crnogorac, radnici i Veljko Lukić Kurjak, zemljoradnik — svi iz Bukovice, Vaso Nikolić i Ljudo Kićić Dikićević,² zemljoradnici iz Graca, Đoko Kostić, zemljoradnik iz Vršana, Dušan Obrenović, zemljoradnik iz Magnojevića i Ivan Manjić, zemljoradnik iz Dragaljevca.

Takav razmještaj prvih partizanskih grupa u bijeljinskom srežu bio je uslovljen razmještajem centara u kojima su već od ranije postojali politički uslovi (partijske organizacije ili grupe komunista — aktivista), kao i pravcem osnovnih komunikacija koje je trebalo napadati i ugrožavati.

Tako formirane i raspoređene grupe, naoružane veoma oskudno, živjele su u šumskim logorima pod vedrim nebom, hraneći se onim što su preko simpatizera i aktivista dobivale od naroda. One su u početku djelovale gotovo samo politički. Kre-

¹ Prešao od partizana u četnike, osnovao svoju samostalnu grupu pod nazivom »Komite«, poginuo u međusobnom četničkom razračunu 1942. godine.

² Pobjegao u četnike u jesen 1941. i tamo poginuo 1942. godine.

ćući se noću po selima, sazivale su ljudе na sastanke na kojima su istaknuti partijski radnici iz pojedinih grupa vršili agitaciju za ustanak, objašnjavali političku situaciju i tumačili smisao borbe protiv fašizma. Takvi sastanci, kojima su prisustvovalе grupe seljaka, održavani su u većini sela tadašnjeg bijeljinskog sreza i dosta su doprinijeli da se u narodu stvori i ojača volja za borbu i otpor. Na tim sastancima je valjalo neutralisati uticaj onih elemenata koji, iz bilo kog razloga, nisu željeli oružanu borbu i koji su nastojali da se i u novim uslovima nađe kompromis s vlastodršcima. Takvih ljudi bilo je prilično među seoskim knezovima i među bogatijim seljacima koji su zazirali od komunista. Osim svjesnih neprijatelja narodne borbe bilo je i takvih, koji su iz straha unosili sumnju i djelovali defetistički, odazivajući se pozivima vlasti koja je, pod raznim izgovorima, nastojala da bez velike buke što veći broj ljudi iz tih krajeva strpa u koncentracione logore.

Nije uvijek bilo sasvim lako polemisati sa takvим ljudima, niti je polemika s njima mogla uvijek da bude efikasna. Međutim, sistematskim radom i upornim zalaganjem partijskih radnika, došlo je, ipak do stišavanja prvog straha.

Drugi zadatak, kojega su sve tri grupe morale odmah prihvatići, bio je sakupljanje oružja. Ljudi su, prilikom rasula stare vojske, pokupili odbačene puške, municiju i drugu vojničku opremu, zakopavali ih u zemlju, sakrivali u đubre ili u plastove sijena i slame, uvjereni u to da će doći vrijeme kad će sve to opet biti potrebno. To vrijeme, u stvari, bilo je već došlo, ali se većini onih koji su imali sakriveno oružje nije činilo tako, i oni često nisu bili raspoloženi da se od oružja rastanu bez goleme muke. Zbog toga je bilo potrebno primijeniti i drastičnija sredstva da bi se od nekog, naročito upornog seljaka, istrgnula dobro sakrivena puška. Oko jednog avionskog mitraljeza nedjeljama su se vodili pregovori koji su tek kasnije, kad su se borbe već rasplamsale, doveli do rezultata.

Puške su, ipak, mada veoma sporo i oskudno, dolazile do ruku prvih grupa partizana. Krajem jula grupe su bile ovako naoružane: Južna grupa je imala 8 vojničkih pušaka — mauzerki, Sjeverozapadna je imala 3 takve puške, Sjeveroistočna takođe 3, a sve tri grupe imale su i po nekoliko lovačkih pušaka i pištola.

*

Vojni štab za istočnu Bosnu donio je još ranije odluku da oružane akcije protiv neprijatelja na Majevici i Semberiji počnu noću 9/10. avgusta 1941. godine. Fadil Jahić, kao predstavnik štaba u bijeljinskom srezu i glavni vojni rukovodilac, odredio

je da prva akcija u srežu bude napad na voz i željezničku prugu Bijeljina — Rača, s tim da se razore tračnica i nasip pruge, i, ukoliko u vozu bude i vojnička pratnja, da se ona napadne i uništi.

Pruga uzanog kolosijeka Bijeljina — Rača bila je u to vrijeme najvažnija komunikacija za neprijatelja u tom kraju. Njom je transportovan ugalj iz rudnika Ugljevika i Mezgraje; tom komunikacijom je iz bogate Semberije izvlačena hrana za potrebe fašista; tuda su se kretali mnogobrojni transporti uhapšenika — »kandidata smrti«, u ustaške koncentracione logore.

U to vrijeme, međutim, bijeljinski partizani nisu imali никакvih tehničkih sredstava za rušenje većih razmjera. Nije bilo ni eksploziva, ni ljudi vičnih njegovom rukovanju. Prugu je valjalo razarati, tako reći, golin rukama, uz pomoć budaka, pijuka, lopata... Najsavršenije sredstvo, u čiju se pomoć posebno računalo, bio je francuski ključ pomoću kojega su se mogli odvratiti zavrtnji na tračnicama. A budacima i pijucima mogli su se povaditi pragovi.

Da bi osigurao uspjeh te prve akcije, Fadil Jahić je izdao naređenje da se sve tri grupe prikupe uoči samog napada na prostoru Sjeveristočne grupe, u blizini sela Gornji Brodac, nedaleko od mjesta na kome je trebalo izvesti akciju. Takva koncentracija bila je potrebna, prije svega, da bi se grupisalo oružje koga je bilo još veoma malo. Zatim, Španac je imao u vidu i momenat psihološke prirode: pošto je u svim grupama bilo ljudi koji nisu prošli nikakvu vojničku obuku, niti su ranije dolazili u bliži dodir s oružjem, a još manje ga upotrebljavali, trebalo je sve njih neposredno pred prvu oružanu borbenu akciju, skupiti na jedno mjesto, kako bi se upoznali i zbližili, kako bi osjetili pouzdanje i snagu koju ulijeva skupina ljudi usmjerena jedinstvenom cilju.

Nakon izvršene akcije trebalo je odmah pristupiti dekoncentraciji grupa: Južna grupa imala je zadatak da se vrati na svoj teren, da bi tamo bez odlaganja presjekla telefonsko-telegrafске komunikacije na cesti Bijeljina — Zvornik i da napada neprijateljske patrole koje se kreću između Bijeljine i Janje; Sjeverozapadna grupa je trebalo odmah da likvidira malu žandarmerijsku stanicu u Crnjelovu, zatim da izbije na cestu Bijeljina — Brčko i da tamo izvrši kidanje veze i napada na patrole; Sjeveristočna grupa, na čijem se području pripremala ova akcija, povukla bi se poslije nje u brodačke lugove, čestare i ritove oko rijeke Save, odakle bi se, ukoliko bi bila suviše ugrožena, prebacivala u pravcu Sjeverozapadne grupe i mogla da manevriše na širokom, slabo naseljenom i teško prolaznom zemljištu, pogodnom za skrivanje male grupe ljudi.

Međutim, iako je taj plan na izgled bio jednostavan i efikasan, pokazao se pretežak za izvođenje. Naime, pokreti koje je trebalo da izvedu Južna i Sjeverozapadna grupa, da bi se u određenom trenutku našle na zbornom mjestu i spojile sa Sjeveroistočnom grupom, bile su pogrešno planirani i izračunati. Sjeverozapadna grupa, umjesto da svoj put pređe za četiri sata, kako je to bilo predviđeno, i stigne oko pola noći, utrošila je za svoje kretanje čitavih osam časova i našla se na zbornom mjestu tek oko 4.00 časa, dok vezu s Južnom grupom uopšte nije uspostavila (tek docnije se saznao da je Južna grupa, uslijed nekog neobjašnjeno nesporazuma, bila u blizini zbornog mjesta još noć ranije, pa je, ne uspostavivši vezu sa Sjeveroistočnom grupom, otišla natrag, u svoj rejon).

Pošto su Sjeveroistočna i Sjeverozapadna grupa bile spojene, predanile su u jednom šumarku. Pretpostavljaljalo se da će Južna grupa stići u toku naredne noći i da će se, s jednim danom zakašnjenja, akciji ipak pristupiti. Ali kad se grupa nije pojavila ni naredne noći, Španac je, u nemogućnosti da akciju izvede sa samo 6 pušaka, teška srca donio odluku da odustane od plana. Poveo je Sjeverozapadnu grupu natrag, dok je Radi Iliću, rukovodiocu Sjeveroistočne grupe, naredio da odmah pristupi kidanju TT linija.

Takav ishod prvog plana mučno je djelovao na sve borce, pa je Španac bio prisiljen da ubrzano stvori novi plan. Preduzeo je mjere za uspostavljanje veze s Južnom grupom, od koje, inače, nije bilo nikakvih vijesti i prihvatio plan za prepad na žandarmerijsku kasarnu u Crnjelovu u kojoj je, prema nekim informacijama, među trojicom žandarma jedan bio simpatizer, drugi neutralan, a treći ustaški raspoložen. Prepad je uspješno izvršen. Ustaški raspoloženi žandarm pušten je kući, dok je simpatizer, Ivica Karinaš, stupio u partizanske redove. Tako je Sjeverozapadna grupa došla do tri nove vojničke puške, kao i do radio-aparata, prvog koji su imali bijeljinski partizani.

Španac je poslije toga pristupio izradi plana za napad na žandarmerijsku kasarnu u Draguljevcu.

U međuvremenu je, Drago Stevanović Šico, borac Južne grupe uspio preko Bijeljine da stupi u vezu sa Sjeverozapadnom grupom. Tek tada se saznao da je Južna grupa, pošto se vratila sa zbornog mjesta na koje je nesporazumom stigla noć ranije, noću 9/10. avgusta isjekla mnoge telefonske stubove i prekinula žičane veze na cesti Bijeljina — Janja. Osim toga, nekoliko dana kasnije, pošto je došla u dodir sa Cvijetinom Pešaljevićem, komunistom, krojačkim radnikom iz Trnove, grupa se odazvala njegovom pozivu i krenula u napad na žandarmerijsku kasarnu u Tavni (kod sela Banjice). Cvijetin je uvjeravao da će

napad dovesti do uspjeha, jer je komandir žandarmerijske posade antiustaški raspoložen i spremam je da se preda bez borbe. Isto tako tvrdio je da je osigurao masovnu podršku naroda u napadu na kasarnu, da će iz Trnove i okolnih sela krenuti stotine ljudi i da je čitava stvar sigurna. Milenko Stojaković, koji je tada zamjenjivao Španca u Južnoj grupi, pokrenuo je svoju grupu i uspostavio vezu s Cvijetinom i nekolicinom drugova koji su se s njima nalazili u Trnovi. Međutim, tvrdnje da je Cvijetin pokrenuo narod pokazale su se samo djelimično kao tačne. Na mjestima odakle je trebalo krenuti prema kasarni iskupilo se oko 200 seljaka, ali je sve to bilo loše organizovano. Isto tako bila su sasvim proizvoljna i predviđanja da će se posada predati bez borbe.

Neprijatelj je ovdje primijenio ratno lukavstvo — dobio je u vremenu dok mu nisu stigla pojačanja, pa čim su pojačanja stigla, krenuo je u napad. Ta neprijateljeva inicijativa bila je za ustanike i partizansku grupu do te mjere neočekivana, da su ustaše, žandarmi i domobrani bez ikakvih teškoća uspjeli da razbiju cijelokupnu ustaničku koncentraciju dok se Južna grupa dala u bjekstvo i potpuno rasula, a sakupila se tek negdje u Glogovcu.

U nastojanju da izbriše teški utisak koji je nastupio poslije neuspjele akcije, Milenko Stojaković je organizovao zasjedu na cesti Bijeljina — Janja, dočekao grupu ustaša — biciklista, koji su noću patrolirali tim putem. Rezultat je bio: tri mrtva neprijatelja i dvadesetak polupanih bicikla.

Bojeći se da bi i na nekim drugim mjestima moglo doći do tako lakomislene akcije, kao što je bio ovaj napad na kasarnu u Tavni, Španac je odlučio da pripreme napada na kasarnu u Dragaljevcu svede na najneophodnije mјere, kako bi se što prije krenulo u napad i neprijatelj iznenadio. U tome ga je požurivalo i stanje u grupi, gdje su borci zbog neaktivnosti i neizvjesnosti, već postali nezadovoljni i nervozni.

*

Oko 25. avgusta Sjeverozapadna grupa je izvršila pokret iz Grnjelovačkih lugova u pravcu Dragaljevca i zaustavila se u Gracu, zaseoku sela Čađevice, u jednoj šumi udaljenoj oko 8 km od dragaljevačke kasarne. U isto vrijeme tako je stigla i južna grupa.

Španac je riješio da s tom spojenom grupom, jačine oko trideset ljudi naoružanih sa 20 karabina, 2 kragujevačke bombe i nekoliko lovačkih pušaka, izvede namjeravani napad. Ali, dok su prikupljani najneophodniji podaci — o položaju kasarne,

rasporedu rovova i protezanju bodljikavih žica, brojnom stanju posade, njenom sastavu, raspoloženju itd. — prošla su tri dana. Za to vrijeme grupe su reorganizovane, podijeljene na desetine, određeni desetari i vodići za svaku desetinu, jer je svaka trebalo da napada samostalno.

Iako je učinjeno sve ono što se u tim uslovima moglo učiniti u pogledu tajnosti napada, ipak je bilo jasno da svi borci veoma dobro znaju šta se priprema, pa je vijest o predstojećem napadu na žandarme u Dragaljevcu već bila prodrla i u narod. Negdje oko 21.00 časa 28. avgusta Španac je naredio pokret u pravcu kasarne. Oko pola noći grupe su došle nadomak kasarne. Tada su se desetine razdvojile, da bi svaka od njih pošla s vodićem na svoj, unaprijed određeni polazni položaj. Znak za otvaranje vatre bio je predviđen u 2.00 časa.

Desetine su uspjеле da se na vrijeme privuku na određene položaje. Španac je tačno u 2.00 dao signal za napad i borba je počela.

Neprijatelj je odmah odgovorio vatrom iz dobro prikrivenih rovova, koji su opasivali zgradu, po čemu se moglo zaključiti da je napad očekivan i da je odbrana bila unaprijed organizovana. Partizani su imali pred sobom težak zadatak. Rovovi su bili nevidljivi i paljba se mogla upravljati samo prema odbljesku neprijateljeve vatre. Sem toga, veza između desetina bila je veoma otežana.

Španac je odmah uočio opasnost, pa je idući od borca do borca desetine u kojoj je bio obustavio vatru i pozvao neprijatelja da se preda. Iz rovova su odgovorili psovkama i još bjesomučnjom paljbom. Španac je, međutim, po nervoznom i suviše glasnom komandovanju, učestalom izbacivanju crvenih raket, i povremenim zatišjima osjetio da je neprijatelj ipak pokoleban zatišjima, pa je naredio da se ponovo otvorí vatrica. Ali municije je nestajalo i sad se, umjesto zaglušne, silovite vatre, sa partizanske strane čulo samo pojedinačno puškaranje. Španac, ipak još nije mislio da odstupi. Pomišljaо je čak i da poveđe borce u juriš, ali je u tim trenucima neočekivano neprijatelju počela da pristiže pomoć iz Bijeljine i Brčkog: farovi kamiona nadaleko su bacali svjetlost, mitraljezi su se počeli oglašavati. Borba je prestala, partizani su se morali povući.

Pred zoru su se partizani iskupili na zbornom mjestu, u onoj istoj šumi u Gracu iz koje su i krenuli u neuspjeli napad. Španac je objašnjavao neuspjeh, hrabrio ljudе govoreći kako se u ratu neprestano mora računati sa neizvjesnostima i sl., i ubrzo se uvjerio da njegovi borci nisu izgubili hrabrost i da je ono što oni trenutno osjećaju ne strah, već želja za osvetom. Svima je, izgleda, bilo jasno da je neprijatelj na neki način sa-

znao za napad i da se zato tako dobro pripremio. Trebalo je špijuna što prije otkriti i zauvijek onemogućiti za slične rabote.

Ljudi su bili uzrujani, ali ne i obeshrabreni. Svi su se okupljali oko trojice ranjenika, od kojih su dvojica bili teško ranjeni, nastojeći da bar nečim pomognu Nikoli Spasojeviću, studentu medicine, koji je vršio dužnost sanitetskog organa.

Španac je prije svanuća donio odluku: Južnu grupu uputiti u pravcu Broca, a Sjeveroistočnu ojačati i učiniti je sposobnom da može vršiti i krupnije akcije; ojačana Sjeveroistočna grupa treba što više da se približi Drini kako bi uhvatila vezu s partizanima u Mačvi; Sjeverozapadna grupa trebalo je da se i dalje zadrži u svom rejonu, u blizini Crnjelova i Save.

Narednog dana se saznalo ko je otkrio neprijatelju partizanske namjere. Neki seljaci iz Graca tvrdili su da je to učinio neki Ante, zvani Madžar, a koji je kao kovač već godinama živio u Gracu. Španac je odredio dvojicu boraca iz Crnjelova da dovedu Madžara. Ali su oni na svoj način shvatili naređenje: špijuna su uhvatili, ali su mu usput, u jednom potoku, presudili sami.

— Šta ćemo ga dovoditi, kog đavola — branila su se dvojica boraca od Špančevih napada — kad svak živi zna da je on ustaški špijun!

Iako su shvatili da nisu izvršili naređenje, ostali su u uvjerenju da su postupili ispravno.

*

Napad bijeljinskih partizana na žandarmerijsku kasarnu u Dragaljevcu bila je prva vojnička akcija u srezu. Mada partizani u njoj nisu ostvarili svoj cilj (imali su trojicu ranjenika, od kojih je Stevan Lučić, omladinac iz Trnova, umro nekoliko dana poslije borbe, dok je neprijatelj, izgleda, prošao bez gubitaka), ta akcija je bila od velikog političkog značaja i imala je veliki uticaj na dalji razvitak oslobodilačkog pokreta u Semberiji. Prije svega, ona je za malu partizansku grupu, izolovanu i udaljenu od značajnijih centara oslobodilačkog pokreta u Bosni, odigrala ulogu pravog vatretnog krštenja. Osim toga, akcija na Dragaljevac imala je veoma povoljan odjek i u narodu. Na jednom su partizani, kao vojnici i ratnici, zadobili narodno povjerenje, ono povjerenje za koje su se oni, do nedavno, morali boriti bezbrojnim riječima. Seljaci su te znamenite noći čuli pucanjavu, čuli su otegnute rafale mitraljeza kojima su ustaše razgonile svoj strah, vidjeli su crvene odsjaje na nebu. I kao da je gromoglasna pucnjava na Dragaljevcu ubila strah kod pojedinaca, okončala njihova oklijevanja i neosnovane nade da će se

nekako razminuti i bez oružane borbe. A u tome je, bez sumnje, bio najveći značaj te akcije.

Ta partizanska akcija, napislijetu, nemilo je pogodila predstavnika ustaške vlasti u Bijeljini. Ona je kod njih razbuk-tala paniku i nesigurnost: bez dovoljne vojničke podrške svojih gospodara, Nijemaca, ustaške glavešine su prosto gubile glavu od straha. Oni su još prije napada na dragaljevačku kasarnu, pisali pretpostavljenim panične izvještaje u kojima su dramatizovali situaciju do čudovišnih razmjera, tražili pomoć...

U nizu sličnih izvještaja nalazimo i ove:

... »Oko Bijeljine pokidane su veze — piše u dnevnom izvještaju od 14. avgusta 1941. Ministarstvu hrvatskog domobranstva — Predstojnik kotarski traži jednu satniju pojačanja iz Vinkovaca.«

Izvještaj od 23. avgusta saopštava:

... »... Oko 17 sati napadnuta je Bijeljina i skoro sva sela pored granice — od Rače do Drinjače. Bijeljina traži hitnu pomoć (3 bojne, po jedna za Brčko, Bijeljinu i Zvornik). Bijeljina je ugrožena i sa pravca Majevice, gdje su sela oko Lopara u pobuni...«

Ovi izvještaji o stanju u Bijeljini i oko nje pisani su u vrijeme kad su partizani tek bili izvršili neke sitne akcije, a akcija na Dragaljevac, organizovana i izvedena kao izrazito vojnička akcija, pokazala je ustaškim vlastima da su snage ustanka u neprekidnom porastu. Sigurno, da je zbog ovoga njihova nesigurnost postala još veća.

Ona je izazvala i prvu kontraofanzivu u bijeljinskom srežu: cijela bojna izvršila je akciju »čišćenja«, pošavši iz Brčkog u pravcu Bijeljine i zahvativši prostor sela: Bukovica — Dragaljevac — Crnjelovo. Ali nije dala rezultata, što se može vidjeti i iz dnevnog izveštaja* od 31. avgusta, 1941. godine u kome se, pored ostalog, kaže:

... Sjeverno od Bijeljine jednom bojnom vršeno je čišćenje zemljišta i to na prostoru sela Dragaljevac — Crnjelovo — Bukovica. Četnici su se povukli prema Savi i uspjeli da se prebacu na lijevu obalu rijeke ...

Međutim, izvještač nije bio dobro informisan: »četnici« se nisu prebacili na lijevu stranu rijeke, već su izvršili klasičan partizanski manevar: grupisali su se u »trojke« i »dvojke« i prebacili se neprijatelju iza leđa, da bi uskoro nakon toga izvršili ponovo grupisanje snaga.

* U ustaško-domobranskim izvještajima često se opominje da su akciju izveli četnici, međutim odnosi se na ustanike-partizane — jer je u početku neprijatelj partizane nazivao četnicima (prim. S. M.).

Južna i Sjeveroistočna grupa spojile su se u jednu grupu i izabrale za svog komandira Mirka Filipovića. Ta grupa je manevrisala na prostoru između Save i Drine, uhvatila je vezu sa Srbijom, prihvatile otuda jednu manju grupu boraca koji su se dотле nalazili u Mačvi i izvodili manje akcije protiv neprijateljskih snaga. U grupi su bili: Borislav-Borika Stančić, Brano Gavrić, Srbo Sekulić Čaruga, Đoko Marinković, Dragiša Maksimović, Branko Jakšić — studenti, Elijas Kabiljo i Veljko Simić, agronomi, Nenad Petrović, pravnik i Buki Kabiljo, radnik — svi iz Bijeljine.

Početkom septembra grupa je, pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, bila prisiljena da se prebaci u Srbiju, gdje je djelovala u sastavu tamošnjih partizanskih snaga, aktivno je učestvovala u teškim borbama za vrijeme prve neprijateljske ofanhive. U oktobru, za vrijeme borbi ispod Vidojevice, kada su Nijemci izvršili kombinovane operacije sa zemlje i iz vazduha, grupa je imala teške gubitke od vazdušnog bombardovanja. Ali, ona je, ojačana i prekaljena, u novembru ponovo prešla Drinu kod Drinjače i došla u sastav Prvog majevičkog odreda. U to vrijeme Sjeverozapadna grupa pomjerila je, takođe, područje svojih akcija prema zapadu i jugozapadu, došla u dodir sa partizanskim grupom na Majevici, i, nešto docnije, zajedno s njom ušla u sastav Prvog majevičkog NOP odreda, koji je svoju aktivnost upravio, uglavnom, na komunikaciju Tuzla — Brčko i već u jesen 1941. godine imao pod svojom kontrolom gotovo cijelo područje Majevice i Semberije.

Na teritoriji bijeljinskog sreza ostala je veoma razgranata partijska organizacija koja je imala odlučujući politički uticaj na terenu. U novembru su formirani Sreski komitet KPJ i Sreski komitet Skoja za srez bijeljinski, koji su, oslanjajući se na već do tada stvorene organizacije, i stvarajući nove, sve više osvajali mase i privlačili ih u front borbe protiv okupatora i njegovih saradnika.

Tada, u jesen 1941. godine, partijska organizacija sreza bijeljinskog morala je da prihvati novu borbu, borbu protiv četnika koji su, preko oficira takozvane vojske u otadžbini, upravo pristupili izvođenju svojih izdajničkih planova.

Slavko MIĆANOVIĆ

USTANAK NA PODRUČJU KOTARA DELNICE

U prvoj polovini 1941. godine u kotaru Delnice imali smo partiskske čelije u svim većim mjestima. Ukupno ih je bilo osam. U njima je bio organizovan 51 član. Bio je organizovan i Mjesni komitet Delnice od 4 člana i Kotarski komitet od 5 članova. Aktivnost čelija bila je s vremenom na vrijeme dosta dobra, naročito u Delnicama, Fužinama i Liču.

Partijska organizacija je imala i neposredne veze s Centralnim komitetom KPH, od kojeg je primala i informativne materijale.

O događajima 27. marta partijska organizacija je obavještavala javnost i političkim djelovanjem olakšala sprovođenje mobilizacije koja se u to vrijeme vršila. Članovi Partije održivali su se na pozive, uporno agitovali i stvarali raspoloženje među vojnicima za odbranu naše zemlje.

Djelomičnom mobilizacijom, koju je sprovela bivša jugoslovenska vojska, bio je mobilisan i skoro sav partijski aktiv, kao i dobar dio simpatizera. Većina ih je ostala u 2. planinskom pješadijskom puku, čiji je garnizon bio na području kotara, i bili su međusobno povezani. Uspostavljen je kontakt i s članovima Partije iz Sušaka, koji su se nalazili u toj jedinici. Vojnici su bili raspoloženi da brane zemlju. Slično je bilo i sa raspoloženjem masa u pozadini koje su, iako raspoložene protiv rata, iz bojazni pred okupacijom i fašizmom, odobravale odbranu zemlje. Ovo je raspoloženje bilo rezultat napora koje su u tom pravcu činili članovi KPJ. Oni su u vojsci, pored političke aktivnosti, radili i na uklanjanju dezorganizacije koja je u dobroj mjeri vladala uslijed saboterskog stava nekih vojnih starješina.

Rad partijske organizacije u pozadini sveo se na objašnjavaњe aktuelnih događaja, kao i pomoć siromašnim radnicima.

Na vijest o rasulu bivše vojske, padu Beograda i Zagreba, održan je sastanak Kotarskog i Mjesnog komiteta i razmotrena novonastala situacija. Tom prilikom su određeni delegati za sastanak s predstavnicima vojske koji su tražili savjet od našeg partijskog rukovodstva. Od strane KP određena su dvojica naših drugova. Naši predstavnici su tražili da dio oficira s vojnicima, koji još nisu odložili oružje, razmotri mogućnost pružanja jačeg otpora okupatoru i predložili da se preko još nemobilisanih radnika u pozadini poduzmu mjere za njihovu mobilizaciju, te da zajedno sa preostalim dijelom vojske pružimo otpor na sektoru Jelenje — Mrzla Vodica. Vojni predstavnici su djelimično pristali na naše prijedloge. Međutim, do zajedničke akcije nije došlo, dijelom zbog kolebanja oficirskog kadra, a dijelom zbog brzine kojom je neprijatelj napredovao.

Istog dana (11. aprila) u 18 sati, svega nekoliko sati nakon održanog sastanka od Zagreba je prodrla manja kolona Nijemaca sa tenkovima. Drugi dan ujutro talijanska vojska je u masama zaposjela to područje, okupirala ga i uputila svoje kolone dalje prema Karlovcu i Sloveniji. Sa njima dolazi i grupa ustaša.

Odmah iza toga, na sjednici članova Kotarskog komiteta koji su se nalazili u tom mjestu donijeti su zaključci:

- a) da se prikupi razbacano oružje i vojna oprema preko partijске organizacije;
- b) da se pokrenu mase na razvlačenje preostale opreme i hrane u magazinima, kako ne bi pala u ruke okupatora;
- c) da se zaštite poznati mještani i oficiri srpske narodnosti koji su se nalazili u mjestu.

U vezi s tim zaključcima održan je sastanak Mjesnog komiteta Delnice gdje je napravljen plan akcije. Članovi Kotarskog komiteta spremili su u svoje skladište 2 puškomitrailjeza, 15 pušaka i potrebnu količinu municije. Preko Mjesnog komiteta, članova Partije i simpatizera spremljeno je oko 150 pušaka na razna mjesta, nad kojima se imao djelimičan pregled. Kod te akcije učestvovao je kasnije širok krug ljudi, te je gotovo svaki sposoban muškarac pod utjecajem te akcije samoinicijativno došao do oružja.

Razvlačenje hrane iz vojnih magazina postalo je masovno, pa nije bio u stanju ni okupator, a ni takozvana Narodna straža, to da spriječi. Bila je razvučena hrana i razna oprema, gotovo iz svih magazina, kao i iz dvije kompletne kmopozicije koje su se našle na željezničkoj stanici.

Kako je odmah počeo progon pripadnika srpske narodnosti od strane ustaša, u prvom momentu je većina drugova

Srba sklonjena kod Hrvata u obližnjim zaseocima kao i u Delnicama. Ti su drugovi prebacivani pomoću vodića seljaka kroz šumu u pravcu Gomirja i Drežnice. Među poznatim drugovima nalazio se i Bogdan Jančić, rezervni oficir, član KP i poznati partijski radnik.

Uspostavom ustaške vlasti počela je na području kotara mobilizacija za domobranstvo. Kako su se pojedinci iz susjednih sela i Delnica počeli djelimično javljati, to smo stavili u zadatak da članovi KP i simpatizeri odlaze među njih sa zadatkom da šire demoralizaciju i agituju za vraćanje svojim kućama. Tako smo kroz dva do tri dana uspjeli da povratimo blizu 100 domobrana kućama i to sa uniformama, a pojedince i s puškama. Grupa domobrana koja je trebalo da krene u sastav domobranskih jedinica nije uopće krenula, jer se u međuvremenu rasula.

Gornjim akcijama članova Partije dobar dio oružja već je tada bio spremljen, pa nam je to omogućilo da ga kasnije pri stvaranju partizanskih grupa upotrebimo i naoružamo naše jedinice.

Rad partijske organizacije od maja 1941. se donekle mijenjao, jer je to iziskivala novonastala situacija. Legalna i polulegalna društva i ustanove bili su potpuno rasturenji. No, i pored toga, zahvaljujući samo snazi pokreta i ogromnoj podršci masa, partijski aktiv ostao je gotovo potpuno sačuvan. Tak Centralni komitet opet uspostavlja vezu sa Kotarskim komitetom. U toku maja i juna primljene su dvije pošiljke ilegalnog materijala (»SIC« i leci) od CK KPH. Ujedno su se u tom razdoblju vršile pripreme za kotarsku partijsku konferenciju.

Kotarska partijska konferencija u neposrednoj blizini Delnica održana je 22. juna 1941.¹ Konferencijski su prisustvovali član CK KPH Marko Orešković i 14 delegata iz partijskih celija kotara. Tretirana su slijedeća pitanja:

1. rad partijske organizacije i daljnji zadaci,
2. izbor Kotarskog komiteta.

Poslije kraćeg izvještaja delegata o radu partijskih organizacija, kao i izvještaja o radu Komiteta, Marko Orešković je izložio postojeće stanje i dao nam zadatke za budući rad.

U toku same konferencije primili smo od drugova koji su držali stražu vijest o napadu fašističke Njemačke na SSSR. Saznavši za ovo, konferencija je odmah zaključila: a) da se oformi vojni komitet, što je bilo stavljeno u zadatak Kotarskom komitetu; b) da se oforme tri diverzantske grupe za vršenje sabo-

¹ Zanimljivo je napomenuti da je istog dana održan ustaški zbor za kotar, koji je narod bojkotovao. To je bio prvi i poslednji ustaški kotarski zbor na ovom području.

taža na pruzi Zagreb — Sušak i to: 1. grupa za sektor Vrbovsko — Brod Moravice, 2. grupa Brod Moravice — Lokve i 3. grupa Lokve — Lič.

Tajnim glasanjem na konferenciji je izabran Kotarski komitet od 5 članova (Dragutin Mance, Josip Šimec Stipa, Đuka Pavlić, ja i još jedan drug).

Na narednoj sjednici Kotarskog komiteta donesen je zaključak o sastavu Vojnog komiteta, koji je odmah nakon sjednice i oformljen. U Vojni komitet su ušli: Mirko Drenovački, Stanko Majnarić i major bivše vojske Milošević, koji se kasnije povukao. Vojnom komitetu je stavljeno u zadatku da izvidi mogućnost održavanja kratkog diverzantskog kursa i izvođenja akcija. Do potpunog oformljenja tih grupa nije došlo zbog kolobanja pojedinaca, a i pomanjkanja iskustva.

U Delnicama je na mjestu zvanom »Potok« održan 1. jula sastanak kome su prisustvovali Ivan i Andrija Muvrin, Ivan Pleše Rodo, Antun Briški i ja, na kojem smo raspravljali o formiranju grupe, odlasku u šumu i o radu u pozadini. Odlučili smo da predemo u ilegalnost, a za mjesto sabirališta, u slučaju da odemo u šumu, odredili smo Štimčev vrh. Odmah iza ovog sastanka pristupili smo prikupljanju oružja, vojne opreme, hrane i organizirali prebacivanje sakupljenog materijala u šumi.

Iz Zagreba su 13. jula došli V. Vučinić (Marković) i Bogdan Jančić, kao ilegalci, sa uputstvima CK KPH, da nam pruže pomoć u pripremama za ustank i organiziranju diverzantske grupe. Uputstva su bila jasna, pa je jedna grupa komunista otišla 15. jula na Štimčev vrh.² Kratko vrijeme iza našeg odlaska, u grupu je iz Zagreba došao i Jozo Gržetić, koji nam je pomagao u organiziranju ustanka.

Poslije odlaska prve grupe u partizane neprijatelj je pođuzeo mjere kako bi spriječio proširivanje grupe i odlazak novih drugova u partizane. Odmah je izvršen pretres stanova kod svih drugova koji su otišli i pojačana je patrolna i izviđačka aktivnost žandarmerije, ustaša i Talijana. Grupa je uspostavila kontakt s Kotarskim komitetom i mjesnom organizacijom. Prvih dana je nastojala da izvrši sve pripreme za kasnije akcije. Tako je već nakon osam dana izvučeno oružje iz skladišta i grupa je naoružana. Pristupili smo izradi zemunica u koje smo spremili hranu i rezervno oružje. Grupa se je uskoro sa Štimčevog vrha preselila u Dedinske drage, odakle je imala bolju vezu s Delnicama. Ni u ovom logoru nismo se dugo zadržavali:

² U grupi su se nalazili: Franjo Pleše, Ivan i Andrija Muvrin, Stanko i Drago Majnarić, Josip Pajk i ja. Franjo Pleše i Drago Majnarić vraćeni su već sutradan u Delnice zbog potrebe da rade u samom mjestu, s tim da dođu u logor ako im zaprijeti opasnost od hapšenja.

prešli smo u područje Jezera, pa Vlaških voda i kasnije na Delbi vrh kraj Presike.

Oko 1. avgusta stiže poruka Rade Končara da se odmah pristupi akcijama. Odmah iza toga bilo je takvih pokušaja, koji nisu sasvim uspjeli, ali su ipak bili značajni uslijed sticanja iskustava kojih do tada nismo imali.

Tokom avgusta u logor su dolazili: Ivo Marinković,³ član CK KPH, Veljko Kovačević i Ivo Vejvoda, španski borci.

Širem partijskom savjetovanju, koje je 16. avgusta održano u logoru Vlaške vode blizu Delnica, prisustvovao je Ivo Marinković, te predstavnici partijskih organizacija kotara Sušak, Crikvenice, Delnice i nekoliko rukovodećih članova KP, koji su već bili u partizanima. Na savjetovanju su razmatrane mogućnosti i planovi da se izvode daljne akcije, kao i da se prošire na veće područje. Pored toga zaključeno je da se pojača aktivnost partijskih organizacija na terenu, te da se pristupi stvaranju ilegalnih mjesnih vijeća (narodnih odbora) i ostalih masovnih organizacija. Iza ovog savjetovanja došlo je do pojačane aktivnosti na čitavom području.

Pod neposrednim rukovodstvom i uz lično učešće Ive Marinkovića izvršena je akcija na fašističko skladište eksplozivnog materijala u Fužinama. Akcija je izvedena s uspjehom. Odnijeto je oko 150 kg eksploziva. Delnička grupa na sektoru Gerova odnijela je 25. avgusta također 150 kg eksploziva iz neprijateljskog skladišta.

U logoru Vlaške vode održan je 6. septembra sastanak s članovima Kotarskog komiteta i partizanskog grupom. Sastanku su prisustvovali i njime rukovodili Ivo Marinković i Veljko Kovačević. Na tom sastanku je formirana Delnička četa sa rukovodstvom. Za komandira je izabran Bogdan Jančić, za politkomesara Jozo Gržetić, a ja za sekretara partijske organizacije. Četa je tada brojala oko 20 drugova. Od naoružanja smo imali: 2 puškomitrailjeza, preko 15 pušaka, više hiljada metaka i nekoliko bombi. Na sastanku su dobijene direktive za rad partijskih organizacija u pozadini i za organiziranje vojnih jedinica.

Tada je formiran i štab Primorsko-goranskog odreda u sastavu: komandant Veljko Kovačević, politkomesar Ivo Vej-

³ Ivo Marinković Slavko je od 1939. do 1941. godine sekretar Okružnog komiteta KPH za Karlovac, Kordun i Baniju. Poslije raznih zadataka koje obavlja kao član CP KPH (jedno vrijeme, krajem 1941, nalazio se i na Kozari), u oktobru 1942. dolazi na dužnost sekretara Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku u Zagreb. Početkom 1943. pao je u ruke policije i ubijen. Proglašen je za narodnog heroja 1945. godine.

voda i operativni oficir Tomo Strižić.⁴ Štab je bio smješten 5 km daleko od Delnica, u neposrednoj blizini Delničke čete.

Kratko vrijeme iza toga pri štabu odreda je održan osmoldnevni diverzantski kurs, kojem su prisustvovali borci iz Primorja i Delničke čete. Kursom je rukovodio Ivan Hariš Gromovnik, španski borac. Kurs je sa uspjehom završen i već u toku trajanja izvedeno je više akcija na pruzi Delnice — Sušak pomoću automatskih strojeva. Akcije su imale vrlo uspješno dejstvo. Jedna od značajnijih akcija izvršena je 19. septembra (četa se je tada nalazila na Debelom vrhu, kraj Presike): minirana je željeznička pruga Fužine — Skrad kod tunela Kupljak, uslijed čega je jedan vlak iskočio iz šina. Tom prilikom je poginulo oko 40 neprijateljskih vojnika.

Četa je na Presiki položila zakletvu, a uskoro je narasla na 35 boraca.

Uslijed sve veće aktivnosti čete na pruzi i ometanja normalnog saobraćaja, neprijatelj je 21. oktobra poduzeo sa oko 700 vojnika napad na Presiku, gdje je bio logor Delničke čete.⁵ Prethodno su zapaljeni svi seoski domovi u neposrednoj blizini, a potom je sa tri strane poduzeta akcija čišćenja terena, gdje su se nalazili četa i štab odreda. Kako je jedna desetina bila na akciji van tog sektora, to je samo ostatak od 12 partizana napao jednu kolonu od 150 Talijana, da bi ih skrenuo s pravca njihovog prodiranja. U neravnoj borbi, koja je u kraćim razmacima trajala oko 3 sata, Talijani su zaposjeli čitav teren. Od naših drugova poginuli su Vera Hunkova, španski borac i Nikola Šipek, a ostali su se uspjeli probiti iz obruča. To je bio do tada najžešći, a ujedno i prvi jači oružani sukob s talijanskim okupatorom.

Poslije te borbe četa se brzo konsolidirala, te je svojim djelovanjem stvorila uslove za proširenje. U toku 1941. i pred početak 1942. godine imala je u svom sastavu oko 120 boraca. Ona je kasnije bila u stanju da poduzima veće akcije i, uz pomoć ostalih četa, oslobođila je veća mjesta kao: Mrkopalj, Ravnu Goru i Brod na Kupi.

⁴ Tomo Strižić formirao je 27. jula 1941. prvi partizanski odred u Hrvatskom primorju (na planini Viševici). Poginuo je jula 1944. godine probijajući se kroz njemačke zasjede. Tada je bio član Oblasnog NOO-a za Hrvatsko primorje i član ZAVNOH-a. Za narodnog heroja proglašen je 1951. godine.

⁵ Logor se nalazio ispod Čermaševog vrha, gdje je trebalo da bude formirana i centralna tehnika za sve partijske organizacije i partizanske jedinice Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Drežnice. Neprijatelj je doznao za lokaciju ovog našeg logora.

O. Hermann

Oskar Herman: ZBJEG

*

Početkom decembra uhapšen je čitav Mjesni komitet KP Delnice. Istovremeno su uhapšeni i neki simpatizeri. U toku istrage pohapšeni članovi Mjesnog komiteta Ivan Pleše i Ivan Plenk divljački su izmasakrirani, te su u najtežim mukama podlegli ranama, ne odavši neprijatelju ništa. Ta zvjerstva ustaških krvnika još su više pojačala mržnju Gorana protiv neprijatelja.

Kako je ova provala izvršena uz pomoć ustaškog tabornika, donijeli smo odluku da ga likvidiramo. Usred Delnica, gdje je bilo oko 3500 Talijana, naša dva partizana provukla su se, preobučena, u mjesto i 24. decembra ujutro, na 20 m od talijanskog garnizona, likvidirala tog izdajnika. U nastaloj panici uspjeli su se izvući iz garnizona.

*

Odmah nakon stvaranja prvih partizanskih grupa započeo je i razvoj narodne vlasti. Već 1. avgusta oformljeno je prvo Mjesno vijeće (narodni odbor) za Delnice. Taj odbor je bio dosta aktivan u organiziranju prebacivanja oružja i hrane za partizansku grupu. Djelovanjem rukovodilaca partizanske čete i članova Kotarskog komiteta na sektoru od Skrada do Čabra, uspostavljuju se u novembru neki mjesni narodni odbori, sastavljeni od po tri člana za svako mjesto. Na tom sektoru smo imali 5 mjesnih odbora. Oni su odigrali vrlo značajnu ulogu u sakupljanju hrane i materijala, a ujedno su funkcionali i kao politički organi, te pripremali sastanke sa svojim mještanima na koje su dolazili politički i vojni rukovodioci.

Pored toga oformljen je i prvi odbor organizacije žena za sakupljanje pomoći. Taj je odbor ubrzo proširio svoje djelovanje na sva sela Kupske doline, pa je uskoro počeo funkcionirati rad organizacije žena.

Rad Kotarskog komiteta, što se ticalo partijske organizacije, sastojao se uglavnom u oformljavanju i učvršćivanju organizacija u partizanskim jedinicama, te učvršćivanju i proširivanju postojećih i stvaranju novih jedinica gdje one nisu postojale u pozadini. Odlaskom većine članova Partije u sastav partizanskih jedinica, nametala se potreba da se pojedine organizacije obnove. Tako su u samim Delnicama oformljene nove tri organizacije sa Mjesnim komitetom. Pored postojećih organizacija u Lokvama, Fužinama, Srpskim Moravicama, Brodu na Kupi i Liču, pristupilo se formiranju organizacija u Ravnoj Gori, Skradu, Kupjaku i Kuželju. Proširivanju postojećih i stvaranju novih prilazi se kasnije u svim manjim mjestima na

području Gorskog kotara. Te organizacije su radile uglavnom na širenju naše štampe, mobilizaciji novih boraca, prikupljanju oružja i materijala, te slanju informacija o stanju u pozadini.

Paralelno s tim stvarane su i organizacije Skoja. Oformljene skojevske grupe imali smo u drugoj polovini 1941. godine u Delnicama, Brodu na Kupi i Lokvama. Te omladinske organizacije okupljale su u raznim vidovima i kroz razne akcije gotovo svu omladinu mesta.

Omladinske organizacije bile su vrlo aktivne i one su postale jači oslonac kod izvođenja pojedinih akcija, vršenja sitnih sabotaža, rasparčavanja materijala, sakupljanja i prebacivanja oružja itd. Većina tih omladinaca prešla je dosta brzo u sastav partizanskih jedinica. Neki su u toku rada pohapšeni i strijeljani. U partizanskim jedinicama oni su postali najbolji borci i aktivni politički radnici na terenu.

Nikola RAČKI KOLJKA

MITING U SELU CAREVIĆ¹

— 8. novembar 1941. god. —

... Vatra se bila ugasila. Drugovi — svi polegali ko je kako stigao. Čutljivi, ali im se ipak veselost ogleda na licu. Razume se, bili smo svesni da će ubrzo pasti komanda za polazak, znali smo koliko je dugačak put koji moramo preći, znali smo kuda i zašto idemo. Nije bilo nikog, ko nije znao kakvu dužnost treba da izvrši i kakva ga opasnost čeka, ali su ova nekako čudna, vesela lica čekala akciju sa radošću i nestrpljenjem.

Svaki zna da je partizan. Svaki zna šta znači partizanska borba i šta ona donosi. I mada partizanski život nije lak, on je svakome od nas, u to vreme, najbolje odgovarao. Nisu uzalud, u jednom razgovoru, bile iskazane reči druga K.: »Ne znam kako, ali reč partizan za mene je bilo nešto naročito, nešto što ti u ovim užasnim i teškim danima daje novi život, novu snagu, nešto što omogućava da gledaš na sebe kao na pravog čoveka, ne sam za sebe, već za narod. Jesi li postao partizan — ponovo si se rodio!« — izjavio je on veselo i nekako filozofski. I pogledaj sada u ovom trenutku sva ta lica učiniće ti se kao da iz njihovih usta izlaze iste reči.

U čutanju je prošlo nekoliko minuta. Dobro pritegnuti, naramljeni ko sa torbom, ko sa rancem, sa prikačenom čuturi-

¹ Iako je bilo naređeno da se ne vode nikakve pribeleške, Orde Mijajleski Ocka, borac Prilepskog partizanskog odreda, nije mogao da ne zapiše svoje impresije sa prvog partizanskog mitinga u Makedoniji i, kao da je znao da neće preživeti rat, krajem decembra 1941. godine poslao je ovaj zapis iz svog dnevnika. Nakon nepunih pet meseci, 3. maja 1942. godine u Lavčanskoj Koriji, blizu Bitolja, pao je u neravnoj borbi sa nadmoćnjim fašističkim okupatorom.

Napis je objavljen u partijskoj tehnici u Prilepu decembra 1941. godine. Redakciji ove edicije dostavio ga Borko Temelkovski. (Prim. red).

com, šatorskim krilom i čebetom, sa puškom u ruci — čekamo.
Ne dugo!

— Drugovi, — uzviknu odjednom politkom, kao da je samo na taj minut čekao — vreme je već! Svi smo znali da je ovih dana trebalo izvršiti jednu akciju, ali su nas razni i nepredviđeni slučajevi u tome sprecili. A vreme se zaista približilo. Treba da podemo. Ovde bih, pre nego što podemo, htio da zapišem ono što se među nama često govorilo: Mi smo partizani; mi znamo šta je to disciplina. To ne bi trebalo da zaboravimo. Od svih nas se traži da i sutra budemo onakvi ljudi kakvi su potrebni za našu borbu. Ni reći više! Sve naredbe pravilno da izvršavamo. Pred seljacima da se držimo dostoјno, kao što to treba da bude. Odnos treba da bude u saglasnosti sa našim pravilima. Treba da pazimo na svaku reč, na svaki korak! Pred nama stoji teška borba, ali verujemo da će se dobro svršiti, jer je plan siguran. Inače, mnogo razgovora nije potrebno, već — na posao!

I odjednom smo svi bili na nogama — spremni! Ponovo su zalupale čuturice, porcije, zašumela su šatorska krila i čebad, zaškljocali su orozni na puškama. Pregledali smo svoju opremu. Sve je u redu. Pala je komanda: »U stroj!« Za tren oka smo svi, jedan po jedan, stali na svoja mesta. Stvoren je jedan dugačak i zbijen red. Napred su vodiči, koji imaju zadatak da nađu najkraci, najlakši i najbezopasniji put do mesta akcije. Imena više nisu važila. Nije bilo Petka, Trajka, Kočoski, Stojkoski itd. Već jednostavno 1, 2, 3, 5, 9 itd. To je bilo zbog discipline.

Odred je pošao... Predstoji nam dug i težak put...

Stigli smo u zoru, pre svitanja.

Pred nama je selo Carević. Između nas i njega — jedna šumica. Trebalo je da se tu privremeno zaustavimo. Prema planu bilo je predviđeno da ostanemo u blizini sela sve do podne, a zatim da se izabere zgodan momenat, u kome bi za kratko vreme selo bilo opkoljeno i miting održan. Sumrak. Planine su opet naše. Jedva smo dočekali taj trenutak. Rasprenibili smo rance, uredili oružje i polegali gde je ko mogao: na zemlju, grane, na rance i odela. Nije se vodilo računa o tome što nam je slana pala na noge, što su nam se mršava tela ukočila i krv se sledila u žilama toliko nam je odmor bio potreban.

Tri druga su ušla u selo da ispitaju situaciju. Trebalo je dozнати разне podatke, koji bi olakšali održavanje mitinga. Iako su saznali i izvestili nas da je u selo došla neka komisija da skuplja žito (predsednik, blagajnik i dva popa), a seljaci su očekivali da ih posete i žandarmi iz obližnje žandarmerijske stanice u Trojacima.

Neka su dobrodošli! . . .

Pred nama je stajao veliki zadatak. Raniji plan je izmijenjen. Rečeno je da selo treba odmah da bude opkoljeno, da se zarobi komisija i da se zapleni oružje ukoliko ga ima, da se dočekaju žandarmi i razoružaju. Zatim da se posle toga održi miting i seljacima govori o raznim pitanjima. Rečeno — izvršeno . . . Komandu je preuzeo drug P. koji je u tom momentu bio najpogodniji, najspremniji, jer je poznavao selo i najbolje se snašao u situaciji. On je sastavio plan akcije. Izabrao je najpogodnije ljude za stražare i pronašao je najzgodnije mesto za stražarenje. Izabrani su bili i ljudi koji će ući u selo. Bilo je rečeno da se nikome ne dozvoljava izlazak iz sela, pa ma kakvi bili razlozi za to. Ne dozvoliti nikakvo prekršenje ove naredbe, jer bi opasnost mogla postati još veća. Ne može se opisati brzina kojom smo se ubacili u selo Carević. Za tren oka stražari su bili na svojim mestima. Putevi i prilazi, svi do jednoga, bili su zauzeti. Selo je bilo opkoljeno. Carević je prvo selo u Makedoniji u koje su partizani sada prvi put stupili. U ovom selu će se desiti ono, od čega će se porobljivači uplašiti, od čega će se porobljeni okuražiti.

U selu je tama. Ovde-onda sretnem ponekog čoveka. Proći će pored tebe, pogledaće te nekako začuđeno, sa sumnjom, kao da je nastao neki nesporazum, i oticiće. Ne znaš da li ga je strah i čudiš se što te izbegava. A mi — mi se još nismo dovoljno snašli.

Bili smo se skupili na sredini sela. Na samom kraju, iznad sela, je i crkva. Vrši se božja služba. Na momente, čini ti se, pojavi se po neka glava nekog starca ili starice i ljubopitljivo gleda u svakoga. Još neznaju ko smo.

Pred nas je bio doveden kmet. Kuća mu je na sredini sela. On стоји pred nama i drhti od straha. Jasno mu je ko smo mi i šta hoćemo. Uplašio se, siromah, misli da će nastradati zato što je kmet. Doznali smo i za kuću gde je odseо blagajnik komisije, koja je došla da skuplja žito. Jedna grupa je bila poslata po njega. Bio je silno uplašen, kada su mu uperili revolver, pretresli ga da nema slučajno oružje kod sebe i oduzeli mu spiskove.

I uskoro nam je palo u ruke prvo neprijateljsko oružje. Od poljaka (čuvara polja) u selu oduzeta je jedna sasvim nova puška. Taj događaj je za prisutne seljake, koji su se već prestrašili, predstavlja veliko iznenađenje. Počeli su da razgovaraju sa nama.

Istovremeno kada je kmetu bilo naređeno da natera seoskog pandura da vikne i da skupi sve seljake nasred sela i kada su sa svih strana počeli da nadolaze i stari i mladi (žena još

nije bilo), mi smo već započeli da razgovaramo sa njima. Evo, drug G. veoma opširno priča o tome kako je danas nastupilo teško vreme, kako narod strada, kako se seljak muči: »Situacija je danas zaista rđava, seljak mnogo strada, prijatelju, obraća se on jednom pedesetgodišnjem čoveku. Vi, seljaci, ste mnogo opterećeni raznim nametima. Žito sejete, ali ga ne možete prodati. Vama rekviriraju stoku. Ako imaš prasence traže ti krmaču. Stoka vam se uzima za jevtine pare, a ono što kupujete tri puta je skuplje. Na ovoj krizi ne možeš ni opanke da nosиш, a kamoli cipele da kupiš. A ko je za to kriv? Pomisli!... Je li to sloboda? Znaće li batine slobodu?« ...

I svaki od nas tako... kojoj grupi da se približiš, čućeš slične razgovore. Neki se seljak boji za nešto, neko govori sa strahom, a drugi je već zagrejan za ideju: »E, momci, znam ja šta treba, ja bi pošao sa vama, ali veliku brigu imam... Žena bolesna, sitna deca.«

Nepismen, ali pametan; izmučen ali sa zdravim srcem.

Ovi naši razgovori prekinuti su jednim događajem. Bili su nas sakupili na jednu gomilu i saopštili nam da je uhvaćen i doveden jedan špijun. Stražar na donjem putu zarobio ga je i vodi ga. Čekamo... Posle kratkog vremena, evo ih. Napred on — vodi konja, a naš drug za njim. Preda mnom je iskrsla poznata figura. Pred nama se pojавio Iljo, sin Milana Joskova, Prilepčanca. On je sin jednih današnjih »mašica«, unuk jednog bugarskog četnika, nekog Nikole Trojačanca, koji je u prošlosti radio protiv Makedonije. Njegova figura — figura pijanca i kockara, odavala je njegovo sadašnje zanimanje. Izjavio je, ne znajući ko smo i misleći da smo milicija poslata od vlasti, da je došao da se raspita da li su se u okolini pojavili partizani. Vezali smo ga, iako je posle toga izjavljivao da je došao iz drugih razloga, da nije bio i da nije špijun itd. Između ostalog, rekao je da će u selo doći kontračeta vojvode Donča Varošanca. »Neka dođu — rekoše mnogi od nas — to nas raduje«. I špijun je stavljen pod stražu. Presuda će mu biti kasnije izrečena.

U crkvi se završila služba. Iz nje i okolnih kuća navalili su seljaci. Sada su seljaci počeli sa nama življe da razgovaraju. Interesovali su se o nama, o situaciji, o ratu između Nemačke i drugih zemalja. Po svemu sudeći, bili su prijatni ljudi. Ali nikako da se osmele, vidi se da zaziru od vlasti. Svaki je pričao o onome što je znao i pamtio: o ropstvu pod Turcima, o tadašnjim četnicima, o nekim događajima u selu, o nekim drugim ranijim borcima, pričali su o mukama pod velikosrpskom diktaturom, o sadašnjim Bugarima — vrlo malo, jer se boje da ih ne bi mučili kao u tursko doba. Govore da ne gaje nikakvu mržnju

prema bugarskom narodu, pa ni prema srpskom. »Kažu: »I oni su ljudi, kao mi — seljaci, radnici, i oni su kao mi goli, bosi, i oni su kao i mi izmučeni«. I zaista je tako.

Posle razgovora razišli su se. Stražar je javio da odozdo, iz sela Trojaci, dolaze dva naoružana žandarma. Blizu su do sela. Odmah smo se rasturili da ne bi bilo ništa sumnjivo. Seljaci su se uplašili. Pomislili su da će doći do pucanja. Kmet i drugi viđeniji ljudi počeli su da nas mole: »Nemojte, nemojte... Molimo vas, da ne bude krvi... strašno će to biti za selo... Proplakaće i staro i mlado. Molimo vas, nemojte ih tući«. Očigledno bili su dosta uplašeni. Mnogo smo muke imali dok smo ih smirili. Uveravali smo ih da se neće nikome ništa dogoditi, pokušavajući da im objasnimo da u slučaju ako žandarmi odgovore pucanjem, onda mi nećemo biti krivi ako neko nastrada.

Mnogima od nas je bilo nekako nelagodno. Nismo se plasili. Bili smo stavljeni pred najteži zadatak toga dana. Trebalo je da ih opkolimo i uhvatimo. Situacija je takva da ne bi mogla bolja biti. Mesto je bilo vrlo pogodno za opkoljavanje. Put će ih voditi pored crkve. U isto vreme dok oni budu pred crkvom, iza njih, ne susrećući ih uopšte, poći će četvorica i paziće na njihovu odstupnicu. Kada budu tačno pred crkvom, iskrnsnuće iza trema pred crkvom trojica-četvorica; sa desne strane, pored samih zidova crkve, biće druga trojica, a sa leve ih je čekala uperena puška stražara sakrivenog iza jednih kola. Opkolili smo ih tako da ni na jednu stranu nisu mogli umaći. Trenutak je uzbudljiv. Evo, sad su već iza crkve. U ovom momentu misli mi lete: da li naslućuju, da li ih drugovi iz pozadine prate, da li će se suprotstaviti i slično? Ali je vreme brže — oni su se pojavili. Odjednom skočili su drugovi pred njih i čuo se glas druga P. »Ruke gore! Oni su bili iznenađeni i strašno uplašeni. Onaj drugi, Bugarin po poreklu, stariji žandarm, bio je malo prisebniji. Ocenio je opasnost i na brzinu se uhvatio za revolver... Ali kasno.

— Pazi! Pogledaj natrag! Ni koraka! Mrdneš li, ubijen si! — viknuo je ponovo isti glas. On je zastao i pogledao. Iza leđa tri uperene puške i tri čelična lica, sa leve i sa desne strane isto tako. Videli su da nemaju kud, digli su ruke, progundali nešto nerazumljivo, sagnuli su glave i pokorili se — sve je bilo svršeno.

Pošli smo. Svi smo bili veseli i radosni, a oni posramljeni, uplašeni.

— Gospodo, mogu li da pušim? — zapitao je Bugarin malo prisebniji.

— Slobodno! — odgovorismo mi.

Ostao je začuđen. Nije mogao da veruje. Uopšte, naše ih je držanje izgleda začudilo. Nisu verovali da će ostati živi, i pred toga što smo ih na svakom koraku uveravali u to.

— Ne bojte se braćo! Neka se niko ne boji! Nismo mi došli da koljemo i da vešamo, mi ne znamo za pljačkanje i batine. Svako ko padne u naše ruke siguran je. Svakome se sudi pravedno.

Sad su se već toliko oslobodili, pa su počeli da razgovaraju s nama. Lične stvari su im bile vraćene. Bugarin je imao pismo od svojih ukućana, štednu knjižicu, 700 leva i druge sitnice.

— Nije nam stalo do vašeg novca — rečeno mu je.

Atmosfera se stišala. Seljaci su se opet okupili. Čekao se samo govornik.

— Dragi seljaci, — počeo je politički komesar i svi naviliše bliže njemu da bi ga bolje čuli. — Danas, na dan vašeg najvećeg praznika, Mitrovdana, videli ste šta se desilo u vašem selu. Gledajte pred vama su mlađi naoružani puškama, bombarma i revolverima. Pitate se možda: »Ko su ovi?«? Mi smo čestiti Makedonci, koji ustaju protiv današnje nepravde. Naša borba je narodnooslobodilačka borba, mi smo borci za narodna prava, za slobodu i za nov život!

Svi ga slušaju sa velikom pažnjom. Vidi se — vrlo su zainteresovani. On je nastavio da govori ukratko o današnjem ratu protiv fašizma, koji hoće da porobi druge narode, koji preko svojih sluga, bugarskih fašista, pljačka Makedoniju da bi prehranio svoje vojnike.

Politički komesar je završio. Taman se drug P. spremao da govori, kad se opet pojavio stražar sa donjeg puta. Javlja da dolaze dva čoveka. Odmah su oni kojima je to bio zadatak uzeli svoja mesta. Razume se, nije prošao ni jedan minut, i oni su bili razoružani i sprovedeni do sredine sela. Pred nama je bio predsednik pletvarske opštine i jedan žandarm. Miting je nastavljen.

— Braćo seljaci, — počeo je drug koji je rukovodio celokupnom akcijom — gledajući sve ove velike nepravde koje čini današnja tiranska vlada protiv nas seljaka, i nemoguće da to trpimo na svojim leđima, mi smo uzeli pušku u ruke i posli u borbu protiv te tiranije. Sami vidite šta vam radi fašizam. On vam šalje svoje ljude i agente da vam iz kuće uzmu žito, da vam uzmu zalogaj iz usta vaše dece, da bi se oni prehranili još koji mesec. Ako bugarska vlada hoće da hrani nemačke fašističke zverove, neka ih hrani iz Bugarske. Makedonija žito ne daje! I sam bugarski narod krije žito i ne daje ga fašizmu. Svaki ugnjeteni narod — bugarski, srpski, grčki, makedonski i

svaki drugi — ustao je, bori se i treba da se bori protiv tog fašizma. Braćo seljaci, da je ovo tačno što govorim potvrdiće i ovi policajci i gospoda iz komisije. Ovi su to zaista i potvrdili.

— Dragi seljaci — nastavio je on — ovde se skupilo i malo i veliko, pa bih htio da vas upitam: ima li među vama neko, ko bi mogao da kaže da su nam Bugari doneli neku slobodu? Kažite otvoreno: ovakvu li ste slobodu tražili?

Oni čute... Još se niko ne usuđuje da progovori...

Nekolicina se okuražuju:

— More, kakva sloboda, kada su došli da nam i hleb otmu!

— Šta smo videli i šta smo osetili od dolaska Nemaca i Bugara! — nastavio je govornik — Gde su opanci, cipele, kamo gasa, šećera, cica i dr.? Gde je brašno? Počeli smo i goli i bosi da idemo, a vi, ako ste na pijaci, ni hleba bez karte ne možete kupiti. Sva ta njihova »sloboda« je na licu, kada vam, ovako, na silu uzimaju žito, a žandarmima vas plaše. Spiskovi, u kojima je žito popisano, u našim su rukama. Mi ćemo ih pocepati. I sutra, ako ove fašističke sluge dođu opet za popis, ako vas predsednik i vlast ponovo oporezju, mi ćemo biti opet ovde. I danju i noću smo oko vas i ako zatreba pomoći ćemo. Ja vas, na kraju, pozivam: ustanite i malo i veliko i podite sa nama u borbu, da zajednički srušimo današnje tiranstvo!

Posle njega, drug S. je kratko izneo stradanja seljaka u Makedoniji, opisao je našu današnju borbu, podvukao je razliku između nas i naših nekadašnjih boraca.

Miting je bio završen, a seljaci se još nisu rasturali, iako je već bilo vreme ručku. A i mi smo dosta umorni. Celu smo noć putovali, celog dana smo na nogama. Nismo se nikako odmarali ni spavalii. Isto nas i noćas čeka... Od seljaka smo začarali hrani.

— Braćo seljaci — obratio im se drug P. — nas je petnaest. Predstoji nam dugi put i nismo poneli dovoljno hleba, zbog tereta. Gladni smo i molimo vas da nam prodate nešto za jelo. Izvadio je jednu hiljadarku.

Seljaci su nam doneli hrane, a novac nisu hteli da prime.

Bilo je oko jedan sat po podne. Seljaci nikako da se razidu već su se sve više skupljali. Došle su žene i devojke. Bilo je vreme polasku morali smo još za videla da se sklonimo u planine.

Šta da se radi sa zarobljenima?

— Braćo seljaci, to što vidimo da se sve više okupljate umesto da idete na ručak, vrlo nas raduje. Zato čujte me, reći ću vam još nešto... Vi ste videli, pred vašim su očima oduzete

puške žandarmima i predsedniku pletvarske opštine. Videli ste kako smo vezali špijuna i ostavili ga vezanog nekoliko sati. Treba da vam kažem ko su oni. Ovaj špijun je sin Milana Joskova, jednog od najvećih bugarskih špijuna u Prilepu. Ovaj što drema je predsednik pletvarske opštine Niće Kantardžija, rođen u Prilepu, živeo u Bitolju, učen je. Neka kaže, zašto je on, kao mlad i obrazovan čovek, prodao svoju dušu gnušnoj bugarskoj vlasti za nekakve dve-tri hiljade leva? Zar nije bilo bolje, kao obrazovan čovek, da radi neki časniji posao!? Jedan od žandarma je iz Bugarske. Poznat je kao jedan od najrđavijih policijaca u Prilepu, od koga su nastradali mnogi naši drugovi. U spiskovima mu piše da je već sedam godina u ovoj službi, i on nije video koliko je žalosno što je izgubio svoju mladost u jednoj ovakvoj gnušnoj stvari. Sedam godina je mučio svoj, bugarski narod, a sada je pak došao da muči i Makedonce... Druga dvojica su Makedonci, seljaci kao i vi, iz okoline Prilepa. Jedan je bio i srpski žandarm. Kakva mu je to čast, kada je kod Srba bio Srbin, kod Bugara — Bugarin za Srbe »mašice«, a za Bugare sluga, za sve dobar, a za Makedonca, brata svog — rđav. Ovog drugog i sami ga poznajete, jer vam je sused, iz bliskog sela Belovodice. Sami ga vi znate kakav je bio, jer se samo on iz cele opštine našao da bude »mašica« Bugarima... Šestog znate, jer je i u »srpskom« bio blagajnik u vašoj opštini. Znate da je i u »srpskom« bio jankesedžija i niste smeli pred njim da izidete. Svi su ovi gadovi u našim rukama, i trebalo bi ih uništiti. Ali, s obzirom da smo vam u početku dali reč da nećemo ubijati, mi, kao partizani koji vode narodnooslobodilačku borbu, održavamo reč. Zbog toga, evo, pred svima vama, saopštavamo im da su slobodni, ali pod uslovom da se još sutra odreknu svoje gnušne službe. Ovo se naročito odnosi na ona dva žandarma, koji su iz naših sela, neka idu kući, neka uzmu plug u ruke i neka budu, kao i vi Carevićani, časni seljaci, dostojni seljaci Makedonije. Predsedniku i blagajniku pletvarske opštine, i špijunu, savetovao bih da se osveste i još sutra da prestanu slugovati gnušnom fašizmu. Ja bih od svih njih ovde zahtevao da se izjasne pred svima nama da nam kažu: je li njihova služba jedna od najgnusnijih službi?...

Na kraju ja bih vas pozdravio ovim rečima:

Neka vam je srećan praznik vašeg sela — Mitrovdan!

Neka se slavi današnji dan!

Da žive borci narodnooslobodilačke borbe!

Da žive i mali i veliki Carevićani!

Zatim je uzeo reč drug L.

— Braćo seljaci, otkako su došli Bugari su se neprestano hvalili da su nam doneli slobodu. Ja sam bio »srpski« vojnik

i kada je na granici i Štipskom polju trebalo da se tučemo sa Nemcima, nisam tamo video ni jednog bugarskog vojnika: od kuda su nam onda oni doneli slobodu?! Sigurno je ovaj gospodin ovde, dok sam ja bio na granici u Štipskom polju, pio kafu u nekoj sofijskoj kafani, a sada se busa u grudi tvrdeći da su nas oni, i slični njemu oslobođili od Velikosrba... Reći će vam šta mi se jednom desilo s njima... — i drug L. počeo je da priča, kako su se jednom sreli blizu žandarmerijske stanice u Trojicama, kako ga je ovaj zaustavio i počeo da ga isputuje — ko je, odakle je, i kuda ide. — Kada sam mu rekao — nastavio je drug L. — da sam Makedonac, kao da sam mu oči dirnuo — skočio je kao oparen i počeo je da više: »Nema Makedonije, nema Makedonaca. Ti si Bugarin ili pak Ciganin«. I došlo je vreme, došlo je »kolo na trkalo«. On je sada u našim rukama. Ali neka zna: nismo zveri i nećemo mu ništa učiniti. Od sada neka se osvesti i sve ovo neka mu posluži kao pouka.

Nije bilo više šta da se govori, red je došao i na njih.

Svaki od njih je dao reč da će još sutra da napusti službu. Bugarin je rekao da je stupio u tu službu, jer je bio siromah i nije mogao da izdržava kuću, ali kada vidi da mu je život u opasnosti, ima namjeru da je napusti. »Ja sam uvek u vašim rukama. Ja sam u uniformi i primetljiv sam, i jedno dete me može streljati na ulici. Bolje je da podnesem ostavku. Tako će i biti, dajem reč« — reče on i začuta, nekako neveseo.

Svima je bilo rečeno da su slobodni. Zamolili smo seljake da ih ugoste i da ih zadrže kod sebe do večeri.

— Niko ne sme da izade iz sela pre 4 časa. Ko se uhvati, biće streljan.

I oni su poslušali...

Trebalo je da najzad, krenemo... Bilo je naređeno da se okupe stražari i da dođu nasred sela. Svi smo se spremili, naramili smo puške. Red je bio da se pozdravimo sa seljacima. Na rastanku smo zapevali:

*A bre, Makedonče,
Kade se spremas?
Bojot te čeka,
Boj za sloboda.
Boj za sloboda, za Makedonija,
Za Makedonija, zemlja porobena.*

Seljaci su zapevali s nama. A jedan je i zaplakao. Star je, ali je od radosti zaplakao, kao dete.

*Neka razberat danešnите tirani
Makedonsko ime nema da zagine.*

Pozdravili smo se. Svakoga smo po redu pozdravili i drugarski mu stisnuli ruku.

— Živi bili!

— Srećno!

— U zdravlje! Sa životom! U proleće će silno biti! . . .

Odred je pošao . . . Marširajući, sa dignutim puškama i pesnicama, zapevali smo:

*Sloboda je mila, sloboda je sve
Za nju se živi, za nju se i mre.*

Zazvonio je glas na sve strane . . . Odzvanjale su planine . . . Koliko je lepo da si slobodan — snažan!

Kolika je radost kad nam je u srcu jedno isto:

»Makedonija slobodna, slobodna će biti! . . .

Odre M. MIJAJLESKI OCKA

LAŽNA PARTIZANSKA RADIO-STANICA

Iznenađen oružanim ustankom i razbešnjen njegovim uspehom u vreme kada u ostalim okupiranim zemljama nije bilo ni traga nekoj oslobodilačkoj borbi, nemački okupator u Srbiji je već od samog početka preduzimao najenergičnije mere za ugušivanje partizanskog pokreta. Međutim, vrlo brzo se pokazalo da nikakve mere — i pored njihove krajnje oštchine — nisu bile dovoljne za uspešnu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Vojne akcije, bezbedno-policijске mere, masovne represalije i nasilja ne samo što nisu doveli do ugušivanja narodnog ustanka nego se on — uprkos svemu — još više širio.

Pošto je stvarnost ubrzo pokazala da se sa NOP-om ne može izaći na kraj samo vojno-policajskim akcijama, u taboru okupatora i njegovih pomagača postalo je jasno da je za obračun sa partizanskim pokretom neophodno organizovati sveobuhvatnu borbu na svim poljima, između ostalog na propagandnom i političkom. Organizovanje političke borbe i sistematskih propagandnih akcija imalo je za cilj da oduzme NOP-u glavni izvor njegove snage — povezanost sa narodom.

Od smisljene propagandno-političke akcije protiv NOP-a okupator je očekivao takvo delovanje koje bi uticalo na stanovništvo da uskrati svoju dalju podršku partizanskom pokretu. Trebalo je da vešta propaganda prikaže narodnooslobodilački pokret kao čisto komunističku akciju koja se vodi po nalogu Moskve, a same komuniste kao nerazumne ljude koji vode narod u bezizglednu borbu i samouništavanje. Posle takvog kompromitovanja ustanka protiv okupatora i prikazivanja njegovih aktivista kao stvarnih neprijatelja naroda, ne bi bilo teško uništiti naoružane grupe koje bi ostale bez podrške narodnih masa.

Ostvarenje takvih planova zahtevalo je od okupatora i njegovih domaćih saradnika da se, pre svega, pozabave pitanjem odgovarajućih priprema, planiranja i organizovanja smislenih propagandnih akcija koje bi mogle obezbediti očekivani uspeh.

1) »PODZEMNA PROPAGANDA«

Gestapovski stručnjaci o »podzemnoj propagandi«

I okupator i kvislinške vlasti pridavali su propagandi veliki značaj, određujući joj važnu ulogu u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije kao njegovog organizatora i rukovodećeg tela. U opštoj propagandi protiv KP i NOP-a posebno mesto zauzimala je tzv. podzemna propaganda od koje se naročito mnogo očekivalo. Pitanjem podzemne propagande, njenog organizovanja, sadržine, načina primene i ostalog, bavile su se pre svega obaveštajno-policiske ustanove i organizacije okupacionih i kvislinških aparata.

Nacizam se u Hitlerovom Trećem Rajhu godinama obraćunavao sa Komunističkom partijom Nemačke, a posle okupiranja pojedinih evropskih zemalja i sa komunističkim partijama tih zemalja. Glavni nosilac tog nepoštедnog obračunavanja bio je Gestapo. Iz dugogodišnje borbe proisteklo je odgovarajuće iskustvo i poznavanje protivnika. Na toj osnovi organizovana je dalja borba, usmeravan njen pravac, podešavani njeni metodi. Jedan od metoda borbe, koje je Gestapo smatrao vrlo uspešnim, bila je podzemna propaganda.

U žargonu Gestapoa ovakva propaganda se nazivala »kamufliranom ilegalnom propagandom«. Rukovodeće ustanove i funkcioniери Gestapoa stalno su naglašavali značaj primene ovog metoda borbe, objašnjavali šta se njime želi postići i ukazivali na rezultate koji se na taj način mogu ostvariti. U jednom opširnom uputstvu Glavne centrale Gestapoa o borbi protiv komunističkih pokreta kaže se o tome sledeće:

»Pomoćno sredstvo u suzbijanju komunizma pruža kamuflirana ilegalna propaganda... koja stavlja u prvi plan momenat demoralizacije. Ona svoj cilj postiže iskoriscavanjem unutarpartijskih svada... difamiranjem odbeglih funkcionera koji rade ilegalno i neposrednom političkom dezinformacijom.«

U ovom direktivnom raspisu upućenom svim gestapovskim centralama u Nemačkoj i u okupiranim zemljama skreće se pažnja:

»... da se ilegalna kamuflirana protivpropaganda i propaganda demoralisanja dalje razradi, uz upotrebu većih tehničkih pomoćnih sredstava, da bi se postigla zabuna i cepanje komunističkih partija i vršenje političkog uticaja koji koristi našem aktuelnom političkom i vojnom položaju.«

Kao »glavni napadni pravac« ovakve propagande označuje se »masa pristalica« komunističkih partija i pokreta otpora. Mere takve propagande, kaže se u raspisu, psihološki su sračunate na dejstvo među tom masom pristalica.

Jedna zanimljiva akcija »kamuflirane ilegalne propagande«, sa takvim ciljevima i »uz upotrebu većih tehničkih pomoćnih sredstava«, izvedena je i u okupiranoj Srbiji, tj. u Beogradu, 1941. godine. Ova akcija, koju su zajedno izveli okupatorski i kvislinški »stručnjaci za borbu protiv komunizma« predstavlja vrlo karakterističan i ilustrativan primer podzemne propagande.

Kvislinški stručnjaci ne zaostaju

I u pitanju boljeg organizovanja i pojačavanja propagande protiv partizanskog pokreta, kao i organizovanja drugih vidova borbe protiv KPJ i NOP-a, okupator se u najvećoj meri oslanjao na kvislinški aparat. U okupiranoj Srbiji taj oslonac je u prvom redu predstavljala najpre tzv. komesarska vlada poznatog nemačkog predratnog agenta Milana Aćimovića, a posle nje Nedićeva vlada, sa svojim upravnim aparatom, oružanim i policijsko-žandarmerijskim formacijama.

U letu 1941, već je pod rukovodstvom Nemaca bio potpuno reorganizovan i domaći policijski aparat. Beogradska policija, stari neprijatelj svih naprednih snaga, postala je centralni izvršni organ Nedićeve vlade za borbu protiv KPJ kao organizatora i rukovodioca ustanka. Oslanjajući se na višegodišnje iskustvo i poznavanje komunističkog protivnika, ona se utrkivala sa okupatorskom policijom i obaveštajnom službom u radu protiv oslobođilačkog pokreta u Srbiji.

Specijalna policija je nastojala da se u toj borbi istakne preduzimanjem niza mera i tako na delu pokaže svoju sposobnost, privrženost okupatoru i beskompromisran stav protiv KPJ i ustaničkih snaga. Pored ostalih mera, ona je uzela u ozbiljno razmatranje i pitanje propagande kao jednog od sredstava borbe protiv NOP-a.

Početkom jeseni 1941. godine održano je o tome savetovanje, kome su kao predstavnici Ministarstva unutrašnjih po-

svola prisustvovali: ministar Milan Aćimović, njegov pomoćnik Cekan Đorđević i načelnik odeljenja za državnu zaštitu Aleksandar Joksić, a u ime Uprave grada Beograda i Specijalne policije: Dragi Jovanović, upravnik grada, Ilija Paranos, šef Specijalne policije i Boško Bećarević, šef IV antikomunističkog odseka Specijalne policije.

Ovi najodgovorniji policijski funkcioneri, koji su se Nemcima prikazivali kao »najbolji stručnjaci za borbu protiv komunizma«, dugo su diskutovali o situaciji nastaloj usled narodnog ustanka protiv okupatora. Bili su prinuđeni da na kraju savetovanja zaključe: da je odziv naroda u ustanku mnogo veći nego što se posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske moglo očekivati i da taj »vidljivi odraz snage jedne nevidljive partije« — kako se izrazio Aćimović — predstavlja ozbiljnu opasnost koja se »ne može suzbiti čisto policijskim merama i akcijama vladinih oružanih odreda na terenu«.

Tada se, u kompleksnom razmatranju situacije i određivanja protivmera, postavilo i pitanje uloge propagande u sklopu opšte borbe protiv KPJ i NOP-a. Istaknuta je značajna uloga koju u toj borbi igra propaganda, ali je konstatovano da nasuprot komunističkoj propagandi, koja je »veoma jaka, smišljena i plodonosna«, vladina propaganda »za sada« nema nikakvog uspeha. Naročito je, kao dokaz uticaja propagande NOP-a, istican odziv omladine koja je u velikom broju odlazila u partizanske odrede.

Na kraju savetovanja Aćimović je uzeo na sebe da reorganizuje propagandu kako bi se narod odvratio od »partizanske avanture«. U tom cilju trebalo je da preduzme odgovarajuće mere da vladina propaganda dobije odrešene ruke, da joj se dozvoli više slobode, tj. da manje zavisi od šablonu nemačke propagande, da poprimi »čisto srpski unutrašnji karakter«, kako bi se na taj način poboljšala i njen uticaj povećao. Dragi Jovanović se obavezao da će Uprava grada Beograda, »kao centralna politička policija za celu Srbiju«, pojačati svoju aktivnost protiv partiskih organizacija, »da bi se tako onemogućila de-latnost partijaca na vrbovanju omladine za šumu«.

Legalna propaganda

Odmah posle savetovanja došlo je do jedne konferencije rukovodećih činovnika Specijalne policije. Konferenciji je predsedavao Dragi Jovanović. Na dnevnom redu je bilo razmatranje zaključaka donetih na savetovanju u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Cilj konferencije bio je da se — u smislu zaključaka sa savetovanja — odrede praktične mere koje treba da preduzme Specijalna policija.

Odlučeno je, pored ostalog, da se dnevna štampa i propaganda snabdevaju materijalima iz istraža uhapšenih pripadnika i simpatizera NOP-a. U stvari, trebalo je te materijale tako obraditi i servirati da se ustanak protiv okupatora prikaže kao pokušaj »komunističke revolucije po nalogu iz Moskve i za njen račun«. Ovi »autentični« podaci imali su da posluže kao »dokumentacija« tvrđenju da u šumi vlada »crveni teror«, teško psihološko stanje, glad i strahovita oskudica u najosnovnijim potrebama.

Učesnici konferencije su došli do zaključka da je propaganda i štampa, u kojoj su ljotićevcima imali glavnu reč, činila mnoge greške i da je, u stvari, uprošćavala materijale koje joj je stavljala na raspolaganje policija. Ona ih je tako neumesno menjala i tako grubo propagandistički bojila, da je sve ispadalo vrlo neubedljivo i nije delovalo na mase. Zato su rešili da odbornici policije obrađuju sve važnije materijale i sami ih pripremaju za štampu. Rešeno je da ovakve »dokumentovane« antikomunističke članke i publikacije pišu Bećarević i Grujićić, koji su to radili i za vreme bivše Jugoslavije.

Posle toga održan je uži sastanak odgovornih funkcionera Specijalne policije posvećen istom pitanju. Sastanku su prisustvovali Dragi Jovanović, Paranos, Bećarević i Grujićić.

— Propagandu po ovoj liniji — rekao je tada Dragi Jovanović — uzećemo u svoje ruke mi, policija... Bećarević i Grujićić će mi sastavljati stručne članke, ja ću im davati politički ton i obezbediti kod cenzure izlazak, a štampa će ih donositi u celosti pod mojim potpisom... To isto i u pogledu govora preko radija. Ja ću kod Nemaca izdejstvovati jedan sat dnevno za našu propagandu...

— Policija i javna propaganda! — upao je Paranos. — Bojim se da to neće biti baš popularno... Treba angažovati istaknute antikomunistički raspoložene javne radnike i profesore, pa da oni u sporazumu s nama i na osnovu naših materijala pišu članke i drže javna predavanja.

S tim se složio i Grujićić izjavivši da on, kao referent za univerzitet i visoke škole, može obezbediti takvu saradnju nekih profesora koji su neprijateljski raspoloženi prema NOP-u.

Podzemna propaganda

Tada je uzeo reč Boško Bećarević.

— I najsmišljenija propaganda — rekao je on — ne može imati željenog uspeha ako se ne prilagodi stvorenoj situaciji. Klin se klinom izbjiga! Na ilegalnu delatnost NOP-a mi moramo odgovoriti podzemnim protivmerama...

Bećarević je bio za to da takve akcije samostalno sprovodi Specijalna policija. Objasnio je da se tim putem najuspešnije može kompromitovati narodnooslobodilački pokret i narodu »utuviti u glavu« da nije reč o ustanku protiv okupatora nego o komunističkoj revoluciji po diktatu Moskve. Naglasio je da su mase najprijemčivije za takvu propagandu, pošto otvorena nemačka propaganda nema uspeha, i da to treba iskoristiti da se na taj način otgnu od uticaja KPJ i NOP-a.

Na kraju sastanka doneti su, u smislu ovih izlaganja, zaključci o odgovarajućem angažovanju Specijalne policije u propagandi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Posebna pažnja je poklonjena preduzimanju tzv. podzemnih mera. Rešeno je da se u znatno većoj meri sprovodi tajna, podzemna propaganda, koja bi mogla doneti veće rezultate od javne.

Kao jedan od vidova podzemne propagande predviđeno je propagandno delovanje putem došaptavanja. Naime, Nedić je bio najavio amnestiju prebeglicama i zarobljenicima iz redova NOP-a. Specijalna policija je rešila da tim povodom organizuje »propagandu došaptavanja« preko svojih doušnika i agenata iz redova građanstva. Oni su prilikom raznih društvenih kontakata i na ulici »poverljivo« prepričavali izjave tobožnjih amnestiranih partizanskih zarobljenika i prebeglica ili su se među nepoznatim ljudima sami predstavljali kao takvi i iznosili ono što su »lično doživeli, videli i čuli«. Sadržinu tih priča liferovala je, naravno, Specijalna policija. Da bi sve to delovalo što ubedljivije, doušnici i tajni agenti su se predstavljali kao ljudi koji su i dalje protiv Nemaca i okupacije, ali su se lično uverili da je u tadašnjim uslovima borba bezizgledna, da su žrtve uzaluđne, da se ništa ne može protiv ogromne nemačke sile, da nisu mogli izdržati neopisivo teško stanje u šumi itd.

Prihvaćena je dalja upotreba još jedne od Bećarevićevih »podzemnih protivmera«, srčaunate na izazivanje pometnje i unutrašnjeg razdora u partizanskim redovima. Prilikom provala i hapšenja policija je u nekim slučajevima uspevala da natera hapšenike na priznanja koja su joj omogućavala naknadna hapšenja novootkrivenih članova KP ili pripadnika NOP-a. S druge strane, uprkos primene svojih oprobanih sredstava mučenja, policija nije uspela ništa da izvuče od pojedinih hapšenika koji su ostali nepokolebljivo čvrsti u toku cele istrage. U takvim situacijama Bećarević je praktikovao da na svaki način prikrije držanje onih koji su izvršili provale i da proturi glas o njihovom hrabrom stavu pred policijom. To se moglo na pogodan, nemetljiv način staviti do znanja drugim hapšenicima za vreme vođenja istrage nad njima, ali se, pre svega, nastojalo da se takve vesti prošire preko pogodno plasiranih tajnih age-

nata. Na taj način je policija pripremala teren za ubacivanje ovih izdajnika u organizacije KPJ i NOP-a, a proširene glasine o njihovom dobrom držanju trebalo je, po mišljenju policije, da im obezbede da ih organizacije prihvate sa poverenjem i ponovo uključe u rad.

U pogledu onih hapšenika koji su se zaista dobro držali, Bećarević je sprovedio suprotan postupak. Nastojao je da o njima proširi vesti da se slabo drže pred policijom, da prova ljuju, izdaju Partiju i sl. Na taj način je htio da kompromituje ove ljudi i da svali svu krivicu na njih. Dešavalo se čak i da neko od takvih bude pušten, ako je policija procenila da će ga organizacija KP ili NOP-a osuditi kao izdajnika i onemogućiti mu svaki dalji rad, pa će on, razočaran i ogorčen zbog te nepravde, prići policiji i izneti sve što zna.

Pošto je i jedan i drugi postupak Bećarevića, pored koristi u obaveštajnom pogledu, bio sračunat i na stvaranje zabune i dezinformisanja Partije i NOP-a, to je na konferenciji zaključeno da je ovaj metod vrlo koristan i da treba nastojati da se on primeni gde god je to moguće. Trebalо je naročito nastojati da se u redovima aktivista NOP-a izazove međusobno sumnjenje i nepoverenje, gubitak volje za radom, dezorientacija i najzad demoralisanje i odustajanje od rada i pokreta.

Zamisao o lažnoj partizanskoj radio-stanici

Šef antikomunističkog odseka Specijalne policije nije ostao samo na ovim predlozima. Svojim rafiniranim metodima dodao je još predlog o preduzimanju jednog posebnog pothvata, koji je predstavljaо najrafiniraniju zamisao Specijalne policije u sklopu njениh »podzemnih« mera. Bila je to podmukla ideja o stvaranju provokatorske radio-stanice koja bi, u režiji Nemaca i Specijalne policije istupala kao partizanska radio-stanica.

Bećarević je ovako obrazložio svoj predlog:

»Neophodno je preduzeti nešto što će najubedljivije delovati na mase, a to je: radio-propaganda, vešta i tajna. Za to bi bila potrebna tajna i jaka emisiona stanica koja će nastupati kao partizanska i preko koje će se svakodnevno davati emisije na partijskom, komunističkom jeziku. Sručiti čitav niz grdnji i pretnji sa partijskom terminologijom, izneti tačno tok borbe, priznati po gdekoj uspeh partizana, ali tako da on dobije karakter »Pirove pobjede«, i »između redova« ubaciti ponešto što će uticati demoralizatorski, što će odvraćati ljudi od odlaska u šumu, što će stvoriti jaz između komunista koji rukovode i boraca koji su iz rodoljubivih pobuda stupili u partizane i ovim poslednjima ukazati da služe u prvom redu interesima Moskve i komunističke revolucije, da za otpor okupatoru još nije vreme, a da za komunističku revoluciju nema mesta — eto, to bi trebalo da postignu ove emisije. One treba da budu podešene tako da ne izazovu ni najmanje sumnje, da o svemu ovome ne kažu ni jednu reč, ali da to odiše iz njih samih.«

Dragi Jovanović i ostali prihvatili su sa oduševljenjem ovaj predlog. Počelo je ređanje svih koristi koje se mogu na ovaj način izvući. U pothvatu sa lažnom partizanskom radio-stanicom videli su nešto novo, originalno i za taj pothvat vezali su mnogo želja i očekivanja. Upadali su jedan drugome u reč, iznoseći predloge, mišljenja, detalje. Sa puno nade su govorili o tome kakve će sve rezultate postići ovom jedinstvenom obmanom.

Pored već primenjivanih metoda borbe protiv KP i NOP-a sada je pronađeno nešto novo. Dotada su Nemci i Nedićeve snage već bili primenili najrazličitije mere: obilnu upotrebu sile, policijskih snaga i oružanih jedinica, sprovođenje čitavog niza bezbednosno-policijskih i vojnih mera, okrutnog sistema represalija itd. Bilo je i intenzivne primene rutiniranih metoda borbe putem tajne agenturne mreže, ubacivanja agenata, podmetanja provokatora i sl. Ali svi ti metodi borbe nisu donosili željeni uspeh. NOP, njihov nepomirljivi protivnik, očigledno je postajao sve jači i uživao sve veću podršku naroda. Zato se u taboru Specijalne policije i došlo do zaključka da je, pored pojačanog terora i oživljavanja obaveštajne službe, bilo neophodno preći i na političko-propagandni teren i veštim metodama i policijskim smicalicama pokušati da se narod odvoji od ustaničkog pokreta i KPJ. U tom pogledu najviše uspeha se očekivalo od pothvata s lažnom partizanskom radio-stanicom.

Od zamisli trebalo je preći na delo.

Bilo je neophodno, pre svega, pridobiti za ovaj plan odgovorne faktore okupatora i osigurati njihovo odobrenje i pomoć. Isto tako, trebalo je rešiti i pitanje tehničkog izvođenja donetog plana. Predratna policijska radio-stanica, koja se nalazila na IV spratu zgrade na Obilićevom vencu, tehnički nije mogla biti preuređena za tu svrhu. Zato je ostala jedina mogućnost da se upotrebi beogradska radio-stanica, koja je bila u rukama Nemaca, pa je i zato bila potrebna njihova saglasnost. Sve je to primio na sebe da svrši Dragi Jovanović.

2) PRIPREME I PLAN

Dva stručnjaka planiraju

Podstaknut zamišljaju o stvaranju »partizanske radio-stанице« i priželjkivanim izgledima na uspeh, Jovanović je požurio Nemcima. U ovom »jedinstvenom pothvatu« video je značajnu mogućnost za svoju dalju afirmaciju kod najodgovornijih okupatorskih funkcionera. A on je umeo, kao niko drugi, da im se prikaže nedostiznim i nenadoknadivim policijskim stručnjaka.

kom i »poznavaojem srpskih prilika, mentaliteta i ljudi«. Svaki svoj predlog ili plan podnosio je na takav način i sa toliko nagašene važnosti i stručnosti, da je uspeo da kod najviših nemackih rukovodilaca stekne glas dragocenog, sposobnog i potpuno odanog saradnika.

Prvi nemacki funkcijonjer kome se obratio bio je dr Georg Kisel, zamenik šefa okupacione vojne uprave, koji je bio nadležan i za kontrolu policije. Dragi Jovanović je bio sa Kiselom u stalnom službenom kontaktu, a i privatno ga je posećivao u njegovom stanu. Prilikom jedne takve večernje posete istupio je sa svojom »bombom iznenađenja«.

»Jedne večeri početkom oktobra«, izjavio je Kisel, »ne sećam se više pri kojoj čašici i cigaretu, iznenada me upitao Dragi Šta ja mislim o osnivanju jedne »ilegalne komunističke radio-stanice«.

Kisel, u prvi mah iznenađen, živo se zainteresovao za ovo. Dragi Jovanović ga je detaljno upoznao sa čitavim planom, ukazujući mu kakve im sve koristi može doneti njegovo ostvarenje. Naravno, predstavio mu je sve to kao svoju ličnu zamisao i plan, ne pominjući Bećarevića i ostale učesnike konferencije. Kisel je bio navikao na Jovanovićevo stalno isticanje vlastite stručnosti i važnosti i na pravo bombardovanje raznim predložima smisljenim u glavi ovog »đavolski veštog čoveka«. Ali predlog o lažnoj radio-stanici je bio zaista nešto novo što je privuklo njegovu izuzetnu pažnju.

U Kiselovom stanu u Rumunskoj ulici, u vili bivšeg predsednika vlade Nikole Uzunovića, te večeri su njih dvojica živo raspravljali i do dugo u noći razmatrali sve detalje u vezi sa ovim pothvatom. Tako je nastao plan o provokatorskoj radio-stanici, delu dva »stručnjaka za borbu protiv komunista«: nemackog — Georga Kisa, iza koga je stajala gestapovska škola i iskustvo, i kvislinškog — Dragog Jovanovića, koji je kao policijski funkcijonjer sve svoje snage i sposobnosti godinama ulagao u nepoštednu borbu protiv KPJ.

Obojica su u to vreme već bili »prerasli« svoje policijske funkcije. Kisel, gestapovski funkcijonjer iz Nurnberga, koji je bio »počašćen« i ulogom šefa ličnog obezbeđenja Hitlera za vreme nacističkih svetkovina u ovom gradu, bio je tada, kao vojno-upravni savetnik, zamenik šefa okupacione uprave za Srbiju. Dragi Jovanović, dugogodišnji funkcijonjer beogradske policije, bio je u to vreme upravnik grada Beograda. Ali i jedan i drugi su imali takve položaje da je policija bila pod njihovom vlašću. Njihove funkcije su se proširile, ali su obojica i dalje u duši ostali ono što su bili — policajci.

Ono što je započeo Dragi Jovanović nastavio je Kisel. On je preuzeo ulogu pokretača za ostvarivanje rafiniranog plana o lažnoj partizanskoj radio-stanici.

»Odmah sam bio oduševljen ovim planom« izjavio je, »i obećao sam da će već idućeg dana pokušati da dobijem odobrenje za njegovo sprovođenje«.

Kisel zaista nije gubio vreme. Već sutradan ujutru otisao je svome šefu dr Haraldu Turneru. U njegovoj kancelariji, u zgradbi skupštine, izložio mu je plan o lažnoj radio-stanici.

U razmatranju ovog plana obojica su došla do zaključka da im njegovo ostvarenje može posebno koristiti za diskreditovanje razbuktaloga narodnooslobodilačkog pokreta. Pored toga, smatrali su da će emisijama »ilegalne« radio-stanice doprinositi produbljivanju jaza između partizana i četnika Draže Mihailovića. U to vreme Mihailovićevi četnici još nisu bili stupili u otvorenu borbu protiv partizana (čak su i pregovarali o saradnji), a veze s Nemcima držali su u strogoj tajnosti. Turneru i Kiselu, koji su bili svesni kakvog saveznika u borbi protiv NOP-a mogu imati u Mihailovićevim četnicima, bilo je stalo do toga da te saveznike što pre i što potpunije upregnju u svoja kola. Mada faktički nisu imali razloga za bojazan, ipak su hteli da se definitivno osiguraju od eventualnog sporazuma Mihailovićevih četnika s partizanima. Nosioci politike »zavadi pa vladaj« nastojali su da što sigurnije drže u svom taboru sve snage koje su mogli angažovati u borbi protiv NOP-a.

Pošto su se o svemu saglasili, Turner je ovlastio Kisela da sa ovim predlogom izide pred nemačkog vojnog zapovednika, generala Bemea, koji je trebalo da doneše konačnu odluku o tome.

Konačna odluka

Beme, koji je došao u Beograd 19. septembra, bio je četvrti vojni zapovednik po redu u okupiranoj Srbiji. Za kratko vreme pre njega izređala su se tri¹. Na predlog vojnog zapo-

¹ Prvog nemačkog vojnog zapovednika za Srbiju, vazduhoplovног generala Ferstera (na dužnosti od 23. aprila do 3. juna), zamenio je vazduhoplovni general fon Šreter, koji je na ovom položaju ostao svega mesec dana, jer je nastradao u avionskoj nesreći nad Dedinjem i umro u bolnici 29. jula. Istog dana je dužnost vojnog zapovednika preuzeo vazduhoplovni general Dankelman, koji je na tom položaju ostao do 8. oktobra.

vednika za Jugoistok, general-feldmaršala Lista, a zbog naglog razvoja ustanka, Hitler je naimenovao pešadijskog generala Bemea za »opunomoćenog i komandujućeg generala u Srbiji«, kao najvišeg nosioca vojne vlasti sa izvanrednim ovlašćenjima. »Sve vojne i civilne ustanove imaju se potčiniti njemu«, stajalo je u Hitlerovoj naredbi. Bemeu je bio podređen i dodatašnji vojni zapovednik, general Dankelman, kratko vreme pre nego što je opozvan.

Bemeov specijalni zadatak je bio da najoštijim merama uguši ustanak u Srbiji, radi čega su mu dodeljene elitne jedinice iz Francuske i Grčke. Svoj zadatak je shvatio kao »kaznenu ekspediciju«, pa je preuzeo sve mere da u krvi uguši ustanak i egzemplarno kazni stanovništvo. U to vreme je bio sav zaokupljen izvršenjem svoje »kaznene ekspedicije« i rukovođenjem početnim akcijama prve nemačke ofanzive protiv partizana.

U zgradi bivšeg »Prizada«, sedištu generala Bemea, rešavalo se pitanje predloga o stvaranju »ilegalne« radio-stanice. Konačnu odluku o tome imao je da donese »opunomoćeni general«. U njegovoj kancelariji Kisel se upinjao da mu što bolje objasni svoj predlog. Izlažući svoju zamisao i sve koristi koje se mogu očekivati od njenog ostvarenja, Kisel je uspeo da svoju veru u uspeh prenese na Bemea. Beme je bio vrlo zainteresovan izlaganjem, jer je u ostvarenju njegovog predloga video još jednu mogućnost za razbijanje protivnika koga je po Hitlerovom naređenju trebalo da uništi. Demoralizacija u redovima protivnika, zabuna i pometnja, kompromitovanje u narodu koji će mu na kraju uskratiti podršku, sve je to — onako kako je to predstavio Kisel — bilo isuviše primamljivo da bi se moglo odbiti. I Beme nije oklevao da dâ svoju saglasnost. Time je doneta konačna odluka o stvaranju lažne partizanske radio-stanice.

U daljem razgovoru general je htio da sazna i pojedinosti. Upitao je Kisela kako on zamišlja parktično izvođenje plana. Kisel je objasnio šta sve treba učiniti i kako misli da organizuje rad »partizanske« radio-stanice. Pri tome se naročito energično založio za to da se tačno razgraniči učešće Nemaca i Specijalne policije. Kisel je, u stvari, potpuno bio prihvatio mišljenje koje je zastupao Dragi Jovanović u pogledu emisija »ilegalne« radio-stanice, pa je insistirao na tome da Nemci samo omoguće tehničko sprovođenje plana, a da se sve ostalo poveri Specijalnoj policiji — naravno pod njegovom svakodnevnom kontrolom.

Ovakav svoj stav Kisel je obrazložio realnom procenom da Nemci ne bi bili u stanju da u emisijama pogode odgovarajuću liniju i terminologiju NOP-a, da podese sadržinu i stilizaciju

zaciju vesti mentalitetu domaćeg stanovništva itd. On je ukazao na opasnost koja bi proistekla od uključivanja nemačkog propagandnog odeljenja koje je upravljalo beogradskom radio-stanicom, jer bi to unapred osujetilo uspeh pothvata. Naime, ako bi sastavljači emisija i spikeri bili neki od »patentiranih tumača« propagandnog odeljenja, kako ih je nazvao Kisel, onda bi se, pošto oni nisu dorasli ovom zadatku, čitav pothvat brzo provalio. Tada bi, umesto uspeha i željenog uticaja na stanovništvo, doživeli to da im se ono smeje zbog njihove nespretnosti i neukosti. Uspeh se može očekivati samo ako tekst emisija bude potpuno prilagođen — sadržinski, stilski, terminološki itd. — odgovarajućoj propagandi NOP-a i mentalitetu stanovništva. Zbog toga ovo može primiti na sebe samo Specijalna policija, završio je svoje izlaganje Georg Kisel.

Direktive vojnog zapovednika

Dajući svoju saglasnost vojni zapovednik je odredio Kiselu za rukovodioca ovog pothvata i dao mu direktive o radu ove stanice, sadržini njenih emisija itd. Evo šta kaže Kisel o tome:

»1) Beme je načelno odobrio uspostavljanje »partizanske radio-stanice«. U isto vreme je odredio ove smernice emisija:

a) Emitovanje preteranih izveštaja o pobedama Rusa na glavnim bojištima na Istoku, kao i o borbama u Srbiji. Radio-stanica treba da zastupa tendenciju da se usled napredovanja ofanziva Rusa i partizana ima računati sa skorim sjedinjavanjem Crvene armije s partizanima, a time i sa završetkom okupacije. Kako smo bili obavešteni o napredovanju nemačke vojske na Istoku — do prve zimske katastrofe došlo je kasnije — a Beme je s pouzdanjem ocenjivao svoje vlastite snage, trebalo je time partizansku propagandu diskreditovati kod srpskog stanovništva kao nerealnu.

b) Zauzimanje oštrog stava protiv Draže Mihailovića da bi se one mogučili ili, u najmanju ruku, omeli pregovori između četnika i partizana.

2) Na mene je preneo celokupnu odgovornost, tj. nadzor nad »srpskim sprovodenjem« emisija.

3) Odredio je da o tome ne sme niko da bude obavešten sem njegovog šefa generalštaba, pukovnika Pemzela, i Turnera.

4) Telefonski je naredio rukovodiocu beogradske radio-stanice poručniku Rajntgenu, da dođe do mene i da, uz najstrožije čuvanje tajnosti, sproveđe ono što će mu ja narediti.«

Poslednje mere

Još istoga dana rukovodilac radio-stanice, poručnik Rajntgen, našao se u Kiselovojoj kancelariji. Kisel je s njim, s tipičnom nemačkom pedantnošću, raspravio do u najsitnije pojedi-

nosti dva pitanja: prvo, očuvanje najstrože tajnosti prilikom praktičnog sprovođenja plana i, drugo, rešenje svih tehničkih pitanja neophodnih za uspešno izvođenje »partizanskih« radio-emisija.

Tako je rešeno da emisije moraju ostati apsolutna tajna za sve osoblje radio-stanice, osim za ona lica čije je učešće iz tehničkih razloga neophodno. Oni, pak, koji su upućeni u tajnu »partizanske radio-stanice« moraju se, pod najstrožom odgovornošću, striktno držati naređenja da apsolutno ne smeju o tome ništa pričati. Kisel je naglasio da o ovom planu zna svega nekoliko lica i da je održavanje čitave stvari u apsolutnoj tajnosti bitan uslov za postizanje uspeha.

Rajntgen je, zatim, izneo Kiselu na koji način misli da reši tehnička pitanja u vezi s tim — da bi sve išlo bez ikakvih smetnji i grešaka i da bi što manje lica bilo upućeno u stvar. Emisije će biti emitovane preko kratkotalasne radio-stanice u Zemunu. On je bio toliko zagrejan za Kiselov plan da je obećao da će sva tehnička pitanja rešiti u toku dana i omogućiti prvu »partizansku« emisiju još iste večeri.

Zadovoljan ovakvim razvojem stvari, Kisel je o svemu još porazgovarao sa svojim dobrom prijateljem, SS-ovskim majorom Helmom, šefom Gestapoa.

Ne gubeći vreme, hitno je pozvao Dragog Jovanovića. Saopštio mu je da su sva praktična pitanja njihovog plana povoljno rešena i naredio mu da odmah pripremi tekst za prvu emisiju. Tako je, pod rukovodstvom Nemaca i Specijalne policije, počela rad provokatorska radio-stanica.

3) PROVOKATORSKA RADIO-STANICA NA DELU

»Partizanske« emisije

Već tokom oktobra 1941. provokatorska radio-stanica je svake večeri davala »partizanske« emisije. Slušaoci su je mogli uhvatiti na talasnoj dužini od oko 25,50 metara, nešto manjoj od dužine kratkotalasne stanice radio Beograda. Vreme početka emisija »ilegalne« radio-stanice poklapalo se sa završetkom redovnih večernjih vesti beogradске kratkotalasne radio-stanice. Svake večeri su slušaoci mogli da čuju borbene proleterske i partizanske pozdrave: »Proleteri svih zemalja, ujedinite se«, i »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!« Oni su pozivani da redovno prate emisije »partizanske« radio-stanice, koja će ih neprestano obaveštavati o najnovijim događajima i koja će im jedina pre-

nositi istinite vesti. Redovno su mogli da čuju nove vesti s fronta, izveštaje o borbama partizanskih odreda, razna saopštenja, proglose i uputstva, direktive o tome šta treba raditi itd.

Odgovorni funkcioneri okupatora i Specijalne policije učinili su sve da njihov pothvat sa »partizanskom radio-stanicom« uspe. Nastojali su da kod slušalaca ničim ne pobude sumnju da je stvarno u pitanju partizanska emisija stanica na slobodnoj teritoriji, jer su se samo u tom slučaju mogli nadati željenom uspehu.

Sastavljanje teksta za »partizanske« emisije bilo je od prvorazrednog značaja za uspeh plana. Trebalo je da tekst emisija što više odgovara partizanskim. To je značilo da je piscima teksta bilo potrebno osnovno poznavanje političke linije i ciljeva NOP-a, a isto tako je bilo od važnosti i ovlađivanje karakterističnom partijskom terminologijom.

Dragi Jovanović se nije kolebao u izboru. U Specijalnoj policiji radio je njegov bliski saradnik koji je napravio karijeru na račun dugogodišnjeg proganjanja naprednih snaga, te je ste-kao glas priznatog stručnjaka i najboljeg poznavaoča Komunističke partije. Bio je to šef antikomunističkog odseka Boško Bećarević. Njemu je povereno pisanje teksta za emisije te radio-stanice.

Zajedno sa Bećarevićem na sastavljanju emisija radio je i njegov činovnik Stevan Šterić, koji je izabran i za spikera. Pored onoga što su već znali, oni su još i proučavali zaplenjene i nađene letke, proglose, predratne partijske i sindikalne listove i materijale i slično, nastojeći da u svoje emisije unesu »autentičan ton« i u pogledu sadržine i u pogledu terminologije. U tom cilju su i redovno pratili emisije prave partizanske radio-stanice kada je ona počela sa radom i prema ovim emisijama podešavali svoj tekst.

Svakodnevno su Bećarević i Šterić sastavljali tekst za večernje emisije i predavali ga Dragom Jovanoviću. Jovanović bi katkad nešto dodao ili popravio i svakog jutra, u određeno vreme, našao bi se u Kiselovojoj kancelariji. Pošto bi usmeno preveo tekst na nemački, saslušao je eventualne primedbe ili izmene Kisela. Ali do primedbi je retko dolazilo i obično se sve svodilo na dobijanje saglasnosti za emitovanje predloženog teksta. Kiselovo odobrenje otvaralo je tekstu direktan put u radio-stanicu.

I tako bi svake večeri u određeno vreme spiker Stevan Šterić počinjao »partizansku« emisiju uobičajenim pozdravima: »Proleteri svih zemalja...« i završavao sa »Smrt fašizmu...«

Na početku emisije obično su davane vesti. Bile su to, manjim delom, vesti sa istočnog fronta i uglavnom o borbama partizana koje su sastavljane na osnovu dnevnih izveštaja dobijenih u toku dana od policijskih i drugih ustanova na terenu. U ovim vestima je govoren i o stvarnim borbama koje su se vodile u Srbiji i navođeni su katkad i stvarni uspesi partizana. Ali često se govorilo i o pobedama partizana u krajevima gde uopšte nije bilo borbi. Ove »pobede« su naročito isticane i veličane. Na taj način se htelo da se diskredituju NOP i njegova propaganda kao i da se slušaoci uvere u to kako partizani izmišljaju pobeđe, jer je narod iz navedenih mesta znao da тамо nije bilo nikakvih sukoba.

Često su, u vezi sa nekim borbama, upućivani pozivi »izgubljenim« partizanima, davana uputstva »odsečenim« grupama, odavano priznanje »palim« drugovima i slično kako bi se time stvorio utisak neveštog komandovanja, neukosti u borbi, slabog naoružanja i mnogobrojnih gubitaka kod partizana. Naročito je mučan utisak trebalo da ostavljuju česta saopštenja o poginulim partizanima, pri čemu su »iz konspirativnih razloga« navođena samo početna slova imena i prezimena. U emisijama su oštro osuđivani dezerteri i prebeglice iz partizanskih redova, što je trebalo da pokaže demoralizaciju koja vlada među partizanskim borcima.

Važno mesto u emisijama zauzimalo je pitanje odnosa naroda prema partizanima. Narod je pozivan da pruža veću pomoć borcima koji su iznemogli od teških borbi, koji se odupiru Nemcima gladni, bosi i goli. Seljacima je prebacivano što ne pomažu u dovoljnoj meri partizane, naročito u pogledu ishrane. Napadani su lekari što sede kod svojih kuća dok ranjeni partizani ostaju bez lekarske pomoći i »umiru sa ucrvljanim rana«. Trebalo je stvari tako predstaviti kao da se narod ne odaziva pozivima NOP-a, da mu ne pruža potrebnu podršku i sl., a da je, s druge strane, u redovima partizana situacija tako teška kao da se nalaze pred raspadom.

Pri takvom stanju stvari, grdnje koje su preko provokatorske radio-stanice izricane na račun okupatora, Nedića i ostalih domaćih izdajnika mogle su da imaju samo ton nemoćnog ogorčenja, ali ne i stvarnih pretnji protivnika koji bi bio u stanju da ih izvrši.

Kada nije bilo dovoljno materijala i podataka za vesti i komentare, praznina se popunjavala čitanjem predratne partitske i sindikalne štampe, zatim partizanskih letaka i proglaša, biltena i sl.

Ipak, najbolju ilustraciju »podzemne propagande« sprovedene preko lažne partizanske radio-stanice i najjasniju predstavu o »govoru između redova« daje zabeleženi tekst jedne emisije. Reč je o emisiji provokatorske radio-stanice emitovanoj 1. novembra 1941. godine od 10.20 do 10.30 uveče, na talasnoj dužini od 25.50. U jeku Bemeove »kaznene ekspedicije«, kada su partizanski odredi vodili ogorčene borbe sa daleko nadmoćnjim neprijateljem i odupirali se prvoj nemačkoj ofanzivi, »partizanska« radio-stanica davala je ovakve emisije:

»Mnogi seljaci su zatvoreni i strahovito mučeni. Poslata je kaznena ekspedicija. Mi ne treba o tome da govorimo, pošto vi najbolje znate šta ona čini. Mi želimo da vas ohrabrimo da ne *napustite borbu*², ma koliko vas ona koštala. Najzad, nije to vaša prva borba i mi svi znamo da je želja za borbom naše najjače oružje. Naša borba je borba za istinu. Mi nismo fašisti da bi nam trebale laži. Oni žele da porobe sve snage naroda i da ih upotrebe protiv naše drage Rusije, ali im to nikada neće uspeti. London kaže da je situacija Rusije vrlo ozbiljna i da su Nemci blizu Moskve, ali mi stalno verujemo u pobedu Rusije.«

Očigledno je šta se ovim želetelo da kaže i sugerira slušao-cima. To je Bećarevićev govor »između redova«. Reči ohrabrenja su tu — kako je on objasnjavao — samo zato da bi se govorilo o napuštanju borbe koja tobože predstoji ili već postoji kao pojava, pa zato treba na nju ukazati i sprečavati je. Iстicanje vere u Rusiju je izraženo zato da bi se moglo doznačiti da su Nemci blizu Moskve, a da to bude uverljivije navodi se da o tome javlja London.

Daljim nastavkom emisije želi se sprečiti ili umanjiti sabotažna delatnost NOP-a. Pošto je bilo jasno da će poziv na obustavljanje sabotaža biti neuverljiv i providan, to se govor o tome kao o privremenoj meri, koja je nužna zbog prevelikih gubitaka i žrtava.

»Neprijatelj vrši strahovite kazne nad nama. Stoga se preporučuje privremeno obustavljanje sabotaža. Naše akcije su uvek propraćene represijama. Na taj način mi gubimo naše najbolje ljudi. Da, mi smo izgubili vrlo mnogo dobrih života, ali najvažnija je stvar da mi nismo izgubili svoje pozicije koje moramo očuvati.«

Posle toga malo grdnje na račun četnika Draže Mihailovića, da bi se odmah zatim posejala sumnja, nesigurnost, nepoverenje u redove partizana.

»Mnogi oficiri Mihailovića prešli su neprijatelju i time pokvarili naše planove. Mi moramo imati u vidu da su mnogi bili prevareni. Utvrdite sigurnost vaših partnera! Primajte naloge samo od dobro poznatih i poverljivih ljudi!«

² Svuda podvukao pisac.

Zatim opet malo povike na domaće izdajnike povodom antikomunističke izložbe u Beogradu, kojоj su Nemci, nedječevci i ljetićeveći dali veliki publicitet:

»Najnovija izložba u Beogradu predstavlja samo trik neprijatelja i izdajnika. To je plod podjarmljivačkog buržoaskog društva. Ali ove bedne parole ne mogu imati uticaja na našu zajednicu.«

I na kraju emisije poruka sračunata na izazivanje međusobnog sumnjičenja i uklanjanja u redovima pristalica NOP-a:

»Među vama ima izdajnika koji hoće da za pare prodaju svoje duše Gestapou. Istrebite izdajnike!«

Smrt fašizmu — sloboda narodu!«

»Napad« na radio-stanicu

Naročito su u žestokim okršajima ofanzive ove emisije bile usmerene na izazivanje demoralizacije partizanskih jedinica, na njihovo zastrašivanje, na sejanje nepoverenja i nesigurnosti. Nemcima je baš u to vreme posebno bilo stalo da im radio-stanica donese odgovarajuće uspehe.

Boško Bećarević o tome kaže:

»U vezi sa približavanjem zime i koncentracijom nemačkih, nedječevih i četničkih jedinica za napad na oslobođenu teritoriju, emisije su podešavane tako da odgovaraju tačnom stanju na terenu, ali je sve bilo sračunato na to da se partizanske jedinice dezorientišu i demoralisu, a naročito da se oslabi interes omladine za odlazak u partizane i izazove pojačani pritisak roditelja na omladinu.«

U tim danima upotrebljen je još jedan način da se kompromituju partizani. U vreme kada su partizani bili prinuđeni da se pred nadmoćnim neprijateljem povlače sa terena Čačka i Užica, spiker je odlučnim glasom objavljivao da partizani neće dati više ni pedalj zemlje neprijatelju. Pošto se sa sigurnošću računalo da će koncentrisane nemačke snage osvojiti ova mesta i da će se partizani povući, ovakvo obećanje spikera bilo je sračunato na to da diskredituje partizane u očima naroda i da pokaze da su njihova uveravanja samo prazna obećanja.

»Stručnjaci« nisu mirovali. U stalnom nastojanju da budu što uverljiviji, trudili su se da uvek pronađu način na koji će se približiti slušaocima i što više uticati na njih. Tada se umešao i Kiseli sa svojom idejom. Izneo je mišljenje da je potrebno, da bi razbili svaku sumnju kod slušalaca, pokušati s nečim što je trebalo da deluje naročito ubedljivo i efektno. Njegova zami-

sao se sastojala u tome da se inscenira »napad« na radio-stanicu, kako bi se na draštičan način pokazala blizina fronta položaju stanice.

Kiselova zamisao odmah je sprovedena u delo. Jedne večeri, kada je spiker malo nervoznim i uzbudjenim glasom izjavljivao da partizani ne misle više da napuste ni pedalj oslobođene teritorije, slušaoci su odjednom začuli pucnjavu koja se pomešala sa glasom spikera i emisija je naglo prekinuta. Dva dana posle toga radio-stanica se nije javljala. Treće noći opet se mogao čuti glas spikera, koji je slušaocima objasnio da pretchodne dve noći nije bilo emisija zato što je stanica iz »tehničkih razloga« morala da promeni položaj.

4) OBMANA ILI SAMOOBMANA?

Sve za uspeh pothvata

Bećarević nije zaostajao za Kiselom u novim idejama. Dosledan svome shvatanju o prednosti »podzemnih mera«, on je, pre svega, razmišljaо o delovanju tim putem. Otuda i njegova zamisao da se posluži uhapšenim simpatizerima NOP-a za sakrivanje istine o »partizanskoj« radio-stanici, odnosno za stvaranje uverenja da su zaista posredi partizanske emisije. U stvari, Bećarević je nastojao da na svaki način kod hapšenika ostavi utisak da traga za partizanskom radio-stanicom i da je vrlo zainteresovan da spreči slušanje njenih emisija.

Jedne večeri Bećarević je saslušavaо nekog uhapšenog omladinca, simpatizera NOP-a. Ovaj mu je, pod batinama, priznaо da je slušao »neku partizansku radio-stanicu«. Bećarević se pretvarao da je vrlo iznenađen i da za tu radio-stanicu prvi put čuje. Naterao je omladinca da mu na radio-aparatu nađe ovu stanicu, doveo jednog svog činovnika i naredio mu da stenografiše emisiju. Za vreme slušanja emisije pretvarao se da je začuđen i vrlo uzbudjen i da prosto »guta« vesti. Tobože pod neposrednim uticajem važnosti ovog otkrića Bećarević je u znak »zahvalnosti« pustio omladinca iz zatvora. Računao je pri tome da će ovaj omladinac pričati drugovima o pokazanom interesovanju policije za ovu stanicu.

Da bi »partizanske« emisije bile što ubedljivije nije se smelo ostati samo na opštim grdnjama okupatora i domaćih izdajnika, zaključili su posle nekog vremena glavni akteri pothvata. Nije se trebalo libiti toga da se povremeno upotrebe oštiri izrazi i nazivi i za najviše nemačke i kvislinške ličnosti. Šef okupacione vojne uprave dr Turner i njegov zamenik Kisel

dali su bez dvoumljenja dozvolu da ih, po koji put, mogu nazvati »krvnikom« i sličnim izrazima. General Beme je malo oklevao, ali je i njega Kisel uspeo da nagovori da pristane na to, »inače ton emisija neće biti uverljiv«.

Sve je učinjeno za uspeh »jedinstvenog pothvata«. Sve, čega su se »antikomunistički stručnjaci« mogli setiti kao pogodnog da se uklone sumnje slušalaca i da emisije budu zaista prihvaćene kao partizanske. Upotrebili su sve svoje znanje o protivniku, poslužili se dugogodišnjim iskustvom i rutinom, primenili već oprobane i nove metode, sproveli u delo sve svoje zamisli. Trebalo je, posle svega, videti kakve su rezultate svi ti naporci doneli i kakav je bio stvarni uspeh »velike obmane«.

Zadovoljni organizatori

Podnoseći izveštaj Dragom Jovanoviću Bećarević se hvalio:

»Emisije se naveliko slušaju u Beogradu i prenose se krišom od usta do usta. Partijska terminologija je do te mere podešena i kopirana da je stvorena zabuna i kod mnogih intelektualaca u Beogradu, članova Partije i SKOJ-a.«

Jovanović je pak sa istim hvalisanjem opsedao Kisela. Kisel je izjavio:

»Jovanović mi je zajamčio da niko ne naslućuje stvarno stanje i da stanovništvo smatra radio-stanicu kao »pravu«.

To je poslužilo i za zabavljanje u časkanju prilikom večerniki u Kiselovom stanu:

»Ačimović i Čekan Đorđević zabavljali su se sa mnom govoreći često o »partizanskoj radio-stanici« sa augurskim podsmjevanjem.«

Dragi Jovanović je u svakodnevnim kontaktima neprestano uveravao Kisela da su postigli potpun uspeh, da njihova »ilegalna« radio-stanica ima mnogo slušalaca i da niko ne sumnja da to nije stvarno partizanska radio-stanica. Iako je znao za Jovanovićevu sklonost za preuveličavanjem, iz težnje da istakne sebe, svoj rad, svoje sposobnosti, da bi se predstavio nezamenljivim, Kisel je bez rezerve prihvatio ovakvu njegovu ocenu uspeha obmane sa radio-stanicom, jer je i sam u to bio uveren:

»Moji srpski poznanici su takođe slušali ovu radiostanicu i stvarno je smatrali stanicom NOP-a.«

Svoje uverenje u potpun uspeh obmane Kisel je preneo i na šefa okupacione uprave Turnera, a nije mu bilo teško da u to ubedi i generala Bemea. Pod takvim utiskom oni su se, slušajući emisije provokatorske radio-stanice, zadovoljno smeškali i propraćali ih ironičnim komentarima na račun partizana.

»Skoro svake večeri«, kaže Kisel, »Turner i ja smo slušali »partizansku radio-stanicu«. Isto je to činio i Beme, koji je prilično razumeo srpski, pa je mogao da shvati tekst«.

Uspeh odbmane — ali kod koga?

Rafinirano sprovođenje podmuklog plana, uz strogu tajnost i ostale mere koje su preduzimane, stvarno je donelo rezultate. Ti rezultati su se pokazali — u samom taboru okupatora i domaćih saradnika.

Najveća nemačka vojna grupacija u okupiranoj Srbiji bila je u to vreme Viša komanda LXV, čije je sedište štaba bilo u Beogradu. Obaveštajni oficir ovog štaba, major Karl Kalsov, naročito se starao da, na osnovu sopstvenih mogućnosti i putem obaveštenja koja je dobijao od raznih obaveštajnih institucija, pruži vojnom rukovodstvu tačne podatke o partizanskom protivniku. Svojim izveštajima trebalo je, pored ostalog, da redovno signalizira svaku značajnu novost iz protivničkog tabora. Tako se desilo da je Kalsov, čim je obavešten o postojanju i emisijama partizanske radio-stanice, požurio da u svom izveštaju upozori na ovo vojnog zapovednika. Neupućen u stvar i smatrajući da je reč o pravoj ilegalnoj radio-stanici NOP-a, on je ukazao na štetnost delovanja ovih emisija po interesu okupatora.

Pri štabu vojnog zapovednika, odnosno okupacione vojne uprave, nalazio se kao mađarski oficir za vezu potpukovnik Krasnaj, koji je inače bio obaveštajni oficir i bavio se obaveštajnim radom u Beogradu. Po svojoj zvaničnoj dužnosti saobraćao je gotovo svakodnevno sa Kiselom. Vremenom se ta veza pretvorila i u saradnju na obaveštajnom polju, pri čemu je nemački partner dobijao mnoga obaveštenja od mađarskog obaveštajca. Jednom prilikom je Krasnaj saopštio Kiselu »važnu novost«: postojanje tajne partizanske radio-stanice.

Specijalnoj policiji su isto tako stizali izveštaji o partizanskoj radio-stanici. Upozorenja su dolazila sa raznih strana. Obaveštajni oficiri Nedićeve Srpske državne straže obaveštavali su o otkrivanju postojanja i rada ove stanice i skretali pažnju na štetnost njenog delovanja na stanovništvo. I neupu-

Pivo Karamatijević: KOLONA U NOĆI

ćeni pripadnici Specijalne policije donosili su vesti o tome. Pojedini agenti na terenu i doušnici među građanima obaveštavali su o tome da se dosta slušaju i komentarišu partizanske emisije.

Akteri pothvata sa »ilegalnom« radio-stanicom likovali su.

Uspeh obmane je zaista bio očigledan. Ali kod koga?

Da li je činjenica da je obmana uspela u sopstvenom taboru ujedno značila da je uspeh bio osiguran i u taboru protivnika? Jer, u protivnom, to više ne bi bila obmana protivnika nego samoobmana.

5) NESLAVAN KRAJ

Izveštaji agenata

Za utvrđivanje odjeka emisija provokatorske radio-stанице na stanovništvo poslužila je i mreža tajnih agenata. Agenti i doušnici, razasuti među građanima u raznim sredinama i u raznim krajevima Beograda, trebalo je da otkrivaju sve što je bilo interesantno za okupacione i kvislinske vlasti. Oni su bili oči i uši Gestapoa i Specijalne policije. Pomoću tih nevidljivih pipaka trebalo je otkriti i komentare o »partizanskim« emisijama.

Poseban značaj se pridavao tome kakav je odjek ovih emisija među pripadnicima i simpatizerima NOP-a i KP. Tek je to trebalo da organizatorima da definitivan odgovor na pitanje koliko je uspela »velika obmana« sa radio-stanicom.

Poštanski činovnik Branko Šćepanović, koji je za beogradski Gestapo radio kao agent »br. 11«, bio je agent provokator koji je imao kontakta sa aktivistima NOP-a među službenicima beogradske pošte. Sam sé javio Gestapou i ponudio se da radi kao agent. To je bilo 1. oktobra 1941. godine. Već 9. novembra, u svom trećem pismenom izveštaju, agent br. 11 obavestio je Gestapo o reagovanju aktivista NOP-a na emisije »ilegalne« radio-stanice.

Agent br. 11, naravno, nije bio upućen u tajnu ove stанице. On je samo registrovao ono što je rečeno o njoj. Uspeo je, kao tobоžnji simpatizer NOP-a, da se uvuče u krug aktivista i da prisustvuje sastanku jedne grupe. Na ovom sastanku, po red ostalog, bilo je reči i o tajnoj radio-stanici. O tome je govorio rukovodilac grupe. Agent br. 11 je to ovako registrovao:

»Posle toga govorio je o tajnoj radio-stanici, koja daje obaveštenja na srpskom jeziku, a koja se izdaje za partizansku radio-stanicu. U stvari, ona to nije, nego je provokatorska. Izgradili su je Nemci... da bi radila na štetu partizana i smanjila njihov ugled.«

Vest agenta br. 11 nije bila za Gestapo novost, već potvrda prethodna tri izveštaja primljenih ranije od drugog agenta. U tog agenta Gestapo je imao puno poverenje i okategorisao ga je kao svog pouzdanog agenta. Samo nekoliko gestapovskih funkcionera znalo je ko je agent »Hans«, koji je dostavljao opširne izveštaje o komunistima. U strogo poverljivom predmetu A-169, gde su slagani svi njegovi agentski izveštaji, nalazila se i službena zabeleška gestapovskog funkcionera, iz koje se videlo da je reč o studentu veterine Petru Aldanu, koji je u pančevačkom zatvoru priznao da je bio »komunistički kurir« između Beograda i Vojvodine i ispričao sve što mu je bilo poznato. Osmog septembra 1941. godine Aldan je pušten iz zatvora kao agent »Hans«, pošto je prethodno »prepariran« od Gestapoa. Provalnik iz zatvora nastavio je izdajnički rad kao agent-provokator. Revnosno se trudio da što više sazna o priпадnicima i radu KPJ i NOP-a i o svemu izveštavao gestapovce na tajnim sastancima održanim u jednom konspirativnom stanu.

Prvi svoj izveštaj o radio-stanici »Hans« je podneo 27. oktobra. Tada je revnosni agent obavestio Gestapo »da Partija u Beogradu ima jednu tajnu radio-stanicu«. Nekoliko dana kasnije, 4. novembra, dostavio im je drugo obaveštenje u vezi s »partizanskim« radio-stanicom. Ovoj informaciji proverenog agenta Gestapo je poklonio punu pažnju. Bio je to izveštaj o sastanku jedne beogradske grupe aktivista NOP-a u koju se Aldan bio uvukao, tj. o reagovanju te grupe na emisije tajne radio-stanice. Iz izveštaja se jasno videlo da je u toku opšte upozoravanje komunista, pripadnika NOP-a i simpatizera na pravo poreklo i namenu »ilegalne« radio-stanice.

Prema sažetoj zabelešci Aldan je tom prilikom ovako izneo sadržinu usmenog upozorenja:

»Svakodnevno u 20.10 i 21.10 jedna jaka radio-stanica daje vesti na talasnoj dužini 25,5. Sve emisije daju se u ime Tita. Kaže se dalje da radio-stanica govori po nalogu partizanskih boraca. Ova radio-stanica navodi da Ratko Mitrović nije ništa izdao.

Rukovodstvo partije smatra i čvrsto je uvereno da je to podmetnuta radio-stanica kojom upravljuju Nemci, a nalazi se po svoj prilici u Beogradu.«

Osmog novembra usledio je treći »Hansov« izveštaj o »ilegalnoj« radio-stanici. Ovim izveštajem se potvrđivalo da se po nalogu Partije sprovodi organizovano demaskiranje lažne partizanske radio-stanice. »Hans« je izveštavao Gestapo da se u redovima NOP-a prenosi sledeće obaveštenje:

»... Radio-stanica na talasnoj dužini 25,5 bezuslovno je prepoznata kao stanica Gestapo ili Nedićeve vlade iako govori u ime partizana i Tita. Preduzeta je već protivpropaganda preko letaka da KPJ i partizani ni u kom slučaju ne slušaju ovu radio-stanicu ili čak da se prema njoj ravnaju.«.

Bili su to za organizatore nedvosmisleni dokazi o stvarnom odjeku njihove »velike obmane« u redovima KPJ i NOP-a

Belgrad, am 9.November 1941.

Betrifft: Kommunistische Organisation

Mitteilungen des V Mannes Nr.11.

wo die Partisanen sie / Kommunisten / verherrlichen und ehren.

Er sprach dann über eine Geheimradiostation, die in serbischer Sprache Nachrichten gibt, die sich für Partisanenradio ausgibt, in Wirklichkeit aber nicht eine solche ist, sondern eine provokatorische, die von den Deutschen in der Postsparkasse in der Stärke von 2 KW errichtet wurde, um den Partisanen zu schädigen und ihr Ansehen

Faksimil izveštaja (od 9. XI 1941) gestapovskog agenta »br. 11« o lažnoj partizanskoj radio-stanici.

Saopštenje Vrhovnog štaba

Iako su već prvi agentski izveštaji pokazali da je obmana sa »partizanskom« radio-stanicom otkrivena i da je u toku organizovano obaveštavanje beogradskih terenskih organizacija KP i NOP-a, ipak se organizatori »jedinstvenog pot-puhata« nisu odrekli nade u uspeh. U to vreme su vođene velike vojne akcije protiv svih partizanskih odreda u Srbiji, pa su organizatori »ilegalne« radio-stanice računali na zaokupljenost partijskog i partizanskog rukovodstva bobom za održanje, zbog čega ono ne bi posvetilo odgovarajuću pažnju lažnoj partizanskoj stanici. Nadali su se da u ovakvoj situaciji veze NOP-a između raznih gradova i krajeva funkcionišu neredovno i sporo, pa da će za međusobno obaveštavanje — kakvo je sprovedeno u Beogradu — biti potrebno dosta vremena. Gajili su uverenje

da će u međuvremenu doći i do demoralizacije protivnika usled vojnih akcija i dejstva smišljene propagande.

Pri svemu tome, njihova računica se zasnivala na jednoj činjenici koju su od početka smatrali veoma važnom: da partizani još nemaju svoju radio-stanicu. Nepoštojanje prave partizanske radio-stanice bio je jedan od bitnih elemenata na koji se računalo počev od samog planiranja pothvata. To je potkrepljivalo veru u uspeh obmane — zbog nemogućnosti brzog demaskiranja. Za celo vreme, pa i sada, to su smatrali naročito pogodnom činjenicom koja im vanredno ide u prilog.

I u tom pogledu je, međutim, organizatore čekalo neprijatno iznenadenje. Sredinom novembra začuo se glas prve partizanske radio-stanice. Prva emisija »Slobodne Jugoslavije« data je 11. novembra i od tada se širom zemlje svakodnevno prenosila istina o narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije. To je iz osnova izmenilo situaciju.

Nije trebalo dugo čekati da se pokaže koliko su i druge nade aktera Gestapoa i Specijalne policije bile varljive, koliko je njihova računica bila nerealna i pogrešna. To se sasvim jasno moglo zaključiti na osnovu partizanskog odgovora koji je ubrzo došao. Odgovor je došao od Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije već 20. novembra 1941. godine. Bilo je to saopštenje o provokatorskoj radio-stanici. Saopštenje je prvo objavljeno preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, a odmah zatim i u »Borbi« br. 17 od 22. novembra.

I »Borba« je bila efikasno sredstvo za obaveštavanje ustaničkih masa i patriota širom zemlje, što su, pored ostalog, prevideli organizatori lažne partizanske radio-stanice. Od dana kada je počela da izlazi, tj. od 19. oktobra 1941. godine, »Borba« se u Užicu stampala u 10 000 primeraka, a zatim preštampavala i rasturala ne samo na oslobođenoj, nego i na okupiranoj teritoriji. Preko ova dva svoja glasila, tj. preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« i »Borbe«, Vrhovni štab je obavestio sve organizacije KP i NOP-a na terenu, sve partizanske odrede i simpatizere i čitav narod o sledećem

»Na talasnoj dužini oko 25,50 metara daje svaki dan emisiju stanica koja sebe naziva »Radiostanicom Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije«. Ustvari, pomenuta stanica delo je provokatora u službi fašističkih okupatora, koji pokušavaju gnušnim, nespretnim zamaskiranim lažima, klevetama i provokacijama da pokolebaju poverenje srpskog naroda u partizanski pokret. Činjenica da je okupator morao da pribegne čak i provokacijama tako jeftine vrste samo je dokaz njegove slabosti. A srpske narodne mase, koje svojim očima vide kakvi su partizani i kako oni postupaju, takvim provokacijama neće nasesti.

Povlačimo da je jedina prava partizanska stanica ona koja daje emisiju svaki dan u 21 čas na talasnoj dužini 40,7 metara«.

одлетеља

У пос
лијанских

У Срб
успешно д
жава уста

нерадо ид

У Дај
ту је разб
жност да

У Срб
десет мрт
складиште

У Италији
је бомба

Италија
наест осу
неколико
донели по

УН

У чији
бевобави
у селу "Ра
опколили т
околине се
тања пре

Пропагандистичка радио станица

Врховни штаб народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије саопштава:

На таласној дужини око 25,50 м. даје сваки дан емисију станица која себе назива „Радио станица народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије. У ствари поменута станица дело је провокатора у служби фашистичких окупатора, који покушавају гимнусним, неспретно замасираним лажима, клеветаша и провокацијама да поколебају поверење српског народа у партизански покрет. Чињеница, да је окупатор морао да прибегне чак и провокацијама тако је витине врсте само је доказ његове слабости. А српске народне масе, које својим очима виде какви су партизани и како они поступају, таквим провокацијама и неће насести.

Подвлачимо да је једина права партизанска станица она, која даје емисије сваки дан у 21 час на таласној дужини 40,7 м.

20 новембра 1941.

Odgovorni funkcioneri okupatora i Specijalne policije uložili su svu svoju veštinu, angažovali najbolje stručnjake i preduzeli sve potrebne mere da obezbede uspeh svog »jedinstvenog pothvata«. Kada se tome dodaju i mnogobrojni izveštaji koji su govorili o zabuni nastaloj u sopstvenim redovima, organizatori lažne partizanske radio-stanice su se već zanosili uspehom. Ali likovanju nije bilo mesta. Uspeh obmane u sopstvenom taboru nije bio propraćen uspehom u redovima protivnika kome je obmana bila namenjena. Prvi agentski izveštaji su to jasno pokazali.

Uspeh »podzemne akcije« izostao je, dakle, tamo gde je trebalo da bude stvarno postignut. U taboru narodnooslobodilačkog pokreta akteri ove akcije nisu dočekali da požnju planiranu setvu. I pored svega lukavstva, predostrožnosti i »stručnosti« morali su ubrzo da se uvere da je toliki trud ostao bez željenih rezultata i da je njihova akcija vrlo brzo bila otkrivena.

Tome su doprinele i greške koje su izabrani »stručnjaci« pravili prilikom sastavljanja teksta emisija.

Ma koliko da su se Bećarević i Šterić trudili da što veruje kopiraju prve partizanske emisije i da svoju »podzemnu propagandu« sprovode što delikatnije, ipak su se odavali grubim propustima i providnim provokacijama. Često je nastojanje da se po svaku cenu diskredituje NOP prevagnulo nad realnom procenom da li će to delovati uverljivo, pa je »govor između redova« bio previše providan. Htela se na svaki način postići obmana i stvoriti zabuna kod protivnika, a nije se pri tome vodilo računa šta se može »servirati« slušaocima a šta ne.

U tom pogledu načinjena je naročito velika greška kada se Bećarević odlučio da i preko provokatorske radio-stanice pokuša da prikrije istinu o Ratku Mitroviću. Izdajničko držanje Ratka Mitrovića u zatvoru i velika provala do koje je došlo na osnovu njegovih iskaza pred policijom nisu mogli da ostanu nepoznati beogradskoj partijskoj organizaciji, pogotovo što je imala svog saradnika u samoj Specijalnoj policiji. Međutim, Bećarević je u svom poznatom stilu pokušao da »podzemnim metodama« stvari zabunu, tj. da postigne da se krivica za izdaju baci na one koji su se stvarno dobro držali, a da poznatog izdajnika Ratka Mitrovića predstavi kao čoveka koji je ostao čvrst i nije ništa odao policiji. Ovako providan manevar nije mogao da ostavi sumnju u to o kakvim je »partizanskim« emisijama reč. Da ova Bećarevićevo obmana nije uspela pokazao je i izveštaj agenta »Hansa« od 4. oktobra, u kome se javljalo »da je KPJ osudila na smrt izdajnika Ratka Mitrovića«.

Providno je bilo i to što se slušaocima predstavljalo da je reč o maloj radio-stanici, tj. o pokretnom predajniku na terenu, što se pre svega htelo pokazati pomenutim insceniranim napadom na radio-stanicu, a bilo je očigledno da je u pitanju stalna radio-stanica velike jačine. Da je ova protivurečnost bila upadljiva video se i iz Aldanovog izveštaja u kome se navodi upozoravanje da je reč o »jakoj radio-stanici«.

Pokazalo se i u čemu leže osnovne pogreške u planiranju i sproveđenju akcije sa lažnom partizanskom radio-stanicom. I pored sveg hvalisanja o poznavaju protivnika i o svojoj stručnosti, organizatori provokatorske radio-stanice su izgubili iz vida ono osnovno što je bilo odlučujuće za uspeh odnosno neuspeh njihove »velike obmane«. To je bila činjenica da je rukovođenje tim pokretom bilo centralizovano, da su partizanski odredi i ilegalne organizacije na terenu bili čvrsto međusobno povezani i jedinstveno vođeni, da je njihova povezanost sa širokim narodnim masama bila mnogostruka. A to je bilo od presudnog značaja.

U takvoj situaciji nije bilo teško otkriti prevaru i organizovati upozorenje o kakvoj je emisionoj stanici reč. Pri takvom stanju stvari, računica gestapovskih i kvislinških policijskih antikomunističkih stručnjaka o uspehu »velike obmane«, a zatim i demoralizaciji partizana i o diskreditovanju NOP-a u narodnim masama, predstavljala je samo veliku iluziju organizatora jednog pothvata koji je unapred bio osuđen na neuspeh.

Potpun krah

Iako su već iz agentskih izveštaja mogli videti neuspeh obmane sa »ilegalnom« radio-stanicom, organizatori ovog pothvata nisu mogli tako lako da se pomire s tim. Isuviše je bilo uloženo truda u tu akciju, previše je bilo hvalisanja i vezivanja njenog uspeha za ličnosti njenih organizatora, mnogo je nade izazvano i mnogo obećanja dato u pogledu rezultata akcije. Teško je bilo, posle svega toga, priznati da se očekivanja nisu ispunila i pomiriti se sa neuspehom.

Ipak, saopštenje Vrhovnog štaba zadalo je konačan udarac izvođačima podmuklog plana. Ono je i njima sasvim jasno pokazalo da više nema ni najmanje sumnje u to da su partizanski odredi, ilegalni pokret na terenu i uopšte sav narod obavešteni ko se krije iza tobožnjih partizanskih emisija. Posle toga nije više moglo biti sumnje ni u to da su pokopane sve nade u uspeh pothvata, da je krah potpun.

Dvadesetak dana posle saopštenja Georg Kisel se teška srca uputio vojnom zapovedniku sa predlogom o prestanku rada provokatorske radio-stanice. Bilo je to negde krajem prve dekade decembra. Novopostavljeni vojni zapovednik, general Bader, koji je tek bio stupio na dužnost (5. decembra), nije imao šta da razmišlja: doneo je odluku da se prekine sa »partizanskim« emisijama.

Razobličena »ilegalna« radio-stanica prestala je s radom. »Partizanske« emisije, čiji je život trajao oko dva meseca, ugasile su se. To je bio neslavan kraj jednog pothvata od koga su njegovi organizatori očekivali da će im doneti slavu.

Još jedan pokušaj

Početkom proleća 1942. našli su se u okupatorskom taboru ljudi kojima je palo na pamet da vaskrsnu iz mrtvih već pokopanu provokatorsku radio-stanicu. Ideja je potekla u Propagandnom odeljenju nemačkog Vermahta. Ono je zatražilo odborenje od tadašnjeg vojnog zapovednika, generala Badera. Ovaj je upoznao s tim predlogom dr Kisela i uputio mu na razgovor poručnika Rajntgena.

Još jednom se Rajntgen po istom poslu našao u Kiselovoj kancelariji. Ovoga puta u pratinji svoja dva »zonderfirera«.³ Oni su Kiselu objasnili svoje planove o ponovnom stvaranju »ilegalne« partizanske radio-stanice. Samouvereno su izjavili da ovog puta nameravaju da propagandu protiv NOP-a postave na »širu bazu« i da isključuju učešće Specijalne policije i njenih »stručnjaka«. Trebalo je da tekst za emisije sastavlja jedan od dvojice prisutnih zonderfirera, Mert ili Šefer. Taj bi tekst bio sastavljen na nemačkom jeziku i u svemu bi bio prilagođen potrebama nemačke propagande, to jest bio bi pisan na osnovu materijala Propagandnog odeljenja Vermahta. Prevod bi svakodnevno vršio jedan od folksdojčera — »izvanredni tumač«, kako je Rajntgen garantovao.

Kiselu se ovaj plan nije dopao iz prostog razloga što je bio uveren u njegov neuspeh. Iskustvo iz prvog ovakvog »pothvata« pokazalo je da provokatorska radio-stanica nije donela rezultate ni onda kada je sve bilo sprovedeno u najvećoj tajnosti, kada su tekstove emisije sastavljeni ljudi koji potpuno vladaju jezikom — Srbi, ljudi koji su imali dugogodišnje iskustvo u borbi sa

³ Za vreme rata u nemačkom Vermahtu uvedeni su činovi zonderfirera za funkcije koje su povlačile podoficirske i oficirske činove i to za lica koja su bila potrebna zbog posebnih znanja a nisu imala vojnih kvalifikacija za te činove.

KPJ i neuporedivo veće poznavanje partijskog rada i partijske terminologije.

Pokušao je da u to ubedi i generala Badera, objašnjavačući mu da Nemci iz Propagandnog odeljenja nikada neće moći da pogode »pravi i autentični ton«, jer nisu u stanju da se užive u antiokupatorsko raspoloženje masa i da pogode liniju i parole ustaničkog pokreta. Kada Bader nije prihvatio ovo objašnjenje Kiselu — rešenom da ne učestvuje u »novom planu« — nije ostalo ništa drugo nego da filozofski zaključi: »Kome nije savetovati, nije mu ni pomoći.«

Novi pokušaj se, zaista, odpočetka pokazao vrlo neveštим i providnim. U pogledu partijske terminologije činjene su tako grube greške da je, na primer, umesto izraza »partijska celija« upotrebljavan »partijska jedinka«. Propaganda je vođena tako grubo, »direktive« partizanima bile su tako prozirne i očigledno provokatorske, da se zbilja niko nije mogao prevariti kakva je to »partizanska« stanica.

I sami Nemci su to brzo uvideli, pa su bili prinuđeni da obustave rad druge provokatorske radio-stanice.

Bio je to ponovni neuspeh i ponovni poraz.

Branislav BOŽOVIC

USTANAK U MOJKOVCU I OKOLINI

PRIPREME ZA USTANAK

Istog dana kada je izvršen napad na Jugoslaviju partijska organizacija u Mojkovcu razvila je široku aktivnost za odbranu zemlje.¹ U tom cilju organizovala je prikupljanje mleka i drugih životnih namirnica za vojнике, koji su odlazili na front u pravcu Titograda i Berana. Pored toga partijska organizacija, koristeći prisustvo velikog broja građana koji su se okupili u samom Mojkovcu, razvila je agitaciju za javljanje dobrovoljaca u vojsku pod parolom »Odbrana domovine«. Raspoložene mase prihvatile su naše parole o jugoslovenskoj vojsci i Sovjetskom Savezom. Tog istog dana popodne kroz Mojkovac je naišao komandant Zetske divizije koga su komunisti i ostala masa naroda zaustavili, tražeći da održi govor. Pod pritiskom naroda on je izjavio da je vlada zatražila savez sa Sovjetskim Savezom i dao obećanje da će u svoju diviziju primiti sve one koji se dobrovoljno jave u vojsku. Iako se za vojsku javilo oko 40 dobrovoljaca, opštinske vlasti i komandir žandarmerijske stanice nisu ni jednom od prijavljenih dozvolili da se udalji iz mjesta boravka pod izgovorom da moraju čekati poziv od vojne komande.

Sjutradan poslije njemačkog napada na našu zemlju partijska organizacija se, preko svog predstavnika Stanka Bulato-

¹ Podaci za pripreme ustanka i ustanka 1941. godine odnose se na ondašnju mojkovačku opštinu. Sve do ukidanja srezova u Narodnoj republici Crnoj Gori ova opština pripadala je sredu bjelopoljskom, a partijska organizacija iz Mojkovca je bila povezana za Sreski komitet KPJ u Bijelom Polju. U 1941. god. Mojkovac je teritorijalno pripadao Bjelopoljskom partizanskom odredu. Iz tih razloga ovi podaci ne obuhvataju sadašnju teritoriju mojkovačke opštine, jer će za jedan dio teritorije opštine podaci biti obrađeni za bivši kolašinski srez odnosno Komski partizanski odred.

Podaci su sastavljeni na osnovu dugih diskusija preživjelih boraca iz bivše mojkovačke opštine, koji su pre ustanka bili članovi KPJ.

vića, obratila opštinskim vlastima i tražila da jedna grupa omladinaca i ljudi koji su čekali pozive u vojsku dobrovoljno obavlja kurirske dužnosti za prenošenje vojnih poziva i ostalih naređenja, kao i da vrši izvjesna patroliranja u mjestu. Ova grupa omladinaca u stvari je bila grupa članova i kandidata KPJ i članova SKOJ-a. Opštinske vlasti prihvatile su ovaj predlog pa je do dana kapitulacije bivše jugoslovenske vojske ta grupa bila stalno na okupu u opštinskoj zgradici i preuzeila na sebe sve kurirske dužnosti. Istovremeno ova grupa je razbila petokolonašku propagandu i paniku koja je unošena u narod sa raznih strana.

Na sam dan kapitulacije bivše jugoslovenske vojske Zagorka Bakoč nas je upoznala sa direktivom Mesnog komiteta KPJ iz Kolašina da partijska organizacija odmah otpočne sa radom na prikupljanju oružja i ostalog ratnog materijala. Kako je došlo da ovu direktivu dobijemo od Mesnog komiteta iz Kolašina, a ne od Mesnog komiteta iz Bijelog Polja sada se ne može razjasniti, s obzirom da je drugarica Bakoč poginula u toku NOB-a. Uporedo sa ovim, partijska organizacija dobila je zadatak da obezbjedi prolaz vojnika koji su se vraćali sa fronta i onemogući pljačku od strane pojedinih seljaka. U tom cilju nekoliko grupa članova Partije i SKOJ-a stalno su se kretele putem između Mojkovca i sela Lepenca kuda su prolazili vojnici sa fronta.

Rad na prikupljanju oružja otpočeo je neposredno poslije kapitulacije pa je, pored oružja koje su pojedinci donijeli sa fronta, veliki broj članova KPJ i SKOJ-a i najbližih simpatizera kupio puške i municiju od vojnika koji su prolazili kroz Mojkvac. Nešto pušaka kasnije je kupljeno u danilogradskom srezu. Nekoliko dana poslije kapitulacije odlukom partijske organizacije Filip Žurić i Mirko Kruščić obratili su se vršiocu dužnosti komandira žandarmerijske stanice Novici Krtolici da predaje rezervu oružja koju je imao u stanici. Krtolica je i ranije pravio izvjesne usluge partijskoj organizaciji, pa je ovaj zahtjev odmah prihvatio i partijskoj organizaciji predao 1 puškomitrailjer, 4 puške, 5000 puščanih metaka i 200 kilograma eksploziva.

Na početku ustanka partijska organizacija u Mojkovcu raspolagala je sa 2 puškomitrailjeza, oko stotinu pušaka, blizu 50 000 metaka, 3 pištolja i oko 50 ručnih bombi.

Tokom mjeseca maja i juna u mojkovačkoj opštini održan je niz sastanaka sa naprednom omladinom i sa seljacima koji su ranije pripadali partijama udružene opozicije, a sve u cilju priprema za ustanak i sabotiranje zahtjeva koje su postavljale opštinske vlasti. Opštinske vlasti su u međuvremenu, po nalogu Italijana iz Bijelog Polja, pokušale da prikupe porez, ali je partijska organizacija uspjela da taj pokušaj potpuno osuđeti. U

istom vremenskom periodu pozvati su i svi vlasnici da dovedu svoje konje na pregled u Bijelo Polje. I ovaj je pokušaj potpuno osuđen. Nije bilo ni jednog primjera da se neki od seljaka odazvao ovim zahtjevima opštinskih i italijanskih vlasti.

U junu je partijska organizacija organizovala kurs za obučavanje omladine u rukovanju oružjem koji je pohađalo 15 omladinaca. Ovaj kurs trajao je 20 dana, a njim je rukovodio poručnik bivše jugoslovenske vojske Radomir Vuković i Vuka Milikić, članovi KPJ. Istovremeno održan je kurs prve pomoći, koji je pohađalo 10 drugarica.

Zatim je u junu partijska organizacija uspješno obavila formiranje grupe koje je pripremala za oružanu borbu. U mojkovačkoj opštini je prije početka ustanka bilo 107 drugova i drugarica (drugarica 10 i muškaraca 97) na koje je partijska organizacija mogla računati na početku oružane borbe. Među njima je bio 31 član KPJ (6 žena i 25 muškaraca) i 19 kandidata i članova SKOJ-a. Ove grupe bile su raspoređene po slijedećim selima:

— Grupa u selu Mojkovcu, sa zaseocima Rudnica i Tutiće, brojala je 70 drugova i drugarica. Bila je podijeljena na tri podgrupe: Mojkovačka podgrupa, Rudnička podgrupa i podgrupa u selu Tutiće. Na čelu ovih podgrupa nalazili su se Ljubomir Bakoč, Miro Kruščić i Milić Vlahović. Kasnije, prilikom ustanka ove podgrupe prerasle su u vodove, a rukovodnici grupa bili su određeni za komandire vodova.

— Grupa u selu Stevanovcu od 10 drugova, kojom je rukovodio Radisav Jušković, član KPJ.

— Grupa u selu Prošćenju od 10 drugova, kojom su rukovodili Petar Jokić i Raičević, članovi KPJ.

— Grupa u selu Žarima, od 7 drugova, kojom je rukovodio Boško Bošković, član KPJ.

— Grupa u selu Lepencu, od 11 drugova, kojom je rukovodio Milovan Rakočević, član KPJ.

Neposredno pred ustanak, 12. jula 1941. godine, partijska organizacija u Mojkovcu dobila je zadatak da na tradicionalne narodne skupove u Rudom polju i Šišku pošalje po nekoliko komunista, koji će narodu govoriti o stavovima i politici Partije. U tom cilju za svaki skup određeno je po pet članova KPJ, koji su imali zadatak da na skupovima pročitaju proglaš CK KPJ za ustanak i utiču na političko raspoloženje prisutnih. Na Rudom polju (na Prošćenskoj planini — opština mojkovačka) govorio je Ljubomir Bakoč.² On je i pročitao Proglas CK. Na ovom skupu

² Član KPJ od prije rata, proglašen za narodnog heroja.

bilo je prisutno oko 2000 stanovnika iz opštine mojkovačke i šahovičke. Od članova Mojkovačke partijske organizacije na skupu na Šiški (planina Bjelasica) nije istupio niko, jer je na tome skupu govorio Đoko Pajković.

POČETAK USTANKA

Od maja mjeseca 1941. godine na Mojkovcu je često boravio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak Rifat Burdžović Tršo, koji je u ovom kraju neposredno rukovodio pripremama ustanka. Dvanaestog jula 1941. Burdžović je tražio da se hitno održi sastanak partijske organizacije. Sastanak je zakazan za 12. naveče, međutim, nije održan, jer se nisu mogli skupiti svi članovi organizacije, s obzirom da se nekoliko njih nalazilo na raznim zadacima. Sastanak je održan 13. jula u neposrednoj blizini Mojkovca na mjestu zvanom Kruškova lazina. Tršo nas je tom prilikom upoznao s direktivom PK KPJ za početak ustanka, koju su 12. jula prenijeli drugovi iz kolašinskog sreza. Na sastanku je donijeta odluka da se odmah formiraju tri voda i da se izvrši napad na italijansku i žandarmerijsku stanicu u Mojkovcu. Po direktivi druga Burdžovića nije bilo govora o formiranju čete, jer, kako je on objasnio, čete se nisu mogle formirati, nego manje gerilske jedinice-vodovi, koji će izvoditi manje akcije. Prilikom formiranja vodova nisu postavljeni ni politički komesari, već je u svakom vodu određen po jedan član KPJ, čija je funkcija bila veza sa narodom.

Na ovom sastanku formirana su tri voda po 20 boraca, čiji su prvi komandiri bili: Ljubomir Bakoč, Mirko Kruščić i Milić Vlahović. Donijeta je i odluka za formiranje četvrtog voda od ljudstva iz sela Stevanovac, Lepenac, Prošćenje i Žari. Poslije formiranja, dva voda su dobila zadatak da 14. jula pođu po danu i presijeku put Mojkovac — Bijelo Polje na mestu zvanom Rogov krš i sprečavaju intervenciju Italijana iz Bijelog Polja u pravcu Mojkovca. Treći vod dobio je zadatak da 14. jula naveče izvrši napad na italijansku stanicu na Mojkovcu.

Cetnaestog jula prije podne Italijani su iz Bijelog Polja dotjerali u Mojkovac dva kamiona oružja i ostalih namirnica sa namjerom da pojačaju svoju stanicu u Mojkovcu, koja je imala svega 7 karabinijera. Istog dana jedan kamion Italijana pokušao je da pode za Kolašin, ali je na putu između Mojkovca i Kolašina bio napadnut od Podbiškog gerilskog voda. Iz tih razloga nije došlo do pojačanja italijanske stanice u Mojkovcu.

Da bi se paralizovao rad žandarmerijske i finansijske straže u Mojkovcu, koje su imale oko 20 žandarma i finansa, donijeta

je odluka da se s njima pregovara kako u slučaju napada ne bi štitili italijansku stanicu. Zahvaljujući tome što se među žandarmima nalazio Novica Krtolica, koji je i ranije izvršavao neke zadatke koje mu je postavila partijska organizacija, a među finansima takođe jedan simpatizer KPJ koji je činio izvjesne usluge Partiji, i jedni i drugi su pristali da se ne suprotstavljuju napadu na Italijane. Oni su takođe, izuzev navedene dvojice, odbili da uzmu učešća u tom napadu. Na taj način ne samo što su finansi i žandarmi neutralisani, nego je i njihova stanica, koja se nalazila u neposrednoj blizini italijanske, iskorišćena da u nju po danu uđe grupa od pet naoružanih partizana i prva otvori vatru prilikom napada.

Napad na italijansku stanicu otpočeo je u prvi sumrak 14. jula, ali je osvojena tek 15. jula oko 8 časova. U zoru 15. jula Mojkovačkom vodu pritekla je u pomoć jedna desetina iz sela Podbišća kojom je rukovodio Alekса Đilas Bećo. Zgrada stanice bila je od tvrdog materijala, te se posada predala tek kada je Dilas zapalio zgradu. Prilikom zauzimanja stanice dva Italijana su bila ranjena, a zaplijenjeno je oko 20 pušaka, nekoliko hiljada puščanih metaka i razne druge vojničke opreme.

Odmah na početku napada nekoliko stotina seljaka iz okolnih sela je došlo sa oružjem i bez poziva se priključilo ustancima. Poslije zauzimanja Mojkovca većina njih je zahtijevala da se ide u napad na Bijelo Polje. Tako je u napadu na Bijelo Polje, odnosno u njegovojoj blokadi, učestvovalo, pored tri formirana gerilska voda, i nekoliko stotina seljaka iz mojkovačke opštine.

Istog dana u popodnevnim časovima kapetan bivše jugoslovenske vojske Jovo Mišnić (likvidiran krajem 1941. godine) počeo je da agituje da se odustane od ustanka, jer će italijanska vojska preuzeti velike represalije. Pronio je glas da se jedan bataljon Italijana iz Berana preko Bjelasice kreće u pravcu Mojkovca. Ova agitacija trenutno je izazvala kolebanje kod izvjesnog broja prisutnih, pogotovo što su vijesti o pokretu Italijana od Berana bile tačne. Međutim, partijska organizacija je uspjela da razbije kolebanje i da naveče, sa vodom koji je oslobođio Mojkovac, pođe u pravcu Šahovića. U Mojkovcu je ostavljena jedna desetina Narodne milicije, koja je imala zadatak da uspostavi i održava red i čuvanje pošte u Mojkovcu. Dva voda u Rogovom kršu, koja su bila porušila mostove i potporne zdove, dobila su zadatak da pređu na Ribarevine, u neposrednoj blizini Bijelog Polja, i učestvuju u njegovojoj blokadi.

Vod koji je oslobođio Mojkovac i koji je u početku imao svega 20 boraca prerastao je u četu koja je brojala oko 60 boraca. Ova četa učestvovala je u napadu i oslobođenju Šahovića

zajedno sa Šahovićkim gerilskim vodom. Šahoviće je oslobođeno 15. jula poslije podne, i tom prilikom je ubijen jedan italijanski vojnik, a šest ih zarobljeno. Zaplijenjena je velika količina oružja i drugog ratnog materijala. Prilikom napada na Šahoviće italijanska posada pokušala je da bez borbe pobegne u pravcu Pljevalja. Dok su se partizani borili van naselja jedna grupa seljaka pokušala je da opljačka magacine životnih namirnica u samom mjestu.

NAPAD NA BIJELO POLJE

U blokadi Bijelog Polja iz mojkovačke opštine su učestvovali jedna četa i dva samostalna voda sa oko stotinu partizana i oko 300 seljaka koji su spontano prišli pokretu. Mojkovačka četa je imala zadatku da napada Bijelo Polje sa sjeveroistočne strane, dok su ostala dva voda i dobrovoljno prikupljeni seljaci imali zadatku da grad napadaju lijevom obalom rijeke Lima. U ovom napadu učestvovalo je i više jedinica iz drugih opština. Vojno i političko rukovodstvo ovih akcija nalazilo se na mjestu Ribarevine (oko 5 kilometara od Bijelog Polja).

Za vrijeme blokade Bijelog Polja, koja je trajala tri dana, vođeni su pregovori sa pojedinim predstavnicima građana. Devetnaestog jula u zoru Doša Mišnić prenio je direktivu sa kolarskog sektora da se ne napada na gradove, već da se jedinice povuku i napuste blokadu Bijelog Polja. Pošto direktiva nije bila dobro obrazložena, to je izazvala dosta zabune, pa čak i panike. Rukovodstvo akcije zajedno sa dva mojkovačka voda i Poljskim bataljonom kojim je komandovao Jagoš Radenković povuklo se a da ne obavijesti sve jedinice oko Mojkovca. Povlačenje je izazvalo negodovanje u samim jedinicama, a naročito kod naroda okolnih sela. Pošto sve jedinice, koje su učestvovali u blokadi Bijelog Polja, a među njima i jedna mojkovačka četa, nisu bile obaviještene za povlačenje od napada na Bijelo Polje došlo je prema ranije utvrđenom planu. Napad je otpočeo 19. jula negdje oko 8 časova, a grad je oslobođen nešto prije 12 časova.

U oslobođenju grada učestvovali su: Nedakuski bataljon, na čelu sa Pavlom Žižićem, Rasovski bataljon, na čelu sa Brankom Radičevićem, Šahovićki bataljon, na čelu sa Krstom Radojevićem, Čeočka četa, na čelu sa Rabrenovićem i Mojkovačka četa na čelu sa Ljubomirom Bakočem i njegovim zamjenikom Radomirom Rakočevićem.³

Na početku napada Nadakuski bataljon zauzeo je veći dio grada uzvodno na lijevoj obali Lima i prisilio italijanske pred-

³ Član KPJ od prije rata; proglašen je za narodnog heroja.

straže da se povuku u staru gimnaziju. Rasovski bataljon zauzeo je zgradu Sreskog načelstva i zgradu zatvora na desnoj obali rijeke Lima, a Šahovićki bataljon, Mojkovačka i Čeočka četa, rasadnik u neposrednoj blizini stare gimnazije. Na najveći otpor naišao je Rasovski bataljon, no i taj otpor bio je brzo savladan, te je zauzet poslijе tročasovne borbe. Prilikom zauzimanja gimnazije u kojoj su se bili utvrdili Italijani, jedan seljak, čiji je brat poginuo u aprilskom ratu, iz osvete je ubio jednog zarobljenog italijanskog vojnika. Ovaj slučaj bio je signal da reakcionarni elementi počnu sa agitacijom i pripremama za ubijanje već zarobljenih italijanskih vojnika, a i muslimana koji su se nalazili u gradu. Na ovu pojavu brzo su reagovale partizanske jedinice, tako da u samom gradu nije bilo njednog ubistva, ni slučaja pljačke.

Jedinice koje su se povukle prije napada vratile su se tek pošto je grad oslobođen i formirana narodna vlast u licu Vojnog komiteta.

Prilikom oslobođenja Bijelog Polja ubijen je 1 italijanski vojnik, a zarobljeno 138 vojnika i oficira sa velikim količinama ratne opreme i životnih namirnica. Sa naše strane nije bilo gubitaka. Tom prilikom vojno i političko rukovodstvo učinilo je jednu grešku, koja je kasnije imala ozbiljnije posledice. Naime, zarobljenim Italijanima nije ograničeno kretanje, već im je bilo dozvoljeno da se tog i narednog dana razoružani slobodno kreću po gradu. Oni su imali prilike da upoznaju i fotografišu priličan broj građana koji su uzeli učešća u ustanku. Kasnije, kada je stigla italijanska kaznena ekspedicija ovi građani su bili interuirani ili poubijani.

U popodnevnim časovima u centru grada održan je veliki narodni zbor kojem je prisustvovalo oko 3000 građana iz Bijelog Polja i okolnih mjesta. Na ovom zboru saopštena je odluka partijsko-političkog rukovodstva o formiranju sreskog vojnog komiteta, gradskog vojnog komiteta, gradske narodne milicije. Istovremeno je saopšteno da je Narodna milicija ovlašćena da uspostavlja i održava red; kao oznake milicioneri su imali crvene trake oko lijeve ruke. Građanstvu je, dalje, saopšteno da je oslobođeno svih poreskih obaveza a da će siromašni i socijalno ugroženi građani dobiti pomoć u životnim namirnicama od zaliha koje su zaplijenjene u italijanskim magacinima.

Već sjutradan poslijе formiranja Vojnog komiteta izvršen je popis svih vojnih obveznika i počelo je sistematsko prikupljanje oružja, municije i ratne opreme. Vojni komitet je zatim donio odluku o uspostavljanju telefonskih linija između Bijelog Polja i Kolašina, Bijelog Polja i Berana i Bijelog Polja i Šahovića. Pored toga preduzete su mjere za opravku porušenih mo-

stova i uspostavljanja saobraćaja na oslobođenoj teritoriji. Već 20. jula 1941. godine bila je oslobođena celokupna teritorija sreza i na njoj su počeli da funkcionišu organi vlasti, vojni komiteti i Narodna milicija. U isto vrijeme Vojni komitet je organizovao front prema Sjenici, snabdjevao ga redovno životnim namirnicama i materijalnim potrebama.

Bijelo Polje bilo je slobodno od 19. jula do 7. ili 8. avgusta. Za to vrijeme u gradu je vladao red i mir.

Dvadesetog jula u zoru Mojkovačka četa, koja je učestvovala u oslobođenju Bijelog Polja, dobila je zadatak da ide na položaje prema Sjeničkim Barama i da se, zajedno sa partizanima i seljacima bistričke opštine, suprotstavi ustašama i muslimanskoj miliciji, koji su napadali srpska sela iz pravca Sjenice, palili ih i pljačkali.

Kako su 19. jula ove ustaše i muslimanska milicija iz pravca Sjenice otpočeli napad na srpska sela u bistričkoj opštini, to su nakon nekoliko dana, kao pomoć bistričkom bataljonu upućeni, pored Mojkovačke čete pod komandom Ljubomira Bakovića, još jedna mojkovačka četa pod komandom Mira Kušića i Poljski bataljon pod komandom učitelja Jagoša Rabrenovića. Ove jedinice zajedno sa Savinopoljskim bataljom i seljacima iz savinopoljske opštine stupile su 22. jula u borbu sa ustašama na položaju Ugrinac. Iako je neprijatelj bio oko tri puta brojno i materijalno nadmoćniji, borba je vodena cio dan. Neprijatelj je imao oko 50 mrtvih, dok su naši gubici iznosili 17 mrtvih i 2 ranjena. Poginuo je i predratni član KPJ Šukrija Međedović. To je bio i naš prvi gubitak u ustanku 1941. godine.

Poslije borbe na Ugrincu organizованo je zatvaranje pravaca prema Sjeničkim Barama na frontu dužine oko 20 km, na kojem je učestvovalo oko 2000 partizana. Ovaj front napušten je tek poslije prodiranja italijanske kaznene ekspedicije u Bijelo Polje.

Dok su naše snage držale front prema ustašama pojedini reakcionarni elementi u pozadini, kasnije četnici, pokušali su da pljačkaju muslimanska sela i paljenje muslimanskih kuća. Zbog toga je dolazilo do češćih sukoba, istina ne oružanih, između naših jedinica i pojedinih pljačkaških grupa.

Poslije nastupanja italijanske kaznene ekspedicije od pravca Kolašina, Bijelo Polje je napušteno 7. ili 8. avgusta. Prilikom napuštanja grada slabo je organizovana evakuacija zaplijenjene ratne opreme i životnih namirnica, kao i pojedinih građana koji su bili kompromitovani kao učesnici u ustanku. Ponovnim padom Bijelog Polja u italijanske ruke, u stvari je izgubljena cijela slobodna teritorija. Poslije toga došlo je do

osipanja naših snaga, pa su se članovi Partije i SKOJ-a kao i najbliži saradnici KPJ povukli u planinske predjele. Tako je, od više od 2000 partizana, koliko je bilo prilikom oslobođenja grada, ostalo nešto oko 200 najodanijih i najsigurnijih. Ni životne namirnice, koje su izvučene prilikom napuštanja grada, nisu sačuvane, već su ih opljačkali seljaci iz pojedinih sela. Radi toga su gerilske jedinice koje su se nalazile na ograncima planine Bjelasice, a pogotovo drugovi iz Bijelog Polja, gladovali, što je pojedince pokolebalo i navelo ih na predaju italijanskim vlastima.

Kada je palo Bijelo Polje italijanske jedinice su se negdje do 20. avgusta kretale samo drumovima, a zatim su napustile teritoriju mojkovačke i šahovičke opštine. U stvari, u drugoj polovini avgusta na teritoriji mojkovačke opštine nije bilo ničije vlasti. Gerilske grupe su se za izvjesno vrijeme kretale van naselja, u manjim grupama, većinom noću. Početkom septembra Italijani su u Mojkovcu ponovo formirali opštinsku vlast i za predsednika opštine postavili Radisava Krgovića, poručnika bivše jugoslovenske vojske u penziji. Prilikom formiranja vlasti pokušali su da formiraju neku vrstu milicije, za koju su se javila svega tri seljaka, od kojih je jedan odmah poslije prijema puške ranjen i razoružan od strane jednog partizana. Opštinska vlast počela je opravku mostova i uspostavljanje telefonskih linija. Ovo je izvršila sa jednom grupom starijih seljaka koji su se plašili novih represalija.

Krajem septembra u Mojkovcu su ponovo formirana dva partizanska voda jačine po 25 boraca koja su, zajedno sa Šahovičkim i Bjelopoljskim partizanskim vodom porušila 2. i 3. oktobra, put od Slijepac Mosta do Mojkovca u dužini 22 kilometara. Porušeni su svi mostovi i potporni zidovi, tako da je saobraćaj između Bijelog Polja i Mojkovca bio potpuno prekinut sve do jula 1942. godine. Isto veče pokidane su telefonske linije i porušeni telefonski stubovi na istoj relaciji, pa ni ova veza nije uspostavljena sve do jula 1942. godine. Sa ovom akcijom je mojkovačka opština ponovo postala slobodna teritorija i kao takva ostala sve do povlačenja naših snaga za Bosnu.

Ista ova dva voda, kojim je rukovodio Bakoč Ljubomir, u zajednici sa Šahovičkim i Bjelopoljskim partizanskim vodom porušili su oko 10. oktobra mostove i potporne zidove od Slijepac Mosta uz Majinu Goru do Šahovića. Sa ovom akcijom prekinut je saobraćaj Bijelo Polje — Pljevlja preko Šahovića i Kovrena.

Sedamnaestog ili 18. oktobra 1941. godine dva mojkovačka voda zajedno sa Podbiško-bjelojevičkim vodom i vodom iz Bijelog Polja napali su most na Ribarevini preko reke Lima, 5 kilometara od Bijelog Polja. U ovoj akciji kojom je rukovodio član Mjesnog komiteta KPJ iz Kolašina, Vukman Kruščić,⁴ učestvovalo je oko 60 partizana. Prilikom izvođenja akcije karabinijerska posada pružila je otpor, pa su tom prilikom ubijena četiri karabinijera, a jedan je zarobljen. Iako je most zapaljen, izgorjelo je svega desetak patosnica, te su ga Italijani vrlo lako popravili i osposobili za saobraćaj. Akcija je u suštini imala više moralno dejstvo pogotovu što je izvedena u neposrednoj blizini italijanskog garnizona i na domaku njihove artiljerije.

Vukman Kruščić je bio na kraju upaljenog mosta kada je jedan od karabinijera, koji se bio pritajio u neposrednoj blizini mosta, opadio metak i ranio ga, ali je ranjeni Kruščić uspio da ga pristigne i ubije. Pored Kruščića u ovoj akciji ranjen je i Milorad Bakoč.

Ponovni napad na most u kome je učestvovalo oko 80 partizana, organizovan je 1. novembra. Akcija je izvedena naveče, ali, kao i prva, nije uspjela, jer je most zapaljen, ali nije potušen. Poslije izvršene akcije, u kojoj se istakao Alekса Đilas Bećo jedinica se povlačila drumom uz Ravnu rijeku sve do Slijepac Mosta. Tu je otvorena vatrica na našu prethodnicu i od prvog plotuna je poginuo Alekса Đilas Bećo.⁵

Poginulog Đilasa ponijeli smo svega stotinak metara, ali pošto je jedinica izgubila komandu ostavljen je neprijatelju koji ga je mrtvog prenio u Bijelo Polje. Naše povlačenje poslije smrti Beće Đilasa bilo je potpuno neorganizованo, povlačili smo se po pojedinim grupama tako da smo se tek naveče okupili u mjestu zvanom Rudnica. Poslije prikupljanja jedinica je otpočela normalni vojnički život.

Četvrtog novembra 1941. godine Mojkovačka partizanska jedinica (u stvari Prva partizanska četa sreza bjelopoljskog sastavljeni od partizana iz Bijelog Polja i Mojkovca, kojoj je kasnije priključen i Šahovički partizanski vod) raspustila je opštinsku vlast u Mojkovcu, zapalila opštinsku arhivu i formirala Narodnooslobodilački odbor. Za predsjednika prvog Narodno-

⁴ Poginuo 21. januara u Kraljskim Barama. Proglašen je za narodnog heroja.

⁵ Član KPJ od 1935. Proglašen za narodnog heroja.

oslobodilačkog odbora postavljen je Filip Žurić, predratni član KPJ.

Šestog novembra na Mojkovcu je održana komemoracija Aleksi Đilasu Beći, kojoj je, pored Bjelopoljske partizanske čete, prisustvovao i Poljski partizanski bataljon pod komandom Jagoša Rabrenovića. Ovaj bataljon je dobio ime »Aleksa Bećo Đilas«. Od toga dana pa sve do povlačenja naših snaga za Bosnu u Mojkovcu je redovno funkcionala narodna vlast, a za cijelo to vrijeme mojkovačka opština bila je slobodna teritorija.

Desetog i 11. novembra 1941. Mojkovac su bombardovale po dvije eskadrile bombardera. Bacili su 72 srednje i teže bombe, koje su razrušile zgradu osnovne škole, žandarmerijsku stanicu, dvije kuće i oštetile veći broj kuća. Sem jednog poginulog seljaka i jednog teže ranjenog partizana, drugih ljudskih žrtava nije bilo.⁶

Velimir JUŠKOVIĆ

---

⁶ Od partizana iz Mojkovca, koji su u NOR-u učestvovali od julkog ustanka, poginulo je tokom rata: pet komandanata bataljona, jedan zamjenik komandanta odreda, deset komandira i komesara četa, jedan pomoćnik komesara bataljona, dva rukovodioca SKOJ-a u bataljonu, jedan član Sreskog komiteta KPJ, jedan član Sreskog komiteta SKOJ-a i 96 komandira vodova, komandira odjeljenja i boraca.

Iz opštine mojkovačke danas ima 24 nosioca »Partizanske spomenice 1941. godine«.

PRVA ZAGREBAČKA GRUPA PARTIZANA

Premda su prve oružane akcije u Zagrebu naišle na oštru odmazdu okupatora i ustaša, partijske i antifašističke organizacije Zagreba su nastavljale intenzivnu borbu i besprijeckorno su funkcionisale. Strijeljanja su samo pojačavala moral i borbenu odlučnost. U Zagrebu je sredinom jula vladala prava ustanička atmosfera. Na sve strane su komunisti i antifašisti sakupljali i prenosili oružje, sanitetski materijal i odjeću za partizane. Na desetine boraca iz Španije tada je prošlo kroz Zagreb i upućeno na terene cijele Jugoslavije. Drugovi koji su kompromitovani ili izbjegli hapšenja, živjeli su kratko vrijeme u ilegalnosti, dok ih partijska organizacija ne bi uputila na terene Žumberka, Banije, Korduna, Gorskog kotara, Zagorja i Slavonije. Slično je bilo i sa nama koji smo 14. jula uspjeli da pobegnemo iz logora Kerestinec. Da bih se što bolje pripremio za partizane i stekao bar nešto vojničkog znanja, drugovi su mi donijeli neka uputstva o rukovanju oružjem. To sam proučavao kao ilegalac u stanu Kreše Rakića i Boška Snajdera. Konačno sam 21. jula upućen u Prigorje, nedaleko od Zagreba, na teren općine Sesvete. Zbog specifičnih formi u kojima je Njemačka držala pod okupacijom dijelove Hrvatske, zbog izdaje Mačeka i uloge reakcionarnog klera, ovo je bez sumnje bio teren koji je za dizanje ustanka spadao među najteže u zemlji.

FORMIRANJE GRUPE

S pištoljem u džepu odvezao sam se 21. jula poslije podne tramvajem do Dubrave. Pratio me je Ljubo Šarić, koji je imao zadatak da mi pomogne u slučaju da me neko od ustaša prepozna. Na utvrđenom mjestu nedaleko od mitnice čekao me je

Silvo Pelcl.¹ Odveo me je svojoj kući, u Dubravu, u kojoj je trebalo da formiramo prvu zagrebačku partizansku grupu.

Prvi sastanak grupe održan je iste večeri u drvarnici te kuće. Pored Pelcla tu su već bili Branko Špalj, Jandrija Čorković² i Dobrila Ante.

Na tom sastanku Pelcl je objasnio cilj stvaranja diverzantsko-partizanske grupe i njene zadatke. Kod njega smo ostali nekoliko dana i učili kako se pomoću raznih kemijskih sredstava pripremaju tempirane paljevine, kako se kidaju telefonske i električne žice, kako se rukuje eksplozivom i slično.

PRVI ZADATAK

Nakon nekoliko dana ulogorili smo se na obali obližnjeg potoka Trnavе, a zatim na rubu šume Brestovčine. Trebalo je da iskopamo sklonište za nas, za materijal i hranu. S pištoljima u džepovima kretali smo se poljima i šumarcima po dvojica. Tražili smo mjesto gdje ćemo iskopati bunker. Šuma je bila vlasništvo Kaptola, a zemljište oko nje privatno vlasništvo, zasijano kukuruzima i pšenicom. Već drugi dan utvrdili smo da će biti najbolje da ga sagradimo u koritu obližnjeg potoka Rijeka, koji je imao relativno visoke obale. Pribavili smo potreban alat i u korijenju jedne velike vrbe počeli da kopamo. Kopali smo samo noću, a iskopanu zemlju smo skupljali u vreću i prosipali u kukruzište. Preko dana smo obično sjedili u šumi Brestovčini, ili u kukuruzima i ponešto čitali. Raspoloženje je bilo vrlo dobro. Hrana nam je pripremana u kući Viktora Pečnika, soboslikara iz Dubrave. Njegovi sinovi Oto i Vilim, dječaci od 13 i 9 godina, donosili su je na određeno mjesto u dogovoren vrijeme svaku večer. Preko iste veze organizacija iz Zagreba je snabđevala grupu i drugim potrebama: daskama za sklonište, čebadima, odijelima i slično. Nakon nekoliko noći rada završili smo bunker.

¹ Silvo Pelcl, elektromehaničarski radnik, rođen 1917. u Slavonskom Brodu. Još kao učenik učestvovao je u sindikalnom pokretu i bio primljen u SKOJ. Član KPJ postao je 1939. Strijeljan je 11. februara 1942. u Maksimiru kod Zagreba.

² Branko Špalj, student veterinarstva, rođen 1919. u Zagrebu, član KPJ od 1941. Bio je član fakultetskog odbora na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu. Strijeljan je u Bjelovaru januara 1942.

Jandrija Čorković, rođen 1821. u Žirovcu, Banija. Učiteljsku školu položio je u Banjoj Luci, odakle je istjeran zbog aktivnosti u SKOJ-u. Školovanje je nastavio u Zagrebu, gdje se upisao na Filozofski fakultet 1940. god. Član KPJ od 1940. godine. Strijeljan je u Zagrebu septembra 1941. godine.

Dok smo gradili bunker spavali smo pod vedrim nebom. Stražu smo mijenjali svaka dva sata. Dva dana nakon što smo sagradili bunker iznenada je, usred noći, počela da pada jaka kiša. Pošli smo u naš bunker. Kroz usku rupu, koja je preko dana bila zakamuflirana korijenom stare vrbe, uvukli smo se u sklonište i ugodno se smjestili na spavanje, premda se nismo mogli opružiti. Uskoro nam je počelo da nestaje kisika. To je prvi osjetio Ante Dobrila. Počeo je da gubi svijest. Teškom mukom smo mu glavu gurnuli kroz otvor bunkera. Uskoro smo svi osjetili nedostatak kisika, grčevito ga izgurali van i za njim se izvukli. Do jutra smo sjedili na kiši, pokriveni čebadima i razgovarali kako da bunker proširimo i napravimo ventilaciju. U zoru je kiša prestala.

Iste večeri grupa se povećala: došli su Petar Biškup Veno i Đuro Mirković Čiča.³

Veno i Čiča donijeli su dosta zimske odjeće i drugih stvari, a i dvije puške (Čiča je od svog stana na Trešnjevki prošao biciklom kroz cijeli Zagreb noseći rastavljenu pušku, kamufliranu četkama i kantom za boju; tako je stigao do Viktora Pečnika u Dubravu, gde je dobio vezu s nama).

KROV NAD GLAVOM

Te noći smo proširivali bunker i kopali rupe za ventilaciju. Iznenada je počela da pada jaka kiša. Svi nismo mogli da stanemo u bunker, a nama, koji smo već jedne noći pokušali da spavamo u njemu, nije se ulazilo. Neko je predložio da odemo do obližnje novogradnje na cesti za selo Granešinu i da se tamo sklonimo dok kiša ne prestane. Već je svanjivalo kad smo se popeli na tavan potkrovljene, ali nedovršene prizemnice. Bilo je ugodno leći na suhe daske i imati krov nad glavom nakon desetak dana boravka pod vedrim nebom. Odredili smo dežurnog i zaspali. Međutim, i dežurni je zaspao, tako da smo se probudili oko osam sati. Kiša je i dalje beznadežno padala. Oko nas sve

³ Petar Biškup Veno, soboslikarski radnik, rođen 1917. kod Bjelovara. Aktivista u sindikatu soboslikarskih radnika, član KPJ od 1941. godine. Poginuo februara 1945. kao komandant 32. divizije X zagrebačkog korpusa, potpukovnik. Proglašen za narodnog heroja.

Đuro Mirković Čiča je rođen oko 1896. u Gorskom kotaru. Učestvovao je u I svjetskom ratu kao austrogarski vojnik. Potkraj rata oduševio se idejama oktobarske revolucije, dezertirao iz vojske i uključio se u zeleni kadar. Do 1941. aktivno radio u sindikalnom pokretu i, kako je često sam govorio, spremao se za revoluciju. Nije bio član KPJ, ali je »uvijek bio uz Partiju«, što je javno isticao. U prvoj partizanskoj grupi vršio je dužnost oružara. Podučavao je mlađe kako se održava i čisti oružje. Poginuo je na Kordunu 1943.

je bilo tiho. Odlučili smo da do prestanka kiše, a možda i do večeri, ostanemo na tavanu. Merdevine smo izvukli k nama. Lješkarili smo. Bilo nas je sedam. Dežurni je ispod pridignutog crijepa osmatrao okolinu i cestu koja je vodila od Dubrave za Vranešinu. Prolazila su kola, seljaci u grupama i pojedinačno. Jedan domobranski vojnik je, sjedeći na kolima, čitao naglas naslove iz novina o velikim pobjedama Nijemaca u SSSR-u. Kad bi se neko cestom približavao, dežurni nam je davao znak da budemo mirni. Iznenada je signalizirao da se cestom približavaju dva čovjeka.

Jedan nosi sjekiru... Drugi nosi veliku batinu... Gledaju napadno u pravcu kuće... Približavaju se... Ulaze u dvorište.

Odmah smo zauzeli položaj, tako da je svaki od nas kroz šupljine između dasaka i kroz otvor osmatrao s oružjem na gotovs. Čuli smo razgovor:

— Neće nam pobjeći...

— Ti stani tu, a ja idem ovuda...

Počelo je traženje po prostorijama ispod nas i prevrtanje nekih dasaka.

— A gdje su merdevine?...

— Hej, vi, koga ima gore?...

Tišina. Zaustavili smo dah. Naši kažiprsti su mirno stajali na orozima pištolja i pušaka. Pogledima smo se sporazumjeli da ćemo ih pustiti da se popnu i žive uhvatiti. Počelo je traženje merdevina uz psovke i ponovno pozivanje: »Ko je gore?« Poslije toga neko šaputanje, koje nismo razumjeli. Koraci su se iznenada počeli udaljavati. Osluškivali smo. Kroz podignut crijepli smo istu dvojicu kako se brzim koracima udaljavaju. Ocijenili smo da će biti najbolje da hitno napustimo naš »krov nad glavom«.

Pokupili smo stvari, spustili merdevine i sišli s tavana. Sačekali smo da prođu neka kola, a zatim se prebacili u kukuruze preko ceste. Brzim korakom smo izbili na potok Trnavu i požurili prema šumi Brestovčini. Očekivali smo potjeru. Na rubu šume smo zauzeli položaj i čekali. Odlučili smo da manju potjeru iznenada napadnemo i razoružamo, a ako nas napadnu veće snage, da se povučemo prema Sljemenu. Čekali smo više od jedan sat. Mrak se spuštao, a potjera nije dolazila.

Kad je pala noć, krenuli smo na vezu i po hranu. Kiša je ponovo počela beznadježno da pada. Nakon dužeg dogovaranja odlučili smo da se sklonimo u kuće kod drugova koji su nam bili veza sa organizacijom u Zagrebu. Tako je jedna grupa prespavala u kući Viktora Pečnika, a druga u kući njegovog susjeda

Dobričevića. Rano ujutro smo krenuli po vedrom, sunčanom danu kroz kukuruze prema šumi Diviči.

Iste večeri drugovi iz Zagreba su nam poslali pojačanje: Zvonka Firsta, Marijana Grozaja, Jožu Fistrića i Branka Šragaja.⁴ Oni su donijeli i dva šatora.

Odmah smo u šumi postavili šatore i osnovali logor. Odredili smo stražarska mjesta, slali patrole u razne pravce, vršili izviđanja; stvorili smo dnevni program vojne obuke, čistili oružje i slično. Počeli smo da živimo pravim vojničkim životom. Obuku gađanja iz puške vršili smo obično predvečer u jednoj udolini nedaleko od logora. Svaki od nas je imao pravo da opali po dva metka u određenu metu na udaljenosti od oko 150 m. Tada nas je bilo jedanaest. U velikom šatoru spavalo nas je osam, a u malom ostala trojica.

Iz Dubrave nam se 7. avgusta priključio Kuzmiak Ivan koji je do tada sa drugovima iz svoje partiskske jedinice radio na snabdijevanju grupe.

»PADOBRANAC«

Jednog od idućih dana Veno je sjedio u kukuruzima uz cestu koja vodi iz Dubrave u Sesvete. Očekivao je dolazak avijatičarskog podoficira, Rudija Rajmana, koga je još ranije navorio da dođe u partizane. Čekajući, opazio je na cesti jednog mladića, drvodeljskog naučnika, kojeg je poznavao iz URS-ovih sindikata. Zviždukom ga je dozvao. Mladić mu je rekao da je upravo toga jutra pobjegao od hapšenja ustaške policije. Pristao je da dođe u naš logor. Veno je mladića predstavio kao »padobranca«, pošto isti nije došao po planu organizacije. Uskoro se pokazalo da je dosta labilnih živaca. Kad mu se desilo da je u jednom kritičnom času nehotice opadio iz pištolja, sazvali smo sastanak čelije i odlučili da ga »otpustimo iz NOB-e«. Otišao je u pravcu sela Vrbovca suznih očiju. Koliko se sjećam, zvao se Marjan.

⁴ Zvonko First, učenik III razreda Srednjetehničke škole u Zagrebu, član SKOJ-a. Poginuo u Žumbereku koncem 1941.

Marijan Grozaj, učenik III razreda STŠ u Zagrebu, član SKOJ-a. Bio politkomesar 18. brigade XII divizije. Umro kao major JNA od tifusa 1945.

Joža Fistrić, soboslikarski radnik, star 17 godina. Poginuo u Žumbereku 1941. kao borac odreda »Matija Gubec«.

Branko Šragaj, učesnik III razreda STŠ u Zagrebu. Poignuo na Kalniku 1941.

Odlazeći po zadacima u Zagreb i Sesvete, članovi grupe su vršili sitne sabotažne akcije: kidali telefonske i električne veze, vršili sabotaže na motornim vozilima i slično. To su obično radili vraćajući se iz Zagreba u logor.

Jedne noći, sredinom avgusta, Pelcl je donio u logor grubu skicu jednog vojnog objekta. Objasnio je da je to skica njemačkih vojnih magazina u selu Sopnici, južno od Sesveta. Napad na Sopnicu trebalo je da bude naša prva veća akcija. Na skici su označeni prilazi, stražarska mjesta, baraka u kojoj je smješten vod njemačkih vojnika i magazini sa municijom i eksplozivom. Ovu skicu su izradili drugovi koji su kao radnici bili zaposleni na proširenju baraka. Postojala je vjerovatnost da se dobiju i znaci raspoznavanja.

Pelcl je planove o ovoj akciji povjerio samo nama nekolicini. Ona nas je oduševila. Objasnjavali smo jedan drugom kako se na njemačkom komanduje »ruke uvis!« i već smo »vidjeli« kako razoružavamo Nijemce. Cijenili smo da će eksplozija magazina u Sopnici biti tako snažna, da će i u Zagrebu pucati prozorska stakla i letjeti krovovi. Bili smo upoznati s tim da će u akciji učestvovati i grupa drugova iz tvornice Badel, kao i iz Dubrave. U planu je bilo da se poslije ove akcije kamionima tvornice Badel prebacimo na Kordun ili u Slavoniju. Očekivali smo takođe da će pred akciju na Sopnicu neko iz vojnog komiteta Zagreb doći na dužnost politkomesara čete. U međuvremenu poslove komesara smo obavljali Dobrila i ja.

SUKOB

Popodne 18. avgusta bio sam na straži na sjevernoj strani logora, kad je iznenada nabasaо jedan seljak s dječakom od svojih dvanaest godina. Čim me je opazio, dao se u bijeg. Trčanje za njim nije pomoglo. Na tom mjestu, istočno od kote 195 u šumi Divljači, logorovali smo već četvrti dan, a da nas niko nije uznenemirio. Iste večeri smo odlučili da u zoru izvršimo pokret i preselimo logor na drugi kraj šume. Na sekciji smo odredili mjesto preseljenja — u blizini kote 154. First, Fistrić i Rajman bili su na zadatku u Zagrebu, a Pelcl je bio u Dubravi. Pelcl se vratio kasno u noć, a pomenuta trojica nisu te noći stigla. Nedolazak trojice drugova prisilio je Pelcla, koji je bio komandir logora, da odstupi od do tada ustaljene prakse o preseljenju logora. Dan je protekao normalno. Trojica drugova nisu se još vratila iz Zagreba.

Na straži od 5 popodne bio je Ante Dobrila. Branko Špalj je naložio vatru i spremao večeru. Čorković i Grozaj otišli su po vodu na obližnji izvor. Čića Mirković se brijaо, ali je prema svom geslu da partizan uvijek mora biti »berajt«, imao pušku s torbom municije i par konzervi naslonjenu na isto drvo na kome je stajalo ogledalo. Ostali su bili zabavljeni ličnim stvarima: spremanjem ranaca, čitanjem i slično.

Seljak, koji je dan ranije otkrio stražarsko mjesto, bio je vodič žandarmerskoj koloni. Neopaženo ih je doveo stotinak metara od stražarskog mjesta. Komandir kolone odlučio je da zarobi našeg stražara, a zatim da napadne logor. Odredio je da prema Anti nastupaju iz dva pravca. Lomljenjem grančica žandarmi su mu privlačili pažnju u jednom pravcu, a za to vrijeme su mu se drugi oprezno približavali, i obratno. Ante je uspio da nas u dva maha upozori. Odmah zatim iza njegovih leđ čuo se oštar povik: »Stoj, ruke uvis!«

»Stoj ti!«, viknuo sam i istog časa raspalio u pravcu oda-kle je dolazio glas. To je zbumilo žandarme i omogućilo Anti da pretrči kroz šumu desetak metara i nađe se u logoru. Nas osam smo odmah zauzeli položaje iza stabala i otpočeli borbu. Borba je bila oštra. Nismo znali kolike su snage neprijatelja, te se nismo mogli odlučiti na juriš. Izgleda da je Pelcl donio odluku o povlačenju istog časa kada su se žandarmi počeli povlačiti. Pošto smo se povukli kojih stotinak metara, Pelcl i Čića su krenuli u izviđanje. Naišli su na žandarme u povlačenju. Čića je opadio i pogodio jednog u oko, a ostali su se dali u bijeg i ostavili ubijenog. Zaplijenjeni karabin — čehoslovačku zbrojovku i municiju sa opasačem dobio sam ja, a bluzu i kapu Čića. Sad smo otpočeli diskusiju o situaciji. Nikakvih podataka o neprijatelju nismo imali. Jedni su tvrdili da smo vodili borbu s prethodnicom, a da neprijateljska glavnina stiže u širokom obaruću. Špalj i ja smo cijenili da se radi o pojačanoj patroli i predlagali da se ponovo zauzmu položaji u logoru, neprijatelj odbaci, pokupe šatori i ostale stvari i tada da se krene dalje. Zato smo nas dvojica krenuli ka logoru i priputcali u njegovom pravcu, ali smo se na pozive ostalih drugova vratili. Grozaj i Čorković, koji su u času napada otišli po vodu, ocijenili su da je u pitanju veća akcija protiv nas i krenuli su prema Zagrebu (pri ulasku u Zagreb Čorković je uhapšen i kasnije strijeljan, dok je Grozaj iz Zagreba otišao u Slavoniju i priključio se tamošnjoj grupi partizana).

Premda je ova borba u šumi Divljači po obimu i rezultatima sitna, ona je kao pojava na terenu zagrebačke oblasti imala svoje mjesto i značaj, jer je bila znak da se oružana borba protiv okupatora širi iz samog Zagreba u njegovu okolicu — na

teren. Za nama je »veliki župan Prigorja« izdao potjernicu⁵ štampanu u formi oglasnog plakata, koja je odigrala značajnu moralnopolitičku ulogu među širokim masama antifašista. Ona je jasno govorila da se poslije borbi od 14. jula (Kerestinec — borba kod Stupničke šume i sela Obrež) oružane borbe na terenu u neposrednoj blizini Zagreba ponovo razvijaju.

U NEDOUMICI

Koliko smo bili radosni što smo iz ove borbe izašli kao pobjednici, isto toliko smo bili tužni što su nam se pokvarili planovi o napadu na Sopnicu⁶ i što smo ostali bez šatora i sekacija. Zaključili smo da se moramo hitno izvući sa ovog terena, a kasnije da uspostavimo veze s organizacijom. Krenuli smo kroz šumu Novoselice u pravcu sjevera. Pošto smo prošli pokraj sela Dobrodol, promijenili smo pravac i krenuli na jug kroz Markovo polje. Još je bio dan kad smo prešli cestu Sesvete — Kašina. Kretali smo se proplancima šume Mokrice i osjećali smo

⁵ Tjericalica za komunističko-četničkom bandom koja se pojavila na području občine Sesvete.

Zadreb, 21. kolovoza. Veliki župan Velike župe Prigorje dr. Marko Lamešić izdao je pod brojem 604-pr-1941. ovu tjeralicu:

»Dne 19 kolovoza 1941. god. poslije podne u šumi Divljača, občina Sesvete, pojavila se četničko-komunistička banda, oko desetak njih, koji su iz zasjede pucali na oružničku obhodnju i ubili oružnika Milu Novakovića.

Redarstvenim i oružničkim izvidama je ustanovljeno, da je ta četničko-komunistička banda krenula u smjeru Sljemena.

Velika župa Prigorje sa sjedištem u Zagrebu raspisuje za navedenom četničko-komunističkom bandom tjeralicu i poziva oblasti, služenike i pučanstvo na vršenje tjeralice, kako bi se ta četničko-komunistička banda uhvatila.

Raspisuje se podjedno nagrada od 10.000 kuna za svaku glavu ove četničko-komunističke bande. Nagradu će dobiti onaj koji uhvati ili do prinose uhićenju kojeg iz te bande.

Tko opazi tu četničko-komunističku bandu ili nešto o njoj dozna, dužan je to smjesta prijaviti najbližoj oblasti, odnosno najbližoj oružničkoj, ustaškoj ili redarstvenoj obhodnji.

Upozorava se stanovništvo, da će se svaki onaj, koji propusti učiniti prijavu, smatrati pomagačem te četničko-komunističke bande, kao i onaj koji bi dao sklonište, hrانu ili inače bilo kakvu pomoć toj četničko-komunističkoj bandi. Protiv njega će se prema tome postupiti. (Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, knjiga I, tom V, str. 357. — izdanje Vojnog istorijskog instituta JNA.)

⁶ Napad na Sopnicu izvršila je 13. proleterska brigada »Rade Končar« tek dvije godine kasnije.

se potpuno sigurni. Sreli smo grupu seljaka koji su nas preplaćeno gledali. Pelcl im reče da smo se malo potukli sa ustašama. Bili su sretni da ih ne diramo. Oko 22 sata smo izbili na cestu Zagreb — Varaždin. Ponovo smo razmotrili situaciju i odlučili da postavimo zasjedu i napadnemo prvo motorno vozilo koje nađe. Ležali smo uz cestu skoro čitav sat. Nismo imali sreće. Niko nije naišao, pa čak ni seljačka kola. Krenuli smo dalje kroz šumu Gajišće u pravcu Dugog Sela. Pravac kretanja određivali smo po zvijezdama, a kao »sekcija« nam je služila karta Jugoslavije u džepnom kalendaru.

U zoru ustaše su pokrenule sve jedinice zagrebačkog garnizona i policajce sa psima u pravcu Zagrebačke gore. Mi smo, međutim, već bili van domašaja njihove potjere.

U zoru se grupa zaustavila na rubu šume Lazine, sjeverno od Dugog Sela. Odredili smo dežurnog i zaspali. Kad sam došao na red da dežuram, već je grijalo sunce. Kroz kukuruze je nešto šuškalo i uskoro se pojavio seljak⁷ s korpom na leđima i srpom u ruci, kojim je sjekao travu i zakržljale kukuruze. Vidjevši me s podignutom puškom, stavio je prst na usta u znak razumijevanja i blagonaklonosti. Prišao sam mu. Bez pitanja mi reče: »Znam ko ste; i ja sem bil zeleni kader«. Bio je radićevac — republikanac, te je po nekom iskonskom seljačkom buntu mrzio svu gospodu, pa i ovu njemačko-ustašku. Na njegove predstave o zelenom kadru mi smo davali savremena objašnjenja. Otišao je i po dogovoru se vratio kroz jedan sat, noseći veliku pogaču, dosta sira i bocu vode. Za nagradu smo mu dali lance⁸ koje smo uzeli sa ubijenog žandarma, a zatim smo ga poslali u selo do Predavca, koga smo poznavali iz Zagreba kao naprednog omladinca. Za svaki slučaj premjestili smo se na drugi kraj njive. Naš prijatelj se nije vratio. Uvečer je Pelcl predložio da pođe vlakom u Zagreb da ušpostavi vezu. Njega, kao partijskog rukovodioca, je pritiskala obaveza o izvršenju akcije na Sopnicu više nego bilo koga od nas. Ipak smo odlučili da krenemo prema Bjelovaru, do sela u kojem je rođen Veno Biškup, da tamo uhvatimo vezu s organizacijom i vidimo šta ćemo s akcijom na Sopnicu.

BORBA KOD PRIKRAJA

Iste večeri krenuli smo prema Bjelovaru. Kretanje je bilo sporo, jer nismo imali vodiča. I dalje smo uz pomoć zvijezda određivali pravac. Tokom noći počela je da pada kiša. Nismo se

⁷ Bio je to Bojničić Mato iz sela Drenčec, kraj Dugog Sela.

⁸ Ovi lanci služili su žandarmima za vezivanje uhapšenih lica.

zaustavljeni, premda je već potpuno svanulo. U okolini Božjekovine seljaci su nas sretali i čudili se kakva je to vojska. Naša objašnjenja da smo narodna vojska i saveznici Crvene armije, seljaci su slušali s podozrenjem. Niko nije ništa pitao. Jedva su čekali da odemo. Tog dana štampa i radio NDH prenijeli su proglašenje o »komunističko-četničkoj bandi«, što je bez sumnje imalo svoje dejstvo.

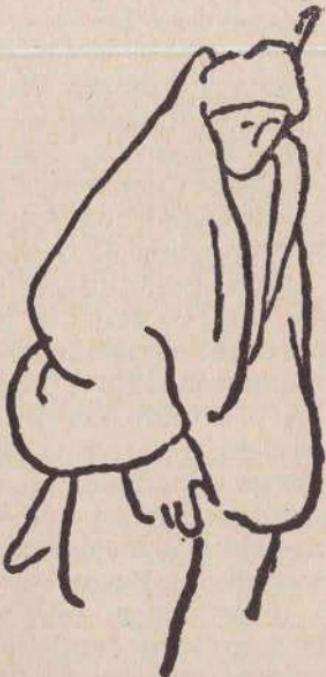
Dvadeset prvog avgusta zadržali smo se u jednom šumarskom, pošto smo prešli cestu Dugo Selo — Bjelovar. Nismo ni slutili da se ispred nas nalazi željeznička pruga Zagreb — Kopřivnica i da smo se zaustavili na veoma pogodnom mjestu za opkoljavanje. Pojeli smo posljednju konzervu koja se našla u Čićinoj torbi. Na cesti smo vidjeli dva vojna kamiona u pokretu. Tog časa smo to povezali s avionom koji nas je jutros u nekoliko navrata nadlijetao. Uskoro smo vidjeli kako se prema nama sa ceste razvija u strelce jedna vojna jedinica. Odmah smo krenuli dalje iz šume kroz polje i kukuruze. Vojnicima, koji su nastupali, nije se žurilo. Izbili smo na željezničku prugu i vidjeli grupu žandarma. Zasjeda. Nisu nas opazili. Krenuli smo jarkom uz prugu. Streljački stroj se za nama približavao. Pelci prvi iskače na prugu, mi ga slijedimo. Zasjeda je oko 200 metara udaljena od nas. Osmatraju pravac odakle nastupa streljački stroj. Pošto smo se trojica prebacili, žandarmi nas opaziše i osuše vatru. Uzvratili smo stojeći. Odmah su polijegali na prugu, a mi smo nastavili da pucamo iz klečećeg stava. Za to vrijeme ostalih pet drugova se također prebacilo preko pruge. Čiča je bio posljednji. Obustavili smo paljbu i povukli se u kukuruze i dalje nekim jarkom do obale rijeke Lonje. Pregazili smo rijeku. Našli smo se potpuno van obruča i domaćaja neprijatelja. Još malo smo išli šumom, a zatim stali da se odmorimo i osušimo. Dalje smo se kretali samo po noći i zato mnogo sporije.

Nakon nekoliko noći sporog kretanja i zaobilazeњa dugih moslavačkih sela, grupa je uspjela u rodnom selu Vene Biškupa da uhvati vezu s partijskom organizacijom. Preko te veze grupa se idućeg dana spojila sa Bjelovarskom partizanskom grupom, u kojoj su bili Gustav Perl Benda, Gabrijel Santo, Antun Blažić, Vilko Jurec, Franjo Marenčić i drugi. Tada je formirano jezgro kroz NOB proslavljenog Kalničkog partizanskog odreda, a zagrebačka grupa partizana je prestala da postoji kao samostalna partizanska jedinica. Rukovođenje ovom fuzioniranom partizanskom grupom preuzeo je OK KPH za Bjelovar. Sa Bjelovarskom grupom spojilo se pet drugova: Veno, Kuzmiak, Čiča, Do-

brila i Šragaj, dok smo Pelcl, Špalj i ja dan ranije u selu Progomelju pali u ruke neprijatelju. Naš pad bio je velika pouka ostalima: da se u selo ne ide ujutro i bez oružja, kao »frenteri«, da se ne ulazi u kuće ako nije postavljeno obezbjeđenje i slično.

Svi uspjesi i propusti ove grupe partizana iz Zagreba služili su ostalim i kasnije osnovanim grupama kao snažna pouka o tome kako treba i kako ne treba da ratuju partizani na ovom terenu. Najvažnija pouka bila je u tome da se partizanski rat ovdje ne može da vodi bez organizovane podrške u selima, bez učešća seljaka u partizanskim grupama, bez vodiča, obavještajne službe i ostalog što obezbeđuje slobodu akcija i garantuje uspjeh u borbi.

Zvonimir KOMARICA

KRUŽNI MARŠ PARTIZANA OKO BOSANSKOG PETROVCA

Krajem septembra 1941. godine italijanske jedinice ponovo su došle na teritoriju Bosanske krajine. Jačina tih snaga bila je oko 20 000 vojnika i oficira. Oni su zaposjeli sva mjesta na komunikacijama: Knin — Drvar — Bosanski Petrovac — Jajce i Bosanski Petrovac — Ključ — Sanski Most. Domobranske i ustaške jedinice, protiv kojih su do tada vodile dvomjesečne borbe partizanske jedinice pod komandom štaba bataljona u rejonu Oštrelja, bile su povučene iz tih krajeva, dok je okupacionu vojnu vlast preuzeila italijanska komanda sa svojim jedinicama. Aktivnost partizanskih jedinica, koje su ostale na terenu Grahova, Drvara i Bosanskog Petrovca poslije prodora Italijana bila je svedena, sem intenzivnog političkog rada uglavnom, na izviđanje, patroliranje i obavještavanje o kretanju neprijateljevih jedinica i pojedinaca. Većih i značajnijih borbi nije bilo. Razlog za takvo stanje bilo je više. Jedan od njih je bio i taj što su Italijani u prvo vrijeme izbjegavali neposredne oružane sukobe sa partizanima težeći da, prije svega, propagandnim sredstvima, kompromituju i izoluju komuniste od naroda, a da poslije toga, prisilnim putem, upotreborom vojnih jedinica ako ustreba, primoraju narod na poslušnost i poštovanje okupacijskih vlasti. Stoga su odmah po dolasku u te krajeve počeli da se povezuju sa kolebljivim elementima iz redova ustanika i da ih vrbuju za četničke formacije, koje su prvo organizovali u Drvaru i Bosanskom Petrovcu. Pored tih četničkih grupa po gradovima, u kojima su bili okupatorski garnizoni, Italijani su počeli da formiraju četničke formacije i u pojedinih selima i da ih uključuju u svoju službu.

Partijsko rukovodstvo, prateći i analizirajući razvoj događaja na terenu, došlo je do zaključka da je neophodno preduzeti niz mjera kako bi se spriječilo dalje širenje neprijateljeve

propagande i stvaranje oružanih četničkih formacija. Zbog toga je odlučeno da se hitno sazove partijska konferencija članova sa područja Petrovca i Drvara. Ta konferencija trebalo je da riješi nekoliko veoma važnih zadataka. Prije svega, trebalo je dati ocjenu o radu partijskih organizacija i vojnih komandi do sazivanja partijske konferencije, zatim ocijeniti novonastalu situaciju na terenu i odrediti jasne zadatke o daljem radu na razvoju ustanka i borbe protiv okupatora. Konferenciji, koja je održana u selu Risovcu 29—31. decembra 1941. godine, prisustvovali su: Đuro Pucar Stari, Osman Karabegović, Ilija Došen, Rudi Kolak, Nikola Kotle, Ljubo Babić, Slavko Rodić, Nikola Karanović, Milutin Morača i izvjestan broj poznatih partijskih radnika iz Krajine. U vrlo otvorenoj i konkretnoj diskusiji podrobno su analizirani dotadašnji uspjesi, kao i slabosti u radu, te nastali problemi poslije dolaska Italijana. Ukazano je na konkretne slabosti i propuste kako u radu vojnih komandi, tako i u radu partijskih organizacija na terenu. Bilo je oštare kritike i iskrene samokritike. Svi su se manje-više osjećali odgovornim za nastalu situaciju na terenu. Konferencija je odredila konkretne zadatke partizanskim jedinicama i partijskim organizacijama. Kao najvažniji i osnovni zadatak, kojeg je trebalo ostvariti bez oklijevanja, trebalo je organizovati borbu protiv okupatora i njegovih slugu i to u svim mjestima u kojima se okupator nalazi. Radi toga trebalo je blokirati italijanske garnizone i prekinuti svaku njihovu vezu sa stanovništvom van garnizona. Ukazano je na značaj političke djelatnosti na terenu kao i na način na koji se to može ostvariti. Takođe je odlučeno da za izvršenje tih zadataka na svakom od tri sreza — Grahovo, Drvar i Petrovac — treba organizovati posebne vojne komande. U komandu za petrovački srez određeni su Slavko Rodić i Nikola Karanović, a za drvarske Milutin Morača i Nikola Kotle. Na teren grahovskog sreza upućen je Ljubo Babić sa nekoliko kurira-pratilaca. Sem toga, u sva tri sreza trebalo je organizacijski srediti jedinice i što hitnije preći na aktivnu oružanu borbu protiv Italijana.

Da bi se izvršili zadaci na terenu petrovačkog sreza trebalo je pojačati snage koje su se već nalazile na tom terenu. Stoga je odlučeno da se iz Podgrmeča dovede jedna petrovačka četa, komandir je bio Milan Zorić, zatim Vakufska četa (komandir Maćuka Filipović) i jedan drinički vod (vodnik je bio Dmitar Smiljanović). Te jedinice bile su potčinjene Slavku Rodiću, a njima se priključio i jedan broj političkih radnika sa teritorije petrovačkog sreza. Osnovni zadatak tih jedinica bio je da razoružavaju sve četničke grupe na terenu, blokiraju italijanski garnizon u Bosanskom Petrovcu i održe više političkih zborova u pojedinim selima radi objašnjenja narodu novonastale situ-

acije. Bilo je predviđeno da se sa određenim jedinicama pređe kroz ona petrovačka sela iz kojih je stanovništvo, iz bilo kojih razloga, dolazilo u grad i kontaktiralo s okupatorom.

Nakon završetka konferencije svi drugovi pošli su na teren radi sprovodenja donijetih odluka. Slavko Rodić i Nikola Karanović otišli su na teren Kulen-Vakufa (u sela Oraško Brdo i Stjenjane) gdje se tada nalazila Vakufska četa. Poslije pripreme boraca i starješina za predstojeći zadatak, četa je izvršila pokret po marš-ruti koja je prolazila kroz sela: Stjenjani — Bjelaj — Vodjenica — Marjanovića Do — Smoljana. Pod komandu Slavka Rodića ušla je u selu Smoljani i Petrovačka četa, te su tako obje čete nastavile marš za selo Drinić. U tom selu četama se priključio i Drinički vod. Poslije dva dana boravka u Driniću sve jedinice su nastavile pokret: Vedro Polje, Kolunić i Medeno Polje.

Prvi politički zbor, za vrijeme tog marša, održan je 14. januara 1942. godine u selu Bjelaju (zaseok Cimeše). Na zboru su govorili Slavko Rodić i Nikola Karanović. Narodni zbor održan je 16. januara u Vodjenici na kome je, pored Slavka Rodića, govorio i jedan politički radnik sa tog terena. U tom selu razoružano je i nekoliko četnika. Treći zbor održan je 18. januara u selu Smoljani. U Driniću su se jedinice zadržale dva dana (20. i 21. januara) i za to vrijeme su održana dva zbara: jedan u selu Bukovači (kod osnovne škole), a drugi u Driniću (zaseok Banjci).

Iz Drinića jedinice su izvršile pokret ujutro 22. januara po predviđenoj marš-ruti. Marš je izvršen pod vrlo nepovoljnim vremenskim uslovima: pored dubokog snijega i niske temperature, kretanje su otežavale i jake sniježne vejavice. Istog dana poslije podne, jedinice su prošle i kroz selo Vedro Polje i izbile u Rakića Dolinu (zaseok sela Kolinić). Tu smo saznali od mještana da u šumi iznad sela jedan vod Italijana siječe drva i da će uskoro naći putem na kojem su se trenutno nalazile naše jedinice. Odmah poslije tog obavještenja, primijetili smo da se Italijani, u koloni, približavaju našim jedinicama ne služeći šta će ih snaći. U ovoj koloni bilo je oko 20 vojnika, koji su vodili nekoliko mula i konja na kojima su vukli drva. Kad su se Italijani približili i ugledali nas odmah su stali jer nisu znali da li su pred njima četnici ili partizani. I dok su tako stajali i zagledali našu kolonu, jedan vod partizana sa čela kolone iskoristio je tu zabunu, pa se za kratko vrijeme našao oko njih s puškama na gotovs. Italijani, iznenadeni i zbunjeni, nisu ni pokušali da upotrijebe oružje, sem jednog podoficira koji je brzo onemogućen da bilo šta učini.

Čim je završeno razoružanje italijanske kolone, marš je nastavljen za selo Medeno Polje, u kome je bilo predviđeno prenoćište. Dan je već bio prošao, a trebalo je još više od jednog sata maršovati po dubokom snijegu, pa je zbog toga naređeno da se kretanje ubrza. Poslije dolaska u Medeno Polje izvršen je raspored jedinica za odmor i spavanje. A pošto se pretpostavljalo da će Italijani brzo reagovati zbog zarobljavanja njihovog voda, to je za svaku četu i svaki vod bio određen rejon za razmještaj i izdato naređenje kakve mjere obezbjeđenja treba preduzeti u toku noći. Petrovačka četa bila je razmještena u zaseok koji gravitira prema Rakića Dolini, a vod pod komandom Dmitra Smiljanića — u kuće Mirkovića, koje se nalaze na putu za selo Bjelaj. Takav raspored jedinica izvršen je radi toga što se pretpostavljalo da će neprijatelj napasti iz Kolunića ili Bjelaja. Vakufska četa bila je razmještena u središtu sela. Zarobljeni italijanski vojnici bili su razmješteni po seoskim kućama.

Narednog dana u zoru jedna naša patrola primijetila je dužu italijansku kolonu kako nastupa ka našem selu. Patrola se vratila da obavijesti komandu. I dok je patrola podnosila izvještaj, Italijani su već počeli da gađaju iz artiljerije. Ta paljba je bila istovremeno i znak za uzbunu u našim jedinicama. U takvoj situaciji nije bilo vremena za posjedanje najboljih položaja za borbu, već su se po izlasku iz kuća zaposjedali najbliži položaji. Sem toga, dubok snijeg usporavao je kretanje i nije dozvoljavao udaljavanje od pritine. Uspjelo se samo to da se prenese naređenje da se vatrica ne otvara dok Italijani ne dođu do samih kuća, tj. u neposrednu blizinu naših položaja.

Italijani su krenuli iz Petrovca u zoru 23. januara i to po vrlo niskoj temperaturi i jakoj sniježnoj vijavici, pa su, po svim izgledima, više bili raspoloženi za to da se dokopaju toplih soba nego da se bore protiv partizana. I pošto nije došlo do borbe na ulazu u selo, pretpostavljali su da su se partizani već ranije povukli pa su požurili u prve kuće da se ogriju i nahrane. Ali, čim su se razmiljeli po kućama i sa tavana počeli da skidaju suho meso, partizani su izvršili napad. Tog trenutka nastao je pravi krkljanac oko svih seoskih kuća. Neki italijanski vojnici su bježali u kuće, a drugi iz njih, tako da njihovi oficiri nisu mogli da uspostave red i organizuju odbranu. Napad naših jedinica potpuno ih je obezgladio i jedino im je bilo preostalo da počnu što prije da se povlače. Ali povlačenje nije bilo lako, jer je naš napad unosio još veću paniku i dezorganizaciju u njihove redove. Za nekoliko časova borbe partizani su ubili i zarobili oko 60 neprijateljskih vojnika i oficira. Među zarobljenim oficirima bio je i ljekar italijanskog garnizona u Petrovcu. Zaplijenjena su, pored 60 pušaka i pištolja, i 2 neispravna brd-

ska topa. Komandant razbijene italijanske jedinice pobjegao je u Petrovac, gdje je istog dana naprasno umro. Na našoj strani teže je ranjen zamjenik komandanta odreda, Nikola Karanović, i borac Tanasije Lukić iz Petrovačke čete. Obojica su bila teško ranjena, a naročito Nikola Karanović, kome je kroz pluća prošlo nekoliko mitraljeskih zrna.

Zapljenjeno oružje dato je Omladinskoj četi u Medenom Polju, koja je tada i formirana. Dobila je zadatak da sprijeći snabdijevanje italijanskog garnizona drvima i da obezbijedi blokadu grada i ne dozvoli održavanje veze između garnizona u Petrovcu sa susjednim garnizonima u Oštrelju i Drvaru.

Svi ranjeni zarobljeni italijanski vojnici bili su preneseni seoskim saonicama do Petrovca i predati italijanskoj komandi, dok su zdravi upućeni u Podgrmec u štab odreda, koji ih je rasporedio na rad kod pojedinih seljaka.

Ta borba je po svom političkom značaju za dalji razvoj ustanka u tom kraju, po našem mišljenju, dolazila u red najznačajnijih borbi koje su petrovački partizani vodili u prvoj godini ustanka. Ona je dokazala da se partizanske jedinice mogu vrlo uspješno boriti protiv italijanskih okupatorskih jedinica, bez obzira na to što su one bile i brojno i tehnički daleko nadmoćnije.

Jovo PAVIĆ

BOLJEVAČKI PARTIZANSKI ODRED

Posle kapitulacije, i na području Zaječara kao i u drugim krajevima, stari upravni aparat dosledno je izvršavao naređenja nemačkih vlasti koje su izvlačile rudna, poljoprivredna i druga bogatstva ovog kraja Srbije. Sem toga, na teritoriji zaječarskog okruga su po većim mestima bile raspoređene snage nemačke 714. posadne divizije, a u Zaječaru je uspostavljena »Krajskomandantura 857«. Jače nemačke snage su se nalazile i u rudnicima radi obezbeđivanja proizvodnje. U službu okupatora stavio se i nedirnut žandarmerijski aparat. Sreski načelnici, preko opštinskih i sreskih uprava, postaju glavni pomagači okupatora. Pored izvlačenja materijalnih dobara, okupator je svoje pljačkaške planove sprovodio i primenom prinudnog rada. U takvim uslovima je partijska organizacija zaječarskog okruga počela pripreme za oružani ustank. Njena uporišta su tada bila u gradovima i rudničkim centrima kao što su Borski rudnik, Rtanj, Bogovina, Vrška čuka kao i čitav Timočki rudnički basen i sela oko njih iz kojih su poticali rudari. Uoči ustanka partijska organizacija je samo na području boljevačkog i borskog područja imala 20 članova Partije i 5 partijskih celija: u Boru, selu Zlotu, Podgorcu i u rudnicima Bogovini i Rtnju. U Boru je radio i skojevski aktiv od 30 članova.

Posle proglaša CK KPJ od 22. juna 1941. godine, kojim se članovi Partije i građani naše zemlje pozivaju na oružani ustank, Okružni komitet Zaječara je već krajem juna održao sastanak na Belom bregu kome je prisustvovao i član PK Moma Marković i gde je doneta odluka da se ubrzaju pripreme za oružani ustank i da se na teritoriji zaječarskog okruga formiraju tri partizanska odreda: Boljevački, Krajinski i Zaglavskotimočki.

Pripreme za formiranje partizanskih odreda odvijale su se kroz angažovanje mesnih i gradskih desetina na prikupljanju oružja i ostale opreme za borbu.

Zadatak odreda je bio da uništavaju neprijateljsku živu silu, razbijaju upravni aparat u službi okupatora i uništavaju industrijske i druge objekte kojima se služio okupator.

Partijska organizacija Bora, u čiji je rad sekretar OK Dobrivoje Radosavljević Bobi imao najneposredniji uvid, pokazala je najbolje rezultate. Ubrzo za sekretara OK Zaječar dolazi instruktor PK Srbije Milenko Brković, te se Dobrivoje Radosavljević sasvim posvećuje radu na formiranju odreda.

28. jula 1941. godine iznad sela Podgorac, u podnožju planine Malinika, na mestu zvanom Balc, formiran je Boljevački partizanski odred — prvi u Timočkoj krajini.

Na dan formiranja odred je imao 22 borca, uglavnom radnika Borskog i boljevačkih rudnika (Bogovine i Rtnja). Za komandanta je nimenovan Duško (prezime nepoznato), podnarednik bivše jugoslovenske vojske (koga je na toj dužnosti, posle nekoliko dana, zamenio Sveta Marinković, rudarski radnik, rezervni narednik bivše jugoslovenske vojske), a za političkog komesara Dobrivoje Radosavljević. Pored njih su u rukovodstvu odreda bili Janko Simeonović i Dušan Gligorijević, studenti i Jovan Dobrić, rudar.

Prvi borci Boljevačkog odreda, pored navedenih bili su: Jovan Muskalović, Josip Čalković, Ljuba Kojadinović, Milan Gogić, Ostoja Đurić, Mile Sajević, Đorđe Ilić, Milan Milojković, Miodrag Cojić, Miloš Ganić, Jovan Jovikić, Mladen Dolapović, Jovan Pantelić, Svetozar Lazić, Petar Gramić, Pavle Đujić. Gotovo svi su bili članovi Partije ili Skoja.

Oāred je imao 19 pušaka, 1 puškomitrailjez, 5 revolvera i 20 bombi.

Rukovodstvo odreda odmah je sačinilo plan napada na železničku stanicu uskog koloseka Obradove Stolice da bi se uništio voz koji je prevozio Nemce iz Paraćina u Zaječar. Napad je predviđen za 2. avgust u zoru.

Nemci su, izgleda, saznali za napad i da bi ga izbegli naredili su mašinovođi da se ne zaustavlja na železničkoj stanicici. Mašinovođa je izvršio naređenje i voz je bez zaustavljanja nastavio put ka Boljevcu. Partizani su otvorili vatru, ali nisu mogli da zadrže voz koji je jurio punom brzinom. Pošto nisu uništili nemački transport upali su u železničku stanicu, demolirali je i od čuvara pruge zaplenili pet pušaka. Ovom akcijom je u stvari zabeležen početak oružane borbe u Timočkoj krajini protiv okupatora i njegovih slugu. Sve do tle se u narodu samo

sumnjalo, prepostavljalio, nagađalo da se »nešto sprema, nešto mora da pukne«. I puklo je!

Ubrzo zatim, noću 7/8. avgusta, odred je uništilo telefonsko-telegrafske linije između sela Šarbanovca i Bogovine, a 10. avgusta je onesposobio telefonsko-telegrafske veze između sela Zlota i Brestovačke banje. Stavljanjem okupatorskog saobraćaja pod udar, Boljevački partizanski odred stupa u neposredniji kontakt s narodom u dolini Crnog Timoka.

Povodom ovih akcija Nedićeve Ministarstvo unutrašnjih poslova izdalo je tzv. raspis br. 8 u kome piše: »Nepoznata lica presekla telegrafske i telefonske žice i 11 bandera između Šarbanovca i Bogovine«, a dva dana kasnije isto ministarstvojavlja: »Banda od 50 naoružanih lica rasterala je nenaoružanu stražu na putu Brestovačka banja — Zlot, presekla telefonske linije. Starešina ispostave otišao na lice mesta.«

Akcije Boljevačkog odreda narod je uistinu prihvatio sa oduševljenjem i za kratko vreme brojno stanje odreda je poraslo na 50 boraca naoružanih puškama i puškomitrailjezima. Prirast odreda uglavnom je bio iz sela Zlota i Podgorca ili Bor-skog rudnika.

U zoni dejstva Boljevačkog partizanskog odreda neprijatelj je, pored korišćenja pruge Zajecar — Paraćin kao najkraćeg puta iz Timočke u Moravsku dolinu, eksplorisao i rudnike uglja: Bogovinu, Rtanj, Vršku čuku, rudnički gigant bakra u Boru. Stoga je rukovodstvo odreda odlučilo da napadne rudnik Bogovinu i uništi njegova postrojenja koja je čuvalo 9 naoružanih stražara. Noću 11/12. avgusta, grupa boraca Boljevačkog odreda upala je u rudnik, razoružala stražu, porušila električnu centralu i druga rudnička postrojenja, tako da je proizvodnja u rudniku obustavljena puna 3 meseca.

Dva dana kasnije, 14. avgusta, odred je srušio železnički most na pruzi između Boljevca i sela Bogovine, čime je saobraćaj na ovoj pruzi onemogućen više od mesec dana. Tako je dolina Crnog Timoka postala žarište ustanka koji okupator i njegov upravni aparat iz sreza Boljevac nisu mogli sprečiti. Porobljeni narod je dobio zaštitnika, svoj odred, čiji su redovi bili svakim danom sve veći.

Pored oružanih akcija i diverzija odred je po selima boljevačkog i dela zaječarskog sreza održavao političke zborove, uništavao opštinske arhive i smenjivao upravni aparat koji je služio okupatoru. Na zborovima je narodu objašnjavana situacija u srezu, celoj zemlji i svetu. Posle svakog zbora odredu su pristupale desetine novih boraca. Odred je brojno narastao na

preko 100 boraca i već je predstavljaо ozbiljnu oružanu snagu naroda.

Noću 20/21. avgusta odred je izvršio jednu od svojih do tada najvećih akcija — napad na rudnik Rtanj koji je čuvalo sedam Nemaca i više žandarma. Taj rudnik je bio od posebne važnosti za Nemce zbog proizvodnje kamenog uglja pa ga je čuvala jaka posada. Napad je izvršen u saradnji s partijskom organizacijom rudnika. Planom napada je bilo predviđeno da članovi Partije iz rudnika (Alojz Hiršl i Milutin Ružić) sa ostatim radnicima napadnu Nemce iznutra. Oni su to učinili u trenutku kada su Nemci seli da večeraju. To je ujedno bio znak da odred počne napad spolja.

Nemci su brzo savladani, a žandarmi su se predali. Rudnik je potpuno uništen, tako da ga okupator nije mogao koristiti do kraja okupacije. Potpuno uništenje rudnika izvršili su stručni radnici rudnika, poznavaoци njegovih najosetljivijih mesta. Zahvaljujući pomoći i odlučnosti rudara odred je ovu akciju izveo bez ijedne žrtve. Pored uništenja nemačke posade i rušenja rudnika, razoružana su 22 žandarma, a zaplenjeno je: 2 puškomitraljeza, 15 pušaka i 7 pištolja. Ova akcija je, pored vojničkog značaja, imala i snažno političko dejstvo na narod ovoga kraja.

Posle tog prvog sukoba s Nemcima osetno su porasli samopouzdanje i borbenost boraca Boljevačkog partizanskog odreda. Odmah sutradan, 21. avgusta, odred je uništio opštinske arhive i dezorganizovao upravne organe okupatora u Krivom Viru i Podgorcu. Noću 23/24. avgusta i drugi put je miniran i potpuno razoren most na Timoku, kod sela Bogovine. Most je dva meseca bio van upotrebe.

Prvog septembra su deset žandarma i dva nemačka vojnika upućeni kamionima u selo Zlot »nekim poslom«. Između Zlota i Podgorca partizani su ih sačekali i u kraćoj borbi zaboravili. To je dalo nov podstrek partizanima.

Napadi na rudnike Rtanj, Bogovinu, rušenje mostova, komunikacija, paljenje opštinskih arhiva i dezorganizacija upravnog aparata koji se stavio u službu okupatora, pročuli su se širom okruga, do najmanjeg sela. Pored akcija na objekte i komunikacije, odred je upadao u pojedina sela i palio opštinske arhive, uništavao evidencije o materijalnim dobrima, poreske knjige i spiskove vojnih obveznika. U paljenju opštinskih arhiva i rasturanju opštinskih uprava koje su od naroda oduzimale žito i ostala materijalna dobra za potrebe okupatora, učestvovao je i narod.

Retka je opština u kojoj nije bilo takvih akcija, a u nekim su se i više puta ponavljale. Odred je naglo jačao, tako da je početkom septembra već brojao oko 400 boraca. Celokupna

industrija i saobraćaj u dolini Crnog Timoka bili su paralisi. Stvorena je slobodna teritorija koja je zahvatila čitav boljevački srez. Razbijene su i razoružane gotovo sve žandarmerijske stanice. Usred slobodne teritorije ostalo je još samo sresko mesto, varošica Boljevac, zbijena na podnožju litica Rtnja, gde su se okupili svi žandarmi iz sreza.

Drugog septembra u 5.30 časova odred je izvršio napad na Boljevac. Iznenađeni neprijatelj nije pružio ozbiljniji otpor. Razoružano je 29 žandarma, uništena je telefonska i telegrafska centrala u pošti i spaljena arhiva u svim ustanovama sreza. Ali, pošto je Boljevac udaljen od Zaječara jedva oko 30 km, stigla je još za vreme napada na železničku stanicu Boljevac vozom iz Zaječara jedna nemačka četa iz 714. posadne divizije koja je odmah stupila u borbu sa Boljevačkim odredom. Posle kraće borbe odred se, uz gubitke od dva partizana, povukao iz Boljevca. Neprijatelj je imao tri mrtva i više ranjenih. Tako je varošica Boljevac i dalje ostala jedino neoslobodjeno mesto sreza.

Intervencija Nemaca iz Zaječara i prilična pometnja među partizanima pri povlačenju iz Boljevca otkrili su rukovodstvu Boljevačkog odreda slabosti u formaciji koja više nije mogla obezbediti jedinstvenu komandu. Odmah se pristupilo reorganizaciji i 3. septembra odred je formiran u tri čete. Svaka četa, jačine 120—150 ljudi, dobila je svoje rejone dejstva u težnji da se proširi slobodna teritorija prema Boru i Zaječaru:

— 1. četa kojom neposredno rukovodi štab odreda (komandir je bio Sveti Marinković) kreće prema Brestovačkoj banji i Borskem rudniku, najjačem uporištu Nemaca, odakle se i očekivao napad na slobodnu teritoriju odreda;

— 2. četa, čiji je komandir bio tek prispeli žandarmerijski narednik Dragomir Vranešević, a politički komesar Janko Simeonović, kreće ka selu Krivi Vir odakle kontroliše pravac iz Paraćina preko Čestobrodičke klisure¹;

— 3. četa, čiji sam komandir bio ja, a politički komesar Miodrag Cojić, ostaje u rejonu Markovog Kamena, orijentišući se prema Zaječaru.

I čete su krenule svaka u svom pravcu.

Istoga dana je 1. četa pokidala železničku prugu između Šarbanovca i Sumrakovca. Voz koji je naišao iz Zaječara iskočio je iz koloseka i sa lokomotivom i prednjim delom kompozicije survao se u ambis. Sutradan je četa prodrla ka Bresto-

¹ Čitaj napis iz I knjige Edicije: »U dolini Crnog Timoka« od Janka Simeonovića.

vačkoj banji gde je razbila jednu manju nemačku jedinicu i ubila joj dva vojnika.

Druga četa je prodrla ka Krivom Viru gde je 6. septembra potpuno demolirala železničku stanicu, oslanjajući se na to veliko selo poznato po svom učešću u timočkoj buni, kao na bazu.

Prva četa je prodrla ka severnom delu sreza Zaječar doporuči do sela Lenovac, rodnog mesta Hajduk Veljka. I legendu o tom velikom junaku iz prvog srpskog ustanka partizani su potpuno iskoristili.

Veliki uspesi koje je odred postigao u uništavanju neprijateljskih industrijskih i saobraćajnih objekata i dezorganizacija upravnog aparata primorali su okupatora da koncentriše svoje i kvislinške vojne snage radi uništenja odreda. Prvo, likvidacija nemačke posade u rudniku Rtanj, zatim žrtve u Boljevcu, a sada i kod Brestovačke banje, nagone okupatora da organizovano kreće u napad na Boljevački partizanski odred. Pada to upravo u vreme priprema prve okupatorske ofanzive na slobodnu teritoriju u vreme priprema prve okupatorske ofanzive na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji.

Boljevački partizanski odred je za mesec dana narastao na preko 400 ljudi, ali je organizaciono i vojnički bio slab. Većini boraca nedostajala su osnovna vojnička znanja te ih je trebalo sticati kroz borbe i akcije. Najveći nedostatak je bio u vojnem rukovodećem kadru, koji je neophodan za ovako vojnički neobučenu boračku masu. Napad na Boljevac je samo otvorio, a ofanziva neprijatelja na slobodnu teritoriju Boljevačkog partizanskog odreda sasvim je to i potvrdila.

U napadu na slobodnu teritoriju odreda učestvovali su jake nemačke snage 714. posadne divizije, sa oklopnim jedinicama, artiljerijom, motorizovanom pešadijom i avijacijom. Prema do sada proverenim podacima, jačina neprijateljskih snaga u napadu na slobodnu teritoriju Boljevačkog odreda iznosila je: 700 nemačkih vojnika sa 30 kamiona i bornih kola, 30 mitraljeza i 7 topova. Napad je izvršen sa tri strane: iz Paraćina, Zaječara i Bora. Prethodilo mu je bombardovanje partizanskih baza i ustaničkih sela Zlot i Podgorac 6. septembra, a 9. i 10. septembra nemačke trupe su i spalile ova dva sela iz kojih je bila većina boraca odreda; izgorelo je oko 853 kuće, pojate i druge zgrade, kao i velika količina ljudske i stočne hrane. Samo u Zlotu je oko 200 porodica ostalo bez krova nad glavom. Neprijatelj je vršio strahovita zločinstva. U Zlotu i Podgorcu je ubijeno više desetina ljudi, žena i dece, dok je nekoliko stotina odvedeno u koncentracioni logor. Posle ovih nedela u Zlotu i Podgorcu, organizujući istovremeno Borski četnički odred, samozvani vojvoda Sava Marković i nemački krajskomandant

uputili su poziv partizanima iz tih sela da se vrate u selo, predaju oružje i »nastave miran život kod svojih kuća«.

Vojnički neobučena a politički nedovoljno izgrađena boracka masa odreda pokolebala se gledajući popaljene kuće. Pod izgovorom da samo obidu zastrašene porodice više se nisu ni vraćali u odred. A on se osipao i od blizu 450 boraca, ostalo je posle nekoliko dana u Boljevačkom partizanskom odredu 30 — uglavnom članovi KPJ, SKOJ-a i radnici. Bio je to nepojmljivo brz poraz masovnog odreda čije će demoralisane borce izdajnici naroda prevariti da postanu četnici pod izgovorom »da brane svoje popaljene kuće«.

— Da nije bilo komunista i tih partizana, mi ne bismo palili sela. Eto, morali smo — prenosili su zaplašenom narodu navodne poruke Nemaca domaći izdajnici.

13. septembra pao je u ruke gestapovskim krvolocima sekretar OK Zaječar Milenko Brković Crni. On je oko 9 časova ujutru otišao na železničku stanicu, izvadio kartu i uputio se prema vagonu. Nije ni primetio da ga gestapovci i agenti već prate. Mirno je ušao u kupe i seo. Bilo je to pred sam polazak voza.

U njegov kupe su iznenada banuli gestapovci i sručili se na njega. Brković se nije predavao. Bez oklevanja je snažno zamahnuo rukama i, onako snažan, posle kraćeg gušanja, uspeo je da se osloboди napadača. Istrčao je iz vagona i pojuriо preko perona ka izlazu. U tom trenutku iz džepa mu je ispaо revolver. Nije imao vremena da se saginje. Agenti su već pucali za njim. Milenko je brzo trčao da bi se što pre dokapao gradskih ulica. Stigao je već na ivicu perona. Tada je pred njega istrčao jedan izdajnik, železničar. Podmetnuo mu je nogu. Nastalo je rvanje. Gestapovci su pristigli i izboli ga isukanim noževima. Obliven krvlju, Milenko se borio još neko vreme. Tada je posustao od udaraca i uboda. Gestapovci su ga odveli u krajskomandanturu. Znali su da je odgovorni funkcijonер u Partiji i jedan od organizatora partizanskih odreda u Timočkoj krajini. Želeli su ga živog, te su mu odmah previli rane. Zatim, kad se malo opravio, počeli su ga ispitivati. Nastalo je mučenje. Pet dana i noći su ga mrcvarili. Tukli su ga gvozdenim polugama, kidali mu zavoje sa nezalečenih rana, pekli ga usijanim gvožđem, vadiili mu nokte, testerom pilili kosti na nogama i rukama. Milenko Brković je u mukama gubio svest. Kada bi se povratio nastavljali su mučenje. Nije htio da prizna ni jednu jedinu reč. Po gradu su se već bili pročuli Brkovićevi odgovori fašistima: »Fašisti, zar ne vidite da vam gori po nogama. Bežite iz moje

zemlje dok nije kasno. Svi ćeće biti uništeni». Šestog dana od hapšenja, 18. septembra 1941. godine, fašisti su podigli vešala na Kraljevici kod Zaječara i obesili Brkovića.

Za Partiju i pokret ovog kraja to je bio veliki gubitak. Odmah posle vešanja Milenka, 21. septembra, pao je u ruke neprijatelja član KPJ i jedan od organizatora ustanka u boljevačkom srežu, Đorđe Ilić, pravnik iz sela Podgorca. Bio je hrom u jednu nogu pa se nije mogao kretati sa odredom koji se povlačio. Uhvatili su ga četnici Koste Pećanca. Najbrutalnije su ga mučili, a zatim predali Nemcima u Zaječaru. Počelo je šestodnevno mučenje. Dorđe je neustrašivo prkosio neprijatelju. Obešen je 27. septembra na Kraljevici, na istom mestu gde je nekoliko dana ranije obešen i Milenko Brković Crni.

*

Važnost Timočke krajine u Hitlerovim strateškim planovima bila je dovoljno procenjena kako s vojničke, tako i s privredne strane. Samo na užem području boljevačkog sreza nalazio se nekoliko rudnika. Pored toga u neposrednoj blizini ovih je i rudnik bakra u Boru, koji je bio od neprocenjive važnosti za ratne potrebe Hitlera. Timočka krajina je imala i poseban vojnički značaj jer se nalazi u trouglu između železničke komunikacije Beograd — Niš i Dunava, važnog vodenog puta za istočni front. Imajući to u vidu, Boljevački odred se nije smeo vezivati za usku teritoriju jer se sasvim sigurno moglo očekivati da će neprijatelj upotrebiti sva raspoloživa sredstva i poslužiti se svim drastičnim merama za uništenje oslobođilačkog pokreta u ovom za neprijatelja osetljivom području. A odred se zalogorio baš na uskoj teritoriji ustaničkog Zlota i Podgorca i to u neposrednoj blizini ovih sela iz kojih je bilo oko 300 partizana. U ovakvoj situaciji neprijatelju nije bilo teško da koncentriše sve raspoložive snage i udari kako na odred, tako i na ustanička sela koja su dala najveći broj boraca za odred.

Posle izmenjene situacije u boljevačkom srežu, znatno oslabljen odred nije mogao da pruži ozbiljan otpor brojno jačem neprijatelju, te je odlučeno da se ostatak boljevačkog odreda spoji sa oslabljenim Zaglavsko-timočkim odredom koji je 29. septembra pretrpeo jak iznenadni neprijateljski udar, tako da je i on ostao sa 30—40 boraca (a istog dana je na Stevanskim livadama kod s. Sikola poražen i Krajinski odred). Osmog oktobra je došlo do spajanja delova Boljevačkog i Zaglavsko-timočkog odreda koji su zajedno imali oko 70 boraca. Za komandanta novog odreda, koji je dobio naziv Knjaževačko-boljevački,

postavljen je Voja Jelenković Boža, a za njegovog zamenika Sveta Marinković. Za političkog komesara odreda postavljen je Janko Simeonović Sava.

Novoformirani Knjaževačko-boljevački odred je odmah stupio u akciju. Odlučeno je da se najpre poruše železnički mostovi na Timoku i Grliškoj reci kod sela Vratarnice, i onesposobe rudnici uglja: Podvis i Dobra sreća. Još istoga dana, 8. oktobra uveče, izvršen je napad na rudnik uglja Dobra sreća koji je onesposobljen za proizvodnju. Pri tom je zaplenjena veća količina eksploziva za rušenje mostova. Posle napada na rudnik Dobru sreću, odred je krenuo prema Vratarnici i noću 14/15. oktobra demolirao železničku stanicu na pruzi Niš — Negotin. Iste noći srušen je železnički most na Grliškoj reci. Sledće noći odred je upao u sresko mesto Andrejevac, demolirao poštu, zapalio ostatke sreskog načelstva, demolirao železničku stanicu i onesposobio telegrafsko-telefonske linije na nekoliko kilometara. Posle ove akcije, 17. oktobra, došlo je do napada na rudnik Podvis u kome je učestvovao i Svrliški odred. Rudnik je čuvalo 20 žandarma i oko 60 četnika Koste Pećanca. Štabovi odreda doneli su zajedničku odluku o napadu na rudnik. Napad je izvršen noću 17/18. oktobra, iznenada: neprijatelj nije ni imao vremena da pruži bilo kakav organizovani otpor. Žandarmi i četnici su na prve pozive za predaju položili oružje. Zarobljeno je devet žandarma i 28 četnika, dok su se ostali razbežali. Srušeni su električna centrala i druga rudnička postrojenja. Sem toga, zaplenjena je veća količina eksploziva, odeće i obuće od koje je dosta razdeljeno samim radnicima. Istovremeno je manja grupa partizana minirala železnički most kod Palilule. Rušenjem ovog i mosta na Grliškoj reci za duže vreme je prekinut železnički saobraćaj na ovom delu pruge Zaječar — Niš.

To je bio najbolji odgovor neprijateljskoj propagandi da su partizanski odredi razbijeni i partizani uništeni.

Od akcije na rudnik Podvis pa sve do marta 1942. godine, Knjaževačko-boljevački odred je dejstvovao na području svrliškog i zaplanjskog sreza kao samostalna jedinica u sastavu Svrliškog odreda učestvujući u svim akcijama i borbama koje je za to vreme vodio Svrliški odred. Oba odreda su iz Podvisa krenula prema Sokobanji, gde je bilo oko 100 — 120 četnika Koste Pećanca i 20 žandarma. Uoči samog napada u Knjaževačko-boljevačkom odredu su izvršene izvesne organizacione promene. Za komandanta sam postavljen ja, na mesto Voje Jelenkovića.

Napad na Sokobanju je izvršen 20. oktobra. Garnizon je blokirani u prvi mrak. Silovit i iznenadan nalet partizana onemogućio je organizovani otpor četnika i žandarma. Njihova od-

brana je brzo slomljena i veći broj četnika i žandarma je zabljen. Najveći broj zarobljenih četnika — seljaka je pušten kućama, dok je okorelim zlikovcima, sreskom načelniku, četničkim vojvodama i drugima narodni sud izrekao smrtnu kaznu. Spaljena je arhiva sreskog načelstva, demolirana je pošta i zaplenjen veliki broj pušaka, odeće i drugog materijala. Posle ove akcije odredi su krenuli prema Svrljigu i ostali su na području svrljiškog sreza, sa glavnim uporištem i osloncem na Zeleni vrh. 20. novembra je doneta odluka da se Knjaževačko-boljevački odred vrati na teritoriju knjaževačko-timočkog sreza. Pokušaj odreda da prodre tamo nije uspeo, jer je neprijatelj grčevito branio taj teren. Dvadeset trećeg novembra odred je uspeo da se probije u Timok do manastira Suvodola (blizu sela Selačke), ali je odmah napadnut i primoran na povlačenje prema Staroj planini. U selu Radičevcu je razoružao graničnu stražu i održao politički zbor, a 30. oktobra noću u s. Balincu su ga napale jače nemačke i četničke snage. U toj borbi poginula su dva partizana i jedan je ranjen. Jedan od poginulih je Milutin Ružić, učesnik u poznatoj akciji Boljevačkog odreda na Rtanj. Neprijatelj je takođe pretrpeo gubitke u mrtvim i ranjenim. Odred se nije mogao odupreti mnogobrojnim neprijateljskim snagama i vratio se na teritoriju svrljiškog sreza.

Decembra 1941. Knjaževačko-boljevački odred je sa jednom četom Svrljiškog odreda, pored drugih akcija, održavao političke zborove po svrljiškim selima. Jedan od tih zborova održan je 12. decembra u selu Krenta na Tresibabi, između Knjaževca i Svrljiga. Na zboru su govorili komesar i komandir Svrljiške čete, objašnjavajući narodu izdaju četnika Koste Pećanca, Nedića, Ljotića i Draže Mihailovića. Posle zbara u Krenti izveden je kulturno-zabavni program, a zatim je nastalo narodno veselje koje je trajalo do kasno u noć. Sutradan, 13. decembra oko 11 časova, kad su se partizani spremali za pokret, stražar je obavestio da sa pravca Knjaževca ide neprijateljska kolona i da su prednji delovi već u neposrednoj blizini. Situacija je bila vrlo teška. Jačina neprijateljskih snaga nije bila poznata. Upustiti se u neravnopravnu borbu protiv mnogo jačeg neprijatelja bilo je opasno, a povući se bez borbe znači pokolebiti poverenje naroda u snage partizana. Stoga je odlučeno da se primi borba. Nemci su već bili zauzeli borbeni raspored na dominantnim položajima (u groblju iznad sela).

Svrljiška četa je imala da napadne Nemce i Timočki četnički odred u groblju, a Knjaževačko-boljevački odred da odbaci Knjaževački četnički odred koji je napao naše desno krilo. Borba je počela iz pokreta. Što je vreme više odmicalo, ona je dobijala sve veću žestinu. Knjaževačko-boljevački odred je brzo

razbio knjaževačke četnike i naterao ih u bekstvo. Svrljiška četa je za to vreme vodila tešku borbu s Nemcima i Timočkim četničkim odredom u groblju. Deo snaga Knjaževačko-boljevačkog partizanskog odreda je posle razbijanja četnika udario u desni bok Nemaca, a sa preostalim snagama štitio komunikaciju prema Knjaževcu. Borba s Nemcima je dostigla kulminaciju. Nastao je presudan trenutak. Front Nemaca se tada poljuljao i oni su počeli da se povlače u neredu. Ali su ogavni četnici Save Markovića »Borskog« iznenada udarili u levi bok Svrljiške čete sa pravca Svrljiga. Teren je bio čist i borbeni raspored levog krila Svrljiške čete jasno se ocrtavao. Ona se tako našla pod jakom unakrsnom vatrom. Nastali su teški trenuci. Četa je počela da se povlači u neredu. Dr Milenko Hadžić, popularni svrljiški partizan, ustao je i počeo da dovikuje četnicima iz sveg glasa: »Četnici, ne prolijavajte bratsku krv za račun Nemaca! Predite na stranu partizana, tu vam je mesto.«

Pao je pokošen, a za njim još osam drugova.

Pomerio se ceo front. Levo krilo se povlačilo u neredu i po grupama, a desno je uzmicalo organizovano. Posle izvlačenja iz sela, desno krilo se svilo u kolonu i nastavilo pokret prema Zelenom vrhu, a levo se po grupama uključilo u kolonu. U neravnoj borbi koja je trajala nekoliko sati partizanske snage su bile primorane na povlačenje, ostavljajući na mestu borbe devet poginulih drugova. Gubici neprijatelja nikada nisu bili tačno utvrđeni.

Sve do marta 1942. godine Knjaževačko-boljevački odred je proveo u Zaplanju (leva obala Nišave) kada je izvršio pokret ka Timoku.

Jovan ĆEDA KECMAN

ODLAZAK BORACA SA TERENA ZETE NA PLJEVLJA 1941.

Odmah poslije ustanka u Crnoj Gori, partijska organizacija u Zeti je intenzivno radila na pripremama za jednu dužu i uporniju borbu protiv okupatora.

U kratkom periodu likvidirane su sve bivše opštine na terenu Zete, a njihovi predsjednici nijesu se smjeli udaljavati od neprijateljskih garnizona.

Uz pomoć Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Okružnog komiteta KPJ za Podgoricu partijska organizacija je uspjela da formira partizanski bataljon u čijem sastavu su ulazile čete koje su se formirale u više sela na terenu Zete. Rukovodstvo i jezgro ovih jedinica bili su komunisti i skojevci.

U to vrijeme okupator je na terenu Zete imao prilično jake snage, tako da je svaka četa na svom terenu živjela poluilegalno. Komunisti i skojevci u ovim četama živjeli su vojničkim životom i izvršavali manje akcije dok su ostali obavljali stražarsku službu i druge poslove. Naoružanje bataljona bilo je dosta slabo. Veći dio boraca nije imao ni pušaka što je kod nekih unosilo izvjesnu nesigurnost. Pored veze sa Zetskim odredom, u čijem je sastavu i bio, bataljon je održavao stalnu vezu i sa partijskim rukovodstvom. Pošto okupator noću nije vršio nikakve pokrete, to su partijska organizacija i formirane jedinice bili absolutni gospodari terena van područja neprijateljskih garnizona, na kome su predstavljali strah i trepet za petokolonaške elemente koji su se jedino mogli spasti u okupatorskim garnizonima. To je omogućilo da se neometano izvrši direktiva o mobilizaciji boraca sa ovog terena za crnogorski partizanski odred za dejstva u Sandžaku i njegovo učešće u napadu na Pljevlja 1. decembra 1941. godine.

Prilikom odabiranja boraca, vodilo se računa da iz svake čete podje i učestvuje po nekoliko boraca, da bi se na taj način

Pivo Karamatijević: SMJEŠTAJ RANJENIKA

za pokret vezivalo svako selo i što više porodica. Bili su to zdravi i većinom mlađi ljudi, izuzev 3—4 koji ipak nijesu htjeli da odustanu i da ne učestvuju u toj borbi.

Iz partijske organizacije Zete pošlo je na Pljevlja 25 članova KPJ i nekoliko skojevaca, što je otprilike predstavljalo polovinu tadašnje partijske organizacije. I pored svih napora ostalog broja komunista, slanje ovolikog broja komunista i skojevaca odmah se osjetilo u radu organizacije na terenu.

Poslije napada na Pljevlja jedan broj boraca vratio se na teren Zete i ponovo stupio u Zetski bataljon.

Oni komunisti i skojevci koji su učestvovali u napadu na Pljevlja ostali su na terenu Sandžaka, formirali četu i nastavili borbu protiv neprijatelja, na području Sandžačkog odreda. U Sandžaku su ovu četu nazivali Zetskom četom. Ona je na području Sandžaka vodila nekoliko teških borbi i imala gubitaka.

U jednoj borbi je, boreći se prsa u prsa sa neprijateljem na čelu ove čete, poginuo junačkom smrću njen komandir Drago Kukuličić, istaknuti borac i revolucionar, jedan od najstarijih članova Partije sa područja Zete, koji se i prije rata isticao svojim revolucionarnim radom. Pored njega u borbama u Sandžaku poginuo je i jedan od mlađih komunista, njegov nerazdvojni drug Špiro Klikovac.

Koncem marta 1942. godine ova četa se vratila i trebalo je da uđe u sastav Zetskog bataljona. Ali, pošto je bataljon već bio napustio teren Zete i prebacio se na područje Lovćenskog odreda, borci ove čete su nešto kasnije stupili u proleterske brigade i ostali dosledni narodnooslobodilačkoj borbi sve do konačnog oslobođenja zemlje.

Poslije napada na Pljevlja okupatori i domaći izdajnici pojačali su svoju aktivnost na području Zete, kako bi paralizovali narodnooslobodilački pokret i rad partijske organizacije na ovom terenu, ali u tom nijesu uspjeli. Jedinice koje su živjele poluilegalno na ovom terenu dobijale su pomoć od štaba Zetskog odreda i lično od komandanta Zetskog odreda Blaža Jovanovića. On je poslije jednog savjetovanja sa štabovima bataljona na području Iješanske nahiye, početkom januara 1942. godine, došao u Zetu i održao nekoliko konferencija.

Pod kakvim uslovima su se održavale ove konferencije pokazuje i primjer konferencije u selu Bijelom Polju koje je u to vrijeme bilo puno neprijateljskih vojnika. Dok su neprijateljske patrole krstarile na nekih 40—50 metara od kuće u kojoj se održavala konferencija, njen rad se blagodareći dobroj organizaciji i obezbjeđenju odvijao normalno.

Spaso DRAKIĆ

PRIPREME I RAZVOJ USTANKA NA PODRUČJU SELA STRAŠEVINE I OKOLINE¹

Krajem 1938. u selu Straševini je formirana partijska čelija, koja je u početku brojala samo 4 člana. Uz podršku Mjesnog komiteta iz Nikšića i tek oformljenog partijskog biroa Trebeške opštine, komunisti Straševine proširili su svoj uticaj i na omladinu i na starije ljude. Stoga je narod ovoga kraja masovno učestvovao na svim manifestacijama i demonstracijama, koje je Mjesni komitet u Nikšiću organizovao od 1938. godine pa na dalje.

Aprilskih dana 1941. znatan broj mlađih ljudi bio je u jedinicama stare jugoslovenske vojske. Nakon kapitulacije skoro svi su se vratili kućama. Većina je donijela puške i nešto municije. Do kraja aprila pristigao je iz raznih krajeva zemlje i znatan broj intelektualaca iz ovih sela.

U neposrednoj blizini Nikšića, u Trebeškoj pećini vlada bivše Jugoslavije — u bjekstvu — smjestila je skoro sav novac Narodne banke. Poluge u zlatu istovarene su na Kapino polje. Te »pećinske pare« razgrabljene su preko noći i najveći dio »pripao« je seljacima iz Ozrinića, a nekoliko miliona dograbili su seljaci iz drugih sela. Počela je kocka najširih razmjera.

U tim danima izrazitog rasula, neviđene pometnje i gram-zivosti, komunisti su se ipak snašli i počeli organizovano prikupljanje oružja, municije, odjeće i obuće. Početkom maja prikupljeno je oko 40 pušaka, 10 000 metaka, jedan puškomitrailjez, 50 bombi i drugog materijala. Četiri sanduka municije komunisti su noću prenijeli u podnožje Budoša. U drugoj polovini

¹ Selo Straševina i Kličevo, sa zaseocima: Studenca, Obrežje, Gudelja i Čadalice su u stvari južno predgrađe Nikšića. Pred sam drugi svjetski rat ovo područje je brojalo 114 domova, sa prosječno 5 članova porodice u svakoj kući. Stanovnici su bili pretežno zemljoradnici, a pomalo se bavili i stočarstvom.

maja počinje, po direktivi Mjesnog komiteta u Nikšiću, postepeno i obazrivo obučavanje omladinaca u rukovanju oružjem. Uporedo sa tim komunisti danonoćno drže omladinu na okupu, a i seljacima objašnjavaju novonastalu situaciju.

Početkom juna osniva se gerilski vod, koji broj 25 mlađih ljudi. Za komandira voda postavljen je Mijuško Vukićević, a za desetare Jagoš Kontić i Radojica Vukićević. Četrnaestog juna gerilski vod polaže svečanu zakletvu u kući Luke Vukićevića u Straševini. Od tog momenta otpočela je sistematska vježba i vojna obuka sa pripadnicima voda, koja je izvođena isključivo noću.

Istovremeno partijska organizacija je razvijala intenzivan rad i na konferencijama, manjim skupovima i sa pojedincima ukazivala na potrebu dizanja oružanog ustanka. Reakcionarni elementi, a posebno separatisti, tzv. »zelenaši«, su naprotiv, uporno propagirali stvaranje samostalne Crne Gore pod okriljem Italije i njeno »proglašenje« za samostalnu državu. Njima su se pridružili i neki imućniji seljaci i oni koji su preko noći postali milioneri. Oni su počeli da se često sastaju u kući Pavla Kontića, Rista Boškovića, popa Milete Varajića i dr. Uglavnom, sve ove i ovakve akcije organizovao je Simo Mijušković uz pomoć svojih bogatih rođaka iz sela Kličeva.

Na nekoliko dana pred napad fašističke Njemačke na SSSR primljena je direktiva od Mjesnog komiteta da gerilski vod bude u strogoj pripravnosti i da održava stalan kontakt sa susednim selima. Nekoliko dana kasnije formirana je seoska četa, koja je brojala oko 100 ljudi i bila podeljena u 4 voda. Kada je Mjesni komitet Nikšića donio odluku da se napadne Nikšić i ovoj je četi određen pravac napada i objekti na prilazu grada koje je trebalo da zauzme. No, do napada nije došlo.

Desetog jula 1941. partijska jedinica ovog područja organizuje masovan zbor, koji je održan noću, na jednoj poljani ispod sela Straševine. Tu se diskutovalo o pripremama za sveopšti ustanak. Na tom skupu došla je do izražaja kolebljivost izvjesnog broja intelektualaca, koji su ranijih godina živjeli van svog rodnog kraja. Nekima od njih teško je padalo što nemaju bilo kakav uticaj, pa su često postavljali pitanje: »Ko rukovodi borbom i ko je ovlašćen da poziva narod na ustanak?« Ipak su se priključili formiranoj boračkoj jedinici.

Nakon tri dana počeо je ustanak. Gerilskom vodu ovog kraja je naređeno da se pod oružjem zadrži u selima i prati razvoj događaja. Partijska jedinica i rukovodstvo čete su u samu zoru 13. jula odlučili da vodovi Straševske čete posjednu položaje iznad sela. Tako je oko 70 dobro naoružanih boraca ostalo na položajima prema Studenackim glavicama i prema Čađalici

puna četiri dana i četiri noći bez smjene. Omladina je donosila hranu na položaje. Rukovodstvo čete je zabranilo svako kretanje prema gradu i svuda je postavilo jake i sigurne straže. Istovremeno su poslate patrole prema Štedimu i Pandurici i tako se održavala veza sa susjednim jedinicama. Okupatorski garnizon iz Nikšića nije reagirao tako da na ovom sektoru nije došlo ni do kakve borbe.

Nakon splašnjavanja ustanka, a poslije znatnih pojačanja pristiglih okupatorovom garnizonu u Nikšiću, Pavle Kontić, sa-mozvani kmet, Boško Agramović »Agram« i drugi »zelenaši«, uzimaju nacionalnu zastavu iz seoske crkve i sačekuju dijelove novoprdošle divizije okupatora na Carevom mostu. U istom momentu i Mirko Nikčević, po političkoj boji takođe zelenаш, postaje javni saradnik Ovre (tajne fašističke policije).

Nastaje vrlo teška situacija za ovaj kraj. Okupator, uz pomoć domaćih izdajnika, organizuje straže, koje se noću mijenjaju i obilaze put od Nikšića, preko Kličeva do Pandurice. Seljaci su primorani da idu na straže goloruki, a partijska organizacija šalje pojedine drugove noću da ovim seljacima objašnjava štetnost i sramotu služenja okupatoru. Ujedno ih informiše o svim značajnim događajima u zemlji i na istočnom frontu. Uporedo s tim komandir čete sa nekoliko boraca često presreće kmeta Kontića i oštire mu prijeti zbog izdajničkog rada. Uz to, skoro svake noći, partijska jedinica okuplja odlučnije seljake i omladinu i održava sastanke po kućama ili na pogodnim mjestima ispod sela. Ujedno šalje po nekoliko gerilaca u susjedna sela, koji se naoružani kreću prema Ozrinićima, Stubici i Štedimu.

Polovinom avgusta rukovodstvo ove gerilske jedinice određuje pet drugova da uđu u sastav Samostalnog bataljona Nikšićkog odreda, koji polazi u Hercegovinu. Na tu akciju su pošli: Mijuško Vukićević, Milan Rončević, Jagoš Kontić, Radojica Vukićević i Milan Živković. Ovi drugovi ostaju na terenu Hercegovine skoro mjesec i po dana. U tom periodu i seoska reakcija se koncentriše. Velike količine namirnica dovoze se iz okupatorovih magacina u kuću kmata Kontića i on ih dijeli kolebljivim seljacima, a u isto vrijeme Mirko Nikčević i Boško Agramović javno prolaze kroz sela sa okupatorском policijom, prijete i vrbuju pojedince.

Krajem septembra rukovodstvo gerilskog voda upućuje jednu grupu od tri druga: Pera Lalovića, Raka Savićevića i Miloša Backovića na akciju u Javarov Do. Isto tako se šalju grupe boraca, da preko Ozrinića ili Štedima, uđu u sastav pojedinih jedinica, koje izvode akcije u selima severno od Nikšića. Sve se

ovo sprovodi po naređenju već oformljenog štaba Nikšićkog odreda.

U tom periodu se formira za Straševinu i okolna sela Narodnooslobodilački odbor, u čiji sastav ulaze i nekoliko vrlo uglednih i odlučnijih seljaka. Predsjednik odbora bio je Mileta Milunović. Ujedno se organizuje AFŽ i NOF. U te dane je nekoliko kandidata primljeno u KPJ. Razvija se vrlo široka aktivnost za prikupljanje odjeće, obuće i hrane. Desetine omladinaca i omladinki noću prenose razni materijal u određena skladišta u susjednim selima. Pored toga, u Straševini se organizuje i izrada nekoliko stotina petokrakih zvijezda, koje se šalju jedinicama u okolini Nikšića.

Za politički rad koristio se svaki skup, pa i pogrebi istaknutijih ljudi. U tom pogledu karakterističan je pogreb Ilije Backovića, dugogodišnjeg predsjednika mjesnog fudbalskog kluba »Sloga« i istaknutog pripadnika NOP-a. Pogrebu je, pored velike mase seljaka iz okolnih sela i povećeg broja građana Nikšića, prisustvovao kompletan gerilski vod, naoružan revolverima i bombama. Do incidenta nije došlo, ali je nakon pola sata, vod karabinijera, predvođen špijunom Mirkom Nikčevićem, opkolio kuću Radojice Vukićevića, koji je govorio na pogrebu, ali ga nijesu našli kod kuće. Karabinijeri su opalili nekoliko rafala prema vrbljacima Zete i udaljili se iz sela.

Početkom novembra okupatorski garnizon počinje da se još jače utvrđuje i na Čađalici i na Studenackim glavicama. Tu je napravio vrlo jake i solidne fortifikacijske objekte. Tih dana naše jedinice u okolini Nikšića postižu zavidne rezultate u nizu okršaja sa okupatorom, koji je pokušavao da se probije prema Gornjem Polju, Župi i Stubi. U sastavu tih jedinica nalazili su se i partizani sela Straševine. Za ovaj kraj je od osobite važnosti bila akcija na Stubi u kojoj je, pored Toma Počeka, ubijen i dobro poznati agent Ovre Mirko Nikčević iz Straševine, a zatrobljen je i nešto kasnije strijeljan Radojica Ralev Nikčević iz sela Kličeva. Od toga momenta izdajnici i reakcionarni elementi u Straševini, Kličevu i pomenutim zaseocima, počinju da se považe i ostaju noću kod svojih rođaka i prijatelja u gradu.

Polovinom novembra okupatorova policija šalje u selo Straševinu svog specijalnog agenta dobro poznatog i uvježbanog policajca stare Jugoslavije Milutina Vulanovića. Poslije jedne masovne konferencije u selu, komandir partizanske čete dobija izvještaj da se Vulanović nalazi u kući Magovčevića i da ima namjeru da tu prenosi. Dvanaestog novembra uveče 8 partizana dobilo je zadatak da uhapsi špijuna Vulanovića i sprovede ga u štab odreda.

Na vratima same kuće inače poznatog »krilaša« Blaža Magovčevića grupa partizana je bila nesmotrena i počela da pretresa agenta Vulanovića. U tom momentu Blažo Magovčević je revolverskim metkom ubio Radosava Backovića, borca partizanske čete. Pucanj je ugasio petrolejsku lampu a vješti policajac je pao na pod. Svi prisutni borci su pomislili da je neko od drugova ubio agenta Vulanovića i udaljili su se iz kuće. Tek kada su sišli na seosku poljanu saznali su da je Radosav poginuo, a da je Vulanović pobjegao preko Studenackih glavica u Nikšić. Poslije toga komanda čete je odlučila da se svi drugovi, koji su učestvovali u ovoj akciji, iste noći prebace u Štemid i da za nekoliko dana napuste selo.

Iako je situacija u Straševini i okolnim zaseocima tih dana bila vrlo nezgodna i mučna, ipak je partijska jedinica uspjela da pripremi, dobro naoruža i pošalje kompletan vod za borbu na Pljevljima. Za komandira voda postavljen je Radojica Vukićević a za zamjenika Milan Rončević. Za desetare su određeni Jagoš Kontić i Vasilije Lalović. Vod je brojao 25 boraca i ušao je u sastav 3. čete bataljona »Peko Pavlović«. Za komandira ove čete prilikom njenog formiranja na Gvozdu, postavljen je Mijuško Vukićević. Za vrijeme dugog marša prema Pljevljima, u izvođenju samih akcija na ivici opsednutog grada, Straševski partizanski vod u potpunosti je izvršio svoj zadatok. Bio je u svemu jedinstven i samopregoran. Iz borbe se, po naređenju, organizovano povlačio sa dva ranjena borca, Vasilijem Lalovićem i Nikolom Miljanovićem. Poslije organizovanog povratak sa Pljevalja vod je ušao u sastav svoje matične čete.

Baš u tim danim nastaju osobite teškoće za borce iz Straševine i okoline, jer je, uslijed velikih snežnih nanosa, voda preplavila donji dio Nikšićkog polja, pa je gotovo onemogućeno kretanje po selu i zaseocima. Uz saglasnost štaba Trebeškog bataljona i odobrenja štaba odreda, Straševska partizanska četa se prebacila u selo Orlinu pod planinom Budošem i tu organizovala logorski život. Iako je organizaciono bila u sastavu Trebeškog bataljona, ona je od tog momenta praktično pružala znatnu pomoć Plješivačkom bataljonu, čije su jedinice držale položaje na Pandurici i sa južne strane blokirale garnizon u Nikšiću.

Komanda čete je jedan svoj vod, naoružan i sa dva puško-mitraljeza, dislocirala u neposrednoj blizini Careva mosta. Na samom mostu, u bunkerima, nalazile su se okupatorove straže. Vod je održavao stalni kontakt sa jedinicama Pješivačkog bataljona na Pandurici. Pored toga dva druga voda neprestano su bila u pokretu prema selu Broćancu, Štemidu, Miločanima i dr. Omladinci i omladinke donosili su noću veće količine hrane,

odjeće i obuće, koju su borci splavovima prevozili do Orline. Vraćajući se kućama omladina je raznosila po selu i okolini desetine primjeraka obrađenih radio-vijesti, čitala ih na svojim sastancima i davala znatnom broju domaćinstava.

U tim okvirima odvijao se uglavnom rad ove jedinice, sve do polovine februara 1942. U te dane, s obzirom da su Straševina i pomenuti zaseoci praktično ostali bez naoružanih boraca, domaći neprijatelji počinju da se koncentrišu, da istupaju javno, održavaju konferencije i proširuju saradnju sa okupatorom. Njima se postepeno priključuju kolebljivci svih vrsta, među kojima i neki intelektualci. Tek tada se javno ističu: Radojica Mišurov Nikčević i advokat Radosav Bošković. U te dane nadiru vrlo jake snage okupatora od Danilovgrada prema Bogetićima. Skoro čitava Straševska četa je bila angažovana i u sadejstvu sa Pješivačkim bataljonom danonoćno ostala na položajima od Bogetića do Pandurice.

Nakon proboga našeg fronta na Pandurici i povlačenja jedinica sa tog sektora u dva pravca: prema Poviji i Bršnu i prema Bročancu i Štemimu, Straševskoj četi je naređeno da i dalje ostane u Orlini i u okolnim zaseocima. Baš prilikom povlačenja Straševske čete sa ovih položaja, dobija svoj epilog teški događaj od 12. novembra 1941. u Straševini (kada je poginuo Radosav Backović). Naime, neprijatelj je širio glasove da je za smrt Radosava kriv njegov komandir Mijuško Vukićević. Pod uticajem te propagande Radojica Backović, brat od strica poginulog Radosava, koristeći mrak puca u leđa svog komandira Mijuška. Misleći da ga je ubio, Radojica baca pušku i iste noći se prebacuje u Štab Pješivačkog bataljona, govoreći komesaru Aleksi Backoviću: »Ubio sam Mijušku i osvetio sam brata Radosava«. Neprijatelj nije prezao ni od takvih sredstava da bi razbio naše borbene redove. Inače, komandiru čete Mijušku Vukićeviću taj metak nije naškodio, jer se zaglavio u rancu punom municije koji je komandir nosio na leđima.

Kratko vrijeme poslije ovih događaja, okupator formira i komandu žandarmerije u Nikšiću, u čiji sastav su isključivo ušli notorni izdajnici. Ova »komanda« šalje svoje patrole i u Straševinu i u okolne zaseoke. Patrole su se tako osmelile da su se i noću po ovom terenu kretale slobodno i upadale u kuće partizanskih porodica, maltretirale ih i zlostavlje. Krajem februara rukovodstvo čete je odlučilo da se jedna grupa naših boraca noću prebaci splavom u Straševinu. Ovu grupu su predvodili Jagoš Kontić i Milan Rončević. Grupa je, pored ostalog

oružja, imala teški mitraljez i znatnu količinu municije. Trojica boraca ostali su na splavu, na ivici »jezera«, ispod same Straševine, a petorica su krenuli po selu. U susretu sa jednom žandarmerijskom patrolom od 5 — 6 žandarma naši borci su odmah otvorili vatru. Žandarmi su se razbježali, ali su borci uspjeli da zarobe vodu žandarmerijske patrole, dovedu ga na splav i krenu prema svojoj jedinici. U tom trenutku okupator je sa Studenackih glavica, Čađalice i ostalih položaja osuo bjesomučnu paljbu u pravcu Straševine — Orlina. Partizani su odgovorili paljbom iz teškog mitraljeza i pušaka i bez gubitaka stigli u samu zoru u svoj logor. Ova akcija je, s obzirom na sve što se u njoj zbilo, imala veliki značaj za cijelo kraj.

Početkom marta, po naređenju štaba Trebješkog bataljona, nekoliko rukovodećih drugova Straševske čete raspoređeni su u novoformirane jedinice štaba Nikšićkog odreda. Nešto ranije pošao je Pero Lalović — za komesara Trebješkog bataljona. Mijuško Vukićević, sa grupom boraca, odlazi u samostalnu udarnu četu na sektor Ozrinići — Bršno — Povija. Jagoš Kontić, Miloš Lalović i drugi odlaze u sastav 1. udarnog bataljona Nikšićkog odreda, a Vasilije Lalović sa grupom boraca odlazi u jedinice 2. udarnog bataljona i postaje zamjenik komesara čete. Milan Rončević i Vladimir Kontić, sa još četiri borca, odlaze u sastav samostalnog udarnog bataljona — za operacije u Vasojevićima. Sa preostalim borcima Straševske čete u Orlini ostaju Radojica Vukićević, Drago Lakčević i Radan Vukićević i oni se 25. marta, sa svim ostalim borcima ove jedinice, po naređenju štaba Nikšićkog odreda, priključuju novoformiranom 5. udarnom bataljonu, koji se raspoređuje na sektor Budoš — Garač. Za komandira 3. čete ovog bataljona postavljen je Radojica Vukićević, a za vodnike 1. i 2. voda Drago Lakčević i Radan Vukićević.

Oko 10. marta 1942. u selu Straševini i okolini ponovo nastaje izvanredno teška situacija za naš pokret. Saradnici okupatora na tom terenu počinju sa formiranjem četničke jedinice. Tačno 10. marta u 10 časova pred Straševsku crkvu su okupljeni (pomoću crkvenog zvona) skoro svi domaćini i njihovi sinovi, koji su se zatekli u selu i zaseocima. Poslije dužih i vatreñih govora, Mijuškovići povjeravaju komandu Radojici Nikčeviću, koji je nekada bio komita u ovom kraju i kao takav osuđen od dinastije Karađorđevića na doživotnu robiju. Cio skup, koji je brojao oko 120 ljudi, sa onom istom nacionalnom zastavom kojom je Pavle Kontić iza 13. jula 1941. dočekao italijanske trupe, odlazi u Nikšić i postrojava se pod balkonom koman-

danta okupatorskog garnizona. Simo Mijušković, Radojica Nikčević, Pavle Kontić, Boško Agramović i Risto Bošković odlaze kod komandanta i zaklinju se na vjernost.

Istog dana, nakon kraćeg zadržavanja u Nikšiću, novoformirana »vojska«, naoružana italijanskim oružjem, po već sačinjenom spisku hapsi sve preostale članove narodnooslobodilačkog odbora, istaknutije aktivistkinje AFŽ-a, NOF-a i sve aktiviste SKOJ-a. Uhapšeno je i nekoliko bivših boraca Straševske čete, koji su se po naređenju rukovodstva ili na svoju ruku našli u selu i okolini. Oko 35 ljudi i žena, omladinaca i omladinki, nakon maltretiranja i vređanja u selu, odvedeno je i predato Italijanima. U isto vrijeme su izdajnici predložili koga sve treba internirati u albanske logore, a koga zadržati u zatvoru u Nikšiću. U hapšenju i maltretiranju naših aktivista narочito se ističu Risto i Radosav Bošković i kmet Pavle Kontić.

Tih dana se Radojici Nikčeviću proširuju kompetencije u komandovanju i on, dobijajući u svemu podršku predsjednika opštine u Nikšiću, Jevrema Šaulića, mobiliše oko 250 ljudi i 14. marta ujutro pojavljuje se u selu Bršnu. U sastavu ove skupine našlo se desetak rođaka Radojice Nikčevića, kao i nekoliko Strašvljana. Zahvaljujući vanredno dobrim pripremama samostalne udarne čete, čiji je komandir bio Bajo Nikolić, a komesar Mijuško Vukićević i koja je baš tog dana boravila u Bršnu i neposrednoj okolini, likvidirani su poslije kraće borbe, Radojica Nikčević i 13 njegovih bliskih rođaka i ličnih prijatelja. Poslije toga se ova neobična četnička rulja razbjegala u takvoj panici, da je njen veći dio pobacao oružje i municiju do ivice polja, ispod Ozrinića. Mnogi su se i bez kaputa i kapa vratili ili kod Šaulića u Nikšić ili kod kmeta Kontića u Straševinu.

Tokom aprila 1942. i partizani sela Straševine dali su, u novoformiranim udarnim bataljonima i drugim jedinicama Nikšićkog odreda, svoj doprinos u žrtvama i samopregoru.²

U organizovanom povlačenju partizanskih jedinica sa područja Nikšićkog odreda, krajem aprila i početkom maja, pretežan broj boraca iz sela Straševine i okoline, počinje da malaksava i da se koleba. Stariji i iznemogli u rukovodstvu jedinica vraćaju se kućama, sa uvjerenjem da će se i dalje

² Tih dana ginu dva istaknuta borca Straševine i to Vladimir Kontić, radnik i predratni komunista, u borbi u okolini Rovaca i Vasilije Lalović, zamjenik komesara 1. čete 2. udarnog bataljona, u borbi kod Malog Garča.

dobro držati i pomagati našu borbu do kraja. Većina takvih ostala je zaista i dosledna, bilo da su se našli u fašističkim zatvorima ili u logorima Albanije³.

Do kraja rata su ostali dosljedni svi oni komunisti sela Straševine i okoline, koji su se svrstali u redove Pete crnogorske brigade, njih osam na broju, kao i onih šest partizana koje je Okružni komitet KPJ za Nikšić organizovano vratio u pozadinu na ilegalni rad i rasporedio po terenu.⁴

Tako su sela Straševina i Kličevo, sa okolnim zaseocima, koja ni u jednom momentu nisu ostala bez legalnih ili ilegalnih boraca, dala častan doprinos oslobođilačkoj borbi u krvi i patnjama i sa ponosom dočekala slobodu naroda Jugoslavije.

Radojica M. VUKIČEVIĆ

---

³ Iz Straševine okupator je strijeljao aktivne saradnike NOP-a Blagoja Vukičevića i Draga Lalovića, koji su se nalazili u logoru u Baru i u zatvoru u Podgorici. U logorima Albanije umrli su Peko Radojičić i Toma Kontić.

⁴ Tokom 1943. godine, sa područja Straševine, u borbama ginu: Drago Lakčević, zamjenik komandira čete 5. crnogorske brigade, Jagoš Kontić, raniji komesar čete i ilegalac u okolini Nikšića, Živko Vukičević, komandir čete 1. prekomorske brigade i Pero Roganović desetar 1. proleterske brigade.

Krajem 1944. godine i početkom 1945. u borbenim jedinicama naše vojske, kroz Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu, ginu šest boraca iz Straševine i Kličeva i to: Mirko Bajov Nikčević, Dušan i Blažo Backovići, Božo Savičević i Radovan i Tomo Roganović.

17. maja 1944. četničke jedinice Ivana Ružića, strijeljaju u Studencima šest rodoljuba i to: Đukana Đukića sa dva maloljetna sina, Baja Đukića, Radosava Tešalja i Krsta Markovića.

PRVI UDARCI

SLAVISTIČKI SEMINAR

P rostorija je bila toliko zadimljena da smo jedva videli jedan drugog. Prozore nismo otvarali, da se ne bi posumnjalo da smo tu.

Bili smo verovatno prva univerzitetska borbena grupa avgusta 1941. godine. Međusobno se nismo poznavali, jer je među nama bilo drugova sa raznih fakulteta. Drolc, koji nas je po skojevskoj liniji okupio tražio je od svakoga da se prilikom izgovaranja lozinke predstavi nadimkom. Onaj koji nije imao ilegalno ime morao je da ga izmisli na licu mesta, ili ga je izmislio sam Drolc.

Bilo je to u garderobi »Frančiškanskog odra« (sadašnjeg Gradskog pozorišta u Ljubljani), u pravom klerikalnom gnezdu, gde u to vreme niko nije zalazio. Mesto nije bilo sumnjivo, ali ni naročito bezbedno.

Sedeli smo oko stola, među praznim vešalicama. Nas petorka. Znali smo da smo se okupili radi izvršenja neke teške akcije.

Drolc je govorio o potrebi oružanog otpora, o organizaciji petorki. Govorio je prilično dugo. Opširno je objašnjavao stvari koje smo svi već dobro znali i osećali.

Neko je tiho rekao: Vraga, zar smo došli na studijski sastanak?

Drolc je bio uporan: Neće vam biti od štete ako više puta razmotrite iste stvari. U našim glavama mora biti sve jasno ako želimo da akcije budu brze, oštре i odlučne.

Bili smo pomalo i uvređeni. Svaki od nas je bio ubedjen da mu je sve jasno.

Jedan drugog nismo poznavali i međusobno smo se procenjivali po pokretima, očima i licu.

Drolc je ulivao poverenje na prvi pogled. Govorio je kratkim i odsečnim rečenicama.

Drugi je bio Tego, mladić jednostavnih pokreta, širokog lica. I on je govorio jednostavno i jasno.

Treći je rekao da se zove Trenta. Crn, suv, uskog lica, živih očiju. Rekao je da teško živi i da je begunac iz Štajerske. Stalno je govorio o neprijateljstvu prema fašistima i Nemcima. Bio je nervozan i žustar. Više puta je izjavljivao da je spremam i na smrt. Činilo mi se da se plasi.

Cetvrti je bio onaj koji je rekao da nismo došli na studijski sastanak. Predstavio se kao Janez.

Peti sam bio ja.

Fašiste treba ubijati na svakom koraku! Okupator mora osetiti da smo tu! — završio je Drolc.

Svi smo se složili. Objašnjavao je razne detalje o konspiraciji. Zatim je prešao na konkretne zadatke. To smo svi nestrupljivo očekivali. Znali smo da nas čeka velika akcija i dugo-trajno teorisanje bilo nam je zamorno.

Mi smo borbena petorka. Sada su nas angažovali da izvršimo jedan zadatak. Ići ćemo u akciju...

Umeo je da dramatizuje stvari: kao da je oklevao da li da nam poveri nešto vrlo konspirativno. Svi smo bili u nekom stanju izvanredne napregnutosti. U »Poročevalecu« smo već čitali razne vesti o sabotažama, o atentatima na izdajnike i gestapoce, na fašiste. Hici su odjeknuli već i u Ljubljani. Gorela je Rašica. Akcije s listićima, napisima i lecima, prikupljanje pomoći, sve su to bile svakidašnje stvari. Oslobođenju su bile posvećene sve naše misli, nervi su bili napeti.

Drolc nas je upitao svečanim glasom:

Jeste li spremni da izvršite svako, pa i najmanje, naredenje Partije?

Naravno, odgovorili smo potvrđno. Njegov svečani glas nije nam se sviđao. Nismo trpeli frazerstvo, hteli smo konkretne zadatke.

Pa zato smo i došli ovamo rekao je Tego.

Mi smo komunisti i nećemo se zaklinjati — rekao je Drolc. Svi smo ga napeto gledali, očekujući da iznese taj konkretni zadatak.

Uostalom — nastavio je Drolc — pre svega ovo: da li se već razumete u ovakvim igračkama?

Izvukao je iz džepa veliki jugoslovenski oficirski revolver.

Svi smo se u to »već razumeli«. Nekoliko nedelja ranije OF je organizovala tečaj za rukovanje revolverom, kojim je

rukovodio Tugomir Tori. I ja sam bio na tom tečaju. Tamo su nam pokazali kako se rukuje revolverom, kako se puca, delove od kojih je sastavljen, naučili nas da ga punimo, da ga rasklopimo i opet sastavimo. Naravno, na tom tečaju nismo pucali. U gradu bi svaki pucanj privukao okupatora. Tada smo imali na raspolaganju neki manji, »damski« pištolj. Sad smo hteli da vidimo taj veliki i snažni revolver, da ga rastavimo na delove i da ga zatim sastavimo.

Kada nas je upitao da li je ko od nas već pucao, morali smo, naravno, priznati da još nismo.

Samo je Janez rekao:

— Ja jesam.

Pogledali smo ga kao da je neznani junak. Načulili smo uši želeći da čujemo kad i gde. Janez je nastavio:

— Pre rata sam jedanput opalio u metu.

Odmah je zažalio što je ovo rekao. Svi smo se slatko nasmejali. U sebi smo, međutim, morali priznati da niko od nas nije pucao ni u metu.

Drolc je progovorio:

— Sad su na redu drukčije mete.

Ponovo je sastavio revolver, ubacio u njega pun šaržer, brižljivo ga ukočio i stavio nasred stola.

— Za našu grupu sam preuzeo zadatak koji nije ni lak ni težak — i izvršićemo ga... — rekao je polako, a mi smo mu se još više približili, jer mu je glas bio sve tiši i tajanstveniji.

— Naravno, izvršićemo... — čulo se kao odjek.

— Likvidiraćemo gestapovca, ljubljanskog Nemca i kul-turbundovca. Zove se Vuti (Wuti).

Nastala je tišina. Svaki je pogledom odmeravao ostala četiri druga. Svaki je osećao da se i na njemu zadržavaju pogledi ostalih. Svaki je tada pomislio: da li је morati baš ja?

Atentati u leto 1941. godine u Ljubljani još nisu bili tako česti kao nekoliko meseci kasnije. Stvar je izgledala vrlo kru-pna. Iznenada čak i neobično teška. Svi smo bili neiskusni stu-denti, svi stari oko dvadeset godina. I puni oduševljenja. Spremni na sve. Da, tako smo govorili: spremni smo na sve. Ali, ove reči su bile nekako olako izgovorene. Znali smo da ćemo raditi nešto teže i veće nego što smo radili do sada. Na našem Filozofskom fakultetu rad za OF je bio neobično razvi-jen. Naročito u Slavističkom seminaru. Tu je bilo vrlo živo u toku celog leta 1941. godine. Slavisti su bili stoprocentno orga-nizovani. I u toplim letnjim danima Seminar je bio uvek go-

tovo pun. Neki su studirali i prikupljali naučni materijal koji je trebalo da dokaže, posle oslobođenja, granice slovenstva na severu, zapadu i istoku. Brižljivo su sastavljali obimne karte, registrovali svako selo, svaku kuću i porodicu na granici, da bi se naučno dokazale slovenačke granice i od pre sto, dvesta i više godina. Drugi su kao na tekućoj traci radili letke i plakate. Maks Jeza, koji je kasnije poginuo odlično je crtao karikature fašista i umnožavao ih. Mi ostali smo lepili plakate na javnim mestima i zasipali lecima sve ulice od Univerzitetske biblioteke do strogog centra. Prikupljane su ogromne sume novca za OF, sabirano mnogo raznog materijala, odela itd. U jednom delu Seminara još i danas postoji veliki ormar sa još neisečenim starim ruskim knjižurinama. Tu smo među neisečenim stranama krili ogromne količine ilegalne literature. U Seminaru je bio organizovan i tečaj za rukovanje revolverom, koji je u svojoj kući vodio Tugomir Tori. Konci OF su se raspreddali iz Slavističkog seminara po celoj Ljubljani, otud se prenosila literatura, novac, oružje... Sve je to bila gotovo svakašnja stvar.

PRIPREME ZA PRVI ATENTAT

Jednom me je zaustavila Živa Krajger, koja je svu ovu aktivnost povezivala s višim univerzitetskim forumima OF.

— Ti si skojevac i još pre rata si bio komunista. Prikupljam dobrovoljce za sabotažne akcije. Hoćeš li se javiti?

Naravno, javio sam se. Prepostavljao sam da je u pitanju sečenje telefonskih žica, stavljanje mina na šine, struganje greda na mostovima nasapunjjenim testerama u trenutku kada straže okrenu leđa... Svakako, vrlo romantično. Korak dalje od rada u Seminaru, koji je već postajao jednoličan.

A sad: atentat. I to s drugovima koje nisam poznavao, s kojima zbog konspiracije i ne smem da budem intiman. Došli smo svaki sa svog fakulteta, svaki je već imao slična iskustva, ali smo bili različiti. Razlikovali smo se već i po karakterima.

O atentatima smo znali malo: o Gavrilu Principu, o atentatima na ruske careve, o dekabristima, o atentatu na kralja Aleksandra. Sve je to bilo školsko znanje, a sudbina svih tih atentatora nije bila nimalo privlačna. Svi su bili obešeni, gilotinirani ili pregaženi konjskim kopitama...

Svi smo, međutim, imali vrlo hrabra i odlučna lica, gotovo bih mogao reći da su nam iz očiju letele munje. Pesnice su nam bile stegnute. Pred nama na stolu ležao je revolver. Kada smo

u toj beskonačnoj tišini jedan drugom pripaljivali cigarete da bismo sakrili zvukjenost, drhtali su nam prsti.

Pušili smo i čutali. U sobi je bilo sve više dima, a pepljara na stolu napunila se pepelom i opušćima.

Drolčeve reči: »Likvidiraćemo gestapovca, ljubljanskog Nemca i kulturbundovca. Zove se Vuti« lebdele su u vazduhu, teške i guste.

Najzad je neko došao do reči:

— Ja...

Drolc je čekao.

— Ja... da nije ovo suviše težak početak?

— Suvise težak?!

— Malo teška stvar za početnike u ovakvim stvarima...

Janez je govorio s visine. Rekao je »za početnike« i pogledao sve nas kao da nije bio i sam početnik. Kao da iza sebe ima izvanredno bogata iskustva u likvidacijama. Zauzeo je nekako očinski, prebacujući ton, kao da je u pitanju neprijatna greška. Glas mu je lako podrhtavao, umeo je da se pretvara...

Gledali smo ga kao spasitelja. Rekao je nešto što нико од нас nije imao kuraži da kaže.

— Mislili smo da ćemo vršiti sabotaže, na primer, seći kakve žice... — rekao sam ja — to bi bilo lakše...

Cinilo mi se da se stvar nekako okreće. Ali, javio se Trenta:

— Ja sam spremam na sve. I na smrt.

Drolc je ove Trentove reči o spremnosti na smrt — koje na nas nisu tako prijatno delovale — jednostavno prečuo.

— Jeste li pametni, momci? Takva sabotaža je obično mnogo teža. Telofonske žice se čuvaju, pa i pruga. I te kako! A Vuti i ne sluti šta ga čeka, slobodno se šeta ulicama Ljubljane. Sačekaćemo ga na nekom mestu — mesto ćemo sami izabrati — ubiti i nestati. To je mnogo lakše... Smrt? Vraga, na smrt se može misliti na svakom koraku. Borimo se za život, a ne za smrt!

Govoreći to stalno se smeškao...

Janez je i dalje insistirao:

— Da, da, ali niko od nas zaista nije pomislio da će već prvog dana morati da ubije čoveka.

Rekao je u stvari »niko od ovih ovde«, kao da je njemu bilo svejedno.

Drolc nije bio u nedoumici sa odgovorom:

— Čoveka? Pa to nije čovek! To je zver! Da te slučajno ne muči neka hrišćanska samilost prema neprijatelju?

— Mene ne!

— Možda koga od vas?

Naravno, gestapovca niko nije sažaljevao. Svi smo mu od srca žeeli smrt i to smo glasno izjavljivali.

— Dakle, slušajte, momci! Najpre moramo dozнати kojim ulicama ide, gde svraća, gde stanuje. Imam samo jedan podatak: pre podne posećuje Kulturbund iznad poslastičarnice »Zalaznik« na Starom trgu. Organizovaćemo stražu i pratiti svaki njegov...

Hodnikom su odjeknuli nečiji koraci. Svi smo podigli glave, jer su nas omeli u najkonspirativnijem razgovoru, u trenutku kada su nervi bili najzategnutiji. Drolc je dohvatio revolver, stavio ga u džep, ali ruku nije izvukao.

Koraci su se udaljili, ali su se približavali drugi.

— Konspiracija! — prigušeno je rekao Drolc. Mi smo ovde literarni kružok i čitamo pesme... Ko ima kakve pesme?

Niko se, međutim, nije tako brzo snašao. Drolc je uperio prst na mene:

— Ti si pesnik. Čitaj ili recituj neke stihove!

Još više sam se zbumio. Moje početničko literarno delo bilo je prikriveno i među samim slavistima.

— Nemam ništa... — zamuckivao sam zbumjeno.

Koraci se više nisu čuli i mi smo odahnuli. A Drolc se nasmejao:

— Dakle, ipak si pesnik, pogodio sam po tvom držanju...

Smejao se, a ja sam pocrveneo, dok su se ostali malo kiselo smešili. Psihološki skok od pripremanja atentata do tave šale bio je ipak suviše velik. A nervi suviše zategnuti. Ipak je šala pozitivno uticala i kada je u hodniku ponovo nastala tišina, Drolc je ozbiljno rekao:

— Vraga, nekako moramo da kamufliramo naše ovdašnje sastajanje. Ako nas iznenade, da ne bude kakve sumnje, najverovatnije bi mogao biti neki literarni kružok.

To je i nama izgledalo najpogodnije, ali pre nego što smo se konkretno dogovorili, koraci su se opet čuli. Išli su pored naših vrata, zaustavljeni se negde u blizini, vraćali se i zadržali pred samim našim vratima.

Zastajao nam je dah. Bilo je suviše kasno. Kamuflaža još nije bila spremna. Tada se setio Janez, koji je još uvek sedeo na korpi za kišobrane.

— Ja imam Murna.

I bacio je minijaturno izdanje Murnovih pesama na sto.

— Čitaj!

Otvorio je knjižicu na jednom mestu i počeo da čita:

»Kakor bela grud
gorka od krvi
mlade radosti
v cvetju ajda diši.«

Koraci su se još uvek čuli pred vratima. Janez je nervozno nastavljaо:

»Že vsa polna medu
zacvetela je,
pala k nogam ko v snu
ji čebela je.«

Tada su se vrata odjednom otvorila i pred nama se našao neki nepoznati student. Čuo je poslednje stihove, gledao nas je začuđeno, a i mi njega. Onda se sigurno dosetio, »pročitao nas je«, nasmešio se i rekao:

— A, tako.

— Šta hoćeš? — upitao ga je Janez.

— Vidi, no, Petar. Pa to si ti!

— Tiše, šta si hteo? Bilo je suviše kasno, izdao je nje-govo pravo ime.

— A gde su oni drugi?

— Koji?

— Vraga! — rekao je tada Drolc — znam odakle si, ali, vraga, hoćete li se jednom navići na konspiraciju?! Tako se ne sme pitati!

Izašao je s njim u hodnik, zatvorio vrata za sobom i nešto mu oštro prebacivao i objašnjavao. U sobi je nastalo olakšanje, kao da nas je, nas »strašne zaverenike«, obuhvatio duh Murnove poezije, duh heljde i meda... Kada se Drolc vratio, nastavljeno je savetovanje o likvidaciji gestapovca Hermana Vutija. Bilo nam je lakše, jer smo sada znali da se u istoj kući održava još jedan sličan sastanak. Nismo, dakle, bili sami.

Drolc je objašnjavao »kako se to radi«, kakvi su metodi takve likvidacije. Ulivao je poverenje. Ali su podaci koje je doneo o Vutiju bili vrlo oskudni. Mogao je jedino da ga opiše kao srednje visokog čoveka koji hramlje i ide sa štapom. Svako pre podne dolazi u Kulturbund. Tražili smo bolje mesto za likvidaciju. Reč »likvidacija« mnogo nam se dopala, bila je tako jednostavna kao da je u pitanju najlakša stvar na svetu. Možda na ulici? Ne, tih dana to još nije bilo preporučljivo. U Kulturbundu? Kod kuće? Gde? Kako? Čime? Najzad smo zaključili da ga najpre moramo dobro upoznati, da ga svi moramo videti da ne bismo kasnije likvidirali nekog drugog čoveka. Odlučili smo

da ga prvo pratimo, da tačno utvrdimo kuda se kreće, a onda da pripremimo atentat do svih detalja. Mora nam poći za rukom, mora!

Preuzeo sam zadatak da izjutra čekam ispred Kulturbunda i gledam kada će naići taj srednje visoki šepavi čovek sa štapom u ruci. O tome sam morao obavestiti drugog, a onda bismo se svi izmenjali na straži, gledajući kada se on vraća na ručak, gde stanuje, gde ide u toku popodneva, a gde uveče. Jednom rečju, njegovo celokupno kretanje i sve njegove navike moramo što pre da utvrdimo i upoznamo.

Kada su svi detalji bili dogovoreni, ustali smo. Idući sastanak trebalo je da se održi tri dana kasnije na istom mestu.

Pala je reč:

»Sad smo zaverenici!«

Smejali smo se, cela stvar nam je izgledala divna.

Nije bilo priyatno stražariti na uglu Starog trga i Florijanske ulice. Tuda su prolazili poznanici i rođaci i izgledalo bi im čudno da me vide kako tu stojim bez nekog naročitog posla, s rukama u džepovima. Na tom mestu ljudi se mnogo ne zadržavaju, čak se i na tramvajskoj stanici nikad ne vidi veća grupa ljudi. U šentjakopskoj školi su bili nastanjeni fašisti. Crne kićanke su se videle na svakom koraku. Ova blizina nije bila prijatna. Morao sam paziti na svakog poznanika, videti ga još izdaleka, zatim se napraviti kao da idem u nekom određenom pravcu.

Pa ipak me je neko iznenadio.

— Koga ti ovde čekaš?

— Devojku.

Odgovor je bio spremjan i izgovoren vrlo brzo, bez predomišljavanja. Takva iskrenost između mladića nije bila uobičajena.

— Jesi li na nju ljut?

— Zašto?

— Zato što si tako odlučan i ljut!

— Oh...

Nasmejao se i otišao.

Kroz sat — dva se vratio.

— Ti si zaista štrpljav! — začudio se.

— Sad je kraj... Već odlazim... Ako je nema, nema...

Pošao sam prema Starom trgu.

Tada sam sreo na smrt osuđenog. I pored toplog vremena imao je na sebi tamno odelo, hramao je i oslanjao se na štap. Sigurno je to bio onaj pravi. Lice suvo i košturnjavo, koža već naborana. Kratka i retka kosa, razdeljak na strani. Oko pedeset godina. Mišljenje o tom licu je bilo unapred određeno: neo-

bično ružno lice. Izgledao je, međutim, tako svakidašnje, tako obično i bez ičeg posebnog, da me je to iznenadilo. Naravno — fantazija je stvorila nešto strahovito.

Ušao je pravo u Kulturbund. Nema sumnje: pravi je.

Minut kasnije sam ušao u hodnik i potražio tamno stepenište. U polukrugu se penje na prvi sprat. Srce je lupalo kao ludo u trenutku kada sam našao ulaz u kancelariju Kulturbunda.

»Dakle, ovde . . .« pomislio sam i brzo se povukao.

Našao sam Trentu.

— Je li već unutra?

— Jeste.

— Jeste?

— Aha.

Trenta je zatim otkrio njegov stan. Nalazio se u Gledališkoj ulici. Na drugom spratu.

Pratili smo ga cele nedelje. Nije imao mnogo puteva. Nekoliko puta je bio u kavani, inače se kretao između kuće i Kulturbunda. Išao je najživljim ulicama: bivšom Aleksandrovom, Prešernovom, preko Tromostovja, Mestnim i Starim trgom.

»Čuva se.«

»Možda nešto naslućuje?«

»Verovatno uvek nosi revolver u džepu?«

Bio je uvek sam.

Nedelju dana kasnije, na sastanku, na istom mestu, izneli smo sve okolnosti.

»Dakle, gde ćemo ga ubiti?«

U Kulturbundu bi bilo nezgodno. Nekoliko koraka dalje su fašisti.

Kod kuće, u Gledališkoj ulici? I tu je u neposrednoj blizini bila kasarna, u klasičnoj gimnaziji.

Na ulici ne.

U kavani ne.

Gde, dakle?

— To je stari mačak, koji se drži samo kuće i ne sme nigrde da se pojavi . . . — rekao je Trenta.

— Kako bi bilo da ga negde izvučemo . . . ?

— Kuda?

— Samo bi se izdali! Čovek je oprezan.

— Vraga, valjda će bar jedanput otići na neko zgodnije mesto — rekao je Drolc. Stoga smo ga pratili još nedelju dana.

Rezultati iduće nedelje su bili isti: Aleksandrova, Prešernova, Tromostovje, Mestni i Stari trg, Kulturbund. Iz dana u

dan... U nedelju se odvezao autom s jednim muškarcem i dvema ženama srednjih godina. Nismo mogli dozнати kuda. U ponедељак, међутим, исто.

Utorak: isto.

I dalje: isto, isto.

»Samo traćimo vreme«, rekao je Drolc. »Direktiva je jasna i odlučna: mora biti ubijen!«

Ali kako?

U garderobi smo dugo razbijali glave, dugo razmišljali. Bili smo uvereni da bi atentator bio uhvaćen na licu mesta, bilo gde da puca: u Kulturbundu, kod kuće ili na ulici. Bili smo polaskani kada je Drolc rekao da ne smemo reskirati nikog, da svaki od nas više vredi nego deset Vutija. Tako smo izmislili nešto drugo — da tempiramo bombu u Kulturbundu. Tada još niko nije znao da pripremi takvu bombu. Međutim, Drolc je već idućeg dana nabavio materijal, raspitao se kako se ona priprema i dan kasnije trebalo je da eksplodira.

Eksplozija je morala nastati u trenutku kada Vuti otvoriti vrata svoje kancelarije. Bomba bi raznela i njega i vrata.

Sve je bilo spremno, a onda su nastale nove teškoće: kad montirati bombu da bi baš njega ubila? Pokazalo se da izjutra dolazi u kancelariju najpre čistačica, a kasnije je u hodniku vrlo živo. Vrata su, međutim, zaključana. Ne samo što se pojavio problem ključa, već smo uviđali da onaj koji bi pokušao da stavi bombu verovatno ne bi mogao blagovremeno da obavi posao. Osim toga, Vuti nije uvek prvi dolazio u kancelariju.

Ne, to nije bilo dobro.

»Sutra mora pasti« — dali smo svečano obećanje.

Sad smo bili saglasni da ga moramo ubiti na tih način.

Nožem? Da, treba ga zaklati i to na stepenicama Kulturbunda!

Gde su danas oni prizori, ona lica, osećanja i doživljavanja kada smo se odlučili za takav akt? To su bili prvi koraci, lagao bih kada bih rekao da su bili hrabri: bili su plahoviti. Ipak, to su bile odluke. Mada same akcije nisu bile uvek efikasne, to su bila doživljavanja koja su nas psihološki pripremala za kasnije dane. Ne samo uspešne, već i neuspešne akcije učinile su svoje.

Gledali smo jedan drugog i svima nam je izgledalo da je najbolje ako ga zakoljemo. Razgovor je bio napet, nervozan, tako da su se detalji izgubili iz sećanja. Znam da Drolc nije pitao: ko će? Bilo nam je jasno da neće postaviti to pitanje. Videli smo lica jedan drugom, a i Drolc ih je video. Sećajući se toga i danas se uvek nasmešim. Svi smo se oduševljavali tom idejom i detaljno je obrađivali.

Znali smo — krik žrtve ne sme da se čuje.

Da li se čuje krik čoveka kada mu zabiješ nož u srce?

Takve scene smo videli samo u filmovima i na pozornici. A ovo nije bio film, to je bila stvarnost. Filmovima već u načelu nismo verovali.

Ipak smo bili saglasni da čovek ne pušta krik kada ga pogodiš pravo u srce. Sve je zavisilo od prvog udarca, koji je morao da bude brz i tačan.

Šta će biti ako nožem udariš u rebro?

— Moraš ga tačno pogoditi između drugog i trećeg rebra na levoj strani... — rekao je Drolc nama četvorici.

Neko se našalio:

— Misliš li da će čovek dozvoliti da ga opipamo, izbrojimo rebra, a onda mu zabijemo nož u grudi?

Na svaki način to bi morao učiniti neko koji je vešt u tim poslovima.

A među nama takvih nije bilo.

Kako bi bilo kada bismo svi zajedno, svaki sa svojim nožem, navalili na njega i izboli ga? Nekako slično zavereničkoj akciji na Julija Cezara? Predlog je odbačen, jer bi žrtva sigurno vikala. Osim toga, ne smemo svi biti na tom poslu, neko mora da ostane napolju, da bi čuvaо stražu i pazio na opasnost, kako bismo blagovremeno umakli. Nisu se smeli svi ljudi angažovati u ovoj akciji.

Onda smo diskutovali i o čekiću. O teškom ili nešto lakšem kovačkom čekiću, jer nije sumnjivo ako se čekić nosi ulicama grada. Ako bismo ga udarili po glavi — dali bi viknuo?

Drolc je rekao da će o celoj situaciji informisati više fóruma, da će pitati kako reaguje čovek kada ga udariš čekićem po glavi, a i inače će pokušati da dobije čoveka vičnog tom poslu. Jer, sve je spremno, podaci su sakupljeni i jasni, boljih ne može biti, a mi ćemo se pobrinuti za bezbednost i za sve ostalo, sve...

Idućeg dana je sve bilo spremno: nož i čekić, a i »čovek vičan poslu« je došao na naš sastanak. Doznali smo da je on radnik i govorili smo kako radnici nisu takvi mukušci kao mi studenti. Bilo nas je sramota. To je bio visok plav čovek, lepog lica, nemarno se oslanjao na zid slušajući našu diskusiju, a kada je čuo šta bi trebalo da uradi, začudio se:

— Zar ja?

Nije bio spreman.

Objašnjavali smo mu da mi nešto tako ne znamo. Rekao je da bi mogao to da učini, jer sada ništa više nije teško. Napomenuli smo da je za to potreban vešt čovek, a on je na to dodaо:

— Ni ja nisam kasapin.

Ipak je, najzad, pristao.

Međutim, idućeg dana Vuti nije došao sam u kancelariju. Pratila su ga dva lica koja nismo poznavali. »Stručnjak« je imao u džepu nož i čekić, pa i revolver za svaki slučaj. Mi ostali smo naoružani stajali na ulici da bismo upozorili na opasnost i osigurali bekstvo.

Kulturbundovci su nestali u tamnom hodniku, a »stručnjak« je nestao za njima.

Sekunde su prolazile.

Stari trg je imao ubičajen izgled, nije bilo nikakve opasnosti. Stražari pred štentjakopskom školom su bili mirni.

»Stručnjak« je izašao iz hodnika.

— Jesi li ga?

— Ne, nije bio sam!

— Pa zašto si ušao za njim u hodnik?

— Tek onako da malo pogledam!

Nije ga ubio ni on, ni niko od nas. Ni tada, ni kasnije.

NAŠI METODI BORBE

Razišli smo se, a da se nismo dogovorili za nov sastanak. Čekali smo obaveštenje kada ćemo se opet sastati. Obaveštenje nije dolazilo, i tek kasnije smo doznali da je Vuti tih dana otpirio za Nemačku (kao i mnogi drugi ljubljanski Nemci) i oputovao u svoj »slavni« Rajh. Nikad više nismo ništa čuli o njemu. I Drolc je uskoro otišao u partizane, gde je poginuo.

To je bio kraj prve borbene grupe. Nismo se više sastali. Njen kraj nije bio slavan, njenom radu, možda, nije trebalo posvetiti toliko pažnje. Nismo ništa obavili. Ništa, apsolutno ništa. Međutim, negde duboko u našoj duši ipak je stvoren jak i čvrst temelj. Revolucija nije bila šala, akcije, na prvi pogled lake i jednostavne, iziskivale su više nego samo svest, više nego samo političku spremnost. Nešto mnogo više, nešto što se ne može opisati, što nije samo hrabrost, odlučnost, iskušto i znanje. Tražile su sve to i još nešto više. Teško je naći pravu reč. Baš to smo stekli u ovoj akciji koja se završila samo na pripremama. Nije nam nedostajala svest. Imali smo, najzad, i nešto hrabrosti. U celoj stvari, najzad, zapreke nisu bile toliko velike da se nisu mogle prebroditi. Bilo je i grupa koje su već tada, na samom početku, izvršile akcije koje su ostavile svoje tragove u arhivama okupatora i OF. Ja ne znam kako su

one to činile. Mi tada nismo obavili svoj zadatak, mada smo to iskreno želeli.

Organizacija, leci, napisi, prikupljanje i prenošenje materijala, čak i oružja — sve je to obavljano, u tome smo bili vrlo aktivni. Ali, to je gotovo malenkost.

Prvi udarac, pravi udarac, nije bio tako jednostavan.

Pola godine, ili nešto kasnije, sasvim slučajno sam sreo jednog druga iz grupe.

- Zar nam je onaj Vuti morao pobeći?
- Neka ga đavo nosi, bili smo deca!
- Danas nam se to ne bi desilo!
- Danas bi to bilo jednostavno.

Tada se u Ljubljani pucalo na sve strane, i mnogi tipovi nisu mogli mirno da spavaju.

Smeškali smo se gledajući jedan drugog, a šta smo sve u međuvremenu doživeli nismo govorili, jer se nije smelo govoriti o tome. Znali smo mnogo jedan o drugom, o onome što smo doživljavali, znali smo da je sada situacija sasvim drukčija.

Tada nismo imali ni češće neposredne kontakte. Posao se produbio, a bilo je i sve više aktivista. Nije trebalo više saставljati grupe sa raznih fakulteta. U svakom seminaru je bilo dovoljno ljudi i za najteže akcije. Naročito u Slavističkom seminaru, koji je u neku ruku predstavljao »oslobodjeni teritoriju«. U toku jeseni je u ovom seminaru bilo sve slobodno, sve organizovano, sve provereno, sve jasno, sve sigurno. I to nekoliko koraka od kancelarije Gufa, koji se nalazio pored današnjeg Istorijskog seminara.

Ko bi nabrojao i opisao sve akcije u Ljubljani i širom Slovenije koje su obavili slavisti, ili su na bilo koji način u njima učestvovali? Na spisku je tada bio sto jedan slavista. Više-manje svi su radili.

U sećanju živi visoka figura Ceneta Padaršića. Čini mi se da je bio visok preko dva metra. Bio je glavna ličnost na brusčkim ispitimima, veliki humorista, u čijem se govoru osećao gorštački akcenat.

Zvali smo ga Batreja.

— Da li ko zna koja je slovenačka književnica jela mušice?

Naravno, niko nije znao.

— Pajkova! (Paukova) — viknuo je veselo.

1942. godine fašisti su ga opkolili na Gorjancima. Sakrio se u jedno karstno udubljenje, odakle je davao otpor. Pričalo se da ih je jednog za drugim — tako da u mraku ni sami

nisu znali kad i kako — ubio nekoliko, dok su puzali prema njemu, misleći da je već mrtav. A onda su ga zasuli ručnim bombama ...

Maks Jeza, onaj koji je crtao karikature, poginuo je u Gorenjskoj.

Lojze Drnovšek, koji je nosio bradu, nestao je bez traga. Erna Jamar je pala u Dolenjskoj.

A gde je »dr France« Prešern, onaj koji nije bio ni France, ni doktor, ni pesnik, već samo dobar slavista i Prešern. Ni njega više nema.

Uostalom, ostalo nas je još dosta živih.

Raznih zadataka i akcija bilo je bezbroj. Da ih je svaki prosečno obavio samo po deset — a bilo ih je mnogo više — to bi iznosilo hiljadu deset.

Bilo je takvih koji su uspeli, a bilo je i neuspelih. Ovih poslednjih više.

U Seminaru se glasno i javno govorilo o svim problemima, o literaturi, novostima i o organizaciji OF. Samo su akcije bile tajne, za njih su smeli znati samo neposredni učesnici. U uglovima su pojedine grupice stalno nešto međusobno šaputale. Za takve smo znali da »nešto imaju« i нико им nije smetao. Ponekad bi neko od prisutnih otvorio fioku, uzeo iz nje pištolj i predao ga dalje, prilično brzo, da je malo ko to video. Međutim, činio je to tako da su pojedinci ipak videli ono što ne bi smeli da vide. To je činio zbog toga da bi se nekoj slavistkinji steglo srce ili joj zastala krv u venama. Naravno, nijedna to nije javno pokazala, sve su hteli da budu junaci. Nešto malo treninga za nerve je bilo potrebno onima koji nisu bili toliko angažovani ... Mnoge devojke iz Seminara su, uostalom, prenosile ne samo »Poročevalec«, već i pištolje, a pružale su i pomoć u raznim akcijama.

Ne znam ko je sačinjavao borbene trojke iz Slavističkog seminara. Mislim da ih je bilo pet ili šest. Ceo komplikovan sistem raznih imena i veza imao je zapisan dr Anton Vratuša u svom džepnom kalendaru, čudnim, samo njemu razumljivim stenografskim kraticama. Kada su ga upozorili da takve stvari nije dobro zapisivati, pokazao je kako sve to može i drugčije objasniti: kao nekakve izvode iz lingvističke diskusije, ili nešto slično. To je zaista bilo mogućno i verovatno.

Bilo bi zanimljivo opisati sve one hiljade smicalica kojima se služila organizacija. Unapred su bili predviđeni svi mogućni slučajevi, za sve njih su pripremljeni objašnjenja i svedoci.

Tako se dešavalo da smo prve slaviste koji su na bilo koji način pali u italijanske zatvore izvukli na slobodu. Mislim da je to bila prvo Vida Hreščakova, a nešto kasnije Staša Ku-rent. Obadve su bile uhapšene. Staša je iza Ljubljance pisala parole po zidovima. Veza sa zatvorom je odmah uspostavljena i zahvaljujući raznim poznanicima organizacija je uspela da italijanskog, za Vidu Hreščakovu čak i gestapovskog, istražnog sudiju obrati raznim neistinitim izjavama. On je najzad bio uveren u nevinost svoje žrtve i grešku prilikom hapšenja. Umesto sastanka OF otkrio je ljubavni sastanak, umesto u ogorčenom otporu »ribele« (»ribelle«) našao se iznenada među sentimentalnim srcima koja su krvarila u ljubavnoj tragediji. I sve izjave, one koje je davala uhapšena devojka i one koje su davali svedoci, koje bi pozvao ili koji su se »slučajno« našli, bile su u skladu ... Najzad se još i izvinjavao zbog hapšenja ...

U Seminaru je, naravno, posle toga bilo neobično veselo.

IZRASTAMO

Jedna od najuspešnijih akcija, u kojoj su učestvovali uglavnom slavisti, u toku jeseni 1941. godine, bila je dizanje oružja iz magacina na Bregu, koji su jugoslovenski finansi predali okupatoru.

Palo je nešto snega, zatim se sav istopio i na ulicama je bila velika lapavica.

U poslednjem trenutku smo doznali za celu stvar, plan je već bio pripremljen do pojedinosti i sve je išlo glatko kao po loju. Jože Brejc i ja bili smo na straži, imali smo pištolje u džepovima i nevino smo šetkali pored Ljubljance. Kod Šentjakopskog ili Čevljarskog mosta su stajala još dva čoveka koje nismo poznavali. Palo je naređenje da pucamo na svakog Italijana koji bi se nekako sumnjivo zaustavio pred kućom. Po lapavici je prošao kamion srednje veličine, sveže obojen, sa oznakom MEL (Mesna elektrana Ljubljanska). Stao je pred jednom kućom. U kuću su ušli dr Vratuša, Živa Krajger i još neki ljudi koji su se dovezli kamionom. Dogovoren znak za opasnost je bio: staviti ruke u džepove. Prolazili su minuti, a nama stražarima je bilo sve hladnije. Ruke smo morali držati napolju. U džepu je bio pištolj, nismo smeli ni da ga pipnemo, jer čim bismo stavili ruke u džepove, značilo bi da se približuje neprijatelj i akcija bi propala. Niko sumnjiv nije prolazio, kamion je stajao pred kućom.

Ruke su već bile ukočene od mraza kada su na kamion počeli utovarivati nekakve čudne džakove, nešto podugačko je

bilo u njima — puške. Vratuša i ostali su uspešno, tiho preteći, ubedivali čuvara koji je pazio na oružje. Džak za džakom — bilo ih je desetak — bacani su na kamion. Najzad je kamion otišao, a čovek koji je sedeo pored šofera i koga, naravno, nismo poznavali, veselo nam je mahnuo rukom. Drugim rečima — gotovo je! Brzo smo nestali, razišli se i tek onda smo bezbrižno stavili ruke u džepove i zagrejali prste pored pištolja, koji je bio topao od našeg tela.

Deset minuta kasnije projurilo je pored nas sigurno pola bataljona Italijana, koji su napravili pravu uzbunu. Pohapsili su neke ljude, ali prave nikad nisu pronašli.

Kasnije smo se u Seminaru svi osmehivali, bili smo neobično raspoloženi. Vest o ovom događaju je izašla i u »Slovenskom poročevalcu«. Naravno, osim učesnika, niko nije smeо znati da smo to bili mi. Kada se govorilo o ovoj akciji o kojoj je ubrzo saznala cela Ljubljana, slatko smo se smejali.

Gotovo svakog dana smo raznosili po Ljubljani oružje, municiju, ili literaturu. U akcije smo odlazili u početku jednom, a kasnije dvaput nedeljno. Za njih su bili određeni dani koji su se menjali samo prema potrebi. I grupe, trojke (tada više nije bilo petorki, jer su se trojke pokazale kao elastičnije i uspešnije), bile su fiksno utvrđene, tako da su stalno isli zajedno oni koji su se dobro poznavali. Naravno, sastav trojki se prema potrebi mogao menjati. Kod nas su često »gostovali« i članovi drugih seminara, pa čak i fakulteta. Vratuša je u svom notesu imao čitav raspored odlazaka trojki u akcije. (To je u isto vreme mogla biti i neka tabela starocrkvenoslovenskog jata u slovenskim dijalektima.) Ta šema nije morala biti potpuno tačna. To je bila apstraktna »metrika«, a mi smo radili prema borbenom, životnom ritmu.

Akcija je, naravno, morala biti tiha i po svaku cenu bez žrtava. Pištolje smo uvek nosili sa sobom, ali je bilo dozvoljeno pucati samo u odbrani. Nismo smeli ništa da rizikujemo. Imali smo cilj da neprijatelja zaplašimo što nečujnije, tako da mu pištolj samo pokažemo ili podnesemo pod nos. To je po koji put polazilo za rukom, ali ne uvek. Pre svega, želeti smo da dođemo do što više oružja, naročito pištolja. Sanjarili smo i pravili planove koji se nikad nisu ostvarili.

Hteli smo da dođemo do italijanskih vojnih uniformi sa kompletnom opremom, da bismo formirali patrole koje bi u njima mogle da idu u akcije i noću, posle policijskog časa. Do ovoga nije došlo, sve je ostalo na planovima. Međutim, od toga nismo bili daleko.

Odlazili smo »u lov« na Italijane, ili bolje rečeno na njihovu opremu. Kada smo bili »slobodni«, odnosno onih dana kada trojka nije bila angažovana za neku određenu akciju, tražili smo dobra mesta gde bismo mogli najbrže i najefikasnije da sačekamo nekog vojnika ili oficira; pratili smo one koji su imali privatne stanove, da bismo doznali kojim ulicama idu i gde ih možemo naći usamljene.

Sa Vratušom smo zatim razmatrali planove i išli u »zasede« od Prula sve do Tivolija. Bili smo čas na jednoj, čas na drugoj strani obično uveče pred početak policijskog časa. Tajanstvene grupe su sa revolverima u džepu išle usamljenim manjim ulicama, kao što su bile Hrenova, Vožarski put, Zvonarska staza, Krakovo, pored Ljubljanice i Gradaščice, pa preko Tržaške ceste sve do Viča, Večne poti i Tivolija. To je bilo naše područje.

Jednom prilikom smo u Tivoliju održali neku vrstu »manevra«. Tada su se verovatno okupile sve trojke univerzitetske organizacije i mislim da smo bili raspoređeni od stare crkve sve do Večne poti. Svako je morao poneti šibicu. Tamo nismo bili skupljeni po trojkama, već po parovima. Momak i devojka su bili gotovo kraj svakog drveta, iza svakog žbuna. U pitanju je bio brz prenos nekog obaveštenja. Znak: upaljena šibica. Plamenčići su se u jednom trenutku svuda videli, od drveta do drveta, podrvoredu, tu i tamo preko parka i nestajali u daljini. Ne sećam se više tačno kakav je bio smisao tih »manevra«, ali su u svakom slučaju uticali na naš moral: osećali smo da smo već porasli u čitavu armiju ...

Sa još većom radošću i još većim nestrpljenjem smo zatim odlazili u zasede po onim usamljenim ulicama. Gde god bi se pojavio neki usamljeni Italijan — udri po njemu! To su, naravno, bile želje, a uistinu stvar je bila »nešto« manje jednostavna. Znali smo i nekoliko italijanskih rečenica koje nam je napisao Vratuša, a mi smo ih, mada nismo znali jezik, naučili napamet. Počelo se sa: »Mani in alto! Silencio! (...) Ruke uvis! Tišina!«) Zatim približno ovako: Neće ti se ništa desiti, samo nam moraš predati oružje! Ako budeš viknuo, dobićeš metak! Nismo sami, oko nas su naše jedinice. Naša borba je pravedna, ne borimo se protiv italijanskog naroda, borimo se samo protiv fašizma! Time se borimo i za slobodu italijanskog naroda!

To bi svakako bio čitav politički čas. Na žalost, nikad nije došlo do takve situacije da bih ove rečenice, koje sam odlično naučio napamet, izgovorio nekom vojniku, gurajući mu tom prilikom cev revolvera između rebara, kako sam to romantično zamišljao ...

Ipak se desilo nešto što nam je pošlo za rukom. Posle tolikog posla, tolikih priprema, napora i oduševljenja moralо se nešto dogoditi.

Najpre su imali sreće Vratuša i Venišnik. Naša trojka, u kojoj smo bili Gregor Počkar, Milan Venišnik i ja, dok je Vratuša kao neki naš vođa išao s nama, već se gotovo razišla, ne obavivši — po starom običaju — nikakav posao. Bilo je oko tridesetak minuta pre policijskog časa. Vratuša i Venišnik su imali zajednički put do kuće. Prilika im se pružila na Tržaškoj cesti... Jedna ptičica im je pala u ruke kao zrela kruška! Odneli su mu pušku! U mraku je bilo mogućno nositi je ispod mantila. Sakrili su je kod Kunca u Postojnskoj ulici.

Idućeg dana se ova vest munjevito pročula u Seminaru bar među onima koji su bili organizovani po trojkama. Širenje vesti nije se moglo zadržati.

Zašto bismo danas tajili? Svi oni koji nisu bili prisutni zavideli su drugovima na ovom uspehu i hteli su što pre da učine nešto slično. Ali, uvek je dolazila neka hitnija stvar. Sada je bilo potrebno odneti onu pušku na neko bezbednije mesto. Ova čast je dodeljena meni i ja sam je srećno preneo usred dana, zavijenu u jorgan, uvezanu kao dete u pelenama. Prva stanica je bio Narodni muzej. Nije bila šala prenositi takve stvari, i to za sve vreme u levoj ruci, ispod miške, jer je desna ruka bila u džepu gde se nalazio revolver. Italijanske patrole su često zaustavljale ljude na ulici, opipavale ih, pretresale tašne, zembilje, pa čak i ženske tašne. Ne bi bilo ništa čudno kada bi nekog zainteresovalo šta je zavijeno u tom podebljem jorganu. Od Postojnske ulice do Muzeja je prilično daleko i leva ruka se gotovo ukočila od nezgodnog i prilično teškog tereta, tako da sam škripao zubima od bolova. Sreo sam nekoliko patrola, jedna se čak okretala za mnom, ali se sve dobro svršilo. U Muzeju sam potražio Glezenera i rekao mu da sam doneo violinu. Muzejska organizacija je bila o tome obaveštена, ali mi se učinilo da među njima nema nikog ko bi poverovao da će neko doneti zaplenjenu pušku. Naročito kad su videli čudan paket. A ja sam tvrdio da sam doneo violinu, i to samo violinu... Umesto da nasamo govorim sa Glezenerom, okupilo se još nekoliko drugova koji su buljili u mene i tražili da pokazuju tu prokletu violinu. Još uvek nisu verovali. Ja to nisam htio da učinim, tvrdeći da je to samo za Glezenera. Tek na njihova navaljivanja, pa i na preporuku samog Glezenera koji je tvrdio da je kod njih bezbedno, razvili smo paket u sobi na tlu. Kada se pokazala prava italijanska kratka puška, svi su u

nju gledali kao u čudo. Njihova sekretarica, ili neka druga službenica, kršila je ruke od čuđenja i užasa... Naravno, pušku su odmah odneli na sigurno mesto i kasnije su je — kako smo doznali — poslali partizanima.

Obavljali smo zatim i neke druge manje zadatke. Prošla je čitava nedelja pre nego što se okupila trojka da bi došla do druge puške. Puška broj dva! Ništa lakše od toga! Pošto smo znali da je to laka stvar, hteli smo i više: pored puške — i kapu, mantil, opasač, municiju. Sve što se može...

I stvarno, desilo se...

Tržaška cesta. Zima. Snega napretek. Koraci nečujni, sneg pomalo pada, glasovi prigušeni.

Išao je ulicom ponizno, nekako spokojno i nevino...

Grupa: Vratuša, Drago Kunc, Milan Venišnik i ja, šetala je gore — dole levom stranom ulice.

Čovečuljak u zelenom odelu, s našom dragom puškom na ramenu, polako se približavao desnom stranom. Išao je prema Viču, noseći pod miškom prilično veliki paket zavijen u novinsku hartiju...

Sve se desilo tako brzo i tiho, da je to teško opisati. U tren oka smo prešli ulicu preko manjih gomila snega i... Vratuša mu je nabio cev pištolja između rebara, s druge strane je to učinio Kunc, a pozadi nas dvojica. Bili smo »velika sila« i siromah je podigao ruke veoma visoko, možda više nego što je trebalo. Na Vratušino naređenje je morao malo spustiti laktove.

Posle toga smo ušli u jednu sporednu ulicu i on je odano koračao s nama, pažljivo slušajući Vratušin »politički čas«. Govorio mu je kako smo mi dobri ljudi, kako je fašizam naš zajednički neprijatelj i da mu se neće ništa desiti ako bude dobar.

I zaista je bio dobar.

Vratuša i Kunc su ga prijateljski vodili ispod miške, a pozadi smo išli Venišnik i ja.

Išli smo... Dugo, dugo se vukla ova šetnja, sve do fabrike duvana, odnosno jedne slepe ulice iza fabrike.

Tamo smo mu ljubazno oduzeli pušku, zatim kapu, mantil, opasač, bluzu... posle čega na sebi više nije imao ništa osim košulje i gaća. Stajao je u prilično dubokom snegu, sneg mu je padaо na čelavu glavu. Novčanik iz bluze Vratuša mu je stavio u gaće.

Pogledali smo i njegov paket. U novinskoj hartiji je nosio obična drva. Išao je negde na Vič i tamo je hteo da založi neku peć.

Bio je iz Napulja, po zanimanju obućar.

Rekao je da nije fašista.

Savetovali smo mu da ide u partizane i on je to obećao.

Pre toga Vratuša mu je rekao da mora stati mirno, pogleda uperena u zid. Ne sme da se okreće, jer su naši borci raspoređeni svuda unaokolo da pažljivo čuvaju stražu i ako samo malo okreće glavu, odmah će ga ubiti. Mora da broji do 20 000, a onda može da ide.

Verovatno je ozbiljno brojao, dok smo mi bežali s plenom. S puškom ispod mantila i po svežem snegu nije se moglo brzo ići, jer je puška ometala kretanje. Ipak sam je srećno doneo do Kunka. Kunc je nosio mantil, bluzu, kapu i opasač, uvijene kao poveći omot. Išao je ispred nas, a opasač se vukao po tlu. Jednom mu je na zemlju pala i kapa. Najzad smo sve srećno sakrili u njegovoj bašti. Za to vreme ona druga dvojica su vršila nadzor nad okolinom kuće. Sve se svršilo u najlepšem redu.

Razoružavati italijanske vojнике postala je strast i velika želja. Nije bilo veće radosti od toga. Njih su u to vreme razoružavali po celoj Ljubljani, ali se još nije desilo da se sve to obavi tako jednostavno i lako. Naše iduće akcije su bile bezuspešne. Išli smo u zasedu jednom tamo, drugi put ovamo, ali se nigde i nikad više italijanski vojnik nije pojавio sam. Uvek su išli po gradu u većim grupama, čak i s puškama. Njih smo, naravno, izbegavali. Vojnici i karabinijeri su pooštirili opreznost. Sve češće su zaustavljali ljude na ulicama, legitimisali ih i pretresali. Dešavalо mi se da su me na putu od kuće do Seminara pretresali i dva-tri puta. Više nije bilo mogućno ići s pištoljem u džepu po Ljubljani i tražiti povoljnu priliku. Sada je trebalo to činiti drukčije. Nijednu akciju nismo više smeli da obavljamo na slepu sreću, put pištolja od skrovišta do mesta napada morao je biti što kraći i unapred proračunat. I prenošenje oružja od skrovišta do skrovišta bilo je sve teže i iziskivalo je precizne i pažljive pripreme.

Uostalom, to je više bila teorija. U praksi je još uvek važila smelost.

Najzad su terenci javili gde se može pronaći Italijan sam. U pitanju je bio stražar karabinijera pred Vladinom palatom u Blajvajsovoj ulici. Tada je ovde bilo sedište komande za Ljubljansku provinciju. Ovaj stražar je bio sam samo u ranim jutarnjim časovima. Kasnije su na istom mestu stražarila dvojica, pa čak i trojica.

Dakle, izjutra u šest, odmah posle policijskog časa razoružati stražara pred Vladinom palatom, onoga koji šetka pored zgrade Erjavčevom ulicom. Treba mu uzeti pušku, pištolj (što

je bilo naročito privlačno), mantil, onaj široki šešir i sve ostalo.

Rekli su: plen će biti tako obiman da će se s mukom brzo odneti na bezbedno mesto. Onaj široki karabinijerski šešir uopšte se ne može sakriti ispod mantila, a na glavi se, naravno, ne može odneti. U svitanje teško se i puška može sakriti ispod mantila.

Dakle, kako?

Pronašli smo rešenje: potreban nam je kofer. Tako veliki da se dijagonalno u njega može staviti i puška.

Odmah smo ga našli. Pozajmio ga je Janez Koselj, pravnik, koji se mnogo interesovao za naše akcije, moleći da ga povedemo da bi i on zatim pokušao nešto slično s pravnicima.

Međutim nismo ga poveli, jer bi nas bilo suviše. Uzeli smo samo njegov kofer...

Nikad ga više nije video!

NISMO USPELI

Jutro je bilo maglovito, ulice pune snega. Magla gusta, to je bilo dobro.

Vratuša je rekao da obavimo posao sami — bez njega. Tvrđio je da smo već dosta naučili. Otišao je prema Tivoliju, napomenuvši da će posmatrati iz daljine šta radimo i posredovati ako zatreba.

U prvom redu su išli Gregor Počkar i Milan Venišnik, a zatim ja sa koferom u levoj ruci. Svaki je imao pištolj...

Od Vratuše smo pošli u pravcu Drame — prema stražaru koji se nije naročito interesovao za nas trojicu... prošli smo pored njega i došli gotovo do Drame.

— Pa dobro — zašto smo ga prošli?

— Bio je nekako nezgodno okrenut — direktno prema nama.

— Onda ćemo ga sad...

— Sad...

I opet smo pošli Erjavčevom ulicom natrag. Njih dvojica napred, a ja za njima s velikim praznim koferom.

— Vraga, sad stoji baš na uglu...

I zaista je u tom trenutku stajao baš na uglu Blajvajsove i Erjavčeve ulice. Dakle, na prilično otvorenom mestu, iako je bila magla.

Opet smo prošli pored njega i išli dalje prema Tivoliju. Došli smo do Vratuše.

Vratuša je bio ljut. Ne znam šta je sve rekao, ali mi se čini da je upotrebio i reč kukavice. Brzo smo se opet okrenuli natrag.

Stražar se u međuvremenu pomerio nešto dublje Erjavčevom ulicom prema Drami.

Zastao je i gledao nas.

I mi njega... približavajući se ravnomernim korakom kao da je sve u najboljem redu.

Njih dvojica napred, a ja pozadi s velikim praznim koferom. Sva trojica s pištoljima u džepu...

Sve više smo se približavali. Išli smo normalno.

Najzad je Počkar, veliki flegmatik i čovek sigurnih, promišljenih i proračunatih pokreta (studirao je matematiku), stao pred njega, izvukao iz džepa revolver i rekao: »Mani in alto!« nekako tako kao da bi mu rekao dobar dan.

U tom trenutku smo i nas dvojica izvukli pištolje. Kofer sam spustio na pločnik.

Teško je opisati šta se desilo u toj sekundi.

U desetom delu sekunde stražar je već imao pušku u rukama. Počkaru je izbio za tren oka pištolj iz ruku u trenutku kada je odjeknuo pucanj. Zatim je opalio Venišnik. Posle toga su munjevito nestali i jedan i drugi. Onda sam ja opalio. Dok se stražar teturao, ja sam nespretno udario nogom o kofer, gotovo sam se okliznuo, zakasnio jedan trenutak, a onda povjario za njima. Bili su već prilično daleko.

Vratuša je kasnije rekao da je čuo dva pucnja jedan za drugim, a treći sekundu — dve kasnije.

Trčali smo Erjavčevom ulicom prema Drami. Njih dvojica napred, a ja za njima. Kofer je, naravno, ostao na ulici.

Tada je počelo.

Najpre je odjeknuo hitac ispred glavnog ulaza u Vladinu palatu. Onda još jedan, pa još jedan. Zatim je počelo da puca iz Liceja. Kasnije i iz klasične gimnazije... Čuli su se i mitraljezi... Kao za vreme prave bitke negde na frontu.

A mi smo trčali Erjavčevom ulicom prema Drami.

Mislim da je to najduža ulica u Ljubljani...

Njih dvojica su skrenuli desno, a do raskrsnice je pređa mnom bilo još tridesetak metara. Počela su da zvižde zrna. Zviždala su visoko. Tada sam prvi put čuo kako zvižde zrna.

Učinilo mi se da nije dobro trčati pravo napred, već je bolje preći ulicu i skrenuti kroz prolaz u Nunsku ulicu. Najpre je trebalo da se otarasim pištolja. U takvim situacijama u Lju-

bljani si se tada mogao pre spasti nenaoružan nego naoružan, jer su naoružanog uvek ubijali, a nenaoružan je mogao da im izbegne i da ne bude sumnjiv.

Sad je trebalo trčati. Preći ulicu nije bilo tako jednostavno ne samo zbog zrna koja su zviždala, već i zbog velikih gomila snega. Preskačući preko njih upao sam u sneg do pojasa, tako da sam se jedva izvukao. Trčao sam dalje sredinom ulice, a onda našao prolaz među gomilama snega i pojurio prema Nunskoj ulici. Bio sam u zaklonu, ovde zrna nisu više zviždala, ali je zato situacija bila opasnija. Na sve strane su trčale neke žene, vrištale i nisu znale gde da se sakriju.

Zaustavio sam se kraj ograde jedne kuće, sačekao da se utiša bežanje i trčkanje (za to vreme se stalno pucalo), a onda sam brzo uvukao pištolj u sneg na ogradi — mislim da je to bilo kraj druge gvozdene šipke od kuće... Zatim sam brzo prešao Kongresni trg, Vegovu ulicu i srećno umakao. Niko me nije zaustavio. Puenji su i dalje odjekivali.

Onda sam napravio dugačak krug i nekoliko časova kasnije ponovo prošao pored onog mesta gde smo se sukobili. Bio sam radoznao šta se tamo dešava. Morao sam otići i da uzmem pištolj koji sam sakrio u Nunskoj ulici. Nije mi još bilo jasno da li sam stražara ubio ili ne. Gurnuo sam kapu u džep, a na glavu stavio beretku da me ne bi ko na prvi pogled poznao (na takve promene smo bili spremni). Promenio sam način hodanja i zategao pojас na mantilu, koji je za vreme akcije bio otkopčan. Malo sam se pogrbio i kašljucao kao da sam tuberkulozan. Tako »jadan i bolestan« mislio sam da prođem pored onog mesta. Tamo je stajala grupa karabinijera i živo diskutovala. Imali su o čemu! Nisam se čestito ni približio, a prema meni se okrenuo jedan od njih i mahnuo mi rukom: »Via, via!« Kao da juri muve. Napravio sam začuđeno lice, kao da ne znam da se ne sme tuda proći, i uslužno sam ga poslušao. Video sam samo da je ono mesto posuto strugotinom. Dakle, ipak smo ga pogodili.

Prešao sam ulicu, a onda drugom stranom došao do Nunske ulice, gde sam pronašao pištolj i srećno ga doneo kući. Sakrio sam ga u šupi. Na stepenicama sam sreo Vratušu. Zagrljio me. Za sve to vreme je sedeo kod mojih roditelja i čekao me. Nije mi ništa rekao, ali sam dobio utisak da je mislio da sam mrtav. Gregor i Milan su takođe ostali živi i zdravi.

I ova akcija se, na kraju krajeva, ipak srećno završila, mada ne onako kako smo žeeli. Svakako, bila je pobedonosna.

Slavisti su učestvovali u mnogim akcijama.

Naravno, to nisu bila velika junaštva i veliki događaji. Ipak je to nešto značilo, i ko poznaje prilike u tadašnjoj Ljubljani znaće da te akcije nisu bile tako jednostavne. Borac u Ljubljani nije se protiv okupatora borio samo oružjem, već u znatnoj meri i raznim lukavstvima. Pratio je, pretraživao i na svakom koraku ga napadao. Trebalo je mnogo veštine i dosetljivosti da bi ga sačekao na najboljem mestu i uspešno napao. U vojničkom pogledu to možda nije bilo mnogo, ali je moralno i politički takav mali napad vredeo više nego hiljadu okupatorovih protivudaraca. Osim toga, to je bila i strahovita psihička borba.

Ostavljam na stranu one sitne, mada značajne poslove: prenošenje oružja, obezbeđenje akcija itd. Govoriču još samo o jednoj, našoj poslednjoj akciji, koja se, nažalost, završila hapšenjem.

Bio nam je potreban pištolj, a imao ga je jedan oficir koji je stanovao na Žabjeku. Kada se vraćao kući, a to je bilo svakog dana u 19.15 časova, morao je proći uskom i usamljenom Zvezdarskom ulicom. Žabjek je bio uopšte privlačan, tajanstven, usamljen. Samo je Šentjakopska škola bila u blizini, a u njoj fašisti. Devet stražara je i danju i noću šetkalo oko nje, pored svakog zida trojica.

Nameravali smo da oficira razoružamo u Zvezdarskoj ulici ili na Žabjeku, dakle, oko stotinu koraka daleko od ove fašističke kasarne. Što smeliji napad, utoliko sigurniji — tako smo bar mi mislili.

Bio je to 20. februara 1942. godine. Zima i mnogo snega.

Anton Vrataša, Drago Kunc, Janez Koselj i ja. Onaj Janez Koselj koji nam je u ranijoj akciji pozajmio svoj kofer. Sada smo i njega poveli.

Pištolje smo imali samo nas trojica. Koselj je bio bez njega. U akciji je mogao doći do oružja.

Sa Šentjakopskog trga smo ušli u tajanstvenu Zvezdarsku ulicu. Pre nego što smo njome došli do raskrsnice gde se spaja sa Rožnom ulicom i gde počinje Žabjek, oko nas se okupila velika grupa Italijana. Dotrčali su Rožnom ulicom, jurili za nama Zvezdarskom, pristizali su sa obadve strane.

»Mani in alto! Mani in alto!« — čula se vika.

Ovu rečenicu smo dobro znali, znali smo šta ona znači... Samo, uloge su se iznenada izmenile...

Šta sad?

Pogledao sam Vratuša koji je išao napred. Da li će putati? Pitanje je bilo naivno. Cevi pušaka su bile uperene na njega. Stalno su vikali: »Mani in alto!« Vratuša je neprimetno izvukao pištolj iz džepa i spustio ga na smrznuto tle. Istog trenutka je podigao ruke uvis i kada je koraknuo, gurnuo je pištolj u gomilu snega. Zvuk koji se čuo prilikom pada pištolja na smrznuto tle ostao je nezapažen zbog urnebesne vike Italijana.

Ja sam tog trenutka stajao bliže zidu. Izvukao sam pištolj iz džepa i držao ga iza leđa. Hteo sam da ga spustim pored zida, i to na petu da se ne bi čuo udarac o led i da bih ga odmah zatim gurnuo u sneg. Pištolj mi je izleteo iz ruke, ali nije pao na petu. Do mene su već dotrčala dva dvojnika s puškama na gotovs, vičući: »Mani in alto! Mani in alto!« Podigao sam ruke ne znajući šta se desilo s mojim pištoljem i čudeći se što nije pao na tle. Zatim sam, kao da sam se strahovito uplašio, pobegao pet do šest metara dalje od opasne tačke gde je morao ostati. Oni su potrcali za mnom i uzbudeni počeli da me pretresaju. Bacio sam pogled na sve strane da bih video pištolj. — Bio je kraj zida, na jednoj ivici, pola metra visoko od pločnika. Zakačio se i nije pao na tle. Izgledao je kao u izlogu. Nisu ga odmah primetili samo zbog mraka koji je padao.

Zaduvani, uzbudeni i goropadni, Italijani su nas i dalje pretresali. Prevrtali su nam džepove i rukave, pipali nogavice, udarali nas po leđima, gurali u rebra i vikali: »Avanti!«

Dovukli su i Kunca, prevrnuli mu džepove, gužvali šešir, otkopčali kaput, odvezali kravatu... svakog časa smo očekivali da kod Kunca pronađu sakriveni pištolj.

Ali, nisu ga našli. I on se srećno otarasio pištolja!

Janeza su pretresali naročito dugo. Nisu našli ništa.

Odmah zatim je došlo naređenje: »Avanti«, i kroz čitav špalir puščanih i mitraljeskih cevi poveli su nas Zvezdarskom ulicom, preko Sentjakopskog trga u šentjakopsku školu, a onda pravo u podrum, gde su bili drva i ugalj.

Za vreme puta, dok su nas vodili sa podignutim rukama, dogovorili smo se o osnovnim stvarima:

- Pošli smo u gostionicu...
- Koju?
- »Oražem«.
- Da proslavimo moj rođendan, rekao je Vratuša.
- Je li ti zaista rođendan?
- Zaista.
- Dogovorili smo se u Seminaru oko 5 časova. Jasno?

— Jasno!

Šaputali smo preko ramena, a ruke su sve vreme bile podignute.

Uzbuđenje Italijana nije se stišalo ni u podrumu. Razgledanje legitimacija, zapisivanje imena i opštih podataka vršili su nekako zbumjeno.

Još više su se uzbudili kada je za nama dojurio u podrum jedan serđente vičući: »Pistola, pistola! ...«

Našli su sva tri pištolja i doneli ih za nama. U tom trenutku su doveli u podrum još trojicu, koje su, zajedno s nama, uhapsili kraj jedne kuće u Zvezdarskoj ulici. To su bili radnik Rode, železničar Okoren i trgovac Mraz.

— Chi aveva pistola? vikao je serđente.

Svi smo slegli ramenima i buljili u naše drago oružje kao da prvi put vidimo takve nemani. Nas četvorica, kao i njih trojica. Bilo nas je sedmorica, a tri pištolja. Jadni serđente je morao rešiti tešku zagonetku: čiji su pištolji.

— Tu pistola? — upitao je Vratušu ništa manje grubo. bio najbliži.

Kunc je bio uvredjen.

— Io sono professore — rekao je, jer je zaista tih dana diplomirao.

Upalilo je. Nije bilo verovatno da profesor nosi pištolj.

— Tu pistola? — upitao je Vratušu ništa manje grubo.

— Io sono dottore — rekao je Vratuša, koji je zaista već bio promovisan. To je rekao nekako nadmeno da je serđente izgubio hrabrost. Čak mu je reč »dottore« ulila i neko poštovanje. Zar on da nosi pištolj?

Zatim je pitao mene šta sam.

— Studente — odgovorio sam.

Šta sam mogao drugo? To nisam mogao da sakrijem već i zbog dokumenata. Studenti su, međutim, bili prilično ozloglašeni kod Italijana, jer su smatrani udarnom snagom OF u Ljubljani. I zaista serđente se poradovao. Pre toga je upitao još i Janeza šta je. Janez nije htio da upotrebi reč »studente«, videći da to slabo deluje. Rekao je da je pravnik.

— Giudice.

Naravno, nije mu poverovao. Posle dužeg objašnjavanja i vrdanja Janez je najzad rekao »univerzitet« i tada je serđente viknuo:

— Allora studente! Alora tu e tu pistola! — i pokazao je na njega i mene.

Nas dvojica smo to odlučno odbili, što je serđenta strahovito naljutilo. Počeo je da viče i psuje. Janez je tvrdoglavovo ponavljaо: ne, ne i ne.

— Come no? — vikao je serđente, kao da je bilo nemoguće da neki student ide u to vreme kroz Ljubljani bez pištolja. I Janez je dobio snažan šamar.

Tada je počeo celu stvar da objašnjava Vratuša, najpre sa nekoliko rečenica na italijanskom, zatim mešajući sa slovenačkim, tako da smo i mi razumeli šta je govorio, da bi najzad prešao potpuno na slovenački i ponovio sve one činjenice koje je ranije izneo serđentu na italijanskom. Rekao je da ima rođendan — što se vidi i iz njegove legitimacije, da nas je pozvao na čašu vina, da smo mi njegovi lični prijatelji i da o revolverima nemamo pojma. Tvrđio je da smo videli tri senke koje su pobegle kad su vojnici navalili. To je govorio vrlo ubedljivo — koliko se dalo — i to je objasnio polako, biranim rečima, da svi čujemo i da dobro zapamtimo.

Saslušali su i ostalu trojicu, koju niko od nas nije poznavao. I na njih su vikali: »Tu pistola? Tu pistola?« U već zbrunjenim italijanskim glavama nastala je nova zbrka. Naša odbrana je za sve vreme bila jedinstvena i logična. U međuvremenu su još uvek hvatali ljude po Šentjakopskom trgu i okolnim ulicama. Dok su nas vodili iz podruma na prvi sprat, videli smo u jednoj učionici puno ljudi koje su Italijani pretresali.

U toku noći su nam stavili lisice na ruke i odveli nas vezane u Belgiju kasarnu. Tu su nas zatvorili svu sedmoricu zajedno u istu sobu. Kada su ona trojica zaspala, nas četvorica smo se tačno dogovorili o svim detaljima. Docnije se istražnom sudiji učinilo nepravilnim što smo svi zajedno u jednoj sobi, i onda nas je razdvojio: nas četvoricu u jedno odeljenje, a onu trojicu u drugo. Time nam je učinio veliku uslugu. Na saslušavanju smo kasnije uvideli da je sudija upao u pogrešne kombinacije. Na onom mestu je verovatno provaljen neki drugi sastanak, a mi smo slučajno tuda naišli. Po njegovom mišljenju mi smo, na svaki način, bili u nekoj vezi s tim sastankom, o kome nismo imali ni pojma. Cela priča se zatim razvukla, uspostavljena je veza sa porodicama, odbrana precizirana do najmanjih detalja, došlo je i do izvesnih intervencija i to nas je spaslo, inače bismo verovatno bili streljani kao taoci, kao što su streljani mnogi drugi osumnjičeni građani. Posle dužeg zatvora poslali su nas u internaciju, odakle smo posle kapitulacije Italije srećno stigli u partizane.

Slavistički seminar je ostao žarište aktivnosti OF sve do juna 1942. godine, do masovnih hapšenja. Kasnije je, naravno, trebalo pronaći druge oblike borbe, okupljanja i organizovanja.

BORBE 1. BATALJONA 3. KRAJIŠKOG NOP ODREDA KRAJEM 1941.

Nakon uspešno završene borbe 3. decembra kod sela Rastićeva, kod Kupresa sazvan je sastanak štaba 1. bataljona »Pelagić« radi razmatranja učešća i držanja rukovodilaca i boraca bataljona u toj borbi. Konstatovano je da su i borci i rukovodioci bataljona u toku cele borbe bili na visini zadatka i da su ga u potpunosti izvršili.

Naše jedinice pripremale su napad na Kupres. Neprijatelj je to osetio, skoncentrisao oko 1200 talijansko-ustaško-domobranksih vojnika i od sela Rastićeva krenuo u napad na naše jedinice kod Blagaja. Bataljon »Pelagić« u toj borbi je branio najvažniji položaj, na Matića-brdu. Položaj se nalazio na glavnom pravcu nadiranja Italijana i ustaša, izložen jakoj artiljerijskoj, minobacačkoj i pešadijskoj vatri. I pored toga, ni jedan naš borac nije odstupio, tako da neprijatelj nije uspeo ni koraka da napreduje. Oko 15 časova, na dati znak za juriš, borci bataljona, zajedno s ostalim borcima i masom Blagajčana, složno su jurnuli u napad i za vrlo kratko vreme razbili neprijatelja i prisiliili ga na povlačenje.

Posle tog sastanka održan je sastanak štaba bataljona sa komandama četa na kome je, pored ostalog, izvršena i smena u štabu bataljona. Na mesto Stanka Kutanjca, dotadašnjeg komandanta, izabran je Dušan Metlić. Kutanjac je po svojoj vlastitoj želji, kao i po želji većine u štabu, stavljen na raspoloženje štabu Trećeg krajiškog NOP odreda. Dušan Metlić je, kao i Kutanjac, bio od prvih boraca koji je uzeo pušku i stupio u prve borbene redove. U tim redovima on se do tada stalno nalazio i u svim akcijama se isticao. Bio je vrlo hrabar i skroman, tih, vrlo popularan kod naroda i boraca.

Štab bataljona nije konsultovao štab odreda o tim meraima, iako se kasnije štab odreda u potpunosti složio sa tom izmenom.

Odluka o smeni komandanta 1. bataljona, kao i sve ostale važnije odluke sa sastanka, dostavljene su pismeno svim četama bataljona u vidu naredbe, sa potrebnim obrazloženjem. Politički komesari četa detaljnije su obrazložili te odluke borcima.

Uskoro posle ove izmene štab odreda je doneo odluku da se Kutnjac pošalje u sela na desnoj strani reke Vrbasa, između Jajca i Bugojna radi dizanja ustanka. Uslovi za dizanje ustanka u tim, kao i u drugim srpskim selima na desnoj strani Vrbasa, bili su tada veoma povoljni. Borci iz tih sela, kao i njihovi zemljaci, više puta su dolazili u štab bataljona i štab odreda s molbom da se u njihova sela pošalje jedna jedinica radi dizanja ustanka.

Štab 1. bataljona dobio je zadatok da izabere 20 naoružanih boraca s jednim puškomitrailjezom i da ih stavi pod Kutnjčevu komandu. Većina boraca trebalo je da bude iz tih sela. Međutim, štab je odgovrlačio s tom odlukom. Vođena je duža prepiska i na kraju je odlučeno da se za ovaj zadatok iz 3. čete, koja se nalazila u selu Podobziru, izdvoji 5 boraca, naoružanih puškama i to onih koji su bili iz sela preko Vrbasa. To je, u stvari, bilo polovično rešenje.

Ta grupica boraca sa Kutnjcom i Mirkom Grabežom, pod vrlo teškim vremenskim i drugim uslovima prebacila se noću, između 31. decembra 1941. i 1. januara 1942. godine, u Zjamet, između Donjeg Vakufa i Bugojna. Posle prelaska te grupe mobilizacija se vrlo uspešno obavljala. Ali, ustaše nisu mirovale. One su, pored redovne vojske, mobilisale ljudе iz svih okolnih sela i iz grada, i pod komandom čuvenog ustaškog zlikovca Jurišića iz Bugojna, organizovale napad na tu grupu. Ustaše su, iako daleko brojnije, pretrpele potpun poraz. Tom prilikom poginuo je i sam Jurišić. Ovaj uspeh delovao je mobilizatorski na seljake tih sela koji su se kasnije masovno ukljali u partizane, tako da je uskoro formiran 5. bataljon 3. krajiškog odreda.

Uskoro posle tih zbivanja — 10. decembra, u selu Gervozu, kod Mrkonjića — u bataljonu »Pelagić« održano je veliko savetovanje kome su prisustvovali vojni i politički rukovodioci 3. krajiškog odreda. U osnovnoj školi sakupilo se oko 150 osoba. Sastankom je rukovodio Duro Pucar Stari. U ime bataljona na konferenciji su govorili Đorđe Jokić, politički komesar, i Dušan Metlić, komandant bataljona. Jokić je u referatu izneo stanje u jedinicama bataljona, kao i bilans čuvene neprijateljske ofanzive na Janj 3. septembra 1941. godine.

Na toj konferenciji Uroš Drenović je istupio sa četničkom parolom da ne treba voditi borbu protiv Italijana, pošto su oni jaki, već samo protiv ustaša, a tek pošto se unište ustaše, onda

se po njegovom mišljenju treba okrenuti i protiv Italijana. Istovremeno je izjavio da će se on i njegovi borci nazivati — četnici, kao i to da jedino priznaju Dražu Mihailovića za svog vrhovnog komandanta. Takav stav Drenovića osudili su svi prisutni kao izdajnički sem njegovih malobrojnih pristalica.

Simela Šolaja zauzeo je dosledan stav prema NOB-i. On je rekao da će se sa svojim borcima boriti protiv svakog ko je protiv naroda i oslobođilačkog pokreta. Rekao je da bi se borio i protiv Staljina, ako bi bio protiv nas. Gotovo svi prisutni pozdravili su aplauzom ovu izjavu Šolaje.

Posle izlaganja mnogih prisutnih govorili su Đuro Pucar Stari i Osman Karabegović koji su i rukovodili konferencijom. Oni su podvlačili potrebu jedinstva i zajedničke borbe protiv okupatora i njihovih slуга.

Drenović je u to vreme sve više klizio u otvorenu izdaju i sistematski potkopavao jedinstvo u jedinicama 1, a naročito 2. bataljona. U njegovom bataljonu sve komandne pozicije držali su četnici. Drenovićevi borci počeli su razoružavati kurire štaba odreda, koji su prolazili preko njegovog sektora.

U 2. bataljonu — »Iskra« situacija je bila nešto povoljnija, iako je i tamo bilo četničkih elemenata. Ali, to je bilo više subjektivne prirode — posledica slabog političkog, odnosno partijskog rada.

Na sastanku štaba 1. bataljona sa komandoma četa, na kome je za komandanta izabran Dušan Metlić, donesena je odluka da se svake sedmice održavaju sastanci štaba sa komandoma četa, kojima su kasnije prisustvovali i komandiri vodova. Ti sastanci su uvedeni da bi se iskoristila zimska, »mrtva« sezona, za vojničko i političko učvršćenje jedinica. Na tim sastancima raspravljanja su različita opšta i konkretna politička pitanja, rešavani različiti slučajevi nediscipline i neposlušnosti, zatim neke nezdrave pojave, a posebno odnos prema narodu, priprema za akciju i analiza tih akcija, kao i neka pitanja iz rada narodnih odbora i pojedinih odbornika.

Jedno od glavnih pitanja, koje se često nalazilo na dnevnom redu sastanka, bilo je ishrana boraca, s obzirom na to da su sela bila spaljena i opljačkana. Tada bi se donosile i odluke koje su spadale u nadležnost narodnooslobodilačkih odbora. Tako je, na primer, koncem decembra donesena odluka da se zabrani uništavanje mlade šume u Jelovcu, koju su seljaci iz okolnih sela nemilosrdno sekli radi ishrane stoke.

Zahvaljujući tim sastancima štab bataljona je uspešnije sprovodio svoje odluke i naređenja.

Koncem januara 1942. godine smenjen je sa položaja komandira 4. čete, Jovo Mršić,¹ a na njegovo mesto postavljen Krsto Prole, koji je bio vodnik i ujedno zamenik komandira u toj četi. Postavljanje Prole za komandira 4. čete izvršeno je bez nekih trzavica. Jedino je gundalo nekoliko boraca iz čete, koji su bili pod Mršićevim uticajem i kojima je odgovaralo njegovo lutanje i pročetnički postupci. Međutim, na ličnu intervenciju pojedinih članova štaba bataljona i komande čete, a naročito radom neumornog politkomesara 4. čete, Mehe Kestena, to gundanje je brzo likvidirano. Sem toga, Prole je bio vrlo hrabar čovek, pošten, skroman i brzo su ga svi borci zavoleli.

Ishrana boraca u to vreme organizovana je tako što se pri štabu bataljona nalazila centralna intendantura koja je snabdevala štab, opštinski NO odbor i njegovu miliciju, kao i 1. i 2. četu. Ostale čete (3. i 4) su se snabdevale sa svoga terena preko seoskih NO odbora. Opštinski NO odbor zajedno sa komesarima bataljona i četa, odredio je rejone u kojima su se jedinice snabdevale hranom. Inače, kuvanje i ishrana su bili centralizovani — po jedinicama. Sve čete su imale četne kuhiće i ekonomate, koji su se bavili prikupljanjem hrane i organizovanjem kazanskog kuhanja i ishrane četa. Politički komesari četa su u to vreme pored ostalog bili zaduženi i pitanjima ishrane jedinica.

Iako je očekivan tzv. mirni (zimski) period koji bi bio iskorišćen za sređivanje i učvršćenje jedinica 1. bataliona, ipak on nije došao. U tom periodu bilo je i nekoliko većih akcija, pored niza manjih.

Jedinice 1. i 2. bataljona izvršile su 21. novembra napad na ustaško-italijanske posade u Donjem Vakufu i Semešnici. Iako Vakuf nije zauzet (radi intervencije Italijana iz Bugojna), ta akcija je imala veliki vojni i politički uspeh. Likvidirana je posada u Semešnici, zapaljene su pilane i željeznička stanica, a neprijatelju su naneseni osetni gubici: 80 poginulih i ranjenih, a 14 zarobljenih.

Dve čete 1. bataljona, jedinice 2. bataljona, Kupreška četa i Livanjski odred razbili su 2. i 3. decembra italijansko-domo-

¹ Jovo Mršić je pre rata bio žandarm, a njegovi postupci i česte šovinističko-četničke izjave bile su suprotne liniji NOB-e. Njegovom krivicom pored ostalog, 2. i 4. četa bile su 14. januara 1942. god iznenadene na svojim položajima u Jezeru i na Bagu. Naime, Mršić je kao komandir čete, dobio zadatak od štaba bataljona da u toku noći obezbedi te naše položaje ali to nije učinio, već se s jednim vodom uputio prema selu Magaljdolu — radi ličnog provoda. Iznenadene, čete su bile prisiljene da se brzo povuku u pravcu sela Volara. U povlačenju je poginuo zamenik komesara bataljona Mustafa Ganibegović Ganija.

bransko-ustaške snage u selu Rastičevu kod Kupresa u jačini od oko 1200 vojnika. Plan je bio da te i druge naše snage 4. decembra napadnu i likvidiraju Kupres i okolna ustaška uporišta. Međutim, neprijatelj je 3. decembra preduzeo akciju prema selu Blagaju. Naše snage (1. i 2. bataljon), koje su bile koncentrisane u tom selu, prihvatile su borbu i vodile je od 9 do 15 časova, kada je izvršen juriš, u kome je, pored boraca ta dva bataljona i čete meštana, učestvovao i veliki broj meštana — seljaka. Neprijatelj je bio razbijen. Ubijeno je i ranjeno oko 80 italijanskih i ustaških vojnika, dok je 8 italijanskih vojnika i jedan oficir — »crnokošuljaš« zarobljen.

Oko 20. decembra patrola 2. čete sukobila se sa patrolom domobrana kod sela Glasinca na pruzi Jajce — Donji Vakuf. Jedan domobran je ranjen, a drugi zarobljen i upućen u štab bataljona. Posle ispitivanja domobran je pušten. Ljudski postupak prema tom zarobljenom domobranu naišao je na vrlo dobar odjek kod ostalih domobrana i građana Jajca, koji su doznali da se na položajima i po šumama oko Janja nalaze naše velike snage, dobro naoružane.

Pred zoru 25. decembra 20 boraca 3. čete, pod komandom Dušana Rakite, izvršili su napad na železničku stanicu Barice, na pruzi između Donjeg Vakufa i Vijenca. Posle borbe koja je trajala pola sata, odbrana domobrana jačine jednog voda, bila je likvidirana. Zaplenjeno je 8 pušaka i nešto municije. Dva domobrana su poginula. Četa nije imala gubitaka.

*

Štab 1. bataljona — »Pelagić« koji se tada nalazio u Janju, dobio je 26. decembra od štaba Trećeg krajiškog NOP odreda pismeno naređenje da u toku noći, između 31. decembra i 1. januara 1942. godine, izvrši napad i likvidira domobransku posadu u Jezeru. Početak napada određen je za 4 časa.

Za zaštitu komunikacije Jajce — Jezero — Mrkonjić Grad neprijatelj se brižljivo utvrdio u zidinama spaljenog Jezera, kao i na uzvišenju na severnoj strani iznad Jezera (na koti 548). Na tom prostoru neprijatelj je iskopao i rovove. Linija utvrđenih položaja bila je duga oko 1 km. Na najugroženijem odseku nalazile su se dve istigurene predstraže, svaka u jačini od po jedne desetine, koje su štitile desnu stranu položaja. U samom Jezeru, s obe strane drvenog mostića na ušću Jošavke u Plivu, na udaljenosti od nekih desetak metara, nalazile su se zidine popaljenih kuća u kojima se neprijatelj utvrdio.

Neprijatelj je u potpunosti iskoristio i prirodne pogodnosti zemljišta za odbranu svojih položaja i komunikacija. Naime, rečica Jošavka, koja teče od Majdana i uliva se u Plivu, na oko 3 km ispred Jezera izliva se za vreme kišnih i zimskih dana, tako da je na tom delu bila gotovo neprelazna. Sem toga i Pliva za vreme visokoga vodostaja uzdizala bi nivo Jošavke, koja je plavila veći deo terena oko Jezera.

Između Jezera i železničke stanice, koja se nalazila na desnoj strani Plive, bila su dva drvena mosta, iznad dva rukavca Plive koja ona obrazuje neposredno pred Jezerom. Neprijatelj je porušio oba mosta i tako onemogućio pristup Jezeru i položajima s južne strane. Jedini pristup Jezeru s te strane bio je preko mostića na ušću Jošavke.

Tih dana je sneg u Janju dostizao visinu do 80 cm, dok je u dolini Plive bio oko 25 cm. Živa se noću spuštala ispod 20 stepeni C.

Suočen s tim teškoćama, štab bataljona je, nakon dužeg savetovanja, pismeno upoznao štab Trećeg NOP odreda o situaciji zaključujući da je pod takvim uslovima gotovo nemoguće uspešno izvršiti postavljeni zadatak. Štab bataljona istovremeno me je poslao u štab odreda (tada sam bio na dužnosti operativnog oficira 1. bataljona) da objasnim situaciju i da se usmeno dogovorim sa štabom o akciji, pošto je ona bila usklađena sa zadatkom 2. bataljona — »Iskra«, koji je te noći trebalo da napadne i likvidira domobransku posadu u utvrđenjima iznad sela Majdana.

Upoznavši se sa situacijom, štab odreda je preinačio prvo bitni zadatak 1. bataljona, naredivši da on obezbedi pravac od Jajca i da sa desne strane Plive i Jošavke u toku noći vrši demonstrativne napade na domobranske položaje na Bagu i Jezera u cilju onemogućavanja intervencije neprijatelja prema Majdanu.

Na osnovu ovoga štab 1. bataljona je doneo odluku da izvrši napad sa tri čete na Jezero Bag. S odlukom su upoznate komande četa, koje su dobole sledeće zadatke: 1. četa da u toku noći zaposedne uzvišenja iznad železničke pruge, na oko 500 m od Jezera prema Jajcu, sa zadatkom da teškim mitraljezom i drugim automatskim oružjem potpomogne napad ostalih četa, da spreči odstupanje domobrana prema Jajcu i obezbeđuje jedinice od eventualnih intervencija neprijatelja od Jajca;

2. i 4. četa da napadne dombrane sa severnog pravca preko Jezera. Jedan vod, koristeći noć, da se prebaci preko mostića na Jošavci i, pored zidina i kroz voćnjak da se provuče između domobranksih položaja i izbije za leđa neprija-

telju. Na signal koji će dati 4. četa počeće opšti napad, dok će vod, koji se prebacio preko Jošavke, likvidirati posadu u zidinama pored mostića i tako omogućiti ostalim snagama da se prebace preko mosta.

U toku 30. i 31. decembra izvršena je koncentracija tri čete u selu Volarima, odakle su krenule 31. decembra po padu mraka.

1. četa, sa komandantom bataljona, Dušanom Metlićem, i komesarom Đordjom Jokićem krenula je železničkom prugom prema Jezeru na određene položaje.

2. i 4. četa prebacile su se u Volarima splavom na levu obalu Plive, a zatim krenule cestom prema Jezeru. I ja sam bio s njima.²

Noć je bila vedra. U dolini Plive skupljala se sumaglica. Hladnoća je sve više stezala. Sneg je škripao pod nogama boraca.

Kad su 2. i 4. četa stigle u južni deo Jezera na oko 1000 m od neprijateljskih položaja, zaklonile su se iza zidina triju kuća koje su se nalazile pored ceste Mrkonjić-Grad — Jajce. Odatle su upućeni komandir Jovo Mršić i komesar 4. čete, Meho Kesten, da izvide situaciju oko mostića na Jošavci. Međutim, kada su se približili mostu, stražar ih je primetio i opadio iz puške, pa su se odmah morali vratiti nazad. Tada je nastala mučna situacija. Plan — da se preko mosta na Jošavci prebaci jedan vod u pozadinu neprijatelja — propao je. A to je bio glavni uslov za izvršenje postavljenog zadatka.

Nakon kraćeg zastanka i zabune, odlučeno je da se 2. četa uputi cestom prema Majdanu i da se na pogodnom mestu prebaci preko Jošavke, kako bi istočno od kote 431, napala domobrane. Tom prilikom je naglašeno da se, po mogućству, cela četa neprimetno prebaci iza leđa neprijatelju radi iznenađenja. Međutim, neki rukovodioci 2. čete stavili su primedbu da oni dovoljno ne poznaju teren i da bi radi toga teško mogli da izvrše zadatak. Zato je taj zadatak poveren 4. četi u kojoj je bilo nekoliko boraca iz Jezera i okolnih sela, koji su dobro poznавали teren.

² Pri štabu bataljona tada se nalazio Nurija Ribić, omladinac iz Jezera. Molio je da i on, kao borac, uzme učešća u napadu na Jezero. Međutim, štab bataljona ga je odbio, jer je bio suviše mlad i fizički nedorastao za tako napornu akciju. On je, međutim, bio uporan i kroz plać molio da mu se to odobri uveravajući drugove u štabu da je potpuno sposoban za borbu, a da će se tako naoružati i obući. Štab je, najzad, popustio i odobrio mu da pođe u akciju. Njegovoj radosti nije bilo kraja.

Četa je primila zadatak i sa 25—30 boraca krenula prema Majdanu. Međutim, nekoliko boraca te čete ostalo je u Jezeru bez odobrenja komande te četa nije otišla kompletna na izvršenje zadatka.

Kada je stigla blizu kuće Danila Lakanovića, koja se nalazila ispod same ceste, na nekih 3 km od Jezera prema Majdanu, četa se zaustavila i prema kući uputila patrolu da ispita situaciju. Tom prilikom četi se dobrovoljno javio za vodiča Stole Danilović, koji je, inače, bio iz te kuće, a bio je dobar saradnik partizana.

Četa je preko mostića, ispod kuće Lakanovića, prešla Jošavku, a onda su se vodovi ovako rasporedili za napad:

— 1. vod, pod komandom komandira čete, Jove Mršića, trebalo je da nastupa južnim delom sela Prisoja, da razoruža predstražu kod jedne usamljene kuće, na oko 600—700 m prema Bagu. Posle toga, vod je imao zadatak da se zabaci neprijatelju iza leđa i na dati znak — da ga napadne na Bagu težeći za tim da što pre izbije na cestu Jezero — Jajce, kako bi sprečio bekstvo domobrana u tom pravcu.

— 2. vod, pod komandom zamenika komandira čete, Krste Prole, imao je zadatak da nastupa desno od 1. voda, u pravcu kote 578, kako bi izbio u Jezero kod osnovne škole.

Kad je 1. vod došao na oko 40 metara od domobranske straže, vodič Stole Danilović je pokazao gde se nalazi stražar. Domobrani su bili u kući. Borci su se privukli stražaru, koji se bio zaogruuo čebetom, jedan je skočio na njega i razoružao ga. Borci su, zatim, jurnuli u kuću u kojoj se nalazio vodnik sa 7 domobrana. Čuvši komešanje, vodnik je uspeo da skoči kroz prozor i da pobegne prema Bagu. Ostali domobrani bili su razoružani i upućeni u štab bataljona. Vod je nastavio nastupanje u streljačkom stroju. Na oko 800 m od kuće, u kojoj je razoružana predstraža, u drugoj kući nalazila se druga domobranska straža jačine jedne desetine. Pošto se vod, oko 6 časova, približio toj kući, domobrani su na njega otvorili vatru, na što je vod uzvratio.

U tom trenutku i 2. vod je počeo borbu. Domobrani su počeli da napuštaju svoja utvrđenja i da beže u pravcu Baga.

Domobranski vodnik, koji je kroz prozor pobegao ispred 1. voda, alarmirao je domobransku posadu, što je donekle poremetilo ostvarenje plana.

Kada su oba voda stupila u borbu, već je počelo da svijeće. Do tog vremena 2. četa je ostala u Jezeru očekujući znak za napad. No, vreme je prolazilo, a znaka nije bilo, niti se znalo šta je sa 4. četom. Kada je počelo svanjivati, 1. i 2. četa su povučene na oko 500 m prema Šipovu, kako u toku dana ne bi bile izložene vatri neprijatelja koji je bio utvrđen na dominirajućim položajima.

Tek što su čete stigle do određenoga mesta za povlačenje, primećena je crvena raketa. Čula se i borba. Istovremeno su stigli i zarobljeni domobrani. Obe čete su u trku krenule u napad. 2. četa, posle kraće borbe, prebacila se preko mosta na Jošavci i ušla u Jezero. Za to vreme 4. četa je likvidirala sve položaje u Jezeru i na Bagu.

Pošto 4. četa nije uspela da izbije na vreme na cestu Jezero — Jajce, to su domobrani uspeli da pobegnu prema Jajcu. Sem toga, zahvaljujući iarku i visokoj trsci koja se nalazila pored Plive, ni 1. četa nije mogla vatrom efikasno da dejstvuje na domobrane koji su panično bežali prema Jajcu.

Bilans te akcije bio je: 45 zarobljenih i dva mrtva domobrana. Zaplenjeno je oko 30 pušaka, 3 puškomitraljeza i jedan teški mitraljez, kao i celokupna oprema neprijatelja.

Prilikom povlačenja kroz trsku pored Plive dva domobrana su u baruštinu, pored reke, bacili cev i postolje jednog teškog mitraljeza. Kada je za to doznala komanda čete poslala je dva borca sa domobranima da pronađu i donesu bačene delove mitraljeza. Jedan od boraca, Vid Radmah, zaglibio se u mulj vadeći mitraljez; tu se prehladio, dobio zapaljenje pluća i od toga kasnije umro.

Posle završetka borbe pred komandanta je stupio Nurije Ribić — u novoj domobranskoj uniformi sa puškom o ramenu. Bio je srećan što je izvršio zadatak i što je ispunio dato obećanje.

Zarobljeni domobrani postrojeni su u Jezeru i u kratkom razgovoru upoznati s ciljevima naše borbe, zatim su upućeni u štab Trećeg NOP odreda koji ih je smestio u osnovnu školu u selu Pljevi, u kojoj su se nalazili delovi 2. bataljona. Mesec dana kasnije, međutim, četnički elementi, koji su se nalazili u 2. bataljonu, pobili su sve te domobrane. To nam je nanelo znatnu političku štetu, pošto je među zarobljenim domobranima bilo dosta ljudi koji su bili simpatizeri našeg pokreta, a u domobransku vojsku bili su prisilno mobilisani.

Dok su se naše jedinice i štab bataljona bavile oko zarobljenih domobrana i prikupljanjem pobacanog oružja i municije,

neprijatelj je krenuo iz Jajca prema Jezeru i to u nekoliko pravaca. Jedna kolona izbila je oko 12 časova na Lice (kota 862) nastupajući na zapad, prema brdu Straža. Druga kolona je nastupala južno od Lica, u pravcu sela Prisoja, dok je treća kolona sa teškim bacačem nastupala cestom Jajce — Jezero.

Kada je neprijatelj došao na domak Baga i Jezera, počeo je da tuče naše jedinice jakom vatrom sa položaja, koji su za njega bili daleko povoljniji. Radi toga su se naše jedinice brzo povukle u pravcu Šipova i Volara.

Ovog istog dana, negde iza podne, stigla je vest da je 2. bataljon, pod komandom Simela Šolaje i štaba odreda, posle žilave borbe, likvidirao domobranske položaje iznad sela Majdana.

Posle odmora od dva dana, dve čete 1. bataljona ponovo su zauzele Jezero i počele da kontrolišu Magaljdo i Lice.

Tako su borci 1. i 2. bataljona Trećeg krajiškog NOP odreda dočekali i proslavili prvu ratnu Novu Godinu.

Makso DAKIĆ

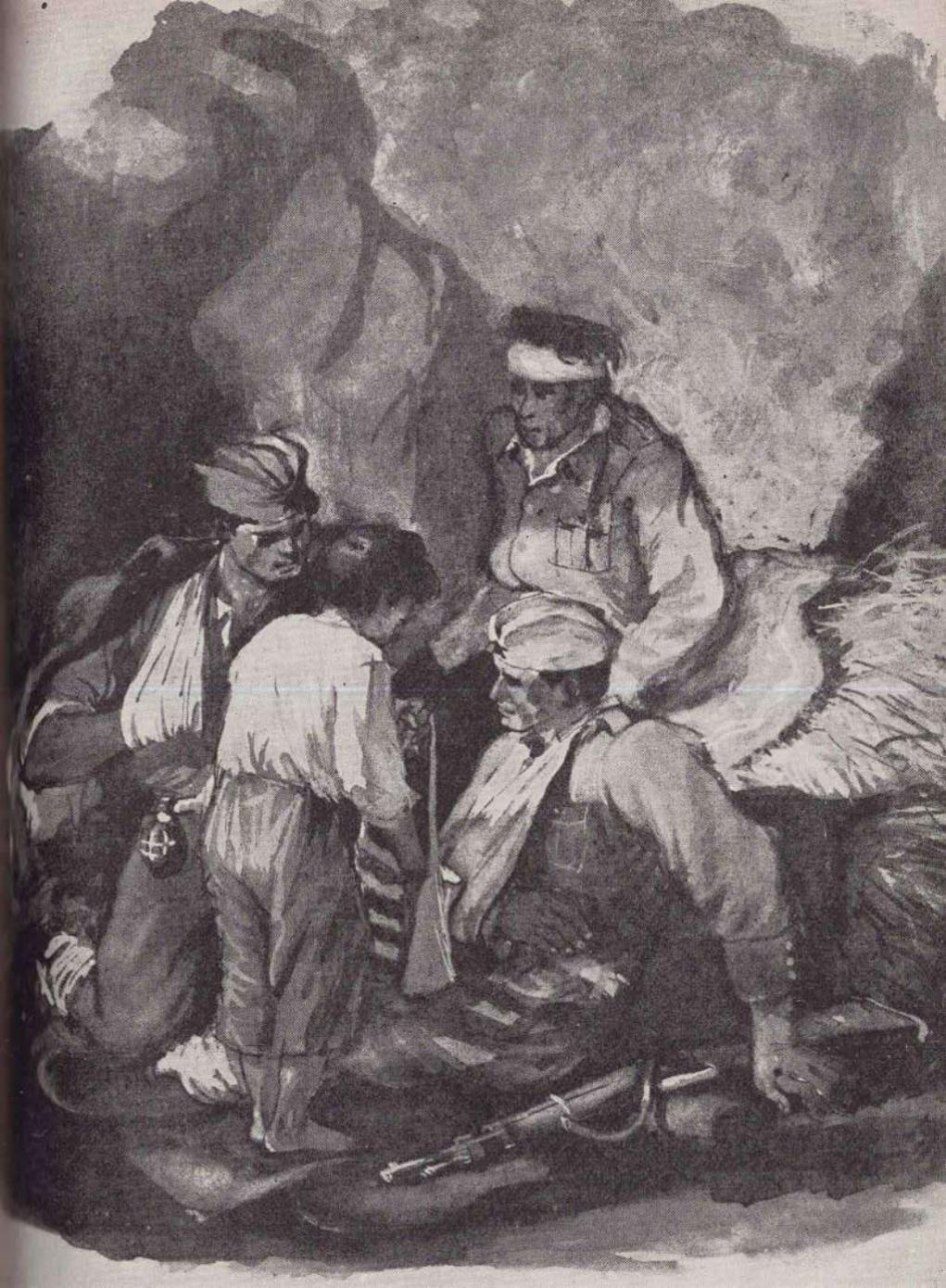
FORMIRANJE KAŠTELANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Zadatak koji je pred komuniste i sve rodoljube postavio Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju na osnovu proglaša CK KPJ i CK KPH, nakon napada Hitlerove Njemačke na SSSR, bio je da se smjesta od diverzija i štrajkova pređe na oružanu borbu, na formiranje oružanih grupa.

U vezi s tim pristupilo se osnivanju prvih partizanskih odreda u Dalmaciji, i to tamo gdje je Komunistička partija imala najmasovniji utjecaj, gdje su se široke narodne mase pod rukovodstvom Partije između dva rata istrajno i svestrano pripremale za posljednji, odlučni boj. Uskoro su formirani Split-ski, Solinski, Sinjski, Primoštensko-rogoznički, Šibenski i Vodički odred. Pored njih, 13. avgusta 1941, formiran je i Kaštelanski partizanski odred. Svi ti odredi, sastavljeni mahom od radnika, većinom komunista i skojevaca, trebalo je da pomognu ustanike oko Livanjskog polja, tromeđe Dalmacije, Like i Bosne i oko Knina (gdje je ustanak srpskog stanovništva poprimio masovni karakter) i da oslanjajući se na Dinaru otpočnu borbu za oslobođenje Dalmacije.

Kaštelanska partijska organizacija na čelu s Mjesnim komitetom,¹ odmah se odazvala pozivu Pokrajinskog komiteta. Već u izvođenju prvih diverzantskih akcija ona u Kaštelima ima masovnu podršku naroda. To je i razumljivo, jer je partijska organizacija Kaštela jedna od starijih organizacija u Dalmaciji. Njen utjecaj u masama, koje su u Kaštelama (osim Šućurca i dijelom Gomilice) bile seljačke, bio je velik. Osim toga imala je i bogatu borbenu prošlost. Radnici u tvornici cementa u Šućurcu vodili su između dva rata niz štrajkova,

¹ Članovi Mjesnog komiteta bili su: Dušan Tadin, Ante Bonacin, Srećko Peran, Josip Babin Bepo, Ante Savin Manistra i Jozo Pavlov.

Sava Nikolić: PRIJATELJ

a neki od njih spadaju u red najpoznatijih štrajkova koje je vodila radnička klasa u Jugoslaviji. Donjekaštelanski seljaci su već 1922. godine uskratili davanje dohotka bogatim veleposednicima i prigodom jednog sukoba razoružali su žandarme. Aktivnost Partije u Kaštelima neprestano je rasla u borbi protiv mačekovaca, frankovaca i jugonacista, koji su po svom šovinizmu i brutalnosti naročito bili poznati u Donjim Kaštelima i Šućurcu.

Uoči formiranja Odreda kaštelanska partijska organizacija brojala je 92 člana, 15 kandidata i 120 skojevaca. Nakon kapitulacije Jugoslavije njeni članovi prikupili su više od 200 pušaka, 24 puškomitrailjeza, 6 avionskih mitraljeza, 1 teški mitraljez, oko 40 000 metaka, 60 ručnih bombi i 24 pištolja. Najveći dio tog oružja i municije odnijeli su drugovi iz Donjih Kaštela iz hidro-avionske baze u Divuljama, gdje su u danima kapitulacije i zapalili neke magazine. Oružje je pohranjeno na sigurna mjesta.

Pri Mjesnom komitetu Kaštela već u aprilu 1941. formira se Vojna komisija u sastavu: Drago Britvić, Ante Beretin, Ante Bonacin, Srećko Peran, Josip Babin Bepo, Ante Savin Ministra i Janko Mirković, koja je organizovala obuku nekih članova KP i skojevaca u rukovanju oružjem. U tim danima neposredno sam rukovodio Vojnom komisijom za područje Solin — Kaštela — Trogir i po odluci PK održavao stalne veze s MK Kaštela.

Neposredno poslije napada na SSSR, po direktivi PK, mnogi članovi Partije odlaze u ilegalnost. Zbog opreza spavaju izvan kuća, u polju, a Kaštelani među prvima u Dalmaciji bilježe značajne uspjehe u diverzantskim akcijama. Pored ostalog, oni noću 3/4. avgusta 1941. u Kaštelanskom polju s uspjehom ruše oko 200 metara željezničke pruge i teretni vlak koji je dolazio od Knina. Cijela kompozicija bila je natovarena vojnom opremom i oružjem, koje je pri rušenju voza bilo oštećeno ili sasvim uništeno. S lokomotivom se tada srušilo u vinograde šest vagona, koji su ostali da leže pored pruge sve do oslobođenja zemlje. Nedugo iza toga partizani su srušili i dizalicu kojom je okupator pokušao da digne lokomotivu. U takvim se uslovima prišlo formiranju Kaštelanskog partizanskog odreda.

Pošto sam po odluci PK formirao Solinski partizanski odred, otišao sam u Kašteli da bih s ostalim drugovima organizirao Kaštelansko-trogirski odred.² Po odluci PK za komandira odreda postavljen je Ante Roje Levaj iz Splita, a ja za

² Trebalo je, zapravo, formirati Kaštelansko-trogirski odred, ali Trogirani nisu stigli na određeno mesto, pa su odred sačinjavali Kaštelani, njih 41 i 13 radnika Solinskog bazena.

komesara. U Kaštelanskom polju, kod crkvice, trebalo je da se 1. avgusta u 21 čas sastanem s rukovodećim drugovima iz Kaštela. Nakon tri sata uzaludnog čekanja, pošto nitko nije došao, vratio sam se u Solin i o tome izjutra preko Kaja Vučićića obavijestio PK. Prije nego što se Vučićić vratio iz Splita došla je moja drugarica i donijela pismo, koje joj je organizacioni sekretar PK Ivo Amulić predao za mene. U pismu mi je javio da se Kaštelani 11. avgusta nisu pripremili za odred, pa zato nisu ni došli na zakazano mjesto. Poručio je da će se u toku 12. avgusta spremiti i navečer stići, pa neka ponovo odem tamo.

Sa mnom je navečer 12. avgusta pošlo i nekoliko drugova iz Solinskog bazena, među kojima su bili Branko Dude i Vjekoslav Gizdić, strojar u tvornici cementa Majdan. U Kaštele smo stigli na vrijeme i ovaj put našli kod kambelovačkog groblja nekoliko Kaštelana, među kojima i Dušana Tadina i Dragu Britvića. Odatle smo otisli prema Lukšićkom polju gdje su se sakupili ostali drugovi iz Kaštela. Ovdje smo zatekli i Josipa Babina, Vjeku Butira, Andželku Matijacu i Antu Beretina. Tu smo ostali da čekamo drugove iz Trogira, da bismo formirali odred i krenuli u određenom pravcu (preko brda Kozjak i sela Vučevice, Broćanca, Prugova, Zeleva i Maljkova) na Dinaru, gdje smo se blizu sela Zasioka morali sastati sa Sinjskim, Split-skim i Solinskim odredom, koji su također imali tamo da stignu u to vrijeme.

Od PK, odnosno organizacionog sekretara Ivana Amulića, dobio sam 160 000 kuna, sekciju ovog terena i kompas. Vodiča preko Lećevačko-mosećkog terena u Odredu nismo imali, jer je po odluci delegata CK KPH Pavla Papa Šilje i Mirka Kovačevića Lale partizanske odrede na terenu Splita i Šibenika trebalo formirati i uputiti prema Dinari u roku od 3—4 dana. Za tako kratko vrijeme nisu se mogle izvršiti ni najnužnije pripreme, pa se nisu pronašli ni kuriri, koji bi poznavali teren, ni obezbijedile veze. Tako brzo pripremanje i upućivanje u »šumu« prvih dalmatinskih odreda dovelo je do neuspjeha, što je narodnooslobodilačkoj borbi u Dalmaciji 1941. zadalo teške udarce. Prema odluci Lale, trebalo je, čim prijeđemo selo Neorić, na putu za Dinaru, početi s održavanjem zborova po selima.

Kako Trogirani do zore 13. avgusta nisu stigli, to smo se zbog sigurnosti popeli u Kambelovački gaj, pod sam Kozjak, i tu ostali cijeli dan a trebalo je već da budemo na putu za Dinaru. Dan je prošao u iščekivanju Trogiranana, ali oni nisu stizali. Za ručak smo dobili toplu hranu, koju su nam iz Kaštel Kambelovca donijeli Miloš, Mara i Dobrila Bedalov.

Komandir odreda Ante Roje došao je tog dana iz Splita i tada smo u odredu (u kojem je bio 41 Kaštelan i 13 radnika Solinskog basena) formirali dva voda, svaki po 27 boraca. Za vodnike vodova postavljeni su Dragan Britvić³ i Josip Babin Bepo, a za političke delegate Dušan Tadin i Ante Beretin. Tako je formiran Kaštelski partizanski odred. U Trogir smo poslali jednog od najodvažnijih drugova, Antu Savina Manistru,⁴ da vidi što je s Trogiranima i kad će stići. On se navečer vratio, ali bez rezultata, jer nikog nije našao na vezi. Kako ni u toku noći nisu stigli, niti što javili, izjutra smo se zbog sigurnosti prebacili preko Kozjaka. Komandir je otišao u Split, da pita šta da radimo. Predložili smo da više ne čekamo, nego da krenemo, makar i bez Trogiranja. Odgovor PK bio je da još čekamo na njih. Tog dana dobili smo od naših simpatizera — Srba iz Vučevice i Broćanca — nešto hrane (preko Ilike Prosenice i Jove Novakovića). Talijani su ovog dana s jačim snagama iz Kaštela pretresli gaj, u kojem smo bili dan ranije.

Noću 14/15. avgusta premjestili smo logor Odreda nešto bliže selu Vučevici. Komandir je ponovo otišao u Split s istim prijedlogom: da krenemo bez Trogiranja, koji su nas izvijestili da ne mogu stići, jer nisu još spremni. U međuvremenu, ipak su se uputili prema nama i stigli do crkvice sv. Nafore (k. 208 iznad Divulja), ali su se svi pod utjecajem starijih, osim Ante Hrabara Rica i Ivana Guine, vratili natrag.

U toku dana doznali smo od mještana iz Kaštela iznenadjuće i teške vijesti: da su Solinski i Splitski odred na putu za Dinaru nastradali, vodeći tešku borbu protiv ustaša i Talijana, i to Solinski kod sela Dicma, a Splitski kod sela Košuta. Te su nas vijesti, iako još nisu potvrđene, naprsto prenerazile. Komandir, koga smo s nestavljanjem očekivali, vratio se predvečer i potvrdio vijesti o stradanju ovih odreda. Saopštio je da je zbog toga PK odlučio da Kaštelski odred ne ode prema Dinari, kao što je ranije odlučeno, već da se drugovi privremeno vrate na svoje terene, a da se i dalje smatraju mobiliziranim i da čuvaju oružje, kako bi se ponovo mogli sastati i krenuti čim se naredi.

Tako smo se razišli teška srca. S grupom Solinjana otišao sam u Solinski partizanski logor. Komandir Ante Roje vratio

³ Student prava iz Kaštela Kambelovca, istakao se u gimnaziji u Splitu, a zatim na fakultetu u Zagrebu naprednim shvatanjima i aktivnošću u revolucionarnom radu. Koncem 1939. godine interniran je s grupom naprednih Dalmatinaca u Lepoglavu, odakle je pušten u proljeće 1940. Poginuo je kao komandir Kaštelskog odreda početkom februara 1943. godine.

⁴ Poginuo jun 1942. u Kaštelimu, narodni heroj.

se u Split, Kaštelani su se spustili u Kaštelsko polje i tu pro-
dužili aktivnost, iako u smanjenom broju. Komandu kaštelskih
partizana preuzeли су: Dragan Britvić, Josip Babin i Dušan
Tadin. U jesen 1941. za Solinski i Kaštelski odred formira se
zajednička komanda, ali svaki od tih odreda ostao je i dalje da
djeluje na svom terenu.

Pošto su savladane početne teškoće i prebrođena osjeka
koja je nastala razbijanjem i neuspjesima prvih partizanskih
odreda u srednjoj Dalmaciji u avgustu 1941, kao i postepenim
razvitkom oružane borbe na ovom području, Kaštelski par-
tizanski odred odlukom PK odlazi koncem februara 1942. na
Svilaju i priključuje se tamošnjem partizanskom odredu, koji
i ostalim jedinicama čisti Dalmaciju od talijanskih okupatora
i njihovih slуга, ustaša i četnika.

Kaštelani su kroz cijeli tok rata ostali čvrsto vezani uz
KP, a Narodnooslobodilačkoj vojsci dali su preko 1500 boraca
od kojih je 318 položilo svoje živote za slobodu domovine.

Drago GIZDIĆ

PRIKUPLJANJE ORUŽJA U PRILEPU ZA USTANAK

Osmog aprila 1941., neposredno pre ulaska nemačke vojske u Prilep, Mesni komitet KPJ, ocenivši novonastalu situaciju, organizovao je akciju članova Partije i SKOJ-a, kao i svih poštenih rodoljuba za sakupljanje oružja i evakuaciju hrane iz vojnih magacina, kako ne bi pala u ruke okupatora. Time su se, u stvari, vršile i početne pripreme za pružanje otpora protobljivaču.

Narod je provalio u sve gradske i vojne magacine koji su bili smešteni u kasarni, sokolskom domu, železničkoj stanici i još na nekim mestima. Ubrzo je sve bilo odneto: brašno, sanduci sa dvopekom, mast, čebad, cokule, zatim stoka mobilisana za potrebe vojske, kao i konji koji su se nalazili u kasarnskim štalama. Nemci su u grad ušli već 8. aprila, ali su zatekli prazne magacine.

U ovoj situaciji Mesni komitet je dao zadatak da se odmah formiraju grupe od članova Partije, Skoja i proverenih simpatizera Partije, radi prikupljanja oružja bivše jugoslovenske vojske, koje je bilo ostavljeno u magacinima kod mesta zvanog Crveni bregovi, u kasarni i drugim slagalištima. Sem toga, te grupe su imale zadatak da se dokopaju i oružja koje su Nemci, posle rasula jedinica bivše vojske, prikupili na putu koji vodi od Prilepa za Pletvar.

I ja sam bio u jednoj takvoj grupi, koju je 8. aprila formirao Blagoja Talevski. U toj su grupi još bili: Risto Ristoski Ričko, limarski radnik (poginuo 1943) i Cvetan Igevski, opančarski radnik (poginuo 1944, proglašen za narodnog heroja).

Istog dana, oko 10 časova, održali smo jedan »leteći sastanak« ispred moje kuće i tom prilikom nam je objašnjeno da drugovi koji su bili na tom sastanku formiraju grupu koja po

odluci Měsnog komiteta KPJ za grad Prilep ima zadatak da prikuplja oružje. Zatim smo izmenjali mišljenja o tome kako ēemo najsigurnije doći do oružja, pa smo se složili da je najpogodnije da se odmah krene na magacine kod mesta Crveni bregovi, na desnoj strani druma Prilep — Bitolj, baš na jednom zavijutku Selečke reke. Većina je mislila da bi bilo najbolje ako se u krug magacina uđe sa obale Selečke reke, jer straža na tu stranu nije mogla imati dobru preglednost tako da se moglo prići magacinu neprimetno i to kroz žičanu ogradi. Odluka je donesena. Cilj: snabdeti se ručnim bombama. I grupa je krenula da izvrši partijski zadatak.

Čim smo stigli do mesta Crveni bregovi, najpre smo izviedeli da li u stražarnicama ima vojnika. Imali smo sreću — stražarnice su bile prazne i napuštene. Ali, magacini su bili ogradieni bodljikavom žicom, tako da smo morali razmicati redove žice, koje je jedan pridržavao dok bi se drugi provukao. Najteže je bilo poslednjem, a to je — koliko se sećam — bio Cvetan Igevski.

Već u prvom magacincu naišli smo na puno različitih sanduka. Ne razmišljajući mnogo uzeli smo 4 zatvorena sanduka i brzo krenuli natrag, pri čemu nismo naišli ni na kakve smetnje.

Kad smo stigli mojoj kući otvorili smo sanduke. I — na naše veliko iznenađenje — u njima nije bilo ručnih bombi, već barut u kesicama i šipkama! Bili smo razočarani. Smatrali smo da zadatak nismo uspešno izvršili. Zato je donesena jednoglasna odluka da ponovo pođemo u magacine i nađemo sanduke sa bombama.

Uskoro smo se ponovo našli u magacincu. Prevrtali smo sanduke, jedan po jedan. Naponjeku smo našli ono što smo tražili — ručne bombe. Sanduke smo odneli mojoj kući gde smo ih i otvorili. Našli smo: 50—60 bombi. Nakon toga dobio sam zadatak da privremeno sakrijem i barut i bombe. Barut sam sakrio ispod drvenih stepenica, kojima se išlo na doksat, a bombe iznad vrata podruma (sa unutrašnje strane). Međutim, bombe sam docnije predao Šotčetu Georgijevskom (Bugari su ga obesili u bitoljskom zatvoru, 1944. godine).

Posle ove prve uspele akcije dogovorili smo se da grupa, sa još jednim drugom — Stevanom Sazdovskim, obućarskim radnikom krene da prikupi oružje sa puta koji vodi za Pletvar. Na kraju dana, po padu mraka, sastali smo se u kući Stevana Sazdovskog, u naselju zvanom Višne mala. Tu smo se dogovorili da svaki od nas uzme onoliko pušaka koliko može poneti, i to sa onog dela puta koji je najbliži kući.

Kada smo stigli na određeno mesto videli smo da su vojnici raspoređeni na svakih stotinak metara da čuvaju kolonu kamiona, bornih kola i drugih motornih vozila. Ali onog trenutka kad smo se približili cilju, stražar se nalazio na desnoj strani puta, te smo morali pričekati da se on udalji od gomile pušaka kako bismo mogli neprimetno da se približimo i uzmemo oružje. Tako smo i učinili. Najpre je svaki od nas uzeo po tričetiri puške i najvećom brzinom i obazrivošću, u pognutom stavu, odnosio ih i ostavljao u Stevanovoju kući. Zatim smo, iste noći, ponovili tu akciju. Međutim, kada smo poslednji put uzeli puške, jedan od drugova se sapleo o neki kamen. To su stražari čuli i odmah su počeli da trče pored kolone i da pucaju nasumice. Ipak smo im umakli, tako da smo te noći u kući Stevana Sazdovskog prikupili tridesetak pušaka, jedan puškomitraljez i neke delove mitraljeza. U istoj kući, oružje smo privremeno sakrili, ali smo ga krajem septembra iste godine preneli u kuću sada pokojnog Dimčeta Kačakota.

Kiro RISTOVSKI

PRVA GODINA NARODNE VLASTI U CRNOJ GORI

(jul 1941 — jun 1942)

U prvim danima 13-julskog ustanka oslobođena je prostrana teritorija u Crnoj Gori, skoro cijela Crna Gora, osim nekoliko gradova koji su bili jaka neprijateljska uporišta. Vlast koju je okupator naslijedio i njome se služio u porobljavanju naše zemlje, raspala se od prvih udara partizanskih snaga. Prestale su da funkcionišu opštinske kancelarije i drugi organi okupatorske vlasti. Neki su se raspali čak i prije nego što je naoružani narod uspio da ih razjuri čim je stvorena slobodna teritorija. Okupatora je to zabrinjavalo, jer je gubio svoj oslonac u borbi protiv naroda koji se nije mirio sa okupacijom svoje zemlje. Zabrinutost okupatora vidi se iz više dokumenata iz tога vremena. Komanda karabinijera u Podgorici izvještava svoju pretpostavljenu vlast na Cetinju 19. jula 1941. godine da se u pobunjenim krajevima »tako brzo raspala vlast« da to »upravo začuđuje« i da se »nikada nije desilo na nekoj okupiranoj teritoriji u drugim zemljama da nestanu organi vlasti i prije nego što mogu i da osjete udarac«.¹

U tom smislu pisala je i komanda karabinijera iz Košljina.

O tome postoji i jedan dokument okupatorske vlasti na Cetinju (20. jula 1941) u kome se analizira stanje stvoreno ustankom u Crnoj Gori i, između ostalog, kaže: »Iznenađujuća je činjenica da su svuda gdje su banditi digli pušku prestali da postoje bez ikakvog otpora organi vlasti, a ima slučajeva da su se ti organi raspadali čim su bili suočeni sa neposrednim napadom bandita«.² Okupatora je to zaista moralno čuditi, a naš narod

¹ Dokumenta okupatorske arhive u vezi sa ovim nalaze se u SUP NR CG, fasc. 87. Dokumenta nijesu sređena ni numerisana.

² Isto, fasc. 89.

je to smatrao sasvim razumljivim i opravdanim, jer je prestajala da postoji vlast koja je stalno bila protivnarodna. Narodno r
spoloženje izrazio je Ivan Milutinović na jednoj konferenciji održanoj krajem novembra 1941. godine u Gostilju, na kojoj je, govoreći o počecima oružanih akcija u julu mjesecu, rekao, između ostalog, i ovo: »Za uspješan razvitak narodne borbe protiv okupatora i njegovih slugu nije mogla poslužiti vlast koju je okupator naslijedio od stare Jugoslavije, nego se ona raspala pošto nije imala nikakvog korijena u narodu. Narod ju je pregazio zajedno sa njenim nosiocima kao nešto tuđe, nešto što nema veze sa slobodoljubivim težnjama našeg naroda. Istorija nas, uostalom, uči da je narod uvijek znao da održi lekciju svemu što nije bilo njegovo, što mu se suprotstavljalo na putu napretka«.³

Oslobođeni narod počeo je, umjesto dotadašnje vlasti, da stvara svoju vlast koja će da ga predstavlja, da se stara o potrebama boraca, o ishrani sirotinje i o održavanju reda i mira na slobodnoj teritoriji. Ima podataka da su ti privremeni organi vlasti počeli da se stvaraju već od 15. jula, dakle, svega dva dana pošto su počele oružane akcije protiv okupatora. Gerilski odred iz Virpazara izvještava Sreski komitet KP o svojim akcijama 16. jula, pa, između ostalog, piše i ovo: »U selu oko Vira održavamo konferencije i svuda narod traži da se izaberu jedan ili dva ugledna čovjeka kao mjesna vlast, pošto smo dosadašnju razjurili«.⁴ Tako javlja i gerilski odred iz Rijeke Piperske pod istim datumom.⁵ Gostilje Brajovićko javlja 17. jula da se »neodložno nametnulo« da se »mjesto opštinske vlasti stvari neka privremena vlast koju sam narod traži. Mi smo u selu odredili jednog čovjeka koji treba da bude kmet u selu. Nećemo ga, istina, tako zvati, nego možda narodnim povjerenikom (tako nam je predložio jedan drug). Uostalom, sporedno je kako ćemo ga zvati, glavno je da nekog imamo kome treba narod da se obraća u vrijeme kada komanda nije u selu«.⁶ Slično pišu i borci iz Kuča (18. jula) i iz još nekih mjesta. To dokazuje, između ostalog, da je Komunistička partija Jugoslavije od samog početka narodnooslobodilačke borbe imala jasnou perspektivu da započeta borba mora donijeti narodu konačno oslobođenje ne samo od okupatora nego i od eksplotatorske vlasti domaće buržoazije. Narod je onako masovno prihvatio borbu zbog toga što

³ Autor ovih redova prisustvovao je toj konferenciji i zabilježio je ukratko Milutinovićevo izlaganje i tok konferencije.

⁴ Iz diskusije na Ostroškoj skupštini. Zabilješke kod autora ovih redova.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

je bio uvjeren da poslije oslobođenja zemlje neće biti povratka na staro, a za to mu je bila garancija Komunistička partija koja je rukovodila ustankom. Ti novi organi narodne vlasti, dakle, nijesu nicali stihijno, nego su ih stvarali narodni borci, najčešće na seoskim konferencijama.

Do kraja jula imali smo prostranu slobodnu teritoriju: oslobođeni su Petrovac na moru, Danilovgrad, Kolašin, Berane, Andrijevica, Bijelo Polje, Šavnik, Žabljak, Spuž i još neka mjesta. Oslobođena je skoro čitava Crna Gora. Okupator je uspio da zadrži samo veće gradove, kao: Cetinje, Podgoricu, Kotor, Nikšić, Pljevlja.

U takvim uslovima postavilo se kao neodložno pitanje formiranja organa narodne vlasti, koja bi imala čvrsto postavljeni zadatak da bude oslonac narodnooslobodilačke borbe i da predstavlja oslobodilačke snage crnogorskog naroda. U slobodnom Kolašinu Vojnorevolucionarni komitet je imenovao 19. jula 1941. prvi organ narodne vlasti, koji je nazvan nacionalnooslobodilačkim odborom.

Imenovanjem prvog organa narodne vlasti započeo je specifičan proces u organizovanom izgrađivanju organa privremene narodne vlasti, sa jasnom perspektivom da se ti organi u ognju oslobodilačkog rata i narodne revolucije izgrade u stalnu i istinsku narodnu vlast. Tako je u slobodnom Kolašinu stvoren prvi organ narodne vlasti u našoj zemlji. On je, istina, imenovan, a ne izabran kao u Beranama dva dana kasnije. Ali, s obzirom na snage u ime kojih je imenovan i na uslove u kojima je stvoren, to nimalo ne umanjuje demokratičnost izbora tog organa narodne vlasti.

Prvi sastanak nacionalnooslobodilačkog odbora u Kolašinu održan je istog dana poslije podne sa dnevnim redom: »Osnovni zadaci organa nove vlasti«. Prvo su održani posebni sastanci Opštinskog i Sreskog odbora, a oko 19 časova održan je zajednički sastanak svih imenovanih odbornika, na kome je govoreno o političkoj situaciji, o perspektivi naše borbe i o nužnosti zbijanja svih narodnih snaga u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Na zajedničkom sastanku govoreno je, isto kao i na posebnim, o zadacima i dužnostima u toj situaciji, a kao najvažnije pitanje, kojeg su se doticali svi diskutanti, bilo je skupljanje hrane, lijekova i drugih najosnovnijih potreba za borce.

U Beranama izabran je demokratskim putem, na skupštini narodnih predstavnika beranskog sreza, prvi organ narodne vlasti u tom kraju. Taj organ narodne vlasti je u isto vrijeme i prvi izabrani organ naše revolucionarne vlasti.

Na skupštini narodnih predstavnika beranskog sreza održanoj 21. jula 1941. godine prisustvovalo je: iz Berana 33 dele-

gata, iz poličke opštine 55 delegata, manastirske 13 delegata, budimске 30 delegata, ržaničke 39 delegata, gornjosedelske 28 delegata, štitarske 17 delegata i iz Petnjice 2 delegata. Na toj skupštini bilo je, dakle, prisutno 217 delegata. Osim njih skupštini su prisustvovali i predstavnici bivših građanskih stranaka beranskog sreza i oko stotina ljudi iz grada Berana. Skupština je održana u velikoj sali Doma trezvenosti. Sačuvan je originalan zapisnik sa te istorijske skupštine, pa, mislim da bi bilo interesantno ako iznesemo nekoliko detalja.

Skupštinu je otvorio istaknuti komunista ovog kraja Panto Mališić. On je čestitao narodu beranskog sreza oslobođenje Berana i izrazio radost što su oslobodilačke puške narodnih boraca za slobodu omogućile da se sastanu »istinski narodni predstavnici prvi put u slobodnim Beranama«. Na kraju svog pozdravnog govora Mališić je pozvao sve prisutne da »svako učini sve što može da ovaj dogovor bude onakav kako su se naši preci dogovarali o zajedničkim narodnim poslovima«. »U narodu treba da vlada sloga i borbeno jedinstvo i, treba sve staviti u službu narodu i borbi za slobodu«, završio je Mališić. U diskusiji su učestvovali: Gavro Cemović, inženjer, Mihailo Kuč, seljak, Mirko Dedović, inženjer, Milan Kuč, seljak, i još tri-četiri govornika. Inženjer Gavro Cemović je tom prilikom predložio da se na skupštini formira »jedno vijeće koje bi upravljalo narodnim stvarima i koje bi predstavljalo narod u njegovoj herojskoj borbi za slobodu«. Na skupštini su počeli da se osjećaju i petokolonaši. Bivši oficir Božo Joksimović upao je Miljanu Kuču u reč tvrdeći da su komunisti iskoristili vrijeme »da se sebično dočepaju vlasti na štetu drugih slojeva stanovništva«. Nije ga umirila izjava Milana Kuča da komunisti ne vode borbu za sebe, nego za narod, da borba koja se vodi protiv okupatora nije borba ove ili one partije, pa ni Komunističke partije, da bi se na kraju »iz sebičnih razloga« dočepala vlasti, nego da je ovo borba za slobodu ispod jarma fašističkog okupatora. »Danas dok se vodi borba«, naglasio je Kuč, »treba da upravljaju oni koji imaju narodno povjerenje, a kada se zemlja oslobodi, onda će odlučiti sam narod«. Oficir Joksimović je ponovo upao u riječ pitanjem zašto se u tom slučaju ne formira komanda isključivo od stručnjaka, tj. od oficira, bez stranačkih ljudi, pa i bez komunista, na što mu je odgovoren da je Komunistička partija rukovodilac borbe, da ona ima i stručnosti i sposobnosti da borbom rukovodi, a da će u redovima narodnih boraca imati svoje časno mjesto svi patriotski oficiri »kojima je i dužnost da su uvijek s narodom, jer ih je narod školovao da smatraju svojom najsvetijom dužnošću stavljanje svih svojih snaga i sposobnosti u službu naroda«. Na dalja zagrižena pitanja Joksimo-

vića i još nekoliko prisutnih bivših oficira, u ime koga se vodi borba protiv okupatora i pod čijom se zastavom ona vodi, i on i drugi dobili su odgovor da se »borba vodi u ime naroda, a pod zastavom slobode«. Diskusija je bila duga, a s vremena na vrijeme i vrlo oštra, naročito kada se ticala upadica u vezi sa rukovodećom ulogom Komunističke partije. Poslije pauze i pošto se više nije niko javljaо za riječ, predsjedavajući Panto Malisić rezimirao je čitavu diskusiju, iznio je u vezi s tim i nekoliko bitnih predloga i zapažanja, i na osnovi svega toga formulisao ove zaključke:

— na oslobođenoj teritoriji beranskog sreza ukidaju se svi civilni, sudski i vojni organi vlasti bivše Jugoslavije, i okupatorski, a cjelokupnu sudsku, civilnu i vojnu vlast preuzima narod preko svojih demokratski izabralih predstavnika;

— skupština narodnih predstavnika beranskog sreza bira svoj Odbor narodnog oslobođenja, koji će imati cjelokupnu vlast u ovom kraju, a sačinjavaće ga predsjednik, sekretar i devetnaest članova. U opštinama na teritoriji ovog sreza izabraće se opštinski, a u selima seoski odbori narodnog oslobođenja;

— Narodni odbor oslobođenja preuzeće čitavu državnu imovinu i sva finansijska sredstva nadleštava i banaka i da se tim sredstvima rukuje u interesu oslobodilačke borbe;

— revolucionarna narodna vlast garantuje ličnu sigurnost i imovinu svim građanima na teritoriji sreza. Svako je obavezan i dužan da svim svojim snagama pomaže borbu protiv fašističkog okupatora i da dâ sve od sebe da se ona uspješno i pobjednosno završi. Svi građani su obavezni da izvršavaju naređenja i da se obavezuju svim zahtjevima i odlukama koje donose odbori narodnog oslobođenja;

— na oslobođenoj teritoriji sreza beranskog isticaće se u svim slučajevima i prilikom svih svečanosti kao zastava jugoslovenska trobojka.

Skupština je burnim aplauzima pozdravila čitanje ovih zaključaka i jednoglasno ih usvojila. Mali broj petokolonaša, skoro isključivo bivših oficira, kojih je na skupštini bilo desetak, nije mogao ni u najmanjoj mjeri da spriječi izglasavanje i donošenje ovih istorijskih odluka.⁷

U Sreski odbor narodnog oslobođenja izabran je 21 član: šest prosvjetnih radnika (profesora i učitelja), tri inženjera, četiri studenta i sedam zemljoradnika.

Čim je skupština završena Sreski odbor narodnog oslobođenja održao je svoju prvu sjednicu radi konstituisanja. Sjed-

⁷ »Istorijski zapisi« za 1951, sv. 2, 323. Fotokopija ovog zapisnika nalazi se kod autora ovih redova.

nica je trajala nešto više od tri sata. Diskusija se kretala u okviru aktuelnih pitanja i zadataka i poslije vrlo plodnih predloga i sugestija odlučeno je da se rad odbora odvija preko šest odsjeka: vojnog, sudskog, unutrašnjeg, finansijskog, ekonomsko-privrednog i prosvjetnog. Osim toga, s obzirom na situaciju, odlučeno je da se na čitavoj teritoriji sreza formiraju terenski bataljoni i seoske straže, a naročito da se pitanjima vojne organizacije pokloni i u buduće »za čitavo vrijeme dok traje rat« najveća pažnja.

Prihvatajući odluku skupštine da svu vlast u beranskom srezu uzme u svoje ruke, Sreski odbor narodnog oslobođenja odlučuje da i formalno raspusti policiju, žandarmeriju, opštinske uprave i finansijsku kontrolu i da uništi sve dotadašnje novčane knjige i arhive.

Jedna od najglavnijih tačaka usvojenih na tom sastanku bila je da se muslimanima sreza beranskog uputi proglašenje u kome treba naročito naglasiti da je najglavniji i osnovni problem narodnooslobodilačke borbe — bratstvo i jedinstvo u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, da je upravo to najmoćnija zaloga narodne pobjede protiv višestruko brojnijeg neprijatelja. Upućivanje proglašenja bilo je u toj situaciji utoliko potrebniye što se još od kapitulacije u aprilu mjesecu među muslimanima vršila otrovna propaganda protiv Crnogoraca i zajednice s njima. Komunisti su i do tada stalno radili na kovanju bratstva i dokazivali da vjera ne smije biti takav činilac da bi se mogli prenebregnuti svi drugi činioci koji uslovljavaju međusobne bratske odnose. U tom smislu je i napisan taj proglašenje. U njemu su muslimani pozvani ne samo da gaje bratstvo sa svojom braćom Crnogorcima, nego i da zajedno sa njima stupe u odlučujuću borbu protiv fašističkog porobljivača. Napominje se da bi zajednica i bratstvo u oružju, u junačkoj borbi, bila najbolji dokaz bratstva i jedinstva.

Na tom sastanku Odbor narodnog oslobođenja zadužio je Veselina Maslešu da pokrene informativni biltan. Prvi broj informativnog biltena pojavio se već sjutradan, tj. 22. jula. Izlazio je do 9. avgusta, kada je prestao zbog ofanzive neprijatelja na slobodnu teritoriju.

Po primjeru narodnooslobodilačkog odbora u Kolašinu i Odbora narodnog oslobođenja u Beranama počeli su da se stvaraju narodni odbori i u drugim oslobođenim krajevima Crne Gore i Boke. A i borbe sa okupatorom i njegovim slugama postajale su sve žešće. Organi narodne vlasti nicali su svuda na oslobođenoj teritoriji. Najviše ih je osnovano u septembru. Prema jednom izvještaju do 10. oktobra 1941. godine osnovano je na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka ukupno 62 narodna

odbora, od kojih samo na teritoriji Crne Gore 32. Taj izvještaj pravljen je na osnovu više izvještaja datih od strane sreskih komiteta KP.⁸ U izvještaju se vidi ne samo brojno stanje narodnih odbora, nego donekle i njihov rad i snalažljivost u rješavanju problema u tim prvim mjesecima. Iz njega možemo da vidimo kako su ti odbori izvršavali svoje zadatke i kako uspijevaju da se afirmišu i popularišu kao narodna vlast. Iznijećemo nekoliko važnijih podataka iz tog izvještaja.

Najviše podataka ima o radu narodne vlasti u šavničkom srezu. Krajem septembra 1941. godine opštinski narodnooslobodilački odbor u Šavniku imao je u plenumu 17 članova, od kojih tri žene. »Plenum se sastaje obično jedanput petnaestodnevno, a izvršni dio, koji ima pet članova, svake nedelje«, kaže se tu. »Obično se diskutuje o skupljanju namirnica za borce, o ishrani sirotinje, o mobilisanju boraca i uopšte o svemu što nam nalažu svakodnevni događaji. Ali mi nemamo uslova da razvijemo aktivnost i u drugom smislu (kao sudska vlast itd.)«. Opštinski narodnooslobodilački odbor u Rovcima piše 23. septembra 1941. godine da on ima u plenumu 27 članova, od kojih osam žena. »Ovaj Opštinski narodnooslobodilački odbor sastaje se vrlo često: plenum za sada svake nedjelje, a izvršni dio često i dva puta nedjeljno. Plenum sačinjavaju borbi odani ljudi koji shvataju šta treba da čine u interesu narodnooslobodilačke borbe. Sada nas najviše zaokupljuje pitanje ishrane boraca i briga o sirotinji, koje ima mnogo, naročito izbjeglica iz Peći. Prema popisu koji smo izvršili sada imamo 24 porodice kojima moramo davati pomoć, a znamo da će ih biti do kraja ove godine i u toku zime mnogo više, možda i preko stotinu porodica... Opštinski narodnooslobodilački odbor u Vir Pazaru tek što je osnovan«, piše tu, »pa nema mnogo da se kaže o njegovom radu. Vidi se da nastoji da se učvrsti i da ga narod pomaže kao svoju vlast«.⁹

Ima podataka u tom izvještaju i o radu nekih drugih opštinskih i seoskih narodnih odbora. Oni nam pokazuju da se narodni odbori brzo snalaze, da shvataju svoje zadatke i dužnosti, ali i to da je dva mjeseca od njihovog osnivanja isuviše mali rok da steknu iskustvo, snažnije i sa više perspektive da razviju svoju aktivnost. Njihov rad ograničavao se, uglavnom, na najosnovnije zadatke i potrebe. Prema podacima kojima raspolažemo svega jedanaest slučajeva suđenja pominju se u radu pojedinih narodnih odbora, i to više seoskih, nego opštinskih i sreskih. Suđenja su vršena zbog dijela pljačke (dva slu-

⁸ Taj izvještaj koji je djelimično sačuvan nalazi se u SUP Crne Gore, fasc. 27.

⁹ Isto.

čaja o kojima su sačuvani podaci), zbog ubistva (tri slučaja o kojima su sačuvani podaci), i zbog neizvršavanja naređenja narodnog odbora (šest slučajeva o kojima su sačuvani podaci).¹⁰ Nesumnjivo je da je bilo mnogo više slučajeva suđenja zbog pojedinih dela, kako u seoskim tako i u opštinskim i sreskim narodnim odborima, ali o njima nemamo više dokaza. Nije to toliko ni važno. Nije toliko potrebno da ih tražimo i imenujemo pojedinačno. Važno je da znamo čime su se bavili narodni odbori u prvom periodu njihovog razvitka i koliko je narod aktivno učestvovao da svoje organe vlasti razvije i podigne. Dakle, aktivnost narodnih odbora za prvi nekoliko mjeseci njihovog rada sastojala se, uglavnom, u sakupljanju namirnica za borce, u organizovanju pozadine i u brizi za porodice koje nijesu imale sredstava za život. To je i razumljivo, s obzirom na situaciju stalnih borbi protiv okupatora i njegovih slугу. U nekoliko izvještaja se pominje da sreski narodnooslobodilački odbori nijesu uspijevali da nađu sadržaj rada kada su god bili malo aktivniji seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori. U tom slučaju njihov posao se sastojao skoro bez izuzetka da pišu raspise i uputstva, naročito u vezi sa nekom proslavom, sa nekim događajem, koji je trebalo popularisati. Tako, narodnooslobodilački odbor nikšićkog sreza obavještava 27. septembra 1941. godine da je u toku toga mjeseca »poslao četiri raspisa« opštinskim narodnim odborima i to »u prvom redu po pitanjima još većeg njihovog zalaganja na skupljanju hrane, sanitetskog materijala i brige za izglađnjele porodice«. Taj isti odbor piše nešto kasnije, polovinom oktobra, novi raspis u vezi sa proslavom oktobarske revolucije. U njemu on savjetuje da bi trebalo da »narod masovno prisustvuje proslavama i da se pogodnim programima i predavanjima ukaže na značaj i veličinu ovog događaja, koji, uistinu, predstavlja zoru čovječanstva. Proslave treba da budu politički uspješne i pogodne za mobilizaciju masa«. Slično obavještava i Sreski narodnooslobodilački odbor Kolašina pismom datiranim dva dana kasnije. Narodnooslobodilački odbor cetinjskog sreza piše 3. oktobra da je »potrebno izvršiti okupljanje svih odbora narodne vlasti u jednu cjelinu koja bi mogla da sumira iskustva dosadašnjeg rada i da dade podstreka za rad koji nam predstoji«.¹¹

Kao što se vidi iz ovog izvještaja, a bilo je i drugih navođenja, data je ideja za osnivanje centralnog odbora narodne vlasti, jednog glavnog odbora, koji bi objedinjavao rad lokalnih odbora i usmjeravao njihovu dalju aktivnost. Da to

¹⁰ Iz diskusije na Ostroškoj skupštini. Zabilješke kod autora ovih redova.

¹¹ Isto.

nije bila tek tako nabacana misao, vidi se i iz nekih zapisnika sa sastanka opštinskih narodnih odbora u Šavniku i Kolašinu i zapisnika nekih narodnih odbora u srezovima cetinjskom i podgoričkom. U tim zapisnicima se pominje takav predlog, u njima se postavlja pitanje organizovanja jednog centralnog odbora za Crnu Goru i Boku, kao važno pitanje u procesu izgrađivanja organa narodne vlasti.

Uslovi da se organizuje jedan centralni organ vlasti za Crnu Goru, Boku i Sandžak, koji bi mogao da usmjerava rad sreskih narodnooslobodilačkih odbora, koji bi im pomogao i podsticao ih da još smjelije idu naprijed, bili su već zreli. Njegovo osnivanje sve se više nametalo.

Narodnooslobodilačka borba snažno se razvijala zbog čega je okupator sve grozničavije okupljaо svoje saradnike da bi ugušio ustanički pokret. Iako je italijanski okupator imao u Crnoj Gori brojne snage, koje je uz to stalno pojačavaо dovlačeći nove i svježije trupe, ipak je morao uvidjeti da neće biti u stanju da uguši ustanak ako se što čvršće ne poveže sa domaćim izjadnicima. Svakodnevne borbe uvjeravale su ga u to. Pobjeda oslobodilačkih snaga na Jelinom dubu 18. oktobra 1941. godine predstavljala je krupan događaj u razvitku narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori; ona je bila još jedan snažan podstrek da se borba još žešće rasplamsa u svim krajevima Crne Gore i Boke. Istih dana grahovski partizani zarobili su nekoliko italijanskih tenkova koje su odmah upotrijebili i zadali okupatorskim snagama više snažnih udaraca. Borbe su se rasplamsavale i u drugim krajevima Crne Gore. Ubrzo poslije tih krupnih uspjeha počinju pripreme za prelaz nekih partizanskih snaga u Sandžak i za napad na Pljevlja. Pod pritiskom brojnih partizanskih odreda Italijani su polovinom oktobra evakuisali Žabljak, Šavnik, Boan, a zbog stalnih napada jedinica Komskog odreda napustili su krajem oktobra Kolašin, Mateševо i Lijevu Rijeku. Tako je stvorena velika slobodna teritorija na neprekinitom prostoru čitavog sjevernog dijela Crne Gore.

U tim burnim danima oslobodilačke borbe razvijala se narodna vlast brže i upornije nego do tada. No, gubici koje su pretrpjeli naše snage na Pljevljima 1. decembra 1941. godine i teške posljedice koje su nastupile poslije tog događaja, odrazile su se nepovoljno na čitavu situaciju u Crnoj Gori, što je dalo Italijanima i njihovim slugama veću mogućnost za još grozničaviji rad na organizovanju kvislinških snaga za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Krajem decembra 1941. godine general Pircio Biroli održao je na Cetinju konferenciju sa nekim vođama domaćih izdajnika (četnika i separatista) radi stvaranja vojnih formacija za borbu protiv partizana. Tih dana

takvi sastanci održavani su i u drugim mjestima u Crnoj Gori. Četnici i drugi kvislinzi naoružavali su se iz italijanskih magazina, stvarajući u svim krajevima krupne jedinice koje su dobijale zadatak da u sastavu okupatorskih snaga vode borbu protiv jedinica narodnooslobodilačke vojske. Borbe su vođene svakodnevno u svim krajevima. Partizani su zadavali Italijanima i njihovim slugama teške udarce, podnoseći pri tom i sami velike gubitke. Italijanima je tako uspjelo da izazovu unutrašnji rat između partizana i četnika, uspjelo im je upravo ono što su od početka željeli i na čemu su onako uporno radili od prvih dana oslobođilačke borbe. Četnici su 20. januara 1942. godine prevarom masakrirali u Barama Kraljskim 36 partizana, a tri dana kasnije (23. januara) u Lubnicama, kod Berana, četnici Pavla Đurišića ubili su 42 partizanska borca.

Glad je harala u narodu, što su Italijani i domaći izdajnici znali obilato da koriste. Po selima su ljudi jeli oklasinu, lješkove rese; gladna smrt prijetila je kao najopasniji neprijatelj. U Prekobrdju bilo je nekoliko slučajeva smrti od gladi, bilo ih je i u Lipovu, a i u još nekim mjestima. No, narod se borio i uprkos svim patnjama koje su bile često neizdržljive, zadavao je neprijatelju velike gubitke.

U takvim uslovima, u okolnostima vrlo teškim, morale su se preuzimati mjere da se još više učvrsti narodno jedinstvo i da se umnogostruče napor da bi se savladale mnogobrojne teškoće i velike opasnosti pred ujedinjenim snagama neuporedivo brojnih neprijatelja. Jedna od tih mjera bila je i sazivanje skupštine crnogorskih i bokeljskih predstavnika u Ostrogu 8. februara 1942. godine. Toga hladnog jutra sastalo se 65 rođljuba iz Crne Gore i Boke, borci i rukovodioci narodnih oružanih snaga, nepokolebljivi predstavnici ponosnog naroda koji nije znao za uzmak. Neprijatelj je i tog jutra, kao i svakog dana prije, sipao vatru sa Taraša, sa visova oko Danilovgrada; bjesnila je neprijateljska ofanziva, koja nije prestajala ni dana od početka januara. Granate su zasipale zemljište oko manastira gdje se održavala ova istorijska skupština. Skupštinu je otvorio Ivan Milutinović. On je tom prilikom podnio izvještaj o stanju u Crnoj Gori, o borbama, o heroizmu boraca, o izdajnicima i izdaji, o masovnom heroizmu ljudi koji nijesu htjeli da pokleknu pred nasrtljivim neprijateljem, o narodnim odborima, o mreži narodne vlasti koju je narod izgrađivao sa perspektivom da ona od privremene postane prekaljena u ognju bitaka, istinska narodna vlast pobjedničkog naroda. Ukazao je na značaj te skupštine i na značaj momenta u kome se održava. »Mi smo do sada razvili mrežu narodnooslobodilačkih odbora u selima, opštinama i srezovima naše oslobođene teritorije«, istakao je

on, »ali treba da je i dalje uporno razvijamo, da je osposobljavamo kako bi ti odbori postali istinska narodna vlast. Moramo, dakle, sve učiniti da se ti naši organi vlasti razviju i ospesobe, da izvršavaju svaki zadatak koji im ovaj herojski narod postavi kao svojim organima. Ova skupština treba da bude prelomna u čitavoj našoj aktivnosti, u našoj borbi da uništimo neprijatelja, da uništimo petu kolonu koju je italijanski okupator organizovao protiv crnogorskog naroda. Na ovom stepenu razvitka naše borbe«, govorio je on dalje, »treba da povežemo sve opštinske i sreske narodnooslobodilačke odbore, da stvorimo jedan organ koji bi mogao da usmjeri njihov rad, da proširi i upotpuni sadržinu njihova rada, kako bi se još bolje ospesobili za rješavanje gorućih zadataka«.

Poslije referata Ivana Milutinovića razvila se vrlo plodna diskusija koja je trajala nekoliko sati. U toku diskusije dato je više korisnih predloga kao: da se odmah popiše sva stoka, da se popiše hrana i sve namirnice, da se organizuju pazari na oslobođenoj teritoriji, da se izvrši popis porodica kojima prijeti smrt od gladi, da se formiraju seoske straže i da se pri narodnim odborima osnuju narodni sudovi, koji će da sude sve sporove i da osuđuju izdajnike borbe, saradnike okupatora. Svi ti predlozi su prihvaćeni i dat je zadatak odboru koji će biti na kraju izabran da ih uzme u obzir prilikom stvaranja plana daljeg rada. U diskusijama, kojih je bilo više, konstatovano je da na oslobođenoj teritoriji u Crnoj Gori i Boki ima ukupno 123 seoska narodnooslobodilačka odbora. U svim tim odborima radilo je tada oko 650 ljudi, ne uzimajući u obzir članove plenuma. Osim toga, konstatovano je da na neoslobođenoj teritoriji ima oko 20 seoskih i 15 opštinskih narodnooslobodilačkih odbora, koji su radili ilegalno pod vrlo teškim uslovima.

Ostroška skupština je usvojila Proglas narodu Crne Gore i Boke u kome se podvlači kao osnovna misao da »jedinstvo svih rodoljubivih snaga, proizašlo iz dosadašnjih borbi, mora da bude osnova svake dalje borbe«. Konstatiše se da je na skupštini »došlo do izraza borbeno jedinstvo svih kojima je narodna sloboda najveća i najpreča stvar«. »Rodoljublje nas je sve ujedinilo, rodoljublje nam svima daje one ogromne snage potrebne za borbu protiv jačeg neprijatelja«, ističe se u Proglasu. »Rodoljublje nas je kroz pet vjekova održalo slobodnim, rodoljublje će nas održati slobodnim«. U Proglasu se dalje navodi da »nikada ništa nije moglo razbiti jedinstvo našeg naroda kada su bili u pitanju njegova sloboda, opstanak i čast«. Ukazuje se da je kapitulacija bolno pogodila naš narod i da je ona nastala kao rezultat najsramnije i najveće izdaje »u nizu sramnih i velikih izdaja koje su toku godina vršili razni reakcionarni i nena-

rodni režimi, koji su od Jugoslavije bili stvorili tamnicu naroda». »Kapitulacija je bila djelo pete kolone«, ističe se tu, »koja se tako otkrila i sklopila otvoren savez sa spoljnim neprijateljem narodne slobode«. U Proglasu se željelo potvrditi da narod nije htio kapitulaciju, da je nije ni priznao, nego je »sloboda bila i ostala najveća životna vrijednost našeg naroda«. »Fašistički okupator je htio pomoći pete kolone da pripremi proglašenje nekakve separatne Crne Gore, a pomoći svojih karabinijskih i crnih košulja pripremao je i ostvarivao potpuno porobljavanje i pljačkanje naroda Crne Gore i Boke. Crnogorski narod je odlučno odbacio sve što je pripremao okupator sa domaćim izdajnicima i »na poziv Komunističke partije Jugoslavije odgovorio je svojom junačkom borbom za slobodu...« Navodi se da su u toj junačkoj borbi iznikli herojski partizanski odredi kao oružana snaga svoga naroda, u koje su ušli »najbolji sinovi crnogorskog naroda bez obzira na njihovu raniju političku i partijsku pripadnost«. U proglasu se još ukazuje na rezultate dotadašnje borbe crnogorskog naroda, ističu se veliki uspjesi u kovanju bratstva i borbenog jedinstva, pa se prelazi na rezultate i uspjehe na izgrađivanju organa narodne vlasti. Javlja se da je na skupštini u Ostrogu izabran Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku. Izneseno je i kako su postavljeni njegovi zadaci kao najvišeg organa vlasti u slobodnoj Crnoj Gori i Boki. Među njegovim zadacima naročito se ističu ovi:

Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku ima zadatak da organizuje, izgradi i poveže sve narodnooslobodilačke odbore (seoske, opštinske i sreske), da ih »podigne na stepen istinske narodne vlasti« i da ih »osposobi da postanu živi centri naše pozadinske organizacije«;

Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku ima zadatak da organizuje nabavku hrane i drugih potreba za vojsku i narod i da shvati da je glad u toj situaciji najopasniji neprijatelj protiv koga treba povesti najodlučniju borbu;

Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku ima zadatak da mobilise čitav narod u borbu protiv pete kolone i protiv svih izdajnika narodne borbe.¹²

Ostroška skupština je vrlo značajan događaj u oslobodilačkoj borbi crnogorskog naroda. Ona je rezimirala dotadašnja iskustva, utvrdila osnovne zadatke u toj situaciji i dala snažan podstrek razvitku narodnooslobodilačkih odbora kao privremenih organa narodne vlasti. Ona je doprinijela mobilisanju

¹² Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, tom III, knj. 4, str. 218—219.

snaga u borbi, razgorjela je još više patriotski žar i pružila snažnu podršku organima narodne vlasti, koji su još početnički tražili put i sadržaj rada. Ona je podstakla još upornija nastojanja da se broj organa narodne vlasti poveća kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji.

Ostroška skupština je izabrala Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku od 22 člana. Odbor se istog dana konstituisao i izabrao Izvršni odbor od tri člana. Kako se vidi iz izvještaja koji je Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak 13. februara poslao Centralnom komitetu KPJ »Plenum je stavio u dužnost Izvršnom odboru da sproveđe u život zaključke konferencije...« Proglas sa skupštine u Ostrogu umnožen je, kako se vidi iz istog izvještaja Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u 3500 primjeraka i poslat u sve krajeve, od kojih oko hiljadu primjeraka na neoslobođenu teritoriju.

Sve do kraja maja 1942. godine članovi plenuma Narodnooslobodilačkog odbora za Crnu Goru i Boku održavali su konferencije na oslobođenoj teritoriji radi učvršćenja narodnih odbora po opštinama i srezovima. Narod je upoznavan sa odlukama Ostroške skupštine, objašnjavani su njeni zaključci, sve u vezi sa teškom situacijom nastalom kao posljedica neprestanih ofanzivnih operacija Italijana i raznih kvislinga protiv oslobođilačkih snaga crnogorskog naroda. Organi narodne vlasti na terenu popunjавани su, na konferencijama su izbacivani neupoždani članovi, birani novi koji su pokazivali želju za pružanje svestrane pomoći i podrške narodnoj borbi. Taj period učvršćivanja narodnooslobodilačkih odbora bio je vrlo značajan, jer kada su u junu partizanske snage prešle u Bosnu, mnogi odbornici ostali su vjerni oslobođilačkoj borbi i pomagli su, bez obzira na sve opasnosti, ilegalcima na terenu na ponovnom razgorijevanju narodnog ustanka.

Prema mnogim izvještajima sa terena Proglas Ostroške skupštine i odluke koje su na njoj usvojene, pozitivno su uticali i doprinosili učvršćivanju narodnooslobodilačkih odbora. Navedemo nekoliko primjera. Izvještaj Narodnooslobodilačkog odbora sela Štitara od 24. februara 1942. godine glasi: »Prije nekoliko dana održan je kod nas prošireni sastanak Narodnooslobodilačkog odbora na kome smo proradili Proglas Ostroške skupštine i nastojimo da zaključke provedemo u život. Za sljedeću nedjelu predviđeli smo da izvršimo izbore radi popune dosadašnjeg odbora. Mislimo da neće biti potrebno da mijenjamo ni jednog dosadašnjeg člana«. Narodnooslobodilački odbor sela Gostilja izvještava 26. februara 1942. godine da je održan sastanak odbora na kome je bio prisutan Marko Savićević koji nam je objasnio značaj Ostroške skupštine, proučili smo

proglas i odlučili smo da popunimo odbor novim članovima, kako bismo mogli da izvršimo sve veće zadatke koje danas stavlja pred nas naša borba«. U istom smislu izvještavali su narodnooslobodilački odbori iz raznih krajeva, kako seoski tako i opštinski. Opštinski narodnooslobodilački odbor Rovaca piše 25. februara 1942. godine da je u Međuriječju održan sastanak odbora »na kome su vođeni razgovori o primjenjivanju zaključaka Ostroške skupštine od 8. februara i u vezi s njima da se proširi naš odbor, kako bi uspješnije mogao da izvršava svoje zadatke«. Raspolažemo sa nekoliko pisama seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora koja su direktno vezana za ovo pitanje. Ima podataka da su samo tri sreska narodnooslobodilačka odbora održala sastanke u vezi sa zaključcima Ostroške skupštine (sreski NO: Podgorica, Danilovgrad i Cetinje).

U jeku najžešćih borbi u svim krajevima Crne Gore i Boke protiv italijanskog okupatora i njegovih slugu u toku aprila, maja i juna 1942. godine, Izvršni odbor Narodnooslobodilačkog odbora za Crnu Goru i Boku održao je nekoliko sastanaka, u prvom redu o mobilisanju svih snaga za borbu protiv mnogobrojnih snaga neprijatelja koje su vodile uporne ofanzivne operacije. Predloženo je da se održi nova skupština crnogorskih i bokeljskih rodoljuba radi donošenja novih odluka u skladu sa novom situacijom. To se vidi iz jednog pisma delegata Vrhovnog štaba NOO i DV Jugoslavije Ivana Milutinovića, koji o tome obavještava druga Tita. Njegovo pismo nije datirano, ali se misli da je pisano 4. juna. Ivan Milutinović obavještava druga Tita da je odlučeno da se održi skupština crnogorskih i bokeljskih rodoljuba 14. juna u Gorenskom, u Pivi, i da je on u vezi s tim preuzeo sve što je potrebno da se delegati okupe na vrijeme. Međutim, zbog vrlo teške situacije i odstupanja naših snaga za Bosnu, ta skupština se nije mogla održati u vrijeme kada je bila zakazana, već dva dana kasnije, 16. juna, u selu Mrkalju, na Tjentištu. Skupština je otvorena oko 14 časova i trajala je oko šest časova. Bilo je prisutno svega 38 delegata od preko 80, koliko je bilo pozvano. Mnogi delegati nijesu se u to vrijeme mogli probiti kroz neprijateljske redove, ali su skoro svi naknadno potpisali rezoluciju koja je prihvaćena na skupštini. Skupštini je predsjedavao Stojan Cerović, profesor, a za sekretara je izabran Mirko Vešović, advokat. U diskusiji je učestvovalo više delegata. Vrijeme je bilo ograničeno, borbe su vođene u neposrednoj blizini, pa se moralo raditi brzo kao na frontu. Na kraju, na skupštini je usvojena rezolucija koja se smatra jednim od najznačajnijih dokumenata u narodnooslobodilačkoj borbi. U toj rezoluciji se ističe da je cilj narodnooslobodilačke borbe »protjerivanje okupatora iz naše domovine,

uništenje fašizma i narodno oslobođenje«. »Naš narod bio je u ovoj borbi jedinstven i uspio je bio da oslobodi veći dio svoje teritorije«, ističe se u rezoluciji, »sve dok okupator nije našao domaće izdajnike koje je organizovao, naoružao i poveo u borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta«.¹⁸

U tom dokumentu se imenuju neki poznati izdajnici crnogorskog naroda: Bajo Stanišić, Đorđe Lašić, Pavle Đurišić i drugi, za koje se kaže da su po naređenju i uputstvima Draže Mihailovića, uz svestranu pomoć i saradnju sa okupatorom, poveli oružanu borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. »Mi rodoljubi Crne Gore, Boke i Sandžaka pretpostavljamo«, kaže se u toj rezoluciji, »da jugoslovenska vlada u Londonu nije upoznata sa izdajničkim radom Draže Mihailovića, jer bi ga inače dezavuisala i javno osudila, što zahtijevaju bezbrojne žrtve i patnje našeg naroda, a iznad svega naša borba i borba naših saveznika na svim frontovima protiv fašističkog porobljivača, a za oslobođenje svih potlačenih naroda«.

Rezoluciju druge skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba potpisali su, kako smo istakli, naknadno skoro svi koji su bili pozvani da lično prisustvuju, a nijesu mogli stići, tako da je na kraju na njoj bilo svega 74 potpisa.

Rezolucija sa druge skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba vrlo je značajan akt koji je upoznao demokratsku, antifašističku javnost u savezničkim zemljama ko vodi borbu u našoj zemlji, a ko za račun okupatora vodi građanski rat. Ona je uz to dokument od velike istorijske važnosti kojim su upoznati naši saveznici i svi prijatelji naše borbe sa stanjem u našoj zemlji, dokument iz koga se moglo vidjeti izdajničko lice ministra u izbjegličkoj jugoslovenskoj vladi Draže Mihailovića.

Jagoš JOVANOVIĆ

¹⁸ Zbornik III/4, 368—373.